

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: serije III svezak II

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **1961**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:430502>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-27**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological
Museum in Zagreb](#)

VJESNIK

ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

SERIJE III SVEZAK II

ZAGREB 1961

Saradnici:

DEGMEDŽIĆ IVICA
DRECHSLER-BIŽIĆ RUŽICA
ERCEGOVIĆ SLAVENKA
GORENC MARCEL
VEJVODA VERA
VIKIĆ-BELANČIĆ BRANKA
VINSKI-GASPARINI KSENIJA
VINSKI ZDENKO

Odgovorni urednik:

MARCEL GORENC

Uredila:

KSENIJA VINSKI-GASPARINI

H-VJE

Uredništvo prepušta autorima potpunu odgovornost za stručni sadržaj njihovih radova i za dokumentaciju njihovih iskopavanja.

La Rédaction laisse aux auteurs l'entière responsabilité de leurs travaux et de la ducumentation de leurs fouilles.

S A D R Ź A J

ZDENKO VINSKI	
O oružju ranoga brončanog doba u Jugoslaviji	1—37
Zu frühbronzezeitlichen Waffenfunden aus Jugoslawien	
KSENIJA VINSKI-GASPARINI	
Iskopavanje kneževskog tumulusa kod Martijanca u Podravini	39—66
Ausgrabung eines hallstädtischen Grabhügels bei Martijanec in Draugebiet	
RUŽICA DRECHSLER-BIŽIĆ	
Rezultati istraživanja japodske nekropole u Kompolju 1955—1956. godine	67—114
Ergebnisse der in den Jahren 1955/56 durchgeführten Ausgrabungen in der japodischen Nekropole von Kompolje	
VERA VEJVODA	
Japodske dvokrake igle	115—124
Japodische doppelte Ziernadeln	
SLAVENKA ERCEGOVIĆ	
Keltski ratnički grob s Gardoša u Zemunu	125—137
Ein keltisches Reitergrab am Gardoš in Zemun	
IVICA DEGMEDŽIĆ	
Amantini — prilog proučavanja ilirskih migracija	139—180
Amantini — Beitrag zur Erforschung der Migrationen illyrischer Völker	
BRANKA VIKIĆ-BELANČIĆ — MARCEL GORENC	
Istraživanja antiknog kupališta u Varaždinskim Toplicama od 1956. do 1959. godine	181—223
Untersuchungen in den Thermen von Varaždinske Poplice (Aquae Jasae) von 1956 bis 1959	
SLAVENKA ERCEGOVIĆ	
Istraživanje srednjovjekovne nekropole u Bošnjacima	225—239
Grabungsergebnisse der mittelalterlichen Nekropole von Bošnjaci	

Vjesnik:

VIESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOGA MUZEJA U ZAGREBU, 1870 (IZVAN SERIJE)

VIESTNIK HRVATSKOGA ARKEOLOGICKOGA DRUŽTVA, 1—XIV (1879—1892)

VJESNIK HRVATSKOGA ARHEOLOŠKOGA DRUŠTVA, NOVE SERIJE I—XXII/XXIII (1895—
1941/1942)

VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, TREĆE SERIJE (od 1958 dalje)

ZDENKO VINSKI

O ORUŽJU RANOGA BRONČANOG DOBA U JUGOSLAVIJI

Nedovoljno stanje istraživanja brončanog doba Hrvatske i dijelom drugih područja Jugoslavije, s nevelikim brojem zatvorenih nalaza, traži, pored novih terenskih sistematski vršenih zahvata, i objavljivanje dosadašnjeg fundusa. U posljednjem je svesku publikacije AMZ objavljena doista značajna ostava iz Lovasa, koja je dosad najveći poznati zatvoreni nalaz srednjega brončanog doba u Jugoslaviji¹. U ovom svesku iste muzejske publikacije prikazat će se oružje ranoga brončanog doba, i to prvenstveno bodeži, ostavljajući po strani nalaze bakrenih sjekira, jer su oni u Jugoslaviji uglavnom potpuno objašnjeni i znatnim dijelom objavljeni². Također nisu ovdje uzeti u obzir nalazi brončanih sjekira ranoga

KRATICE

ADJ	— Arheološko društvo Jugoslavije	BRGK	— Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
AMIP	— Arheološki muzej Istre, Pula	CVA	— Corpus Vasorum Antiquorum
AMS	— Arheološki muzej, Split	ESA	— Eurasia Septentrionalis Antiqua
AMZ	— Arheološki muzej, Zagreb	GMDS	— Glasnik Muzejskega Društva za Slovenijo
JAZU	— Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti	GZM	— Glasnik Zemaljskog muzeja
MNMBp	— Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest	MAGW	— Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien
NMB	— Narodni muzej, Beograd	MPK	— Mitteilungen der Prähistorischen Kommission
NMLj	— Narodni muzej, Ljubljana	PA	— Památky Archeologické
NM Vrš	— Narodni muzej, Vršac	PZ	— Praehistorische Zeitschrift
SAZU	— Slovenska akademija znanosti in umetnosti	RGF	— Römisch-Germanische Forschungen
ZMS	— Zemaljski muzej, Sarajevo	WMBH	— Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina
AA	— Archaeologica Austriaca	WPZ	— Wiener Prähistorische Zeitschrift
A Arch H	— Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae		
AÉ	— Archaeologiai Értesítő		
AH	— Archaeologia Hungarica		
BPI	— Bullettino di Paleontologia Italiana		

¹ Z. Vinski, Vjesnik AMZ, III. s. I, 1958, passim.

² Za Hrvatsku: J. Brunšmid, Vjesnik Hrv. arh. dr., n. s. VI, 1902, p. 32 sqq. — I. Marović, Vjesnik arh. hist. dalm., LV, 1953, p. 124 sqq. — Za Bosnu: Č. Truhelka, WMBH, IX,

1909, p. 43 sqq. — V. Curčić, WMBH, IX, 1909, p. 92 sq. — Cf. Č. Truhelka, GZM, XXVI, 1914, p. 68 sqq. — Za Srbiju: M. Garašanin, Muzeji, 5, 1950, p. 87 sqq. — M. Garašanin, 34. BRGK, 1951/3, p. 61 sqq. — M. Garašanin, 39. BRGK, 1958, p. 48 sqq., n. 261.

brončanog doba, iako ih načelno ne bismo smjeli izostaviti, budući da nisu u dovoljnoj mjeri objavljeni, ali o njima će biti govora na drugom mjestu. Polazište je ovoga razmatranja prehistorijska zbirka AMZ, kao i naša evidencija tih nalaza u Hrvatskoj, jer smatramo za našu prvenstvenu dužnost obuhvatiti taj teritorij. Ipak se ne ograničavamo ovdje regionalno samo na njega, pa smo nastojali prikupiti odgovarajuće nalaze i iz drugih područja Jugoslavije. Kako nije bilo mogućnosti obilaziti u tu svrhu sve postojeće muzeje i zbirke u Jugoslaviji, vjerojatno nismo uspjeli registrirati sav materijal u potpunosti, što vrijedi u većoj mjeri za užu Srbiju i ponešto za Vojvodinu, a u manjoj mjeri za zapadne krajeve Jugoslavije. Prema tome slika rasprostranjenosti nalaza nije vjerojatno potpuna, što ovdje valja napomenuti.

Tema naše rasprave bavi se skupnim prikazom ranobrončanodobnog oružja u užem smislu, dakle uglavnom bodežima. Donja granica je najstarije, zapravo bakreno oružje, dijelom eneolitičkog vremena, na koje se moramo barem mimogred osvrnuti, već zbog gdjekad otežane mogućnosti strogog vremenskog razlučivanja eneolitika od početnog ranoga brončanog doba. Pri kartiranju materijala registrirali smo također eneolitičke i ranobrončanodobne primjerke nakita iz Jugoslavije, da ukažemo na taj način ujedno na rasprostranjenost najstarijih metalnih nalaza u Jugoslaviji uopće, prema koncepciji našeg referata s takvom temom, održanog u Ohridu 1960. g., gdje smo skicirali naša dotadašnja dostignuća i demonstrirali po prvi puta materijal ove teme³. Gornja je granica obilježena vremenom poslije 1600. g., odnosno 16. st., kada se pojavljuje tzv. srednje brončano doba — prema srednjoevropskom kronološkom mjerilu, koje nam služi kao prvenstveni putokaz u našem radu — s novim oblicima oružja, a to su brončani mačevi. Broj nalaza oružja srednjega brončanog doba znatan je numerički i prilično je tipološki variriran, a zaslužio bi nesumnjivo odgovarajući prikaz. Njega ovdje još ne možemo donijeti, jer smo doduše prikupili gotovo sav materijal iz Hrvatske, s priličnim brojem odgovarajućih nalaza iz njoj susjednih krajeva, ali ne raspoložemo zasad sa svim onim podacima, naročito iz Vojvodine, potrebnim za njegovo sistematiziranje i kartiranje na adekvatan način. Radi toga namjeravamo iznijeti drugom prilikom u zasebnoj raspravi temu o oružju srednjega i kasnoga brončanog doba sve do početaka tzv. kulture grobnih polja sa žarama, koja je ostavila, naročito u panonskim krajevima Jugoslavije, veoma bogat materijal brončanih ostava⁴. K tome valja ukazati i na specijalnu temu o arheološkom tragu egejskog utjecaja prema dijelom neobjavljenim nalazima oružja toga vremena iz različitih krajeva Jugoslavije.

Znatan dio postojećeg oružja brončanoga doba potječe iz slučajnih nalaza, a samo manji broj je iz zatvorenih i inače sigurnije dokumentiranih nalaza. Ipak i ti većinom pojedinačni nalazi, što se mogu datirati samo po tipološkom kriteriju,

³ Referat održan na sastanku prehistorijske sekcije ADJ 7. 6. 1960. u Ohridu, vidi publikaciju: Praistorijska sekcija ADJ, I, 1960, p. 53 sqq.

⁴ Z. Vinski - K. Vinski - Gasparini, *Opuscula Archaeologica*, I, 1956, pp. 57 sqq., 74, s glavnom literaturom.

imaju svoju znanstvenu vrijednost, jer je oružje u brončanom doba kao pojava značajna prnova materijalne kulture tog vremena, koja može pružiti korisne smjernice pri budućim radovima sintetičkog obilježja.

U Jugoslaviji arheolozi još nisu pristupili sistematskom prikupljanju kemijskih analiza metalnih nalaza u većem opsegu. U inozemstvu se to već duže vremena nastoji vršiti, i to u posljednje vrijeme pomoću mikrometoda, a naročita se pažnja posvetila baš ranijim metalnim artefaktima iz sviju dostupnih područja Evrope, pa su tako strani stručnjaci analizirali stanoviti broj odgovarajućih metalnih nalaza iz Jugoslavije, među njima i nekoliko onih nalaza koji će biti ovdje prikazani. Kako broj tih analiziranih nalaza iz naših krajeva nije potpun, odnosno analize nisu još znatnim dijelom ni objavljene ni dostupne, odustali smo ovdje od toga objavljivati nekolicinu onih nalaza, što smo ih dosad primili na raspolaganje. Ipak namjeravamo u pojedinim slučajevima spomenuti usput i po koji analizirani primjerak s određenom svrhom. Suvišno je isticati značaj primjene velikog broja analiza i njihove statistike, kako za mogućnost određivanja rudnih središta⁵, tako i za niz specijalnih pitanja o podrijetlu bakra i njegovih legura, o počecima metalurgije, kao i o smjerovima kretanja ruda i metalnih artefakata itd., napose u rano metalno doba⁶. Ubuduće će kod nas biti potrebno voditi u znatno većoj mjeri računa o primjeni analiza metala u navedenom smislu.

Polaznu tačku našeg razmatranja predstavlja eneolitičko oružje. Ostavimo li po strani bakrene sjekire — one mogu uostalom funkcionalno biti oružje kao i oruđe — isticemo na prvom mjestu među svim eneolitičkim nalazima dva dvodjelna zemljana kalupa za metalne bodeže, lamele (tab. I, 1, 2) listastog oblika iz gornjeg dijela badenskog sloja poznate naseobine na »Vlastelinskom brijevu« u Sarvašu na Dravi (Hrvatska), koji su već objavljeni⁷. Njihovu kronološku važnost prvi je istaknuo Miložić⁸. Opće paralele se mogu naći među brojnim bodežima iz

⁵ Izbor literature: W. Witter, *Die älteste Erzgewinnung etc.*, Mannus-Büch., 60, 63, 1938. — R. Pittioni - E. Preuschen, *MPK*, III, 1-3, 1937; V, 2, 3, 1947; V, 4, 1949. — R. Pittioni, *AA*, 12, 1953, p. 67 sqq. — R. Pittioni, *AA Beih.* 1, 1957. — *Studia Palaeometallurgica etc.*, *AA Beih.* 3, 1958. — R. Pittioni, *Sibirium*, IV, 1958/9, p. 83 sqq.

⁶ Izbor literature: H. Otto-W. Witter, *Handbuch d. ältesten vorgesch. Metallurgie in Mitteleuropa*, 1952. — W. A. v. Brunn, *PZ*, XXXIV/XXXV, 1, 1949/50, p. 257 sqq., n. 52, (s daljnjom literaturom). — S. Junghans i dr., 34. *BRGK*, 1951/53, p. 77 sqq. — S. Junghans - E. Sangmeister, *Germania*, 35, 1957, p. 11 sqq. — W. A. v. Brunn, *Bronzezeitliche Hortfunde etc.*, 1, 1959, p. 36 sqq., n. 3 (s daljnjom literaturom). — S. Junghans-E. Sangmeister - M. Schröder, *Metallanalysen kupferzeitlicher u. frühbronzezeitlicher Bodenfunde*

in Europa, *Studien zu den Anfängen d. Metallurgie*, I, 1960. — J. Deshayes, *A Arch*, XII, 1960, p. 69 sqq. — I. Nestor, *Nouvelles Études d'Histoire etc.*, I, 1955, p. 47 sqq.

⁷ Čuva AMZ, inv. br. 7915, te njemu pripadajući poklopac inv. br. 7916, koji ovdje ne reproduciramo. Cf. R. R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, 1945, p. 141, fig. 81 A. — Drugi kalup, čuva također AMZ, inv. br. 7917, nema sačuvan poklopac. — Za oba kalupa cf. V. Miložić, *Chronologie d. jüngerer Steinzeit etc.*, 1949, p. 88, tab. 39, 1, 2. — Za iskopavanje u Sarvašu cf. R. R. Schmidt, o. c., pp. 127 sqq., 141 sq., 145 sq. — Za topografske podatke, stariju literaturu i keramički materijal sakupljen prije iskopavanja cf. V. Hoffiller, *CVA, Yougoslavie*, fasc. 2, 1938, p. 1 sqq., tab. 1-10.

⁸ V. Miložić, o. c., p. 88, n. 48.

Ukrajine po Tallgrenu i u novije vrijeme po Gimbutasovoj⁹, odnosno i u krajevima sjevernog Kavkaza po Markovinu¹⁰, posebice pak u jugoistočnoj Bugarskoj po Kazarovu¹¹. Veoma sličnu analogiju predstavlja naime bakreni bodež s tela Sveti Kirilovo¹², vjerojatno već ranoga brončanog doba na tom području jugoistočnog Balkanskog poluotoka u južnoj Trakiji, koja je pod neposrednim utjecajem Sredozemlja. Sveti Kirilovo ima inače, kao što je poznato, dodira s eneolitičkim slojem podunavskog nalazišta Gumelnitsa¹³. Milojčić s pravom upozorava na listasto oblikovane brončane bodeže ostave Poliokhni¹⁴ veoma srodne primjercima sarvaških kalupa. Tu je ostavu od dvadesetak brončanih artefakata oružja i oruđa s egejskog otoka Lemnos objavio Karo¹⁵, datirana je stratigrafski završetkom ranoga egejskog brončanog doba, odnosno završnim trećim ranoheladskim periodom oko 2000. g., tj. do 1900. g., što nam pruža približan apsolutno kronološki oslonac. Jedini dosad u literaturi poznati primjerci metalnih bodeža badenske kulturne pripadnosti u svom jugoslavenskom Podunavlju samo su kalupi lokaliteta Sarvaš, pa smo njih istaknuli na prvom mjestu^{15a}, a to vrijedi uostalom i za preostale lokalitete badenske odnosno pécelse kulture u Karpatskoj kotlini. Ova je eneolitička kultura u svojoj mlađoj fazi trajanja vremenski bliska početnom brončanom doba, ali ne pripada samom brončanom doba, što je ponovno potkrijepio Banner opsežnom argumentacijom¹⁶. Badenska je kultura zapravo više u sjevernim krajevima Karpatske kotline ostavila traga o korištenju metala; poprimila je s egejskog Juga niz utjecaja, pa tako, uz ostalo, npr. i elemente lijevanja metala, bilo bakra, bilo bronce, i to preko Trakije (Sveti Kirilovo) i donjeg Dunava (lokaliteti kulture Gumelnitsa). Po oblicima sarvaških kalupa naslućuju se tanke izrađevine lamela (s funkcijom bodeža ili britve?), pa se po tome pretpostavlja da su one mogle biti eventualno od bronce (?) — premda je njihov prostorno najbliži tip s tela Sveti Kirilovo od bakra — ali ni u tom slučaju ne bi bilo time dokazano trajanje badenske kulture u brončano doba.

Naseobina Sarvaš na desnoj obali Drave imala je stratigrafski kontinuitet u svom zamašnom kulturnom slojevanju od završnog trećeg milenija kroz prva stoljeća drugog milenija, tj. od kasne slavonsko-srijemske neolitičke kulture preko

⁹ A. M. Tallgren, *ESA*, II, 1926, pp. 105 sq., 198, fig. 38, 3, 5; 39, 1; 42, 9; daljnji primjeri o. c., fig. 63, 8; 109, 1—3. — M. Gimbutas, *The Prehistory of Eastern Europe etc.*, I, 1956, fig. 30, 20; 38, 13; tab. 17, 5, 8.

¹⁰ V. I. Markovin, *Kultura plemen sev. Kavkaza etc.*, *Mat. i issl. po arheol. SSSR*, 93, 1960, fig. 3, 10; 5, 4; 7, 27, 28; 9, 42, 43; 12, 10; 13, 69—72; 17; 32, 3; 35, 4—6; 42 etc.

¹¹ G. I. Kazarov, *PZ*, VI, 1914, p. 67 sqq. — U Rumunjskoj postoje značajni nalazi bodeža s kalupima što pripadaju fazi B kulture Cucuteni, sumarno ih navodi I. Nestor, o. c., p. 55, ali ih zbog nedostatka reprodukcija ne možemo ovdje navesti kao analogije.

¹² G. I. Kazarov, o. c. p. 88, fig. 24 d.—Cf. V. Milojčić, o. c., p. 55.

¹³ V. Milojčić, o. c., pp. 50 sqq., 64.

¹⁴ V. Milojčić, o. c., p. 88, n. 49.

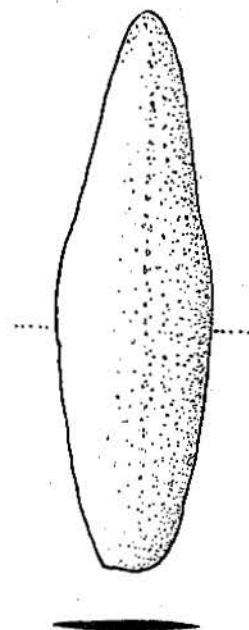
¹⁵ G. Karo, *Archäol. Anzeiger etc.*, 52, 1937, col. 167 sqq., fig. 22—24 (napose fig. 24).

^{15a} Napomena u korekturi: S lokaliteta badenske kulture Dobanovci u Srijemu nema nikakvog metalnog bodeža, kako smo se uvjerali u Narodnom muzeju u Zemunu, pa ne odgovara istini takova tvrdnja P. Korošec, *Arheol. Vestnik*, IX/X, 2, 1958/9, p. 102, n. 102.

¹⁶ J. Banner, *Die Pécel Kultur*, *AH*, XXXV, 1956, pp. 235. sqq., 240, 242. — Cf. K. H. Brandt, *Analecta Archaeologica etc.*, 1960, p. 101.

badenske i vučedolske kulture do u kulturu ranoga brončanog doba, bliže nedeterminiranu; unutar tog redoslijeda određen je položaj navedenih kalupa, nađenih u sklopu sistematskog iskopavanja za razliku od dosad u literaturi nezapaženog i neobjavljenog primjerka (sl. A u tekstu) male i plosnate na vrhu oštećene lamele (dužina 7,5 cm), po svoj prilici od bakra, također s istog lokaliteta u Sarvašu¹⁷. Valja pretpostaviti da je ovaj slučajni nalaz, nažalost bez popratnih podataka, mogao pripadati badenskoj kulturi ili možda vjerojatnije vučedolskoj kulturi tog lokaliteta, pogotovu jer je u vučedolskom sloju Sarvaša ustanovljen keramički fragmenat kulture zvonastih pehara¹⁸, koja poznaje baš takve oblike metalnih izrađevina. O tome će biti malo kasnije govora, prilikom vrednovanja bodeža s Ljubljanskog barja, a ti mogu djelomično (tab. I, 5—7) doći u obzir kao paralele ovom u Hrvatskoj izuzetnom nalazu. Sarvaška lamela suviše je mala da bi funkcionalno služila kao oružje u užem smislu, premda ipak predstavlja oštricu iz vremena početaka upotrebe metala u Jugoslaviji. Nismo nadalje kartirali sličan primjerak, slučajan nalaz iz Vinče, koji bi donekle bio analogija sarvaškom, i to po njegovu obliku i s obzirom na arheološko obilježje toga glasovitog lokaliteta; vinčanski je primjerak relativno atipičan, a objavljen je kao nedatirani brončani nož, pa bi u tom slučaju mogao biti i mlađi, iako se ponekad npr. u Mađarskoj nailaze baš brončani bodeži izrazitog oblika kulture zvonastih pehara^{18a}.

Iz jugoslavenskog Podunavlja moglo bi se ukazati na pojedinačni nalaz neobjavljenog i oštećenog bakrenog bodežu sličnog artefakta (dužina sačuvanog dijela 12,5 cm, vidi tab. II, 5) s lokaliteta Pavliš-Beluca, blizu Vršca u Banatu¹⁹. Taj primjerak, prema analizi od samorodnog čistog bakra, možda je mogao biti i vršak koplja, ali zbog oštećenja i osebujnosti oblika moramo to pitanje ostaviti otvorenim u nedostatku odgovarajućih bližih paralela. Napominjemo u vezi s tim nalazom ovo: Tallgren²⁰ ukazuje na teškoće pri funkcionalnom razlikovanju tog oružja eneolitičkog i brončanog vremena Ukrajine, gdje možemo na pojedinačnim primjercima naći poneke dodirne tačke²¹ s nalazom Pavliš-Beluca, iako on za to ne mora biti podrijetlom iz pontskih krajeva, premda je Pont s Kavkazom doista veoma značajno i prostrano metalurško središte. Ne zadovoljava usporedba s tzv.

Sl. A : Sarvaš, mj. 1:1.

¹⁷ Čuva AMZ, inv. br. 10679. Taj metalni nalaz nije analiziran (bakar?). Prema usmenom podatku prof. V. Hoffillera nalaz potječe s »Vlastelinskog brijega«. — Za kronologiju Sarvaša cf. V. Milošević, o. c., p. 82 sqq.

¹⁸ V. Milošević, o. c., p. 89, tab. 38, 6.

^{18a} Čuva NMB, inv. 2840, cf. D. Garašanin Katalog metala etc., 1954, p. tab. LX, 7. — Za Mađarsku cf. infra n. 42.

¹⁹ Čuva NM Vrš, inv. br. 701. Podatak i crtež dugujemo R. Rašajskom (Vršac).

²⁰ A. M. Tallgren, o. c., p. 196.

²¹ A. M. Tallgren, o. c., fig. 109, 3, 11. — A. M. Tallgren, ESA, XI, 1937, p. 114. — V. I. Markovin, o. c., fig. 13, 7, 9.

bodežima ciparskog tipa — bili oni egejski import ili srednjoevropsko oružje oblikovano po impulsima sa Sredozemlja — poput bodeža iz Csorvása u rumunjskom sjevernom Banatu; nadalje, nije bliža analogija ni bodež (od bakra s primjesom arsena) iz mlađeg sloja čuvenog nalazišta Cucuteni²². Donekle podsjeća banatski nalaz na pojedine bodeže upotrebljavane i za vrške koplja u relativno kasnijoj tzv. kulturi Wessex u južnoj Engleskoj (Early Bronze Age II — vrijeme kulture Unetice u Srednjoj Evropi!)²³, krcatoj importiranim elementima iz Srednje Evrope i sa Sredozemlja. Međutim, ova je mogućnost još manje uvjerljiva, pa smo ovdje objavljeni enigmatični banatski nalaz samo registrirali, da upozorimo znanstvenu javnost na njegovo postojanje, iako nismo ustanovili zadovoljavajuće tumačenje njegova podrijetla. Kako je rađen od čistog bakra bez primjesa, mogla bi se pretpostaviti i lokalna izradba, jer se na tlu susjedne Rumunjske naišlo baš na samorodni bakar.

Najbrojniji primjerci dosad ustanovljenih bakrenih bodeža s jednog lokaliteta u Jugoslaviji, starijeg od ranoga brončanog doba u užem smislu, nađeni su u Sloveniji, i to u sojeničarskom naselju Studenec-Ig, unutar čuvenog Ljubljanskog barja. Ukupno je to sedam primjeraka (tab. I, 3—7, II, 1, 3)²⁴, češće spomenutih u literaturi, i to prikazanih u starijoj kao vršci koplja²⁵, iako je vjerojatno da su tu posrijedi većinom listasto oblikovani bodeži od bakra, što ih je Ložar²⁶ potanko opisao i razvrstao u dva tipa, bilo plosnate lamele sa šiljkom i bez njega, bilo bodeže s rebrom po sredini. Ložar je naveo priličan broj evropskih i pontskih paralela²⁷, s nizom zanimljivih podataka, koje ovdje ne ponavljamo. Valja imati na umu, da je to oružje po svoj prilici izrađeno na licu mjesta u samom sojeničarskom naselju, jer to indicira velik broj nađenih različitih kalupa, među kojima postoji i jedan oštećeni primjerak za izradbu sličnih bodeža, nađen na istom lokalitetu²⁸. Od navedenih sedam primjeraka — svi su bez tačnih stratigrafskih podataka — najveći bodež-lamela (tab. I, 6) srodan je donekle s oblicima bodeža-lamela sarvaških kalupa (tab. I, 1, 2), odnosno i sa slučajnim nalazom iz Sarvaša (sl. A u tekstu), to vrijedi po svoj prilici i za fragmentiranu malenu oštricu sa Studenec-

²² V. Gordon Childe, *The Danube in Prehistory*, 1929, p. 218, fig. 128 gore. — Cf. F. Pulszky, *Magyarország archaeológiája*, I, 1897, p. 116, tab. XXXIII, 3, 6, 7. — P. Reinecke, *Germania*, 17, 1933, p. 258 sq. — H. Schmidt, *Cucuteni*, 1932, pp. 60, 95, 128 sq., tab. 30, 1. — Cf. I. Nestor, *ibidem*.

²³ V. Gordon Childe, *Prehistoric communities of the British Isles*, 1947, p. 136 sqq., fig. 51, 3. — Cf. V. Gordon Childe, *Festschrift O. Tschumi*, 1948, p. 70 sqq. — N. K. Sandars, 6. *Annual Report*, 1950, p. 54 sqq. — Za datiranje kulture Wessex i u srednje brončano doba cf. C. Fox, *Life and death in the Bronze Age*, 1959, pp. 125, 183.

²⁴ Čuva NMLj, inv. br. 4777—4783. Analize nam nisu poznate.

²⁵ W. Šmid, *Carniola*, II, 1909, p. 118 sq., tab. III, 16—22.

²⁶ R. Ložar, *GMDS*, XXIV, 1943, pp. 63 sq., 66 sq., fig. 2, 3.

²⁷ R. Ložar, o. c., p. 67 sqq. — Kao nadopunu Ložarovih analogija navodimo još i bodež iz Stillfrieda na Moravi u Austriji, koji treba razlikovati od tzv. ciparskog bodeža s jezera Biehl u Švicarskoj, cf. P. Reinecke, o. c., p. 256 sqq., fig. 1, 1, 2. — Cf. supra n. 21, 22.

²⁸ R. Ložar, o. c., p. 69, fig. 4. — Niz kalupa popisao je W. Šmid, o. c., p. 121 sq., fig. 30—36; to su uglavnom kalupi za sjekire, iako u NMLj postoje još i neobjavljeni kalupi.

Iga (tab. II, 3), koju je reproducirao samo Šmid²⁹. Navodno postoji u Sloveniji ovome sličan eneolitički bakreni još neobjavljeni bodež s lokaliteta Zagorje ob Savi³⁰.

Potrebno je podsjetiti na poznatu činjenicu da po ostalom popratnom materijalu (keramici i dr.) nasebinski lokalitet Studenec-Ig ima elemenata istovremenih badenskoj kulturi, iako ovoj ne pripada, nadalje i kulturi alpskih sojenica, s kojima je povezan unutar kasnoeneolitičko-ranobrončanodobnog kompleksa kulture zvonastih pehara u Istočnim Alpama; to naselje pokazuje svakako i mlađe elemente ranoga brončanog doba u užem smislu, ali opet u dodiru sa spomenutom kulturom zvonastih pehara u njezinoj razvijenijoj fazi trajanja, kao i s kulturama Unetice i Wieselburg. Nadalje valja ukazati i na eneolitičku kulturu Remedello Srednje Italije, gdje imamo možda nešto ranijih paralela u bakrenim bodežima (npr. grobovi Viterbese)³¹. Za oružje Studenec-Iga postoje dobre analogije baš u Istočnim Alpama, i to u Gornjoj Austriji u tzv. skupini Mondsee (paralela bodež Seewalchen-Attersee³²) i u tzv. skupini Ragelsdorf-Oggau-Loretto (paralele bodeži Linz-Scharlinz³³), nadalje također u sklopu same kulture zvonastih pehara, napose u Češkoj (paralela bodež Stelčoves³⁴) itd. Kultura zvonastih pehara utjecala je nesumnjivo u Istočnim Alpama na tamošnje kulturne skupine, a svakako i na kulturu Ljubljanskog barja³⁵. Kulturu zvonastih pehara treba naime sinhronizirati sa sojeničarskom kulturom nasebine Studenec-Ig, koja je donekle istovremena s mlađom vučedolskom kulturom u podunavskim krajevima Jugoslavije³⁶. Također valja imati na umu razumljivu vremensku bliskost mlađe badenske kulture s razvijenom kulturom zvonastih pehara početnog ranoga brončanog doba, tj. stupanj bronca A₁. Oružje sa sojenica Studenec-Ig možda je nešto mlađe od sarvaških kalupa, a pripada po svoj prilici vremenu oko 1800. g.³⁷. K tome dosad već objavljenom oružju navodimo još jedan neobjavljeni bakreni bodež (dužina 16,3 cm, vidi tab. II, 4), nađen u Ljubljani pri jaružanju rijeke Ljubljanice³⁸, koji je, čini se, tipološki u neku ruku mlađi derivat oblika bodeža kulture zvonastih pehara, možda i nedovršen primjerak, ali u toj varijanti oblika bez neposrednih analogija. Također je neobjavljen dosad malen i jednostavan bodež (dužina cca 9 cm,

²⁹ W. Šmid, o. c., p. 119, tab. III, 22. — R. Ložar, o. c., p. 63, ga spominje s pogrešnom oznakom slike, ali ga ne reproducira.

³⁰ Čuva NMLj, inv. br. ?. Podatak dugujemo S. Gabrovcu (Ljubljana), samo taj primjerak u NMLj nije sada dostupan.

³¹ G. A. Colini, BPI, 1903, p. 150 sqq., fig. 5, 6. — Cf. F. v. Duhn, *Italische Gräberkunde*, I, 1924, pp. 9, 14. sqq. — W. Witter, *MAGW*, 1940, p. 67 sq.

³² R. Pittioni, *Urgeschichte d. österr. Raumes*, 1954, fig. 157, 3.

³³ R. Pittioni, o. c., fig. 190, 1; 191, 3.

³⁴ J. Schránil, *Vorgeschichte Böhm. u. Mähr.*, 1928, tab. XVI, 11.

³⁵ R. Ložar, *GMDS*, XXII, 1941, p. 34.

³⁶ V. Miložić, o. c., p. 89. — Cf. M. Garašanin, *Praistorijska sekcija ADJ*, I, 1960, pp. 23, 25.

³⁷ R. Ložar, *GMDS*, XXIV, 1943, p. 71.

³⁸ Čuva NMLj, inv. br. 7099. Podatak dugujemo R. Ložaru (sada USA) i S. Gabrovcu (Ljubljana), a crtež V. Starètovoj (Ljubljana). Bodež je nađen vjerojatno na položaju »Spica« pri jaružanju Ljubljanice 1936. g. Cf. F. Starè, *Dela SAZU*, 9, 1954, p. 116. Analiza (Württemberg. Landesmuseum Stuttgart) je pokazala da bakrena kovina ima primjesa olova, arsena, srebra etc.

vidi tab. II, 2) od bakra (?) s Ljubljanskog barja³⁹, po svoj prilici nedovršen primjerak, jer mu nedostaju rupice za pričvršćivanje drška. Taj je bodež po svom obilježju tipološki ipak mlađi od svijih ostalih s Ljubljanskog barja, te bi prema tome pripadao već skupini triangularnih bodeža ranoga brončanog doba, što je na tom terenu uostalom lako moguće. On je od mekanog metala — i to bez patine, kao i svi metalni artefakti s Ljubljanskog barja — i sva je prilika da nije od bronce već od bakra; međutim ovom je primjerku s Ljubljanskog barja po obliku veoma sličan brončani bodež ranoga brončanog doba s gornjoaustrijskog lokaliteta Seewalchen-Attersee⁴⁰, pa se postavlja pitanje jesu li oni istovremeni? To pitanje ostaje otvoreno jer se s druge strane može zapaziti nekoliko jednostavnih bakrenih bodeža također bez rupica za držak s eneolitičkih lokaliteta kulture Bodrogkeresztur u istočnoj Mađarskoj⁴¹, ali ta kultura nema neposrednog dodira s Ljubljanskim barjem, za koje su prije mogući dodirni utjecaji s kulturom Remedello u Italiji⁴², gdje se pojavljuju jednostavni triangularni bodeži od bakra već u kasnom eneolitičkom sklopu. Zato je teško odrediti bez kemijske analize datiranje tog primjerka (tab. II, 2) s Ljubljanskog barja. Navedeni po svoj prilici nedovršeni bodeži (tab. II, 4, 2) pružaju ponovno potvrdu o lokalnoj izradbi na samom tlu Ljubljanskog barja, gdje je arheološki s neuporedivo najvećim brojem nalaza dokumentirana početna proizvodnja metalnih izrađevina s čitavog teritorija Jugoslavije uopće.

Prije no što prijedemo na prikaz najstarijih oblika brončanog oružja iz Jugoslavije — to su triangularni bodeži i bodeži na palici — spomenut ćemo u kratkom ekskursu jedan zanimljiv već objavljen primjerak oružja od jelenjeg roga (dužina 19,5 cm, vidi tab. VI, 1) sa srijemskog neolitičko-eneolitičkog naselja na lokalitetu Gradac kod Bapske (Hrvatska)⁴³. Radi se o slučajnom nalazu, koji je Schmidt⁴⁴ proglasio sjekirom (?), a Márton⁴⁵ bodežom na palici. Taj predmet, nesumnjivo izrađen pomoću metalnog oruđa⁴⁶, prilično je istrošen, a funkcionalno predstavlja prije buzdovanasto oružje, nego oružje što bi se moglo prozvati izričito bodežom na palici. Ne raspoložemo, nažalost, stratigrafskim podacima o njemu, dosadašnja iskopavanja na Gracu kod Bapske⁴⁷ nisu pokazala mlađi sloj od badenskoga. Moglo bi se pretpostaviti da je to oružje iz badenskoga

³⁹ Čuva Mestni muzej Ljubljana, inv. br. ?. Podatak i crtež dugujemo F. Starètu (Ljubljana). Ostali podaci o tačnijem položaju nalaza na Ljubljanskom barju nedostaju. Analiza? (Bakar ili možda bronca siromašna kositrom?)

⁴⁰ R. Pittioni, o. c., p. 225, fig. 158, 8.

⁴¹ J. Driehaus, *Archaeologia Geographica*, 3, 1—3, 1952, pp. 1, 7, fig. 1, 11 (s popisom nalaza). — Cf. F. Tompa, 24./25. BRGK, 1934/5, p. 52.

⁴² G. A. Colini, BPI, 1898, p. 215 sqq., fig. 44, tab. XIII, 3, 9, XIV, 8, 9 etc. (bodeži od bakra, iako postoje i primjerci od bronce!) — Cf. supra n. 31. — Za trajanje kulture Remedello cf. M. Ornella Acanfora, BPI, 1956,

p. 385. — Napominje se da su bodeži kulture zvonastih pehara obično od bakra, tako npr. bodež s lokaliteta Dunaföldvár, cf. F. Pulszky, o. c. p. 115, tab. XXIII, 1, iako Tompa ukazuje na jedan brončani primjerak s lokaliteta Békásmegyer, cf. F. Tompa, o. c., p. 60, tab. 19, 7.

⁴³ Čuva AMZ, inv. br. 4097, cf. infra n. 45, 44.

⁴⁴ R. R. Schmidt, o. c., p. 125, fig. 72, 7.

⁴⁵ L. Márton, PZ, XXII, 1931, p. 23 sq., fig. 9.

⁴⁶ L. Márton, o. c., p. 24.

⁴⁷ V. Milojević, o. c., p. 83 sq.

sloja, iako Banner sumnja da je na Gracu kod Bapske pouzdano moguće slijediti mlađu badensku kulturu⁴⁸. Buduća istraživanja tog veoma velikog naselja, još u nedovoljnoj mjeri iskopavanog, dat će možda tačniji odgovor na to pitanje, jer se na ovom lokalitetu ipak mogu očekivati i mlađi slojevi od badenskoga, zbog pojedinih iako rijetkih keramičkih oblika, što indiciraju čak i utjecaje kulture Mad'arovce, odnosno Wieselburg ranoga brončanog doba.

Sada bi, s gledišta kronološkog redosljedja, trebalo prvenstveno prikazati od sveg oružja ranoga brončanog doba triangularne bodeže iz Jugoslavije, već i zbog toga, što su oni u Srednjoj Evropi i na evropskom kopnu Sredozemlja iskonski, barem jednim dijelom stariji od bodeža na palici. U Jugoslaviji postoje u najmanju ruku dva triangularna bodeža, starija po tipološkom kriteriju, tj. stupanj bronca A₁ prema srednjoevropskom mjerilu⁴⁹ — to su bodeži iz Mokrina⁵⁰ (tab. II, 6) u Banatu i Belotić-Šumara⁵¹ (tab. II, 7) u Srbiji — međutim, zadržat ćemo se isprva na bodežima na palici, i to samo zbog podesnijeg rasporeda materijala.

Iz Jugoslavije nije po našem znanju dosad ni u našoj ni u inozemnoj literaturi uopće registriran nijedan metalni primjerak bodeža na palici (poznatiji pod njemačkim terminom Stabdolch, Dolchstab itd.), odnosno nije mu se pripoznalo tu funkcionalnu namjenu, za razliku od triangularnih bodeža. Zato smo im također dali prednost u redosljedju interpretacije ovdje prikazanog materijala, pa ćemo navesti uz domaće nalaze potrebne pojedinosti i nekoliko analogija bar iz susjednih zemalja. Široka rasprostranjenost tog oružja, specifičnog za rano brončano doba, pokazuje relativno veliku gustoću rasprostranjenosti u Evropi, pogotovu u ostavama unjetečke kulture u Srednjoj Njemačkoj, dok je ono u Podunavlju znatno rjeđe, kako to možemo slijediti u ÓRíordainovoj i Brunnovoj karti rasprostranjenosti bodeža na palici⁵².

Prvenstveno navodimo dva neobjavljena brončana primjerka s jugoslavenskog teritorija, koji su srednjoevropskog obilježja, nažalost, oba su samo pojedinačni nalazi. Manji bodež na palici (dužina 20,4 cm, vidi tab. VI, 2) potječe iz Surčinske bare kod Jakova⁵³ (jugozapadno od Zemuna) u Srijemu, znatno je istrošen, ali je blago naglašen središnji hrbat uočljiv na donekle simetričnoj oštrici. Upadljivo velik bodež na palici (dužina 26,1 cm, vidi tab. V, 1) nađen je u Martin-Brodu⁵⁴ (blizu Kulen-Vakufa) na Uni, dakle na administrativnoj granici Bosne prema Hrvatskoj; bodež je veoma masivan s jako ispupčenim središnjim rebrom asimetrično položenim na oštricu. Dok za dolinu gornjeg toka rijeke Une nemamo dosad odgovarajućih podataka za to vrijeme ni iz Bosne ni iz Hrvatske, postoji za Srijem ipak mogućnost dodirnih tačaka za obrazloženje pojave tog oružja. Upozoravamo npr. na tri ranobrončanodobna neobjavljena nalaza brončanog nakita — što ih anticipirano registriramo već ovdje, a ne kasnije u našoj

⁴⁸ J. Banner, o. c., pp. 242, 252.

⁴⁹ S. Junghans i dr., o. c., p. 84 sqq. — V. Milošević, *Germania*, 37, 1959, p. 72. — W. Torbrügge, 40. BRGK, 1960, p. 17 sqq.

⁵⁰ Cf. infra n. 81

⁵¹ Cf. infra n. 82

⁵² S. P. ÓRíordain, *Archaeologia*, LXXXVI, 1937, fig. 58. — W. A. v. Brunn, o. c., karta 1.

⁵³ Čuva AMZ, inv. br. 6112, cf. Z. Vinski, *Spomenica J. Kostrzewski*, Poznań (u štampi).

⁵⁴ Čuva Narodni muzej Banja Luka, inv. br. 586, podatak dugujemo V. Nikolić (Banja Luka), cf. Z. Vinski, *ibidem*.

raspravi s ostalim nakitom — i to s nekropole brončanoga doba u Surčinu,⁵⁵ dakle Jakovu neposredno susjedne: a) tipičnu iglu rombičnog presjeka s glavicom u obliku svitka (njemački Rollenkopfnadel) (dužina 13 cm, vidi tab. VI, 4), b) iglu s ušicom na glavi (njemački Ösenkopfnadel) (dužina 22,4 cm, vidi tab. VI, 3), c) sljepočničarku od dvojno savijene žice (njemački Noppenring) (najveća širina cca 3 cm, vidi tab. VI, 5). Svi su ti primjerci doduše rijetko zastupani na našem terenu, ali se mogu pouzdano datirati po tipološkom kriteriju u rano brončano doba: igla pod a) s paralelama u Panonskoj nizini (npr. kulture Kisapostag i Wieselburg-Gáta), dalje u Srednjoj Evropi (npr. kulture Straubing, Adlerberg itd.)⁵⁶; igla pod b) i pogotovu sljepočničarka pod c) pripada tipološki nesumnjivo kulturi Ūnětice⁵⁷. Za ove nam igle nisu poznate paralele u Jugoslaviji, ali za sljepočničarku postoji analogan brončani primjerak (tab. VI, 6) iz uništenog groba s lokaliteta Rifnik⁵⁸ u Sloveniji. Tipoloških paralela za oba bodeža na palici, što smo ih ovdje objavili, našli smo u Mađarskoj (Szöny⁵⁹), u Štajerskoj (Peggau⁶⁰) i u Donjoj Austriji (Pranhartsberg⁶¹), a naročito u Saskoj, i to u poznatoj ostavi Dieskau (br. 2) s više kvalitetnih primjeraka takva oružja »saskog« tipa, dakako, u sklopu unjetičkoga kulturnog kruga⁶². Bodeži na palici zastupani su u grobovima kulture Ūnětice u Austriji⁶³ i u Moravskoj⁶⁴, nadalje u Slovačkoj, uz utjecaj kulture Kisapostag, u groblju Hurbanovo⁶⁵, kao i u gradišćanskom groblju Gattendorf⁶⁶, što pripada kulturi Wieselburg, odnosno (po mađarskoj nomenklaturi) kulturi Gáta⁶⁷. Sve je to nesumnjivo vremenski razvijeno rano brončano doba,

⁵⁵ Čuva AMZ, bez inv. br. K tome još jedna analogna fragmentirana sljepočničarka iz Surčina. — Nekropola u Surčinu uglavnom je neobjavljena (materijal najvećim dijelom u AMZ), ali se mimogred spominje u literaturi, cf. V. Gordon Childe, *The Danube in Prehistory*, 1929, pp. 284, 288, 381. — F. Tompa, o. c., p. 78. — A. Mozsolics, WPZ, 29, 1, 1942, p. 49 sq. — P. Reinecke, WPZ, 29, 1, 1942, p. 103. — J. Werner, *Atti I^o Congresso preistor. protoistor. mediter. etc.*, 1950 (1952), p. 308.

⁵⁶ A. Mozsolics, *Kisapostag etc.*, AH, XXVI, 1942, tab. V, 31, 33, 35, 37, 40. — R. Pittioni, o. c., fig. 216, 6. — G. Behrens, *Bronzezeit Süddeutschlands etc.*, 1916, tab. V, 10, fig. 23. etc.

⁵⁷ R. Pittioni, o. c., p. 287 sq., fig. 196 (sedma s lijeva). — J. Szombathy, *Gemeinlebern etc.*, RGF, 3, 1929, tab. 4, 20; 5, 11 etc. — N. Åberg, *Bronzezeitl. u. frühheinszeitl. Chronologie*, III, 1932, p. 60, fig. 99, 101. — J. Schráníl, o. c., pp. 99, 102, tab. XXII, 33, 35, 37. — J. Filip, *Pravěke Československo*, 1948, fig. 37, 2—5. — H.-J. Hundt, *Kommission Åneolithikum u. Ålt. Bronzezeit*, 1958 (1961), p. 150 sqq.

⁵⁸ Čuva Mestni muzej Celje, inv. br. 549, cf. S. Pahič, *Arheol. Vestnik*, VII, 1-2, 1956, p. 53 sq, tab. IV 2.

⁵⁹ L. Márton, o. c., p. 20, fig. 1, 2. — Cf. P. Reinecke, *AE*, 1899, p. 231, tab. II, 5.

⁶⁰ W. Schmid, *PZ*, XXV, 1934, p. 158 sq. (fig).

⁶¹ E. Beninger, *PZ*, XXV, 1934, p. 132, fig. 4.

⁶² W. A. v. Brunn, o. c., pp. 20 sq., 28 sq., 55 sq., 73, tab. 17, 2; 18, 1. — Cf. H. Otto-W. Witter, o. c., p. 118 sq., tab. 10, 300. — Iz Češke ukazujemo na paralelu u ostavi Malé Žernoseky, cf. V. Moucha, *Fontes Archaeol. Pragenses*, 4, 1961, p. 53 sq., tab. XIX, 1.

⁶³ E. Beninger, o. c. p. 132 sqq. — K. Wilvonseder, *MAGW*, 1939, p. 394 sq. — R. Pittioni, o. c., p. 287, fig. 195, 2—4.

⁶⁴ L. Hájek, *PA*, XLIV, 1, 1953, p. 202, fig. 2, 10.

⁶⁵ I. Hásek A.-Točik, *Vorgeschichte d. Tschechoslowakei*, National Museum Prag, 1958, p. 28. — Cf. A. Točik, *Referáty etc.*, II, 1956, p. 45. — L. Hájek, o. c., p. 210, n. 32.

⁶⁶ A. Söter, *AE*, 1899, p. 47 sqq., fig. 2.

⁶⁷ R. Pittioni, o. c., p. 307 sqq. — Cf. R. Pittioni, *Beiträge z. Urgesch. d. Landschaft Burgenland etc.*, 1941, p. 16 sqq. — P. Patay, *Diss. Pann.*, II. ser. 13, 1938, p. 81 sqq. — F. Kőszegi, *Folia Arch.*, X, 1958, p. 53 sqq.

dakle stupanj bronca A₂, tj. vrijeme prije 1600. ili oko te g.⁶⁸, pa to datiranje vrijedi nesumnjivo i za ovdje objavljene bodeže na palici srednjoevropskog podrijetla iz Jugoslavije.

Valja uzeti u obzir pojedinačni nalaz zakrivljeno oblikovane oštrice od bronce (tab. IV, 6), protumačene kao ranoheladski bodež, i to s poznatog eneolitičko-ranobrončanodobnog nalazišta Humska Čuka (blizu Niša) u Srbiji⁶⁹. Vjerojatno je da taj primjerak predstavlja zapravo specijalan oblik bodeža na palici, za kojeg Milojčić donosi analogiju doduše iz srednjoheladskog groba 25 čuvenog tesalskog nalazišta Sesklo⁷⁰. Ovo je oružje u svakom slučaju egejski import i znatno se tipološki razlikuje od naprijed navedenih primjeraka. — K tome bi se mogao pribrojiti, po našem mišljenju, objavljeni brončani bodež, zakrivljen i asimetričan, možda egejski bodež na palici iz Srbije⁷¹, ali s nepoznatog lokaliteta (sl. B u tekstu); nadalje iz Hrvatske još dva brončana primjerka iz okolice Pule (tab. V, 2, 3), koji su po svom tipološkom obilježju (asimetričnosti, smještaju zakovica kod jednog i obliku zakovica kod drugoga) po svoj prilici također bodeži na palici sredozemnog podrijetla, a ne noževi, kako ih je objavio Gnirs⁷². I oni su plosnati bez središnjeg hrpta, kao npr. netom navedeni bodeži iz Srbije, uz spomenuti tesalski primjerak⁷³, ili pojedini nalazi bodeža na palici srednjoevropskog tipa u Karpatskoj kotlini, tako npr. Hajdúnánás i Horní Dunajovice⁷⁴. Ovo oružje iz Srbije i iz Istre zasad ne bismo definitivno opredijelili među sigurno determinirane bodeže na palici, ali smo na tu mogućnost barem upozorili. Nalazi iz okolice Pule — sada nepoznatog smještaja, vjerojatno u Italiji — potječu iz grobova s kosturima u stavu čučanja u kamenim kovčezima, a vremenski pripadaju još neistraženom ranom brončanom doba Istre.

Triangularnih bodeža ima u Jugoslaviji po našoj statistici iz 1960. g.⁷⁵ ukupno četrnaest primjeraka, od kojih je dotad u literaturi bilo registrirano samo pet. Taj broj od četrnaest bodeža nije, čini se, potpun jer nam pojedini

⁶⁸ W. A. v. Brunn, o. c., p. 50.

⁶⁹ Čuva NMB, inv. br. 7087, cf. D. Garašanin, Arch. Jugosl., I, 1954, p. 20 fig. 4a. — D. Garašanin, Katalog metala etc, 1954, p. 58, tab. XXXVII, 6. — Cf. M. Garašanin, 39. BRGK, 1958, n. 330, fig. 11, 1.

⁷⁰ V. Milojčić, o. c., p. 77, n. 89. — Cf. S. P. ÓRíordáin, o. c., p. 223, fig. 32, 2. — N. Aberg, o. c., fig. 273.

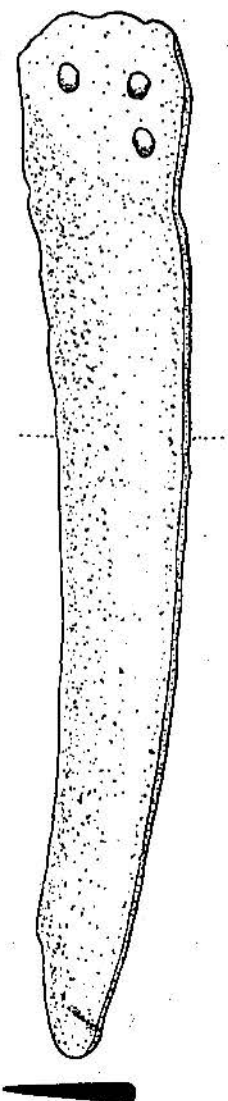
⁷¹ Čuva NMB, inv. br. 1769, cf. D. Garašanin, o. c., p. 58, tab. XXXVII, 4.

⁷² Nekada AMIP, sada u Italiji (?) inv. br. ? Cf. A. Gnirs, Istria Praeromana, 1925, p. 40 sqq., fig. 26. — Jedan primjerak (o. c. tab. V, 2) s lokaliteta Marin Vrh (Monte Val Marin) sjeverno od Pule, a drugi (o. c. tab. V, 3) s lokaliteta Bombista (Monte Bombista) kod Banjole južno od Pule.

⁷³ Cf. supra n. 70.

⁷⁴ H. Otto-W. Witter, o. c., p. 114 sq., tab. 9, 259. Cf. supra n. 64.

⁷⁵ Z. Vinski, Praistorijska sekcija ADJ, I, 1960, p. 58.

Sl. B : Srbija, mj. 1:1.

neobjavljeni primjerci nisu dostupni⁷⁶. Ipak pretpostavljamo da smo uspjeli kar- tirati gotovo sve lokalitete s tim oružjem, a po našoj se karti rasprostranjenosti može razabrati da su lokaliteti razasuti od obale Jadranskog mora do u Banat (tab. IX)⁷⁷. U domaćoj je literaturi još prilično nejasna slika o postojećem broju, o tipološkim razlikama i o rasprostranjenosti triangularnih bodeža, iako su kat- kada spominjani — za razliku od bodeža na palici koji su kod nas bili totalno nezapaženi. U inozemnoj su literaturi potpuno nepoznati bilo kakvi nalazi trian- gularnih bodeža s teritorija Jugoslavije, odnosno nije ih dosad registrirao nijedan strani arheolog, premda istraživanje o tom tipu oružja u Evropi ima još od Mon- teliusa⁷⁸ na ovamo daleki domet; od brojne inozemne literature dovoljno je spo- menuti samo osnovne publikacije sintetičnog značaja, kao što su one Uenza⁷⁹ i Hachmanna⁸⁰. Pri razmatranju tog oružja s teritorija Jugoslavije ograničit ćemo se na sažet pregled, popraćen ponegdje kojom potrebnom paralelom, a osvrnut ćemo se i na kronološko pitanje donje i gornje granice triangularnih bodeža, pr- venstveno po tipološkom obilježju samih nalaza, nemajući pretenziju da uzmemo u obzir sve popratne probleme ranoga brončanog doba.

Objavljeno je dosad pet bodeža s ovih pet lokaliteta: Mokrin⁸¹ u Banatu, sluč. nalaz (tab. II, 6); Belotić-Šumar⁸² u zap. Srbiji, grob. nalaz (tab. II, 7); Glasinac-Kovačev Do⁸³ u istoč. Bosni, grob. nalaz (tab. IV, 2); Prapatnica⁸⁴ u sred. Dalmaciji, sluč. nalaz (tab. III, 1) i Garica⁸⁵ na otoku Krku, sluč. nalaz (tab. III, 2).

Neobjavljeno je dosad bilo devet bodeža s ovih šest lokaliteta: Ljubljansko barje⁸⁶ u Kranjskoj, sluč. nalaz (tab. II, 2); Piran⁸⁷ u Istri, sluč. nalaz (tab. III, 3); Sveta Jana⁸⁸ u zap. Hrvatskoj, sluč. nalaz (tab. IV, 4); Donja Dolina⁸⁹ na Savi u Bosni, sluč. nalaz (tab. IV, 3); Vršac u Banatu, 2 kom.⁹⁰, sluč. nalazi (tab.

⁷⁶ Cf. infra n. 91, 92.

⁷⁷ Z. Vinski, o. c., p. 54 (karta). Ovdje (tab. IX) reproducirana karta neznatno je nadopunjena.

⁷⁸ O. Montelius, *Die Chronologie d. ältesten Bronzezeit etc.*, 1900, pp. 25 sqq., 126 sqq.

⁷⁹ O. Uenze, *Die frühbronzezeitlichen trian- gularen Vollgriffdolche*, *Vorgesch. Forsch.*, 11, 1938, passim.

⁸⁰ R. Hachmann, *Die frühe Bronzezeit etc.*, *Beih. z. Atlas d. Urgesch.*, 6, 1957, pp. 60 sqq., 99 sqq.

⁸¹ Čuva NMB, inv. br. 4517, cf. D. Garaša- nin, o. c., p. 58, tab. XXXVI, 3. — M. Gara- šanin, o. c., p. 74, fig. 11, 5.

⁸² Čuva NMB, inv. br. 7783 (grob s tragom kostura u tumulusu), cf. M. i D. Garašanin, *Zbornik NMB*, I, 1958, p. 20, fig. 2. — M. Ga- rašanin, o. c., p. 94, fig. 11, 4.

⁸³ Čuva ZMS, inv. br. 302 (grob s kosturom u tumulusu), cf. A. Benac - B. Čović, Glasinac,

I, 1956, p. 9, tab. III, 2. — Cf. F. Fiala, *WMBH*, I, 1893, p. 129, fig. 5.

⁸⁴ Čuva AMS, inv. br. 505, cf. Z. Vinski, *Arheol. radovi i rasprave JAZU*, I, 1959, p. 213, tab. X, 83.

⁸⁵ Čuva AMZ, inv. br. 5642 (vjerojatno iz groba ?), cf. S. Ljubić, *Popis Arkeol. odjela Nar. zem. muz. etc.*, I, 1, 1889, p. 165, tab. XXXIII, 262. — Cf. Z. Vinski, o. c., p. 213, tab. X, 84.

⁸⁶ Cf. supra n. 39.

⁸⁷ Čuva AMIP, inv. br. 1140. Podatak i crtež dugujemo B. Bačiću (Pula).

⁸⁸ Čuva AMZ, inv. br. 2063.

⁸⁹ Čuva ZMS, inv. br. 30090. Podatak dugu- jemo B. Čoviću (Sarajevo), a crtež Đ. Ba- sleru (Sarajevo).

⁹⁰ Čuva NM Vrš, inv. br. 702 (tab. IV, 1), 703 (tab. IV, 5); posljednji možda Vršac ili južni Banat? Podatke, mikroanalize i crteže dugujemo R. Rašajskom (Vršac).

IV, 1, 5); Obrovac-Han u sred. Dalmaciji, barem 3 kom., jedan je grob. nalaz⁹¹, a druga dva su iz uništenih grobova⁹².

Potrebno je imati na umu stanovitu diferencijaciju među navedenim oružjem, jer valja razlikovati »prave« triangularne bodeže, sa metalnim drškom i bez njega, s njihovim specifičnim tipološkim oblikovanjem i ornamentom — po tim varijabilnim značajkama određuju se, pored gustoće lokaliteta, uglavnom radio-nička središta širom Evrope — od »nepravih« većinom istovremenih njihovih srodnika ponajviše skromnije i neukrašene izradbe. Prvoj skupini »pravih« bodeža ovdje pripada samo pet primjeraka, i to su: Garica (tab. III, 2), Prapatnica (tab. III, 1), Vršac (tab. IV, 1) i Obrovac-Han (neobjavljena dva bodeža iz uništenih grobova⁹³). Donekle bi se toj skupini mogao pribrojiti možda i Piran (tab. III, 3), iako taj primjerak predstavlja zaseban slučaj. Druga skupina »nepravih« bodeža sastoji se od preostalih osam primjeraka: Mokrin (tab. II, 6), Belotić-Šumar (tab. II, 7), Vršac (?) (tab. IV, 5), Glasinac-Kovačev Do (tab. IV, 2), Donja Dolina (tab. IV, 3), Ljubljansko barje (tab. II, 2), Sveta Jana (tab. IV, 4) i Obrovac-Han (neobjavljen bodež iz zatvorenog groba⁹⁴).

Navedena se tipološka distinkcija zapravo ne bi smjela primijeniti na brončane bodeže iz Mokrina i Belotić-Šumara, koji su mali i »starinski«, te podsjećaju na bakrene prototipove kasnijega eneolitičkog vremena u Italiji⁹⁵ i u Srednjoj Evropi⁹⁶, što se dodiruje, a moguće dijelom i presjeca s ranobrončanodobnim horizontom starijih faza kultura Straubing i Kisapostag (= Nagyrév I b — II?), odnosno kulture Periamus u Banatu, obilježenim uglavnom vremenski stupnjem bronca A₁⁹⁷. Bodež iz Mokrina (u sjev. Banatu) zacijelo pripada kulturi Periamus⁹⁸, s prostorno bližim paralelama npr. u nekropoli Szőreg⁹⁹. Mislimo da je bodež iz Belotić-Šumara, u grobu 1 tumulusa X, po svojoj prilici importiran iz Podunavlja ili Potisja u zapadnu Srbiju; sam je grob s tragom kostura veoma slabo sačuvan, ali je, po uvjerljivim argumentima Garašaninovim, pouzdano njegovo datiranje stupnjem bronca A₁¹⁰⁰.

⁹¹ Čuva AMS, inv. br. ? U zatvorenom grobu, i to u kamenom kovčegu s kosturom u stavu čučanja, zajedno s tim bodežom kratak brončani mač s metalnim drškom i kameni artefakt omotan zlatnom žicom. U sklopu tumulusa blizu Sinja. Iskopavanje I. Marovića 1958. g. Podatke dugujemo susretljivosti I. Marovića (Split), koji će objaviti materijal te nekropole.

⁹² Prije zbirka u samostanu franjevacu Sinj, sada AMS, inv. br. ? Oba bodeža potječu s istog lokaliteta (cf. supra n. 91), ali iz uništenih grobova. Podatak dugujemo I. Maroviću (Split), koji će te bodeže objaviti. Navodno postoje još jedan ili dva (?) triangularnih bodeža s istog lokaliteta, ali te primjerke, nažalost, nismo dobili na uvid, a nije nam bilo moguće ni taj podatak provjeriti.

⁹³ Cf. supra n. 92.

⁹⁴ Cf. supra n. 91.

⁹⁵ Cf. supra n. 42.

⁹⁶ S. Junghans i dr., 34. BRGK, 1951/53, p. 77 sqq. — W. Torbrügge, o. c., p. 15 sqq.

⁹⁷ W. Torbrügge, o. c., p. 17 sqq., fig. 5. — E. Vogt, Festschrift O. Tschumi, 1948, p. 65, fig. 2, 19, 20. — I. Nestor, 22. BRGK, 1932, p. 84 sqq. — V. Miložić, o. c., p. 71 sq. — M. Garašanin, o. c., p. 74. — *Istoria Rominej*, I, 1960, p. 107 sq. (I. Nestor). — S. Pigott, *Antiquity*, XXXIV, 136, 1960, p. 287.

⁹⁸ M. Garašanin, o. c., pp. 72, 74, n. 374. — Cf. I. Nestor, 22. BRGK, 1932, p. 87. — F. Milleker, *Starinar*, 1940, p. 7.

⁹⁹ J. Banner, *Dolgozatok*, VII, 1931, p. 51, tab. XI, 54 a-d. — Ist. Foltiny, *Dolgozatok*, XVII, 1941, p. 80, tab. XIX, 59, tab. XX, 33, 55.

¹⁰⁰ M. Garašanin, o. c., pp. 92, 94, n. 496. — Cf. I. Nestor, o. c., p. 89.

Geneza »pravih«¹⁰¹ triangularnih bodeža nije još na zadovoljavajući način objašnjena, iako je ona povezana s prethodnim »starinskim«¹⁰² oblicima oružja eneolitičke tradicije. Zajednički prototip triangularnih bodeža s metalnim držkom nije identificiran, kako je Uenze jasno dokazao¹⁰¹, jer su istovremeno nastali nezavisno jedan od drugoga bodeži italskog, rhônskog i unjetičkog tipa, a međusobni utjecaji iz tih radioničkih središta ovog oružja očito su došli do izražaja tada kad su »gotovi tipovi«¹⁰² već u njima postojali¹⁰². Jedini kompletno sačuvan metalni držak ima bodež iz Prapatnice kod Splita (najveća je dužina čitavog bodeža 18 cm). Uenze ga nije imao prilike upoznati, ali po njegovoj osnovnoj klasifikaciji prapatnički je primjerak jasno italske tipološke pripadnosti, iako pokazuje izvjesnu tendenciju utjecaja radionica s područja rijeke Rhône, koji se gdjekad isprepleću s italskim radioničkim stvaranjem¹⁰³. Kao moguće paralele navodimo iz Švicarske bodež Ringoldswill i iz Italije bodež Cetona¹⁰⁴. Teško je uže datirati prapatnički bodež (stupnjem bronca A₁ ili A₂), jer se to većinom ne može lučiti na triangularnim bodežima italskih radionica, što su se u rano brončano doba u Italiji razvili na osnovi kulture Remedello¹⁰⁵.

Ostale bodeže ovdje prikazane treba uglavnom datirati u razvijeno rano brončano doba, ukoliko je po tipološkom kriteriju i pojedinačno po postojećim paralelama uže datiranje uopće opravdano. Od svijuju četrnaest primjeraka tog oružja iz Jugoslavije kvalitetno je najbolje izrađen veliki bodež (impozantna dužina oštrice iznosi 21 cm!) iz Garice na otoku Krku, koji je prvi puta reproduciran još u 19. st.¹⁰⁶, ali ga Uenze nije registrirao. Ovaj je bodež nesumnjivo italskog tipa, ima neparni broj (tipičnih devet) zakovica i ukrašen je karakterističnim šrafiranim trakama i nazupčanim ornamentom niza sitnih trokutića na gornjem dijelu oštro brušene oštrice (tab. III, 2). U Uenzeovoj kataloškoj publikaciji nismo našli neposredno bliskih paralela ukrasu primjerka iz Garice, pa se u vezi s time može upozoriti na relativno veliku varijabilnost ornamentike bodeža italskog tipa, reprezentiranog prvenstveno sa dvadeset pet bodeža u ostavi Ripatransone (Srednja Italija), a svi se oni međusobno razlikuju u kompoziciji i u pojedinostima ornamentike¹⁰⁷.

Posebni slučaj predstavlja dosad neobjavljeni velik (dužina oštrice 22 cm) i neukrašen bodež iz Pirana u Istri. Po parnom broju rupa za zakovice (njih šest na vrhu oštrice, vidi tab. III, 3) bio bi blizak rhônskom tipu, a ne italskom. Međutim bodež ima niže na oštrici još tri rupe, pa je po tome bio nesumnjivo dva puta u upotrebi. Prema smještaju rupa za zakovice, a pogotovu po donekle asimetrično izlizanoj oštrici velikih dimenzija moglo bi se barem pretpostaviti da

¹⁰¹ O. Uenze, o. c., pp. 40, 68. sqq.

¹⁰² R. Hachmann, o. c., p. 104.

¹⁰³ O. Uenze, o. c., pp. 11 sqq., 21 sqq., karte I, 2, 5. — Za rasprostranjenost kulture Rhône vidi N. K. Sandars, *Bronze Age cultures in France*, 1957, p. 355 sqq.

¹⁰⁴ O. Uenze, o. c., pp. 75, 77, tab. 2, 9; 10, 35.

¹⁰⁵ O. Uenze, o. c., p. 29. — U sjev. Italiji npr. kulture Polada, Laggazzi i Terremaricoli I A etc., cf. L. Bernabò Brea, Scavi nella caverna delle Arene Candide, I, 1946, p. 317.

¹⁰⁶ Š. Ljubić, *ibidem*.

¹⁰⁷ O. Uenze, o. c., p. 26, tab. 12, 39—16, 39.

je ovo oružje služilo i kao bodež na palici u primarnoj ili vjerojatnije još u sekundarnoj upotrebi. Sličan je neizvjestan problem i u slučaju razvijenog bodeža nekropole Kisapostag u zapadnoj Mađarskoj, koji ima dva reda zakovica, a mogao je služiti i kao bodež na palici (?), donekle u odnosu s pouzdano ustanovljenim bodežom na palici iz Horních Dunajovica u Moravskoj¹⁰⁸. Piranski bodež valja datirati, poput navedenog iz Garice, stupnjem bronca A₂.

Iz uništenih grobova s lokaliteta Obrovac-Han kod Sinja potječu dva neobjavljena brončana bodeža¹⁰⁹, koji također pripadaju skupini »pravih« triangularnih bodeža. Ovdje ih ne reproduciramo, jer će ih objaviti Marović na drugom mjestu. Za nas je važno istaknuti da su oba primjerka, prema svojim tipološkim značajkama, izrazito unjetičkog tipa¹¹⁰, a datiramo ih stupnjem bronca A₂. Po našem mišljenju nije vjerojatan raniji utjecaj iz unjetičkog kulturnog kruga, napose u tim krajevima jadranskog zaleđa. Sva je prilika da su oni približno u isto vrijeme importirani s bodežom na palici iz Martin-Broda u dolini rijeke Une. — Na tlu Panonske nizine registriramo jedan izrazito triangularni doduše oštećeni neobjavljeni bodež iz Banata, nađen u Vršcu,¹¹¹ i to opet nesumnjivo unjetičkog tipa (pet zakovica i veliki trokutasto oblikovani ukras usred oštrice¹¹², dužina sačuvanog dijela 10,6 cm, vidi tab. IV, 1). Vršačka je oštrica bolje izrađena od slično ukrašenog primjerka iz poznate nekropole unjetičke kulturne pripadnosti Gemeinlebarn u Donjoj Austriji¹¹³; dalje su opće paralele: bodež Patsch u Tirolu¹¹⁴, pojedini bodeži čuvene ostave bodeža s lokaliteta Kozi Hřbety blizu Unětice (praška okolica) u Češkoj¹¹⁵ itd. Vršački će bodež biti po svoj prilici istovremen objema bodežima unjetičkog tipa iz Obrovac-Hana.

Preostaje šest primjeraka skupine »nepravih« bodeža, jer su već zasebno izdiferencirana dva nesumnjivo izrazito starija bodeža (tab. II, 6, 7), što smo ih prije prikazali. Svi su ti preostali bodeži prema svojim tipološkim značajkama oblikovanja oštrice uglavnom mlađi od njih. Primjena tipološkog kriterija je, doduše, ovdje samo ograničeno moguća, gdje su posrijedi jednostavni i neukrašeni bodeži, za koje nema mnogo smisla tražiti i navoditi brojnije analogije. Takvi su bodeži znatno skromnije izradbe rasprostranjeni u velikom radijusu također u sklopu onih kultura u kojima postoje radionice »pravih« triangular-

¹⁰⁸ A. Mozsolics, o. c., p. 73 sq., tab. V, 36. — Cf. supra n. 64.

¹⁰⁹ Cf. supra n. 92.

¹¹⁰ Veći neukrašeni primjerak ima unjetički oblik i dvodjelni metalni držak; manji primjerak ukrašen je opet ornamentom unjetičkog stila itd., cf., O. Uenze, o. c., p. 31 sqq. (za glavne značajke triangularnih bodeža kulture Unětice).

¹¹¹ Cf., supra n. 90.

¹¹² O. Uenze, ibidem.

¹¹³ J. Szombathy, o. c., tab. 13, 5 — Cf. O. Uenze, o. c., pp. 14, 81, tab. 34, 82 (iznimno 4 zakovice).

¹¹⁴ O. Uenze, o. c., pp. 32, 79, tab. 25, 61.

¹¹⁵ O. Uenze, o. c., pp. 32, 80, tab. 26, 62c; 27, 62d, f. — Daljnju sličnost u pojednostima ornamentike pokazuju gdjekad neki bodeži tzv. tipa Odra—Laba, koji pripadaju sjevernijim krajivima rasprostranjenosti kulture Unětice, tako npr. iz Saské bodež Dresden-Briesnitz, cf. O. Uenze, o. c., pp. 47, 83, tab. 39, 98. — Cf. G. Neumann, Mannus VI. Ergbd., 1928, p. 106, fig. 3.

nih bodeža, tako npr. na Apeninskom poluotoku¹¹⁶ i u Srednjoj Evropi¹¹⁷. Maleni i nedovršeni bodež (tab. II, 2) s Ljubljanskog barja¹¹⁸ koji smo već prije komentirali — usporedivši ga, uz ostalo, s brončanim bodežom lokaliteta Seewalchen-Attersee¹¹⁹ — mogao bi više po mekoći metala (bakar ili bronca siromašna kositrom, moguće s primjesom arsena ?) biti stariji, iako njegov oblik ne odgovara »starinskom« tipu triangularnih bodeža, a bliži je kasnijim primjercima tog oružja, kao što je to mali banatski primjerak (dužina 6,2 cm, vidi tab. IV, 5) iz Vršca (?); za njega je mikroanalizom dokazano da je od bronce¹²⁰. Uz njih valja navesti slične, međusobno gotovo analogne brončane bodeže iz Svete Jane (dužina 12 cm, vidi tab. IV, 4) i Donje Doline (dužina 11,5 cm, vidi tab. IV, 3), doduše ovi posljednji s nešto naglašenim hrptom po sredini oštrice. Tipološka paralela im je npr. u Italiji (bakreni ?) bodež s lokaliteta Poggio Aquilone, iz groba kulturne pripadnosti Remedello¹²¹, ali to nije dokaz da su svetojanski i donjodolinski primjerci morali biti izrađeni po tom uzoru iz Umbrije. Analogije u tim slučajevima tipološki suviše jednostavnog oružja nisu od bitne koristi, jer valja pretpostaviti mogućnost lokalne izradbe. Jedino bi se komparacijom kemijskih analiza moglo u tom smislu doći do određenijih zaključaka. Bodeži Sveta Jana i Donja Dolina nisu po našem mišljenju raniji od stupnja bronca A₂, dok će umbrijski primjerak ipak biti vjerojatno znatno starijeg datuma.

Pripominjemo u vezi s ovdje navedenim slučajem ograničene mogućnosti primjenjivanja tipološkog kriterija da to načelno ne vrijedi samo za »neprave« triangularne bodeže, već inače za sve jednostavno ranobrončanodobno oružje, koje potječe nesumnjivo od eneolitičkih prethodnika. Takva se konzervativnost može slijediti u Karpatskoj kotlini npr. na oblicima jednostavnih brončanih bodeža s jezičcem u sklopu kultura Wietenberg i Otomani, usporedivši ih s pontskim paralelama takva oružja^{121a}, ali svi su ti primjerci izvan okvira našeg razmatranja.

Bodež iz groba 2 s kosturom iz tulumusa VI s položaja Kovačev Do na Glasincu (dužina cca 14 cm, vidi tab. IV, 2) veoma je istrošen i bio je, čini se, dva puta u upotrebi, te pripada, kako je ustanovljeno, najstarijoj, tj. prvoj glasinačkoj fazi grobova¹²². Bodež bi se mogao datirati stupnjem bronca A₂, a lako je moguće da pripada po tipološkim pojedinostima stanovite degeneracije oblika

¹¹⁶ O. Montelius, *La civilisation primitive en Italie*, I, 1895, ser. B, tab. 1, 7; 3, 8—13 etc.; II, 1904, ser. B, tab. 114, 2, 3, 5; 117, 4, 5 etc. — Cf. supra n. 78, 42.

¹¹⁷ J. Neustupný, *WPZ*, 30, 2, 1943, p. 149, fig. 10, 1. — L. Hájek, o. c., fig. 1, 5. — L. Hájek, *PA*, XLV, 1-2, 1954, p. 138, fig. 12, 6, 13, 15. — K. Tihelka, *PA*, XLIV, 2, 1953, p. 274 sq., fig. 26, 1, 2. — E. Plesl, *PA*, L, 1, 1959, p. 43, fig. 16, 8. — B. Chropovský, *M. Dušek*, *Arch. Slov. Fontes*, III, 1960, p. 75, tab. VIII, 4; p. 201, tab. XLVIII, 12, etc.

¹¹⁸ Cf. supra n. 39.

¹¹⁹ Cf. supra n. 40.

¹²⁰ Cf. supra n. 90.

¹²¹ G. A. Colini o. c., pp. XVIII, 216 sq., fig. 44 (analiza ?).

^{121a} K. Horedt, *Dacia*, n. s. IV, 1960, p. 129, fig. 13, 4, 5. — L. Hájek, *Kommission Áneolithikum u. ält. Bronzezeit*, 1958 (1961), p. 72, fig. 14. — Cf. supra lit. cit. n. 9, 10.

¹²² A. Benac-B. Čović, o. c., pp. 9, 25 sq., tab. III, 2. — Napominjemo, da fragmentirani i nagorjeli brončani bodež iz groba 1 (s paljevinom) tulumusa VII s istog položaja (o. c., pp. 9, 26, tab. II, 18) nije triangularan, kako se to (ibidem) navodi, već pripada najranije vjerojatno mlađem vremenu srednjega brončanog doba (tj. stupanj bronca C), pa, dakako, taj grob nije ranobrončanodobni.

završnom vremenu tog stupnja, odnosno prijelaznom vremenu bronca A_2 — B_1 ¹²³. Taj grob 2 nema inače značajnih priloga za uže datiranje, a nažalost je dosad na glasinačkoj visoravni broj grobova prve glasinačke faze izuzetno skroman¹²⁴.

Zatvoreni grobni nalaz iz Obrovac-Hana blizu Sinja od velikog je značaja za našu temu, pa je potreban kraći osvrt na brončano oružje iz tog groba u kamenom kovčegu s muškim kosturom u stavu čučanja, što će ga Marović objaviti na drugom mjestu¹²⁵; zbog tog razloga ne reproduciramo ovdje ovo oružje. U grobu je nađena oštrica malog i jednostavnog triangularnog bodeža, koji nije po svom obilježju, čini se, rani tip i možemo ga pribrojiti prethodno navedenim »nepravim« primjercima. Nadalje sadrži isti taj grob kratak brončani mač s metalnim drškom, kojeg valja popratiti ovdje barem sumarnim komentarom. Najbliža mu je paralela poznati kratak mač iz Donje Doline (tab. VIII, 1), što ga je već odavno objavio Truhelka¹²⁶. Poput spomenutog triangularnog bodeža (tab. IV, 3) i taj je mač, nažalost, slučajan nalaz. Ipak je zanimljiva pojava da baš ova dva pojedinačna primjerka oružja potječu iz Donje Doline, što može, ali per analogiam na Obrovac-Han, ne mora biti slučajnost. Poblizi nam podaci o mjestu i okolnostima nalaza nisu poznati, međutim to oružje (tab. IV, 3, VIII, 1) ukazuje na dosad nezapažene arheološke tragove iz prijelaznog vremena bronca A_2 — B_1 na desnoj obali Save u Donjoj Dolini. Kratki mačevi Donje Doline i Obrovac-Hana razvili su se, naime, od triangularnih bodeža — na što se već u literaturi posebice pri donjodolinskom nalazu upozorilo¹²⁷ — i to u završno vrijeme stupnja bronca A_2 , iako bismo ih same po sebi datirali i po ostalim analogijama početnim stupnjem bronca B_1 , tj. poslije 1600. g., negdje približno u polovicu 16. st., odnosno u vrijeme mikenskih grobova u rovu (Schachtgräberzeit)¹²⁸. U potrebnom komentaru o kronološkim pitanjima pripominjemo, da je Childe ukazao ne samo na dodirivanje prijelaznog vremena bronca A_2 — B_1 , već i na stanovito možda i relativno duže vremensko paraleliziranje završnog stupnja bronca A_2 i početnog stupnja bronca B_1 ¹²⁹, što je načelno prihvaćeno u literaturi donekle s rezervom, iako valja na umu imati to da ranobrončanodobni elementi mogu biti povezani u istoj cjelini nalaza gdje i s onima početnog srednjega brončanog doba¹³⁰. Kasno vrijeme bronca A_2 , odnosno prijelazno vrijeme bronca A_2 — B_1 , pokušalo se, prema koncepcijama Hachmannovim, obilježiti još i kao tzv. broncu A_3 , ali to za Srednju Evropu ne samo terminološko pitanje ostaje otvoreno, bar zasad¹³¹.

¹²³ To se datiranje podudara približno s onime obaju autora, cf. A. Benac-B. Čović, *Glasinac*, 2, 1957, p. 59.

¹²⁴ I novija inače značajna revizijska istraživanja na Glasincu nisu u tome pogledu ništa pridonijela. cf. B. Čović, *GZM*, n. s. XIV, 1959, pp. 69, 71, 73.

¹²⁵ Cf. supra n. 91.

¹²⁶ Čuva ZMS, inv. br. 19784 (crtež dugujemo Đ. Basleru, Sarajevo), cf., C. Truhelka, *GZM*, XIII, 1901, p. 242 sq., fig. 3. — Cf. C. Truhelka, *WMBH*, IX, 1904, p. 68 sq. fig. 39. — R. Hachmann, o. c., pp. 91, 99, 226, tab. 60, 3.

¹²⁷ H. Müller-Karpe, *Hessische Funde etc.*, 1949, p. 27, n. 17. — Cf. R. Hachmann, o. c., p. 102.

¹²⁸ J. Werner, o. c., p. 293. — Cf. R. Hachmann, o. c., p. 180.

¹²⁹ V. Gordon Childe, *Festschrift O. Tschumi*, 1948, p. 72.

¹³⁰ W. A. v. Brunn, o. c., p. 50.

¹³¹ R. Hachmann, o. c., p. 115 sqq. — Cf. V. Milošević, *Germania*, 38, 1960, p. 229 — V. Torbrügge, o. c., p. 9 sq. n. 40, fig. 1 (komparativna shema).

Usprkos kontroverzama oko toga spomenuli smo nastojanje inozemne literature, baš zbog grobne cjeline Obrovac-Han, koja bi išla u prilog Hachmannovoj tezi o njegovu drugom horizontu na Baltiku, koji Hachmann sinhronizira s vremenom (podstupnjeva odnosno faza) bronca A₂ i A₃ u južnoj Njemačkoj¹³². Budući da nije moguće ovdje reproducirati oružje iz grobne cjeline Obrovac-Han, nema smisla iznositi opisno-tipološke podatke i analogije, pogotovu za bodež. Za kratki mač valja ipak iznijeti nekoliko podataka, jer se u našoj domaćoj literaturi nije još odredilo od Truhelkinih vremena noviji opće kronološki značaj tog tipa oružja, za što je donjodolinski primjerak (tab. VIII, 1) pružao izvjesnu mogućnost. Grobna cjelina iz Obrovac-Hana dala je čvršći kronološki oslonac. Funkcionalno su oba primjerka iz Donje Doline i Obrovac-Hana prijelazan oblik bodeža na mač (najveća dužina donjodolinskog je cca 54 cm, a obrovačko-hanskog cca 32,5 cm), ali prema uvriježenoj praksi valja ih, slijedivši ostale analogije izvan Jugoslavije, obilježiti nazivom: kratki mačevi. Kao takvi oni su i najstariji primjerci brončaninih mačeva u Jugoslaviji. Pored opće sličnosti podudara im se napose oblik i ukras balčaka, te broj zakovica, iako postoje uočljive inačice u obliku i ukrasu jabučica i oštrica. Oba primjerka pripadaju skupini mačeva tipa Apa po Holste-Hachmannovoj nomenklaturi¹³³, odnosno tipa Hajdúsámson po Lomborgovoj nomenklaturi¹³⁴, i to prema kratkim mačevima iz tih dviju znamenitih ostava, koje predstavljaju ključne zatvorene nalaze za prve početke srednjega brončanog doba, napose kulture Otomani u zapadnoj Transilvaniji, odnosno kulture Fűzesabony u istočnoj Mađarskoj i u istočnoj Slovačkoj.

Ostave Hajdúsámson i Apa datirane su u literaturi¹³⁵, uz ostali njima više ili manje srodni bogati metalni materijal u Karpatskoj kotlini, okvirno u podunavsko srednje brončano doba — opet po mikenskim paralelama, koje imaju svoj jaki odraz u bogatoj ornamentici metalnih artefakata, posebice u Transilvaniji. Međutim stupanj bronca B₁, odnosno tzv. Holsteov horizont Lochham¹³⁶ u Bavorskoj ne podudara se potpuno sa starijim vremenom podunavskog srednjega brončanog doba u Karpatskoj kotlini, jer se ono ne može omeđiti na isti način, zbog ranobrončanodobne tradicije u tom prostoru. Zato se u literaturi ističe baš to prijelazno vrijeme bronca A₂—B₁. Ostaje još i dalje otvoreno pitanje u kolikoj je mjeri transilvanska brončanodobna kultura — obilježena u svom početnom stadiju horizontom ostava Apa i Hajdúsámson — relativno starija od srednjoevropske kulture grobnih humaka sjeverno od Alpa¹³⁷? Te kontroverze ostavljamo po strani. Hachmannova kronologija — bez obzira na veću ili manju opravdanost

¹³² Cf. supra n. 131.

¹³³ F. Holste, Die bronzezeitl. Vollgriffschwerter Bayerns, Münchner Beiträge etc., 4, 1953, pp. 32, 45, tab. 17, karta 3. — R. Hachmann, o. c., p. 91 sqq.

¹³⁴ E. Lomborg, Acta Archaeol., XXX, 1956, p. 72 sqq.

¹³⁵ V. Gordon Childe, The Danube in Prehistory, 1929, fig. 147. — I. Nestor, Marburger Studien, 1938, p. 181 sqq. — D. Popescu, Dacia,

VII/VIII, 1937/40, p. 119 sq. — P. Reinecke, WPZ, 29, 1, 1942, p. 97 sqq., fig. 2, 3. — D. Popescu, Die frühe u. mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen, 1944, p. 107 sqq., fig. 53, 54, tab. XIV, 1—6. — J. Werner, o. c., p. 300. — F. Holste, o. c., pp. 9, 45. — V. Miložić, Germania, 37, 1959, p. 71 sqq. — Istoría Romínei, I, 1960, pp. 111, 115 (I. Nestor).

¹³⁶ F. Holste, Marburger Studien, 1938, p. 95 sqq.

¹³⁷ E. Lomborg, o. c., pp. 78 sq., 132, 144.

hipoteze o postojanju tzv. bronce A_3 ¹³⁸ — insistira posebice ne samo na većoj starosti ključnih ostava Apa i Hajdúsámson, koje on pripisuje završnom ranom brončanom doba¹³⁹ na tlu zapadne Transilvanije i istočne Mađarske, već se posebice bazi tzv. skupinom mačeva tipa Apa, iskonski starijima od stupnja bronca B_1 , odnosno horizonta Lochham u Bavarskoj, kojemu pripada u Mađarskoj npr. zatvorena cjelina ostave Sárbogárd, nota bene s neukrašenim mačem mlađeg razvojnog oblika istoga tipa¹⁴⁰.

Opsežna komparativna Hachmannova istraživanja o tipologiji i kronologiji mačeva tipa Apa ovdje ne rekapituliramo, pa upućujemo, zbog pobliže orijentacije na njegovu publikaciju¹⁴¹. Ta su istraživanja značajna ne samo za ovdje prikazani mač iz Donje Doline (tab. VIII, 1) i njegovu paralelu u grobu Obrovac-Han, već i za druge nalaze oružja s jugoslavenskog teritorija, koje pripadaju tom vremenu. Zo donjodolinski primjerak dobra je analogija mač tipa Apa s lokaliteta Pella u grčkoj Makedoniji, oštrice su im tipološki identično izvijene i ukrašene na isti način kako je to vidljivo na tzv. drugom maču ostave Apa¹⁴². Sva je prilika da su ti mačevi importirani u Posavinu i dalje sve do u Makedoniju iz radionica negdje u Karpatskoj kotlini, iako mač iz Pelle ima jabučicu oblikovanu poput jabučice mača s lokaliteta Au u Donjoj Austriji¹⁴³, koji je doduše datiran stupnjem bronca B_1 . Valja imati na umu činjenicu da se svi mačevi tipa Apa međusobno razlikuju s više ili manje tipoloških odnosno stilskih inačica oblika i ukrasa. Tako je i primjerak iz Obrovac-Hana u odnosu na donjodolinski udaljeniji od prototipa Apa; on ima dodirnih tačaka s poznatim kratkim mačem Maiersdorf u Donjoj Austriji (oštrica) i s dugim bodežom Perjen u Tirolu (vršak jabučice). Uenze baš to oružje tumači kao mlađe razvojne oblike bodeža unjetičkog tipa¹⁴⁴, ono je prijelaznog oblika od bodeža na mač, a po Willvonsederovoj kronologiji pripada srednjem brončanom doba Austrije¹⁴⁵, iako krasan maiersdorfski primjerak Pittioni datira stupnjem bronca B_1 , povezavši ga sa skupinom nalaza tipa Mistelbach-Regelsbrunn, u kojoj je tradicija bronce A_2 još veoma izrazita¹⁴⁶. Ovaj se podatak približava Hachmannovoj kronološkoj koncepciji, kojoj grobna cjelina Obrovac-Hana daje novu potvrdu i po priloženom triangularnom bodežu. Dakle kratak mač iz Obrovac-Hana predstavlja zapravo mješavinu između mača Hachmannova tipa Apa i Uenzeova mlađega razvojnog oblika bodeža tipa Ūnětice. Za datiranje te grobne cjeline predlažemo zasad, dok čitavo groblje nije objavljeno, prijelazno vrijeme bronca A_2 — B_1 .

¹³⁸ E. Lomborg, o. c., p. 132. — Cf. supra n. 131.

¹³⁹ R. Hachmann, o. c., pp. 93 sq., 111, 151 sqq., 221, 228, tab. 2, 3, 63, 64.

¹⁴⁰ R. Hachmann, o. c., pp. 229. — Cf. F. Holste, Die bronzzeitl. Vollgriffschwarter Bayerns. Münchner Beiträge etc., 4, 1953, p. 5, n. 17, tab. 5 C.

¹⁴¹ R. Hachmann, o. c., pp. 91—111.

¹⁴² R. Hachmann, o. c., pp. 91 sqq., 216, tab. 60, 3, 2; 63, 2. — Cf. D. Popescu, o. c., p. 123, fig. 64.

¹⁴³ R. Hachmann, o. c., pp. 132 sqq., 141, 219, tab. 60, 2; 49, 18. — E. Lomborg, o. c., p. 83, fig. 13. — Cf. F. Holste, o. c., pp. 9 sqq., 45, tab. 3, 3.

¹⁴⁴ O. Uenze, o. c., pp. 15, 36, 40, 81, 85, tab. 34, 83; 51, 125. — Cf. R. Hachmann, o. c. pp. 100, 102, tab. 58, 7, 8.

¹⁴⁵ K. Willvonseder, Die mittlere Bronzezeit in Österreich etc., 1937, p. 82 sqq., tab. 48, 9; 51, 1.

¹⁴⁶ R. Pittioni, Urgeschichte d. österr. d. Raumes, 1954, pp. 358 sq., 366.

Zadržavši se razmjerno nešto duže na kronološkim problemima, što ih je Hachmannova teza o mačevima tipa Apa izazvala i za odgovarajuće arheološke nalaze s jugoslavenskog teritorija, preostaju nam još dva brončana primjerka bodeža, također iz prijelaznog vremena bronca A_2 — B_1 . To su bodeži iz Velikog Gaja i još jedan prije nespomenuti s izričito izvijenim sječivom sa Studenec-Iga, oba nažalost slučajni nalazi, pa i njih valja vrednovati s tipološko-komparativnog gledišta. Nesumnjivo su se oba ova kičeno ukrašena primjerka razvila tipološki od triangularnih bodeža, premda se obično ne ubrajaju u tu skupinu oružja u užem smislu. Bodež s lokaliteta Veliki Gaj (tab. VII, 1), sjeverno od Vršca u Banatu, dospio je u muzej Timisoara, a objavio ga je usput Milleker¹⁴⁷ bez određenijeg komentara. Sačuvan je samo u fragmentu (dužina sačuvanog dijela 9 cm, čitavog približno oko 20 cm), ali se radionički može jasno determinirati već po specifičnom ornamentu spiralnih kuka, tipičnih za horizont Apa-Hajdúsámson, što se često susreće na oružju transilvanske radioničke pripadnosti, posebice na nadžacima i mačevima ostava Apa i Hajdúsámson¹⁴⁸ itd. Bliska je paralela bodež bez lokaliteta iz Mađarske¹⁴⁹, također slučajan nalaz, ali nešto bolje sačuvan od onog iz Velikog Gaja. Od odlučne je važnosti, međutim, nalaz objema navedenim primjercima gotovo analognog bodeža, s dobro sačuvanim ornamentom, iz gornjeg sloja brončanodobnog naselja Barca I, u istočnoj Slovačkoj, s keramikom kulture Otomani; taj je sloj precizno datiran nizom ranobrončanodobnih brončanih sjekira (srodnih tipu Langquaid-Plavnice), svakako stupnjem bronca A_2 . To datiranje potvrđuje još i drugi nalaz bodeža, ukrašenog unjetičkim ornamentom, s groblja Barca III; ono pripada spomenutom naselju Barca I, istraženom suvremenim metodama i nesumnjivo je to naselje od velike kronološke važnosti za Karpatsku kotlinu prijelaznog vremena A_2 — B_1 ¹⁵⁰. Mješavina unjetičkog ornamenta s transilvanskim spiralnim ukrasom uočljiva je osim toga na jednom bodežu iz nekropole Hernádkak u istočnoj Mađarskoj¹⁵¹, koja se pripisuje kulturi Otomani, tj. Füzesabony, a bodež je i po svom obliku blizak onome iz Barce I. Na tom je naselju ustanovljen, uz ostalo, kalup za lijevanje bodeža oblikovanog poput nedovršenih primjeraka neukrašenih brončanih bodeža iz ostave Kelebija (blizu Subotice) u Mađarskoj, koji su po svom obličju srodni navedenim bodežima: Barca I, Mađarska (bez lokaliteta) i Veliki Gaj (tab. VII, 1). Brončani

¹⁴⁷ Cuva Muzeul reg. Banat. Timisoara, inv. br. ?, cf. B. Milleker, *AE*, 1899, p. 415, fig. I, 4. — F. Milleker, *Starinar*, 1940, p. 33, fig. 25, 4. — R. Hachmann, o. c., pp. 91 sq., 98, 103, 226, tab. 62, 10.

¹⁴⁸ D. Popescu, o. c., p. 109 sqq., fig. 47, 53. — F. Holste, o. c., pp. 8 sqq., 32, tab. 3, 5; 4, 1, 4; 5, 1, 2, 4. — R. Hachmann, o. c., p. 91 sqq., tab. 63, 4, 3; 64, 3, 2, 1. — E. Lomborg, o. c., p. 72 sqq., fig. 9, 4, 3; 8, 3, 2, 1.

¹⁴⁹ J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, I, 1886, tab. LXXXV, 2: — Cf. R. Hachmann, o. c., pp. 91 sqq., 229, tab. 62, 11.

¹⁵⁰ L. Hájek, *Kommission Aeneolithikum u. ält. Bronzezeit*, 1958 (1961), pp. 61—73, fig. 12; 11; 13, 1. — Cf. R. Hachmann, o. c., pp. 91 sq., 97 sq., 226. — Za tip sjekira Langquaid-Plavnice cf. R. Hachmann, o. c., pp. 211, 227, tab. 54, 1—3, 6, 34, 38.

¹⁵¹ L. Hájek, o. c., p. 72, fig. 13, 2.

nadžak sa spiralnim ukrasom ostave Kelebija podudara se tipološki opet s odgovarajućim primjercima iz ostava Apa i Hajdúsámson, odnosno pripada transilvanskom radioničkom krugu tog vremena¹⁵².

Bodež (tab. VII, 2) iz Studenec-Iga spominje se često u literaturi od Monteliusa dalje, a Ložar ga je kod nas opširnije prikazao¹⁵³. Ložar je ispravno uočio da taj brončani primjerak pripada mlađem horizontu od onih bakrenih prije navedenih (tab. I, 3—7, II, 1), nazvao ga je »triangularnim«, nastojeći objasniti taj bodež kao mješavinu unjetičkog i rhônskog tipa u vidu Uenzeove tipološke sistematike¹⁵⁴. To je jednim dijelom približno realno, ali su Ložarevi ostali pokušaji brončanodobnih komparacija i njegovi kronološki izvodi uglavnom neupotrebljivi i dijelom netačni¹⁵⁵, pa ih ostavljamo po strani. Taj posljednji bodež (dužina 20,65 cm, vidi tab. VII, 2) s Ljubljanskog barja, o kojemu sada raspravljamo, nije doduše više triangularan tip u užem smislu, već predstavlja, kako smo već spomenuli, mlađi razvojni oblik, što ga je Uenze prvenstveno izvodio od tipa Unětice¹⁵⁶, dok je Hachmannu za genetički razvoj oružja povezanog s njegovim mačevima tipa Apa zapravo najvažniji italski tip triangularnih bodeža uz utjecaje rhônskog tipa, ne isključivši, dakako, poznate uzajamne dodire italskog tipa i unjetičkog tipa, što se mogu pratiti i na importu pojedinih italskih bodeža na češko tlo, odnosno i unjetičkih bodeža na italsko tlo itd.¹⁵⁷ Bogato ukrašen bodež Studenec-Ig po obliku izvijene oštrice i po osnovnom izvijenom duktusu ornamenta velikog trokuta od snopa crta ukrašenog lučnim girlandama, pripada također skupini mačeva tipa Apa, ali u širem smislu; nedostaje mu transilvanski ukras spiralnih kuka, kako smo to vidjeli na bodežu Veliki Gaj (tab. VII, 1) i njegovim neposrednim paralelama. Na bodežu Studenec-Iga postoje i druga odstupanja. Gornji dio njegove oštrice ima polukružan ukras, sličan npr. onom na triangularnom bodežu italskog tipa iz Garice (tab. III, 2), viseći šrafirani trokuti bliski su takvu ukrasu na već prije spomenutom oružju s tirolskog lokaliteta Perjen i donjo-austrijskog lokaliteta Maiersdorf¹⁵⁸, koje ne pripada skupini mačeva tipa Apa, a vremenski je ono nešto mlađe od stupnja bronca A₂. Dobru paralelu za bodež Studenec-Ig predstavlja kratki brončani mač iz tumulusa s lokaliteta Kokocko-Horomyšlice (nedaleko Plzena) u Češkoj, što ga Schráníl i Filip pripisuju kulturi grobnih humaka srednjega brončanog doba¹⁵⁹, iako Eisner s pravom ističe baš na tom primjerku izrazitu ranobrončanodobnu tradiciju, povezavši je s kulturom Unětice¹⁶⁰, pa taj mač po svojoj prilici pripada opet prijelaznom vremenu bron-

¹⁵² R. Hachmann, o. c., pp. 91, 97, 226, 228, tab. 62, 1—6; 63, 6, 4; 64, 2, 3. — Cf. A. Mozsolics, *Antiquitas Hungar.*, III, 1949, p. 17 sqq., fig. 3, 5, 1—5.

¹⁵³ Čuva NMLj, inv. br. 4793, cf. O. Montelius, *Die Chronologie d. ält. Bronzezeit etc.*, 1900, p. 129, fig. 318. — W. Šmid, *Carniola*, II, 1909, p. 118, fig. 22, tab. IV, 6. — W. Schmid, *PZ*, III, 1911, p. 179, fig. 6. — R. Ložar, *GMDS*, XXIV, 1943, pp. 64, 71 sqq., fig. 5. — R. Hachmann, o. c., pp. 90 sqq., 226, tab. 62, 8.

¹⁵⁴ R. Ložar, o. c., p. 71 sq., n. 84—91.

¹⁵⁵ R. Ložar, o. c., p. 72 sq., n. 92—100.

¹⁵⁶ O. Uenze, o. c., p. 40.

¹⁵⁷ R. Hachmann, o. c., pp. 100—105.

¹⁵⁸ O. Montelius, o. c., fig. 317, 316. — Cf. supra n. 144, 145.

¹⁵⁹ J. Schráníl, o. c., p. 132, tab. XXVI, 3. — J. Filip, o. c., p. 355, tab. 17, 10.

¹⁶⁰ J. Eisner, *PA*, XXXIII, 3-4, 1923, p. 225, fig. 91, 2. — Cf. J. Smolík, *PA*, XII, 8, 1883, col. 346, tab. XV, 9.

ca A₂—B₁, što potvrđuje uostalom i ranobrončanodobna sjekira tipa Langquaid-Plavnice s istog lokaliteta¹⁶¹. Navedeni je primjerak iz Češke ukrašen s tri mala viseća šrafirana trokuta i s velikom trokutastom kompozicijom od snopa crta na oštrici, izvedenom poput ukrasa oštrice našeg primjerka iz Kranjske (tab. VII, 2), ali bez lučnih girlanda, odnosno srodna je uglavnom onoj na mačevima tipa Apa iz Donje Doline (tab. VIII, 1), i s makedonskog lokaliteta Pella¹⁶². U opsežnom materijalu oružja što ga je Hachmann prikazao iz raznih krajeva Evrope nije doduše naveden mač iz Češke, što smo ga netom spomenuli, već je Hachmann ukazao na mač s lokaliteta Polehradice u Moravskoj¹⁶³, doduše skromnije ukrašen od bodeža Studenec-Ig, međutim ipak s lučnim girlandama na kompoziciji ukrasa njegove oštrice. Na Sjeveru Evrope oko Baltika može se naći, prema Hachmannovu materijalu brončanodobnih nalaza, još niz bližih ili daljih analogija za bodež iz Studenec-Iga, to su npr.: bodeži s jütlandskih lokaliteta Fur i Horne Kirkegard u Danskoj, zatim Frotheim (pokrajina Westfalen) i Toppenstedt (pokrajina Hannover) u sjev. Njemačkoj¹⁶⁴ i oštrice mačeva s pomeranskog lokaliteta Rosenfelde u sjev. Njemačkoj¹⁶⁵ itd. Navedeni mačevi i bodeži srodni su nesumnjivo sa skupinom mačeva tipa Apa. Na Sjeveru Evrope postoji još više neobično ukrašenih primjeraka tog tipa oružja. Dovoljno je podsjetiti na Holsteove primjere mačeva s lokaliteta Stensgard i Torupgarde s baltičkih otoka Danske¹⁶⁶, koji su oblikovani po transilvanskom prototipu Apa, iako njihov komplicirani ukras varira od njega u nekoliko stilskih pojedinosti. Hachmann dovodi to oružje sjevernoevropske brončanodobne izradbe opet u vezu s impulsima s Juga, i to s bodežima italiskog tipa¹⁶⁷, dok netom spomenute bodeže s evropskog Sjevera supsumira pod skupnim nazivom »tip Sögel« — povodeći se za Sprockhoffovom nomenklaturom za odgovarajuće nalaze oružja Donje Saske i drugih sjevernjačkih krajeva¹⁶⁸ — insistirajući na njihovu podunavsko-transilvanskom prototipu, prema kojemu su se na Sjeveru Evrope oponašali ti oblici oružja. U tom je smislu trebalo opširnije vrednovati tipološki veoma značajan bodež s lokaliteta Studenec-Ig (tab. VII, 2), koji je nastao na periferiji transilvanskog radioničkog kruga mačeva tipa Apa, a prema njegovu obliku i njegovim stilskim značajkama ukrasa služio je za uzor bodežima tipa Sögel na Sjeveru Evrope. Valja pripomenuti ovom prilikom još i to da kratki mač s lokaliteta Lavrica¹⁶⁹ na Ljubljanskom barju pokazuje po stilu svog ukrasa još netom spomenutu tradiciju, ali je taj mač po svom osnovnom obliku ipak mlađi, tj. pripada potpuno srednjem brončanom doba stupnja B, pa ga s tog razloga nismo ovdje uzeli u obzir. Bit će prikazan

¹⁶¹ J. Smolík, o. c., col. 346, tab. XV, 10. — Za tip sjekire Langquaid-Plavnice, cf. supra n. 150.

¹⁶² R. Hachmann, o. c., p. 216, tab. 60, 2. — Cf. O. Montelius, o. c., fig. 320.

¹⁶³ R. Hachmann, o. c., pp. 90, 227, tab. 62, 9.

¹⁶⁴ R. Hachmann, o. c., pp. 184 sq., 203, 201, tab. 10, 9; 19, 16; 38, 6, 16.

¹⁶⁵ R. Hachmann, o. c., p. 198, tab. 24, 3, 4. — Cf. F. Holste, o. c., p. 45, tab. 4, 6, 7.

¹⁶⁶ F. Holste, o. c., p. 45, tab. 3, 7, 6. — Cf. R. Hachmann, o. c., p. 190, tab. 25, 1; 24, 1.

¹⁶⁷ R. Hachmann, o. c., pp. 91, 100 sq.

¹⁶⁸ E. Sprockhoff, PZ, XVIII, 3-4, pp. 123 sqq., 131 sqq. — Cf. R. Hachmann, o. c., pp. 30 sqq., 90 sqq., 201.

¹⁶⁹ Čuva NMLj, inv. br. 5045, cf. W. Šmid, Carniola, II, 1909, p. 118, fig. 17, tab. IV, 5. — R. Ložar, o. c., p. 73 sq., fig. 6.

zajedno s njemu srodnim neobjavljenim mačevima iz Gospića (tip Sauerbrunn), iz Doline (tip Boiu) i s ostalim oružjem srednjega brončanog doba iz Hrvatske^{169a}.

Nakon interpretacije nalaza najstarijeg metalnog oružja u Jugoslaviji od eneolitika do prvih početaka srednjega brončanog doba — izuzevši sve bakarne i brončane sjekire — preostaje nam sumaran osvrt na nekoliko značajnih nalaza metalnog nakita, i to prema određenom izboru bez ikakve namjere da pružimo kompletan pregled. Najveći dio tih nalaza, bilo zatvorenih bilo pojedinačnih, već je objavljen, pa smo u većini slučajeva odustali od toga da objavljeni nakit ovdje ponovno reproduciramo. S obale Jadranskog mora navodimo uništeni zlatni nakit Split-Gripe, koji je po sačuvanim popratnim bakrenim sjekirama ove ostave nesumnjivo eneolitički, vjerojatno u dodiru s istočnopanonskom kulturom Bodrogkeresztur¹⁷⁰, dok je nakit zlatnog blaga Privlaka-Nin¹⁷¹, usprkos stilskoj i tehničkoj srodnosti s onim ostave Split-Gripe¹⁷², prema nedavno iznesenim argumentima¹⁷³ možda od njega nešto mlađi, tj. ranobrončanodobni, iako se u njemu nazire tradicija utjecaja kulture zvonastih pehara. Podrijetlo je ovog zlatnog nakita i njegovo uže datiranje teško sa sigurnošću odrediti, ali smatramo vjerojatnim da je blago Privlaka-Nin približno istovremeno npr. s triangularnim oblicima oružja s istočne obale Jadrana i njegova zaleđa, o kojemu je naprijed bilo riječi.

Na području jugoslavenskog Podunavlja valja opet upozoriti na Srijem, odakle navodimo rijedak pojedinačni nalaz eneolitičkog zlatnog pločastog ženskog idola iz Progra, koji se pripisuje, po sigurnim paralelama iz Karpatske kotline, kulturi Bodrogkeresztur¹⁷⁴, nadalje zlatni nakit krnjeg ženskog groba iz Popinaca s dijademom i đerdanom, eneolitičkog ili ranobrončanog vremena stupnja bronca A₁¹⁷⁵. Za popinački se nakit može pretpostaviti da je importiran iz Karpatske kotline, ali opredjeljivanje ovoj ili onoj kulturi u Srijemu nije moguće u tom slučaju sa sigurnošću odrediti. Nismo kartirali slavonski lokalitet Čepin kod Osijeka, odakle potječu tri trake od zlatnog lima, slične onima popinačkog dijadema, iako su proglašene navodno ukrasima kasnobrončanodobnih šljemova¹⁷⁶, što po svoj prilici nije tačno. Smatramo da su te trake mogle funkcionalno služiti kao dijadem ili eventualno kao ukras nošnje, ali za njihovo datiranje u vjerojatnom vremenskom rasponu od kasnoga eneolitika kroz brončano doba ne raspola-

^{169a} Z. Vinski, Vjesnik AMZ, III. s. I, 1958, p. 29.

¹⁷⁰ I. Marović, Vjesnik arh. hist. dalm., LV, 1953, pp. 127 sq., 137, 140, fig. 4. — Cf. M. Garašanin, Praistorijska sekcija ADJ, I, 1960, p. 34 sqq., n. 97, 98.

¹⁷¹ Čuva AMZ, Zap. 50/49, br. 20, cf. Z. Vinski, Arheol. radovi i rasprave JAZU, I, 1959, p. 209 sqq., tab. I, 1—5, II, 6—14.

¹⁷² Z. Vinski, o. c., p. 211, tab. II, 15—16.

¹⁷³ Z. Vinski, o. c., p. 211 sqq.

¹⁷⁴ Čuva AMZ, Zap. 50/49, br. 209/386., cf. K. Vinski-Gasparini, Antidoron M. Abramić, I, 1954/7, p. 6 sqq., fig. 1. — Cf. P. Patay, AÉ, 1959, p. 94. — V. Milošević, Germania, 31, 1953, p. 7 sqq., tab. 1. — P. Patay, Germania, 37, 1959, p. 84 sqq. — P. Patay, AÉ, 1958, p. 39, tab. XVII, 4.

¹⁷⁵ Čuva AMZ, Zap. 50/49, br. 209/519, cf. Z. Vinski, o. c., p. 213 sq., tab. III, 17, 18 (s analogijama).

¹⁷⁶ Čuva MNMBp, inv. br. 32/1880/1—3, cf. A. Mozsolics, A Arch H, V, 1955, p. 52, n. 70, fig. 6.

žemo sigurnijim podacima, odnosno odgovarajućim analogijama¹⁷⁷. U mađarskoj se literaturi ponovno spominju tri eneolitičko-ranobrončanodobne zlatne ukrasne pločice tipa Stollhof, navodno iz Čepina ili iz okolice Osijeka¹⁷⁸, međutim još od Hampelovih vremena postoji u literaturi prava zbrka podataka za taj nakit i nažalost je još uvijek neobjašnjivo gdje bi se te zlatne pločice zapravo nalazile, na što smo nedavno upozorili¹⁷⁹.

Veoma je važna grobna cjelina iz ženskog skeletnog groba u Vukovaru (položaj Velika skela), koji je već odavno bio objavio Brunšmid¹⁸⁰, pripisujući taj nalaz eneolitičkom vremenu. Iako grobni prilozi po stilu odaju relativno arhaičan opći utisak, smatramo veoma vjerojatnim da ovaj vukovarski grob valja datirati u rano brončano doba, za razliku od dva druga (na istom mjestu objavljena) nesumnjivo eneolitička groba s drugih položaja u Vukovaru, koji nemaju metalnih priloga, pa ih ostavljamo po strani. Nedavno izvršena spektralna analiza¹⁸¹ metalnih priloga iz ženskog skeletnog doba u Vukovaru pokazala je da bakar dijadema i bakar samo jednog od spiralnih ukrasa sadrži primjesu arsena — inače čestu pojavu za početke brončanog doba — dok oštećeni limeni svitak i ostala tri spiralna ukrasa pokazuju tragove primjesa, koje se međusobno sve razlikuju, pa je vjerojatno da nisu rađene na jednom mjestu od iste bakarne sirovine. Spiralni ukras podsjeća na veoma raširene naočaraste spiralne privjeske koji se mogu slijediti u srednjem Podunavlju od eneolitičke badenske kulture kroz ranobrončanodobne kulture s golemim radijusom rasprostranjenosti (npr. kulture Unětice, Wieselburg, Kisa-postag, Periamus itd.) i s neobično dugotrajnom upotrebom¹⁸², tako da nemaju osobitu kronološku vrijednost. Međutim ova četiri vukovarska primjerka spiralnih ukrasa ne pripadaju zapravo tom uobičajenom naočarastom ukrasnom tipu, već predstavljaju deformiranu inačicu bližu tzv. tipu spiralnog tutulusa, što ga poznaju faze razvijenih kultura Straubing u Bavarskoj i Unětice u južnoj Češkoj, s najbližom analogijom u grobnom nalazu Lhotice¹⁸³. Vukovarski primjerci nisu s tim nakitom spiralnih tutulusa tipološki identični i po svoj prilici nisu nužno morali odanle proizaći, jer su funkcionalno služili kao privjesci, čini se, na đerdanu, a stvaraju nesumnjivo »starinski« dojam; to potvrđuje i njihova analiza, premda bakarni artefakti traju češće i u rano brončano doba, kako to dokazuje, uz ostalo, npr. baš analizirani spiralni tutulus iz same nekropole Straubing, izrađen, po

¹⁷⁷ Z. Vinski, o. c., p. 225 sq., tab. IX, 78, 79.

¹⁷⁸ P. Patay, o. c., p. 44, tab. XVII, 5, XIX. — Cf. J. Korek, *Folia Arch.*, XII, 1960, p. 32 sq., tab. VI, VII.

¹⁷⁹ Z. Vinski, o. c., p. 226, n. 154, 155, 183. — Cf. J. Hampel, o. c., II, 1892, p. 21. — J. Korek, o. c., n. 21.

¹⁸⁰ Čuva AMZ, inv. br. 2554—2557, cf. J. Brunšmid, *Vjesnik hrv. arh. dr.*, n. s. VI, 1902, p. 60 sq., fig. 19, 1—12.

¹⁸¹ Analiza izvršena 1960. g. u Württemberg. Landesmuseum-u, Stuttgart, pismeni podatak S. Junghansa (Stuttgart).

¹⁸² J. Driehaus, o. c., pp. 4 sqq., 7, fig. 1, 21. — E. Vogt, o. c., p. 62, fig. 1, 17. — R. Pittioni, o. c., p. 290, fig. 215, 9 — Ist. Foltiny, o. c., p. 79, tab. XIX, 37, XXII, 25, 26. — W. Torbrügge, o. c., fig. 7, 11. — B. Chropovský, o. c., p. 70, fig. 28, 2. — H.-J. Hundt, o. c., p. 157, fig. 2, 1, karta 11.

¹⁸³ L. Hájek, *PA*, XLV, 1-2, 1954, p. 170, fig. 4, 14—16. — F. Holste, *Die Bronzezeit in Süd-u. Westdeutschland etc.*, 1953, p. 14, fig. 1, 3, tab. 2, 4. — W. Torbrügge, o. c., fig. 8, 12. — H.-J. Hundt, o. c., p. 153, fig. 1, 21, karta 9.

Junghansu, od bakra istočnog podrijetla¹⁸⁴. Za limeni svitak vukovarskog groba ne raspolažemo neposrednim analogijama, ali je veoma vjerojatno da on pripada sklopu podunavskog ranobrončanodobnog »limenog stila«, kako ga je obilježio Vogt po nekropolama Gemeinlebern i Kisapostag¹⁸⁵. Sva je prilika da svitak predstavlja dio nesačuvanog đerdana, poput primjeraka iz nekropole Velký Grob u Slovačkoj, Kyjov u Moravskoj, Gemeinlebern u Donjoj Austriji, odnosno limenih cjevčica kulture Straubing u Bavarskoj itd¹⁸⁶. Spiralni okrajci na vukovarskom svitku podsjećaju donekle na takav stil ukrašavanja limenih narukvica ostave Langquaid¹⁸⁷, iako ta stilska pojedinost nipošto nije jamstvo za istovremenost vukovarskog groba s tom ključnom ostavom bronce A₂ u Bavarskoj. Najzanimljiviji je u vukovarskom grobu glatki neukrašeni dijadem, sličan zlatnom popinačkom dijademu, srodan dalje dijademima od glatkog brončanog lima iz nekropole Velký Grob i Hurbanovo u Slovačkoj, Gemeinlebern i Gedersdorf u Donjoj Austriji itd.¹⁸⁸ Ranobrončanodobne limene dijademe popisali su nedavno Chropovský i Hundt, a ovaj posljednji posebice one s tačkastim ukrasom na njihovim rubovima, ali se ti kronološki ne mogu diferencirati od glatkih neukrašenih primjeraka, kako to možemo pratiti npr. u nekropoli Gemeinlebern¹⁸⁹. Dijadem iz groba 6 nekropole Velký Grob pripisuje se starijim grobovima tzv. kulture Nitra, tj. vremenu bronca A₁, dok se mlađi grobovi te nekropole dovode u vezu s kulturama Mađarovce-Wieselburg, dakle vremena bronca A₂. Nekropola Gemeinlebern, koja se obično povezuje s unjatičkim krugom u širem smislu, zapravo je po nizu svojih lokalnih varijanata pojedinih oblika, srodnih s ostalim odgovarajućim nalazištima Donje Austrije, bliže određena Pittioni jevim terminom »tip Unterwölbling«, koji također obuhvaća oba Reineckeova stupnja početnoga i razvijenoga brončanog doba¹⁹⁰. Nedavno se Bóna osvrnuo na dijadem vukovarskog groba s tvrdnjom da bi ga trebalo pripisati badenskoj kulturi, poput dijadema iz evidentno badenskog groba u Vörsu iz jugozapadne Mađarske, iako je taj dijadem suviše različit od vukovarskoga da bi mogao predstavljati analogiju¹⁹¹. Za vukovarski je grob po našem mišljenju kao najraniji termin moguće samo vrijeme mlađe badenske kulture. Bóna traži podrijetlo ovih dijadema u Maloj Aziji, a navodi još jedan brončani dijadem iz ranobrončanodobnog grobnog nalaza u Novom Kneževcu (Törökkanizsa), ali nam taj banatski primjerak nije dostupan za bliže prosuđivanje, pa ga nismo mogli ovdje uzeti u obzir¹⁹². Taj dijadem iz sjevernog Banata valja, s obzirom na geografski

¹⁸⁴ S. Junghans i dr., o. c., p. 84 sq., fig. 6, 11.

¹⁸⁵ E. Vogt, o. c., p. 65 sqq., fig. 1, 2.

¹⁸⁶ B. Chropovský, o. c., p. 68, fig. 26, 1. — K. Tihelka, o. c., p. 261, fig. 18, 2. — J. Szombathy, o. c., tab. 5, 3; 7, 3; 11, 7, 21. — P. Reinecke, Germania, 18, 1934, p. 181, tab. 21, 15, 16. — W. Torbrügge, o. c., fig. 7, 12.

¹⁸⁷ R. Hachmann, o. c., p. 211, tab. 54, 29.

¹⁸⁸ B. Chropovský, o. c., p. 69 sq., fig. 25, 6. — P. Čaplović, Archeol. Rozhl., VI, 1954, p. 298. — J. Szombathy, o. c., tab. 11, 1. — R. Pittioni, o. c., p. 324, fig. 236.

¹⁸⁹ B. Chropovský, ibidem. — H.-J. Hundt, Bayer. Vorgeschichtsblätter, 25, 1940, pp. 1—16 (posebice 10 sq.). — J. Szombathy, o. c., tab. 7, 7; 11, 1.

¹⁹⁰ R. Pittioni, o. c., pp. 323 sqq., 326.

¹⁹¹ I. Bóna, AÉ, 1959, p. 55. — Cf. J. Banner, Die Pécelér Kultur, AH, XXXV, 1956, pp. 111, 199, tab. LXXXVII, 4, 8.

¹⁹² I. Bóna, o. c., p. 55, n. 37—40. — Novo-kneževački dijadem, što ga navodi Bóna (o. c. n. 40 = B. Milleker, Dél-Magyarország őskori etc., 1895, p. 4) nije reproduciran, a nije nam ni poznato gdje se danas čuva.

smještaj Novog Kneževca, pripisati vjerojatno sklopu ranobrončanodobne kulture Periamus na tom području, koja je inače poprimila utjecaje i sa Sredozemlja i iz srednjoevropskog unjedičkog kruga. S kulturom Periamus ne bi se mogla bliže povezati vukovarska grobna cjelina, pa nju valja objasniti u vidu navedenih paralela s donjoaustrijsko-slovačkim lokalitetima, iako grob pripada vjerojatno vremenu bronca A₁.

Vukovarski smo grob prikazali zato opširnije, što su ranobrončanodobni nalazi metalnog nakita u Jugoslaviji de facto malobrojni. Nama nedostupni spomenuti nalaz iz Novog Kneževca nismo mogli provjeriti, pa smo zato odustali od toga da ga kartiramo. Posebice smo već prije upozorili na nekolicinu nalaza tipičnog nakita razvijenoga ranoga brončanog doba iz Srijema i iz južne Štajerske (tab. VI, 3—6). Na bogatom nalazištu Ljubljanskog barja nedostaje začudo nakit, s prije navedenog lokaliteta Studenec-Ig navodi Šmid samo dvije prilično atipične skromno rađene neukrašene limene narukvice (?)¹⁹³, koje bi jedino po zavnutim završecima mogle pripadati možda ranom brončanom doba, alpskog i unjedičkog stvaranja, poput nalaza dvaju koštanih zatvarača za pojas u obliku kuka (nje-mački Gürtelhaken), zastupanih na Ljubljanskom barju¹⁹⁴. S područja središnje Srbije pripada po našem mišljenju možda ranom brončanom doba grobni brončani nalaz iz tumulusa s lokaliteta Kotraž- »Mađarsko groblje«, od kojeg je saču-vana glatka ogrlica okruglog presjeka s tipičnim zavnutim završecima i na njoj namotana dva spiralna privjeska¹⁹⁵. Moguće je da su na sličan način bili pričvr-šćeni spiralni privjesci u navedenom nesumnjivo starijem vukovarskom grobu. Valja imati na umu činjenicu da su ogrlice oblikovane poput kotražskog primjerka baš prvenstveno karakteristične za rano brončano doba gotovo čitave Srednje Evrope i napose u ostavama podunavskog kruga Straubing-Ūnětice itd., vremena bronca A₂¹⁹⁶, međutim srednje brončano doba Srednje Evrope ne poznaje više taj oblik nakita, pa Willvonseder ne navodi za to vrijeme npr. ni takve ni druge slične oblike brončanih ogrlica¹⁹⁷. U Transilvaniji postoji taj oblik nakita kao polufabrikat već veoma rano, što dokazuje kasnoeneolitička ostava takvih bakarnih ogrlica iz Deve; u Panonskoj nizini susreće se taj nakit od bronce često u kulturi Periamus, ali se kasnije rijetko javlja i tada obično u degeneriranoj tanjoj izradbi¹⁹⁸. Taj tip ogrlice uočljiv je doduše u Srbiji u vjerojatoj ostavi Tručevac u Pomoravlju, koju valja okvirno datirati u ranije vrijeme srednjega brončanog doba, pa je Garašanin vjerojatno i zbog toga datirao s rezervom spomenuti grob iz Kotraža pri-

¹⁹³ Čuva NMLj, inv. br. 4774, 4775, cf. W. Šmid, Carniola II, 1909, p. 120 (bez reprodukcije). Analiza?

¹⁹⁴ R. Pittioni, o. c., fig. 244, 8—10. — L. Hájek, o. c., fig. 16, 1—6. — Koštane zatvarače za pojas u obliku kuka čuva NMLj, inv. br. ?, cf. A. Müllner, Typische Formen etc., 1900, tab. VI, 3, 4. — Cf. J. Werner, Festschrift G. Schwantes, 1951, p. 151 sqq., fig. 7.

¹⁹⁵ Čuva NMB, inv. br. 1749, cf. D. Garašanin, Katalog metala etc., 1954, p. 69, tab. XLV, 7 (bez datiranja).

¹⁹⁶ W. Torbrügge, o. c., p. 52, fig. 20, 3, 4. — H.-J. Hundt, Kommission Äneolithikum u. ält. Bronzezeit, 1958, (1961), p. 155, fig. 2, 2. — R. Pittioni, o. c., fig. 198, 200, 201, 215, 7; 230, 6; 243 etc. (kao polufabrikat pod nazivom »Ösenbarren«).

¹⁹⁷ K. Willvonseder, o. c., p. 13 (popis sadržaja).

¹⁹⁸ I. Nestor, Dacia, IX/X, 1941/44, p. 165 sqq., fig. 1. — St. Foltiny, Zur Chronologie d. Bronzezeit d. Karpatenbeckens, 1955, p. 21.

bližno u srednje brončano doba¹⁹⁹. Iz Srbije su osim toga popisane četiri tzv. ciparske igle (njemački Schleifennadeln), nažalost bez sačuvanog podatka o lokalitetu²⁰⁰, inače značajne za rano brončano doba u Evropi, česte npr. u unjetičkoj kulturi Češke i Moravske itd.²⁰¹, ali su to u Jugoslaviji jedini nama poznati primjerci. Sav taj nakit, izuzevši primjerke iz Srijema i južne Stajerske, koji smo naveli i komentirali nakon vukovarskog groba nismo se odlučili kartirati jer iz ovog ili onog razloga nije pouzdano, da li pripada isključivo ranom brončanom doba, osim dakako ciparskih igala, ali njima nedostaje podatak o mjestu nalaza.

Želimo najzad upozoriti na veliku brončanu narukvicu, odnosno tačnije rukobran (tab. VIII, 2) iz Studenice u središnjoj Srbiji, koji nije još bio dosad objavljen²⁰². Ovaj u Jugoslaviji izuzetno rijedak primjerak slučajni je nalaz i zaslužuje našu pažnju. On je dobro sačuvan (najveća širina od vanjskog ruba velike spirale do onog nasuprotne male spirale iznosi 20,5 cm), izrađen je u cijelosti od veoma masivne šipke kosog četvrtastog presjeka. Tipološki se studenički rukobran potpuno podudara s rukobranom transilvanske ostave Apa²⁰³. Podsjetimo se onog što je prije navedeno o ključnoj ostavi Apa i transilvanskom radioničkom krugu oružja tipa Apa i smatrajmo to za polaznu tačku pri opredjeljivanju studeničkog rukobrana. Nadalje valja reći i to da je Nestoru uspjelo odrediti radioničko središte brončanih rukobrana u sjevernomađarsko-slovačko-sjeverozapadnorumunjskom području, gdje su oni najbrojnije zastupani, a uz njega se Popescu bavio posebice njihovim obilježjem i tipološkim razlikama²⁰⁴. U literaturi se obično takvi rukobrani u sklopu popratnih nalaza, posebice transilvanskih nadžaka itd., pripisuju srednjem brončanom doba, ali se u ponešto degeneriranom i preinačenom obliku izradbe (bez manje spirale), oni pojavljuju i kasnije u Karpatskoj kotlini, ponekad sve do u vrijeme kulture grobnih polja sa žarama, i to kao survival iz srednjega brončanog doba. Najstariji rukobrani imaju u cijelosti kosi četvrtasti presjek šipke, prema prototipu u ostavi Apa, datiranoj uz ostalo, tipološki najranijim transilvanskim nadžacima Nestorove klasifikacije (njegove varijante A)²⁰⁵; tipološki mlađi su rukobrani s djelomično ili potpuno okruglim ili ovalnim presjekom. Najstariji se rukobrani pojavljuju prema relativno-kronološkoj ljestvici

¹⁹⁹ Čuva NMB, inv. br. 4213, cf. D. Garašanin, o. c., p. 11, tab. IV, 5 (dat. bronca B). — M. Garašanin, Istor. glasnik, 1951, p. 61. — Nekoliko srodnih ogrlica bez lokaliteta (jednu sa zavnutim krajevima) popisala je D. Garašanin, o. c., p. 69.

²⁰⁰ Čuva NMB, inv. br. 1762/3, 7024/5, cf. D. Garašanin, o. c., p. 72 tab. LXIV, 5—8.

²⁰¹ A. Götze, Ebert's Real. Lex. Vorgesch., VIII, 1927, p. 399 (s literaturom). — Te se igle pojavljuju kao ranobrončanodobna tradicija također i u starijem vremenu srednjega brončanog doba, tako u Karpatskoj kotlini npr. nekropola Szóreg u Mađarskoj sadrži i ranobrončanodobne i srednjobrončanodobne ciparske igle, cf. N. Aberg, o. c., pp. 45, 53, fig. 54, 82, 83.

²⁰² Čuva AMZ, inv. br. 10680. Rukobran nije iz Male Studenice blizu Peći (Kosmet), već iz Studenice ispod istoimenog brda zapadno od Ibra (usmeni podatak prof. V. Hoffillera). Spominju M. i D. Garašanin, Arheol. nalazišta u Srbiji, 1951, p. 59.

²⁰³ D. Popescu, Dacia, VII/VIII, 1937/40, p. 120, fig. 1, 5. — Cf. R. Hachmann, o. c., tab. 63, 1. — E. Lomborg, o. c., fig. 9, 1.

²⁰⁴ I. Nestor, Marburger Studien, 1938, p. 190. — D. Popescu, Die frühe u. mittlere Bronzezeit in Siebenbürgen, 1944, p. 124 sq. (s glavnim analogijama i literaturom).

²⁰⁵ I. Nestor, o. c., p. 183 sqq. — D. Popescu, o. c., p. 110 sqq.

zajedno s mlađim primjercima npr. u transilvanskoj ostavi Valea Chioarului (Gaura), koja je i po ostalim priložima relativno mlađa od ostave Apa, iako pripada ranijem vremenu srednjega brončanog doba; poslije njih slijede npr. ostave Ighiel, Zajta i dr., opet s mlađim rukobranima itd. Za navedene i daljnje paralele upućujemo na rezultate Nestorovih i Popescuovih istraživanja, koje treba upotpuniti novijim Hachmannovim razmatranjima²⁰⁶. Ostava srednjega brončanog doba Satu Mare (Temesnagyfalu) u rumunjskom Banatu sadrži barem jedan rukobran sličan primjerku iz Studenice²⁰⁷. Ta ostava pripada vremenu bronca B, koliko to možemo prosuditi prema manjem dijelu objavljenih artefakata, ali uže datiranje nije umjesno radi nedovoljne objave. Kako veoma značajna ostava Satu Mare potječe s nalazišta u susjedstvu jugoslavenske državne granice, a čuva se u NM Vrš, navodimo za nju slijedeći komentar: jabučica noža u toj ostavi ima egejski prototip poput jabučice jednog od obiju mačeva ostave Apa²⁰⁸; nadžak te ostave tipološki je najbliži Nestorovu tipu Alsónémedi (njegova varijanta B₁)²⁰⁹, odnosno ostavu Satu Mare valja dovesti u vezu sa skupinom ostava tzv. tipa Koszider u Mađarskoj (po nomenklaturi Bóne), u kojima se, pored ostalog, mogu pratiti tako oblikovani nadžaci i rukobrani kosog četvrtastog i dijelom okruglog presjeka²¹⁰. Paralele za nadžak i rukobran ostave Satu Mare nalazimo u ostavama Mezőberény, Pusztaszentkirály itd.²¹¹, obje tipa Koszider, datirane okvirno stupnjem bronca B. Rukobran iz Studenice (tab. VIII, 2), s još arhaičkim obilježjem prototipa Apa, mogao bi najranije biti istovremen npr. s mačem tipa Apa, zakopan u Pelli, ali je po svoj prilici stigao na tlo današnje Srbije u ranije vrijeme srednjega brončanog doba za trajanja kulture grobnih humaka.

Sagledamo li sve iznesene podatke o oružju i o nakitu ranoga brončanog doba od najstarijih metalnih nalaza do početaka srednjega brončanog doba s teritorija Jugoslavije što smo ih prikupili — iako ne smatramo da su oni u potpunosti sa-brani — valja naglasiti da imamo pred sobom prilično šarenilo utjecaja na navedenom teritoriju u prvim stoljećima drugog milenija. To je prvenstveno uvjetovano

²⁰⁶ Cf. supra n. 204. — Cf. R. Hachmann, o. c., pp. 92 sqq., 221, tab. 65.

²⁰⁷ F. Milleker, *Starinar*, 1940, p. 13, fig. 8 (čuva NM Vrš, reproduciran je samo manji dio čitavog nalaza!). — Cf. D. Popescu, o. c., p. 124 (Muzeul reg. Banat. Timisoara). — J. Werner, *Atti I^o Congresso preistor. protoistor. mediter. etc.*, 1950 (1952), p. 295.

²⁰⁸ J. Werner, o. c., p. 244 sq. — Cf. D. Popescu, o. c., fig. 53.

²⁰⁹ I. Nestor, o. c., p. 187 sqq. — Cf. D. Popescu, o. c., p. 111 sqq. — J. Hampel, o. c., I, 1886, tab. XXIX. — A. Mozsolics, *A Arch H*, VIII, 1958, tab. XXIV, 1.

²¹⁰ I. Bóna, *A Arch H*, IX, 1958, p. 238, fig. 5, 1, 14.

²¹¹ I. Bóna, o. c., tab. V, gore i sredina. — A. Mozsolics, o. c., tab. XXV, 1, XXVI, 1, 2. — Daljnje analogije za nadžak u osta-

vama: Dunapentele-Kosziderpadlás I, Zajta, Tókécs etc. (cf. A. Mozsolics, o. c., tab. XIX, 1, 2. — F. Tompa, o. c., tab. 35, 1, 2. — J. Hampel, o. c., III, 1896, tab. CXCIX. —) — Daljnje analogije za rukobran u ostavama: Dunapentele-Kosziderpadlás III, Tókécs, Nagy Hangos etc. (cf. I. Bóna, o. c., tab. I, 34. — J. Hampel, *ibidem*. — *AE*, 1903, p. 430 sredina). — Rukobran u ostavi Zajta tipološki je mlađi (F. Tompa, o. c., tab. 35, 8), poput češćih dijelom preinačenih primjeraka u Slovačkoj (cf. D. Popescu, o. c., p. 125, n. 10—12. — J. Eisner, *Slovensko v pravěku*, 1933, tab. XXXVII, 4, 5. — J. Hampel, o. c., I, 1886, tab. CXII, 1, 2), koji se ponekad pojavljuju čak u ostavama vremena starije kulture grobnih polja sa žarama kao srednjobrončanodobni survival, tako npr. u Jugoslaviji u srijemskoj ostavi Jarčina (cf. S. Ljubić, o. c., p. 92, tab. XIII, 77).

u znatnoj mjeri geografskim položajem tog teritorija. Utjecaji su došli, kako je već poznato, različitim smjerovima, sa Sredozemlja i iz Srednje Evrope, Dunavom nizvodno, a možda i uzvodno, sve je to više ili manje u dosadašnjoj literaturi uočeno. Razumljiva je složenost proučavanja odraza tih utjecaja na tom teritoriju, koji se djelomično mogu slijediti u vezi s odgovarajućim nalazima iz susjednih zemalja, ali nam ipak nedostaju još mnogi često i osnovni podaci za nekoliko područja jugoslavenskog teritorija. Pogotovu je osjetljiv nedostatak dovoljnog broja zatvorenih nalaza, po kojima bi se mogli odrediti definitivniji zaključci relativne kronologije.

Bilanca mogućih utjecaja pruža nam, prema ovdje interpretiranom materijalu, ovu sliku:

Sredozemni se utjecaji manifestiraju prvenstveno već sarvaškim kalupima, u slučaju bakrenog oružja s Ljubljanskog barja mogući su samo impulsi s Apeninskog poluotoka — premda je to oružje lokalne izradbe povezano i sa srednjoevropskim oblicima — nadalje na egejskim primjercima s Humske Čuke, s nepoznatog nalazišta u Srbiji, a moguće na onima iz okolice Pule. Bodeži iz Garice, Prapatnice i možda Pirana rađeni su u južnoevropskim radionicama. Sva je prilika da ciparske igle, nađene u Srbiji, nisu došle onamo zaobilaznim putem preko Češke, Moravske ili iz Potisja, nego izravno s istočnog Sredozemlja.

Znatno je veći broj nalaza podrijetlom iz Srednje Evrope i Karpatske kotline. Ukazat ćemo prvo na one srednjoevropske unjetičkog kruga: bodeži na palici iz Jakova i Martin Broda, nadalje od triangularnih bodeža jedan iz Vršca i dva iz Obrovac-Hana, dijelom nakit iz Surčina i Rifnika itd. Neizvjesno je za grobni nakit iz Vukovara u kolikoj ga mjeri možemo približiti unjetičkom krugu (bez obzira na mogući sredozemno-prednjoazijski prototip dijadema), iako ima s njime dodira posrednim putem (Gemeinlebern itd.), budući da je tjesnije povezan s »limenim stilom« Karpatske kotline. Kotraški bi se nalaz mogao eventualno također dovesti u vezu s unjetičkim krugom, premda je radijus rasprostranjenosti takvih ogrlica znatno veći. To vrijedi također i za iglu s glavicom u obliku svitka iz Surčina. Utjecaji iz Karpatske kotline, uglavnom izvan unjetičkog kruga, zapažaju se u eneolitičko vrijeme čak i na Jadranskoj obali (Split-Gripe) i u Srijemu (Progar), bodež iz Mokrina lokalni je perjamuski proizvod unutar Karpatske kotline, ali je primjerak iz Belotić-Šumara vjerojatno odanle importiran u zapadnu Srbiju. Popinački nalaz potječe po svoj prilici iz Karpatske kotline, dok za zlatni nalaz Privlaka-Nin nedostaje i takva pretpostavka. K tome valja imati na umu također postojanje lokalnih tvorevina. Za gotovo sve »neprave« triangularne bodeže mogla bi se nagađati lokalna izradba, iako se ne smije isključiti ovdje mogućnost bliže neodredivog importa. Mač iz Obrovac-Hana predstavlja, kako smo već upozorili, tipološki »bastardirano« oružje, koje je nesumnjivo importirano u zaleđe Jadranske obale iz onih podunavskih krajeva, gdje su se ukrštavali utjecaji razvijene kulture Unčice s onima kruga Apa u sklopu kulture Füzesabony, odnosno Otomani. Oružje tipa Apa potječe iz radionica u Karpatskoj kotlini, koje su bile pod utjecajem iz Transilvanije; to vrijedi posebice za bodež iz Velikog Gaja u Banatu, donekle za (brončani) bodež s naseobine Studenec-Ig i svakako za mač iz Donje Doline, odnosno i za rukobran iz Studenice.

Sažmemo li rezultate naše bilance, možemo zaključiti slijedeće: očito je, da su na temelju ovdje interpretiranog materijala u rano brončano doba bili na teritoriju Jugoslavije brojčano jači utjecaji iz Karpatske kotline i Srednje Evrope od onih sa Sredozemlja. Zanimljive su dosad nezapažene pojave jasnih utjecaja kulture Ūnětice na južnoj periferiji Panonske nizine, tako u južnom Banatu (triangularni bodež Vršac), čini se, za prijelaznog vremena kulture Periamus u kulturu Vatin, a pogotovu u Srijemu (bodež na palici Jakovo i nakit Surčin), gdje se može slijediti, pored ovdje navedenih nalaza, trag jednog kulturama Wieselburg i Mad'arovce utjecanog horizonta iz vremena bronca A_2 , mlađeg, po našem mišljenju, od horizonta razvijene vučedolske kulture vremena bronca A_1 i neposredno prethodnog ili možda dijelom istovremenog početnom vremenu kulture grobnih humaka, dakle iz prijelaznog perioda bronca A_2 — B_1 ²¹². Međutim neočekivano iznenađuje istovremena pojava izrazitih elemenata razvijene kulture Ūnětice u zapadnobalkanskim planinskim krajevima, napose u Sinjskom polju (triangularni bodeži Obrovac-Han) i u dolini gornjeg toka rijeke Une (bodež na palici Martin-Brod); odanle ne raspoložemo, bar zasad, određenijim podacima o tome kojoj se kulturi pripisuju npr. neobjavljeni grobovi ranoga brončanog doba sa Sinjskoga polja, a pogotovu je i ranobrončanodobna situacija oko gornjeg toka rijeke Une obavijena tamom.

Bilo bi preuranjeno pokušati na temelju ovdje interpretiranih arheoloških podataka prikazati sliku stanja ranoga brončanog doba kao sintezu, a to nam uostalom nije bila ni namjera u ovoj raspravi. Bez obzira na smjernice različitih utjecaja kojima su u Jugoslaviji pojedini krajevi bili dostupni po svom geografskom smještaju, kao i na intenzitet tih utjecaja, možemo sa sigurnošću pratiti ranobrončanodobni fundus na jugoslavenskom teritoriju, dokumentiran većim ili manjim brojem metalnih nalaza, i to prvenstveno dosad nezapaženim brojem oružja, s relativno pouzdanim kronološkim putokazima za buduća istraživanja.

ZU FRÜHBRONZEZEITLICHEN WAFFENFUNDEN AUS JUGOSLAWIEN

Bezugnehmend auf seinen Vortrag in der Prähistorischen Sektion der Archäologischen Gesellschaft Jugoslawiens (Ohrid 1960, vgl. Anm. 3), der erstmalig eine Übersicht der ältesten Metallfunde Jugoslawiens behandelte, mit besonderer Berücksichtigung der Dolchtypen, beschäftigt sich Vf. in vorliegender Abhandlung ausführlich mit allen ihm zur Verfügung stehenden Waffenfunden der frühen Bronzezeit, soweit ihm diese in den jugoslawischen Museen zugänglich waren. Ausgehend von kupferzeitlichen Funden verfolgt er die Waffentypen bis zur beginnenden mittleren Bronzezeit, allerdings mit Ausschluss der sonst vielfach veröffentlichten Kupferäxte (Anm. 2) und der nur notdürftig bekannten Bronzebeile. Dagegen wird eine Auswahl von chronologisch entsprechenden Schmuckfunden miteinbezogen, um damit die Fundstreuung älterer Metallfunde auf jugoslawischem Boden deutlicher zu veranschaulichen. Hauptsächlich behandelt Vf. Waffentypen

²¹² Z. Vinski, Praistorijska sekcija ADJ, I, 1960, p. 62 sq.

im engeren Sinn, also zumeist Dolchfunde, wobei er für das Bundesland Kroatien Vollständigkeit anstrebte, die man aber für die übrigen Bundesländer Jugoslawiens nicht als vollzählig bewerten sollte. Die Verbreitungskarte (Taf. IX) des behandelten Fundstoffes ist ohne die bestehenden politischen Grenzen gezeichnet und soll die allgemeine Fundverbreitung darstellen. Die Waffenfunde sind sämtlich abgebildet — abgesehen von denen aus Obrovac-Han in dalmatinischen Hinterland — von den Schmuckfunden jedoch zumeist nur die unbekanntenen Exemplare.

Zuerst werden die kupferzeitlichen Dolche vorgelegt und an erster Stelle nennt Vf. die Blattdolchgussformen von der wichtigen urgeschichtlichen Siedlung in Sarvaš (Taf. I, 1, 2) an der Drau in Kroatien, augenscheinlich ägäischen Ursprungs, deren chronologische Bedeutung für die Badener Kultur bereits Milošević betont hat (Anm. 7—16). Dazu kommt noch eine unbekanntene (vermutlich kupferne ?) Lamelle aus Sarvaš (Textabb. A u. Anm. 17, 18), die vielleicht auf Glockenbecher-Einfluss schliessen lässt. Vf. verweist weiter auf ein unbekanntes Exemplar einer enigmatischen Waffe aus Pavliš-Beluca (Taf. II, 5) im Banat (Anm. 20—23), ohne brauchbare Parallelen; das Metall ist reines Kupfer, vermutlich aus Rumänien. — Die grösste Anzahl von Kupferdolchen und Lamellen in Jugoslawien von einem Fundort fand man in Studenec-Ig (Taf. I, 3—7, II, 1, 3) im Bereich des Ljubljansko barje (Laibacher Moor), die der Fachwelt gut bekannt sind (Anm. 24—37) und hier keines näheren Kommentars bedürfen. Die diversen vielen Gussformen von Studenec-Ig lassen u. a. auf lokale Waffenwerkstätten schliessen. Zu den bereits veröffentlichten sieben Exemplaren fügt Vf. noch zwei unveröffentlichte Dolche hinzu: einen kupfernen Baggerfund aus dem Ljubljana Fluss (Taf. II, 4 u. Anm. 38) in Ljubljana, der ebenfalls an Glockenbecherdolche erinnert und einen Streufund aus dem dortigen Moorgebiet von unbekannter Fundstelle (Taf. II, 2 u. Anm. 39), schon mit triangulärer Klingenförmigkeit (vermutlich aus Kupfer oder zinnarmer Bronze?) ohne überzeugende Parallelen (Anm. 40—42). Beide Dolche sind höchstwahrscheinlich unfertige Exemplare und somit ein neuer Beweis für lokale Waffenerzeugnisse in diesem auch für die frühe Metallbearbeitung ausserordentlich bedeutsamen Zentrum am Südostalpenrand in Krain.

In chronologischer Reihenfolge sollten nun die triangulären Dolche der frühen Bronzezeit dargestellt werden, aber Vf. zieht es vor zuerst die Stabdolche vorzulegen. Aus Jugoslawien war bisher — abgesehen von einer in der syrmischen urgeschichtlichen Siedlung Bapska gefundenen Keule aus Hirschhorn (Taf. VI, 1 u. Anm. 43), die Márton als Stabdolch deuten wollte (Anm. 45) — kein richtiger Stabdolch bekannt. Vf. veröffentlicht zwei bronzene Stabdolche, beide bedauerlicherweise Einzelfunde. Der kleinere (Taf. VI, 2 u. Anm. 53) stammt aus dem Surčiner Morast bei Jakovo in Syrmien, der grössere (Taf. V, 1 u. Anm. 54) aus Martin Brod am Oberlauf des Flusses Una, an der heutigen bosnisch-kroatischen Grenze. Zum balkanischen Stabdolch gibt es aus der dortigen Gebirgsgegend keine entsprechenden Verbindungsmöglichkeiten von zeitgleichen Funden, aber zum pannonischen Stabdolch sind in der Nähe seiner Fundstelle u. a. solche frühbronzezeitlichen Streufunde aus dem grossen benachbarten bronzezeitlichen Brandgräberfeld von Surčin (Anm. 55) anzuführen, in deren Milieu das Vorhandensein einer stabdolchartigen Waffe mühelos erklärbar ist. Es handelt sich um unveröffentlichten Schmuck

aus Bronze der deswegen schon hier antizipiert von den anderen Schmuckfunden erwähnt werden soll: eine Rollenkopfnadel (Taf. VI, 4), eine Ösenkopfnadel (Taf. VI, 3) und Noppenringe (Taf. VI, 5), die in Jugoslawien zwar selten anzutreffen sind — vgl. noch den Noppenring von Rifnik in Slowenien (Taf. VI, 6 u. Anm. 58) — aber eindeutig aus dem frühbronzezeitlichen Karpatenbecken und dem Aunjetitzer Kreis Mitteleuropas herzuleiten sind (Anm. 56—58). Die beiden hier veröffentlichten Stabdolche sind zweifellos mitteleuropäischer Herkunft, deren Parallelen, nebst ungarischen und steiermärkischen Einzelfunden (z. B. Szöny, Peggau), zumeist in Aunjetitzer Kreis bis nach Sachsen zu suchen sind (Anm. 59—66), wobei die Vermittlerrolle der Wieselburg-Gáta Kultur wohl am ehesten zukommen dürfte (Anm. 67). Die Zeitstellung der beiden Stabdolche ist nach dem ÓRíordain-Brunnschen Stand der Forschung (Anm. 52, 68) nur die entwickelte frühe Bronzezeit, also Stufe A₂.

Abgesehen von den angeführten klar deutbaren Exemplaren sei aus Jugoslawien noch auf vier frühbronzezeitliche Waffen hingewiesen, die möglicherweise als stabdolchartige ägäische Typen der dortigen Bronzezeit erklärt werden könnten. Das sind zwei bronzene Krummdolche aus Serbien, einer ist ein Streufund von der urgeschichtlichen Siedlung Humska Čuka (Taf. IV, 6 u. Anm. 69), der andere Streufund ist unbekanntes serbisches Fundort (Textabb. B. u. Anm. 71), beide sind als ägäischer Import zu beurteilen. Für das Exemplar von Humska Čuka brachte Milošević den Vergleich mit dem mittelhelladischen Grab 25 aus Sesklo (Anm. 70). Dazu verweist Vf. ebenfalls auf heute verschollene ähnliche bronzene Waffen (Taf. V, 2, 3) aus zwei frühbronzezeitlichen Steinkistengräbern mit Hockerbestattung in Kroatien hin, die Gnirs (Anm. 72) an zwei verschiedenen Fundstellen in der Umgebung von Pula aus dem karstigen Boden Istriens zu bergen vermochte.

Trianguläre Dolche aus Jugoslawien zählt Vf., nach seiner 1960 zusammengestellten Statistik (Anm. 75), insgesamt zumindest vierzehn Exemplare, von denen bisher nur fünf in der Literatur registriert waren. Möglicherweise gibt es noch einzelne nicht überprüfbare unbekannte Dolche, die Vf. nicht zugänglich waren (Anm. 76). Es ist aber anzunehmen, dass alle erreichbaren Fundorte solcher Waffen vollzählig kartiert werden konnten und die Verbreitungskarte (Taf. IX) zeigt eine beachtliche Fundstreuung von der adriatischen Ostküste bis in die Theisesebene. Die ausländische Literatur hat von triangulären Dolchen aus Jugoslawien kaum bisher Notiz genommen, selbst die grundlegenden synthetischen Publikationen von Uenze (Anm. 79) und Hachmann (Anm. 80) beschäftigten sich mit keinem der wenigen schon bekannten Stücke, jedoch mit Ausnahme der allerjüngsten Weiterbildungen (Taf. VII, 1, 2, VIII, 1).

Veröffentlicht sind bisher fünf trianguläre Dolche von fünf Fundorten: Mokrin (Anm. 81) im Banat, Streufund (Taf. II, 6); Belotić-Šumar (Anm. 82) in Westserbien, Grabfund (Taf. II, 7); Glasinac-Kovačev Do (Anm. 84) im östlichen Bosnien, Grabfund (Taf. IV, 2); Prapatnica (Anm. 84) an der mitteldalmatinischen Küste, Streufund (Taf. III, 1) und Garica (Anm. 85) auf der nordadriatischen Insel Krk, wahrscheinlich aus einem vernichteten Grab (Taf. III, 2).

Unveröffentlicht waren bis jetzt neun trianguläre Dolche von sechs Fundorten: Ljubljansko barje (Anm. 86) in Krain, Streufund (Taf. II, 2); Piran (Anm.

87) in Istrien, Streufund (Taf. III, 3); Sveta Jana (Anm. 88) in Westkroatien, Streufund (Taf. IV, 4); Donja Dolina (Anm. 89) an der Save in Bosnien, Streufund (Taf. IV, 3); Vršac im Banat, zwei Stück (Anm. 90), Streufunde (Taf. IV, 1), Fundstelle des kleineren (Taf. IV, 5) nicht gesichert; Obrovac-Han bei Sinj im mitteldalmatinischen Hinterland, zumindest drei Stück, eines Grabfund (Anm. 91), zwei aus vernichteten Gräbern (Anm. 92) (das Abbildungsrecht aller drei vorbehalten von I. Marović, Split).

Es soll ausdrücklich betont werden, dass man typologisch gewissermassen die oben angeführten Dolche zum Teil als »echte« trianguläre Exemplare von »unechten« triangulären Waffen untereinander absondern muss. Die Bezeichnung »unecht« gilt bedingt für formenkundlich bescheiden ausgearbeitete und unverzierte Dolchklingen, welche mit den »echten« Waffen zumeist zeitgleich sind, aber nicht alle deren Eigentümlichkeiten (betont trianguläre Klingensform, Verzierung und Metallgriff) aufweisen, obwohl die »unechten« Klingensformen den »echten« mehr oder weniger nachgebildet sind. Nur fünf Dolche kann man als »echte« Typen bezeichnen: Garica (Taf. III, 2), Prapatnica (Taf. III, 1), Vršac (Taf. IV, 1) und Obrovac-Han (zwei unveröffentlichte Dolche aus vernichteten Gräbern, Anm. 92). Das Exemplar von Piran (Taf. III, 3) dürfte man vielleicht als sechstes anfügen, obwohl es sich um einen Sonderfall handelt. Sechs Dolche weist Vf. den »unechten« Typen zu: Vršac (?) (Taf. IV, 5), Glasinac-Kovačev Do (Taf. IV, 2), Donja Dolina (Taf. IV, 3), Ljubljansko barje (Taf. II, 2), Sveta Jana (Taf. IV, 4) und Obrovac-Han (ein unveröffentlichter Dolch aus dem geschlossenen Grab, Anm. 91).

Die angeführte typologische Zweiteilung bezieht sich nicht auf die Dolche von Mokrin (Taf. II, 6) und Belotić-Šumar (Taf. II, 7), wegen der sehr »altertümlichen« Form dieser beiden kleinen Klingen, die an kupferzeitliche Tradition erinnert (Anm. 95—97). Es handelt sich um die ältesten triangulären Exemplare auf jugoslawischen Boden, die mit frühen Typen der Periamuskultur in Verbindung gebracht werden müssen; der Mokriner Dolch gehört ihr zweifelsohne an und derjenige aus dem sonst ärmlichen Skelettgrab von Belotić-Šumar ist vermutlich eine nach Westserbien importierte Waffe aus dem Theissgebiet. Die Zeitstellung ist wohl die Stufe A₁ (Anm. 98—100).

Alle Merkmale eines richtigen triangulären Vollgriffdolches im Sinne von Uenze (Anm. 101—102) zeigt uns derjenige von Prapatnica (Taf. III, 1) und nur er allein hat einen komplett erhaltenen metallenen Vollgriff. Seine Herkunft ist in Italien zu suchen, aber zu den Kennzeichen italischer Werkstätten gesellen sich hier auch deutliche stilistische Tendenzen des Rhône-Kreises hinzu (Anm. 103, 104). Eine engere Datierungsmöglichkeit des Streufundes von Prapatnica an der adriatischen Ostküste zur Stufe A₁ oder A₂ ist nicht näher bestimmbar (Anm. 105). Die übrigen elf angeführten Waffen gehören wahrscheinlich der entwickelten Frühbronzezeit an, soweit dies zumeist nach typologischen Beobachtungen festzustellen möglich ist.

Qualitätsmässig ist das weitaus bestgearbeitete Stück unter allen vierzehn Exemplaren dasjenige aus dem vernichteten Grab aus Garica (Taf. III, 2) auf der Insel Krk. Dieser imposante schön verzierte Dolch mit noch heute scharfen

Schneiderändern ist ebenfalls in Uenzen italische Typenreihe einzubeziehen (Anm. 107). — Die bisher unbekannte Waffe aus Piran (Taf. III, 3) in Istrien war augenscheinlich wegen der doppelten Nieterei in zweimaliger Benützung. Die sechszähligen Nietlöcher am Klingenrand zum Griffabschluss weisen vielleicht auf Rhône-Einflüsse hin, aber die Stellung der unteren drei Nietlöcher und die asymmetrisch abgenutzten Schneiden der für einen Triangulardolch mächtig dimensionierten Klinge lassen auch auf eine Benützung als Stabdolch schliessen, obwohl eine solche Vermutung diskutabel ist. Die Zeitstellung der beiden grossen Dolche aus dem nördlichen Adriaraum ist jedenfalls die Stufe A_2 .

Die beiden unveröffentlichten Dolche aus vernichteten Gräbern der frühbronzezeitlichen Nekropole von Obrovac-Han (Anm. 92) haben, zum Unterschied zu den eben erwähnten Waffen, deutliche Kennzeichen des Aunjetitzer Typ (das grössere unverzierte Exemplar hat zweiteiligen Vollgriff, die Klinge des kleineren ist mit Aunjetitzer Ornament verziert, Anm. 110). Es ist überraschend hier im dalmatinischen Hinterland, auf westbalkanischen Gebiet, Waffen mitteleuropäischer Werkstätten des Aunjetitzer Kreises festzustellen, da bisher in geographisch westbalkanischen Gegenden ein solcher Import nicht beobachtet worden ist. Vf. beruft sich in Verbindung mit dieser Feststellung gleichfalls auf den hier veröffentlichten Stabdolch von Aunjetitzer Art aus Martin Brod, der eine zeitgleiche Waffe aus ebendiesem Werkstattkreis darstellt. — Der grössere Dolch aus Vršac (Taf. IV, 1) ist ebenso eine recht typische Aunjetitzer Klinge (Fünzfahl der Nietei, grosses Linienbanddreieck als Verzierung usw., Anm. 112—115), auch eine seltene Erscheinung im donauländischen Banater Gebiet, jedenfalls der Stufe A_2 angehörend.

Für die übrigen einfach ausgeführten sechs Dolche der formenkundlich »unechten« Gruppe hat es wenig Zweck nach Parallelen zu suchen, wie dies Vf. für die »echten« Exemplare gelegentlich getan hat, obwohl er Analogien in der Zusammenfassung zumeist nicht wiederholt. Die »unechten« Dolche haben einen weiten Verbreitungsradius und man kann sie nicht nach geographisch bestimmbar Werkstatzentren einteilen, obwohl solche Dolche mitunter auf der Apenninischen Halbinsel und in Mitteleuropa auftauchen, wo bekanntlich »echte« Triangulardolche hergestellt wurden. Lokale Erzeugung solcher unverzierten Klingen ist hier öfters mit in Erwägung zu ziehen. Der schon oben angeführte kleine Dolch (Taf. II, 2) aus dem Ljubljansko barje (Anm. 39) ohne Nietlöcher ist ein patinaloser Moorfund aus weichen Metall, der ohne Analyse nicht endgültig beurteilt werden sollte; die Klingenform entspricht nicht der »altertümlichen« Form sondern den übrigen entwickelteren Typen, so z. B. dem kleineren bronzenen Dolch aus Vršac (?) (Taf. IV, 5) usw. Ähnlich sind zwei Exemplare mit leicht betonten Mittelgrat aus Sveta Jana (Taf. IV, 4) und Donja Dolina (Taf. IV, 3), deren umbrische Parallele aus Poggio Aquilone (Anm. 121) in diesem Falle keine italische Herkunft beweisen dürfte, beide werkstattverwandten Bronzedolche sind zeitlich wesentlich jünger in Bezug auf die Remedello-Klingen. Auch hier ist die Stufe A_2 mit grösster Wahrscheinlichkeit anzunehmen. Eine solche Datierung ist zugleich das älteste mögliche Datum für den sehr abgenutzten Dolch aus dem Skelettgrab vom Kovačev Do auf der Hochebene von Glinac (Taf. IV, 2 u. Anm. 83, 122). Offenbar war diese typologisch etwas degenerierte Waffe zweimal in Benützung, soweit man

das nach den Nietlochspuren verfolgen kann. Als Zeitstellung könnte für den seltenen Glasinacer Grabfund bereits die Übergangszeit A_2 — B_1 in Betracht gezogen werden.

Als ausserordentlich bedeutungsvoll beurteilt Vf. das unveröffentlichte Steinkistengrab mit Körperbestattung in Hockerlage (Anm. 91), das zur 1958 erschlossenen Nekropole von Obrovac-Han bei Sinj gehört. Ohne dem Fundbericht vorzugreifen, sollen hier etliche Hinweise nur zu den zwei Waffen des männlichen Hockers aus dem Grab erwähnt werden (dessen Kenntniss Vf. Kollegen I. Marović, Split, verdankt). Es handelt sich um eine kleine trianguläre bronzene Klinge, die man typologisch zu den entwickelteren Formen der eben dargestellten »unechten« Dolche zählen kann. Derselbe geschlossene Grabfund enthielt u. a. ein bronzenes kurzes Schwert (Gesamtlänge etwa 32,5 cm), dessen Klinge und Knaufspitze typologisch an die Uenzeschen jüngeren Entwicklungsformen der Aunjetitzer Waffen, so z. B. an die bekannten österreichischen Funde von Maierdorf und Perjen, erinnert (Anm. 144, 145), die schon der beginnenden mittleren Bronzezeit angehören; der Vollgriff ebendieses Schwertes ist mit den Merkmalen der Schwerter von sog. Typ Apa im Sinne der Holste-Hachmannschen Nomenklatur gekennzeichnet (Anm. 133). Als nächste Parallele sei dazu eigens auf das dem Prototyp Apa noch näher stehende bronzene kurze Schwert (Gesamtlänge etwa 54 cm) aus Donja Dolina (Taf. VIII, 1 u. Anm. 126) hingewiesen, das leider ein Einzelfund ist, aber in der ausländischen Literatur in Zusammenhang mit den Waffen aus den chronologisch höchst bedeutsamen Horten von Apa und Hajdúsámson zitiert wird (Anm. 126, 131—135). Diese Waffe von Donja Dolina ist dem heutigen Stand der Forschung nach sehr wahrscheinlich ein Importstück aus Transilvanien in die Saveniederung. Beide verwandten Exemplare von Obrovac-Han und Donja Dolina sind eigentlich Übergangsformen vom Dolch zum kurzen Schwert und somit als die ältesten Kurzscherter vom jugoslawischen Boden zu bezeichnen. Typologisch sind sie eine jüngere Weiterentwicklung der triangulären Dolche. Die Zeitstellung etwa nach 1600, bzw. der Übergang von A_2 zu B_1 entspricht den Hachmannschen Darlegungen zur ausgehenden frühen Bronzezeit, die man versuchsweise als ein allerdings umstrittenes A_3 (Anm. 131) benennen wollte, das dem ersten Hügelgräberhorizont unmittelbar vorangehen soll. In einem solchen Zusammenhang ist eben die bewiesene Grabverbundenheit eines kurzen Schwertes vom Werkstattkreis Apa (mit einer scheinbar nachaunjetitzer Klinge versehen) zu einem kleinem einfachen triangulär geformten Dolche im Steinkistengrab von Obrovac-Han ein wichtiger Leitfund der ausklingenden frühen Bronzezeit Südosteuropas.

Der Horizont Apa-Hajdúsámson ist in Jugoslawien mit noch zwei Dolchfunden belegt. In erster Linie ist das bronzene Dolchbruchstück aus Veliki Gaj (Taf. VII, 1 u. Anm. 147) im Banat hier hervorzuheben, dessen spezifische Ornamentik nur aus einer transilvanisch-ostungarischen Werkstatt erklärbar ist. Zeitbestimmend für die Streufunde von Veliki Gaj und das werkstattgleiche Exemplar unbekanntem ungarischen Fundortes (Anm. 149) ist ein beiden typologisch nahverwandter Dolch aus der in die Stufe A_2 datierbaren Schicht (Otomani-Kultur) der ostslowakischen bronzezeitlichen Siedlung von Barca (Anm. 150), wozu ebenfalls die unfertigen Dolche des Hortes von Kelebija (an der ungarisch-jugoslawischen Grenze) mit-

berücksichtigt werden sollten (Anm. 152). — Der gut erhaltene und öfters behandelte grosse Bronzedolch von Studenec-Ig (Taf. VII, 2 u. Anm. 153) veranschaulicht die jüngste Entwicklung der triangulären Dolchform, bzw. deren formenkundliche Tradition (Anm. 154, 156, 157). Dies ist an dem Bruchstück von Veliki Gaj nicht so klar sichtbar wie an dem Moorfund von Studenec-Ig. Seine geschweifte Klinge, geschmückt mit dem grossen Linienbanddreieck, zeigt die Beziehung zum Werkstattkreis der Schwerter vom Typ Apa (vgl. hier z. B. die Klingerverzierung des Schwertes von Donja Dolina, Taf. VIII, 1). Die reiche Verzierung dieser Klinge von Studenec-Ig hat z. B. ornamentale Berührungspunkte mit dem Kurzschwert von Kokocko-Horomyslice in Böhmen (Anm. 159—161) und dem Exemplar von Polehradice in Mähren (Anm. 163) usw. Dazu kommen noch zahlreiche Analogien der älteren Bronzezeit aus Norddeutschland und Dänemark, die man bei Hachmann nachschlagen kann (Anm. 164—166); es handelt sich um nordeuropäische reichverzierte bronzene Waffen von Sprockhoffs Sögeler Typ, denen Hachmann besondere Aufmerksamkeit widmete (Anm. 168). Sie wurden den donauländischen Typen des Apa-Kreises nachgebildet und solche Waffen wie der schöne Dolch von Studenec-Ig (Taf. VII, 2) dienten dazu als Vorbild. Dies ist der letzte Waffenfund aus Jugoslawien den Vf. aus der Übergangszeit A_2 — B_1 hier miteinbezogen hat — das kurze Schwert von Lavrica in Moor bei Ljubljana (Anm. 169) blieb unberücksichtigt, da es schon der vollen Hügelgräberbronzezeit angehört.

Anschliessend an die jugoslawischen Waffenfunde weist Vf. noch auf eine Anzahl grösstenteils schon bekannter Schmuckfunde Jugoslawiens hin, die aus der Zeitspanne der ersten Hälfte des zweiten Jahrtausends vorhanden sind und Beachtung verdienen. Es handelt sich um eine Auswahl ohne Bestreben die Schmuckfunde vollständig zu registrieren. Vf. efrinert zuerst an die ältesten Goldfunde, wie z. B. das Idol von Progar (Anm. 174), den Grabfund von Popinci (Anm. 175); die Schatzfunde von Split-Gripe (Anm. 170, 172), Privlaka-Nin (Anm. 171) u. dgl. m. Dazu erwähnt Vf. einige Bronzefunde die möglicherweise der frühen Bronzezeit angehören könnten, aber jene zeitlich nicht genauer bestimmbar sind (Anm. 192, 193, 195, 200) sind nicht kartiert worden. Ausführlicher wird der wichtige Frauenschmuck eines Skelettgrabes vom rechten Donauufer aus Vukovar behandelt, das vor 60 Jahren Brunšmid mit anderen kupferzeitlichen und bronzezeitlichen Funden aus Kroatien veröffentlicht hat (Anm. 180). Vf. sucht in Mitteleuropa etliche Vergleichsmöglichkeiten zum wichtigen Vukovarer Grabfund, den er nicht für kupferzeitlich hält, sondern der Stufe A_1 zuteilt.

Zuletzt veröffentlicht Vf. den Einzelfund einer bisher unbekannt grossen Armberge (Taf. VIII, 2) aus Studenica in Zentralserbien (Anm. 202), angefertigt aus massiver Bronze mit rautenförmigen Querschnitt (grösste Breite 20,5 cm). Beachtenswert ist die verblüffende Ähnlichkeit mit der Armberge des Hortfundes von Apa (Anm. 203) unter Berücksichtigung der entsprechenden Folgerungen die man im schon angedeuteten Sinn betreffs der vorhügelgräberzeitlichen chronologischen Stellung dieses transilvanischen Leitfundes voraussetzen darf. Massgebend sind vor allem die Ergebnisse von Nestor und Popescu (Anm. 204, 205) in Bezug auf die typologische Feingliederung und die bestehende Fundhäufung solcher eigentümlicher Schutzwaffen im Karpatenbecken, die im Bereich des Werkstatt-

kreises Apa ihren Ausgangspunkt haben und die sich allerdings in jüngeren Formvarianten bis in die späte Bronzezeit behaupten. Vf. führt eine Anzahl von zumeist mittelbronzezeitlichen Analogien hauptsächlich aus Hortfunden Ungarns, Rumäniens und der Slowakei an (Anm. 206—211). Ausserden verweist Vf. eigens auf eine Armberge des ungenügend veröffentlichten Hortes von Satu Mare im Banat (Anm. 207), den er in die Stufe B datiert. Die archaisch geformte Armberge von Studenica dürfte aus dem Karpatenbecken frühestens etwa zur selben Zeit in zentralbalkanisches Gebiet importiert worden sein als jenes bekannte Prachtschwert vom Typ Apa den süd-mazedonischen Boden von Pella (Anm. 143) erreicht hatte, obwohl die Armberge voraussichtlich ebensogut in einem älteren Abschnitt der Hügelgräberbronzezeit in die Erde gelangt sein könnte.

Abschliessend folgt eine Bilanz der Herkunftsmöglichkeiten des vorgelegten Materials von der Kupferzeit bis zu den Anfängen der Hügelgräberbronzezeit, das Vf. in den letzten Jahren in Jugoslawien zu sammeln imstande war. Daraus ist ersichtlich, dass zahlenmässig die frühbronzezeitlichen Metallimporte von Waffen und Schmuck aus Mitteleuropa einschliesslich des Karpatenbeckens im Verhältniss zu denjenigen aus dem Mittelmeerraum durchschnittlich überwiegen. Auf slawonisch-syrmischen Gebiet sind dazu noch Spuren eines von den Kulturen Wieselburg und Mad'arovec beeinflussten Horizontes der Stufe A₂ an keramischen Funden zu ermitteln (Anm. 212), der noch nicht genügend erforscht ist. Die Importe von Bronzewaffen des entwickelten Aunjetitzer Kulturkreises waren bisher unbekannt, aber man kann sie — abgesehen von Syrmien und einem Streufund im Banat — unerwarteterweise sogar tief in das westbalkanische Gebirgsland hinein verfolgen. Die frühe Bronzezeit Jugoslawiens ist an Hand der hier vorgelegten Funde mit einer bisher unbeachteten Zahl von typischen Waffen deutlich zu belegen, die der künftigen Forschung relativ verlässliche chronologische Anhaltspunkte bieten.

ABBILDUNGSNACHWEIS

Taf. I : 1—2, Sarvaš, M. etwa 1:2; 3—7, Studenec-Ig, M. etwa 1:1.

Taf. II : 1, 3, Studenec-Ig; 2, Ljubljansko barje; 4, Ljubljana; 5, Pavliš-Beluca; 6, Mokrin; 7, Belotić-Šumar. M. etwa 1:1.

Taf. III : 1, Prapatnica; 2, Garica; 3, Piran. M. etwa 3:4.

Taf. IV : 1, Vršac; 2, Glasinac-Kovačev Do; 3, Donja Dolina; 4, Sveta Jana; 5, Vršac (?); 6, Humska Čuka. M. etwa 1:1.

Taf. V : 1, Martin Brod; 2, 3, Pula-Umgebung. M. etwa 3:4.

Taf. VI : 1, Bapska; 2, Jakovo; 3—5, Surčin; 6, Rifnik. M. etwa 1:1.

Taf. VII : 1, Veliki Gaj; 2, Studenec-Ig. M. etwa 1:1.

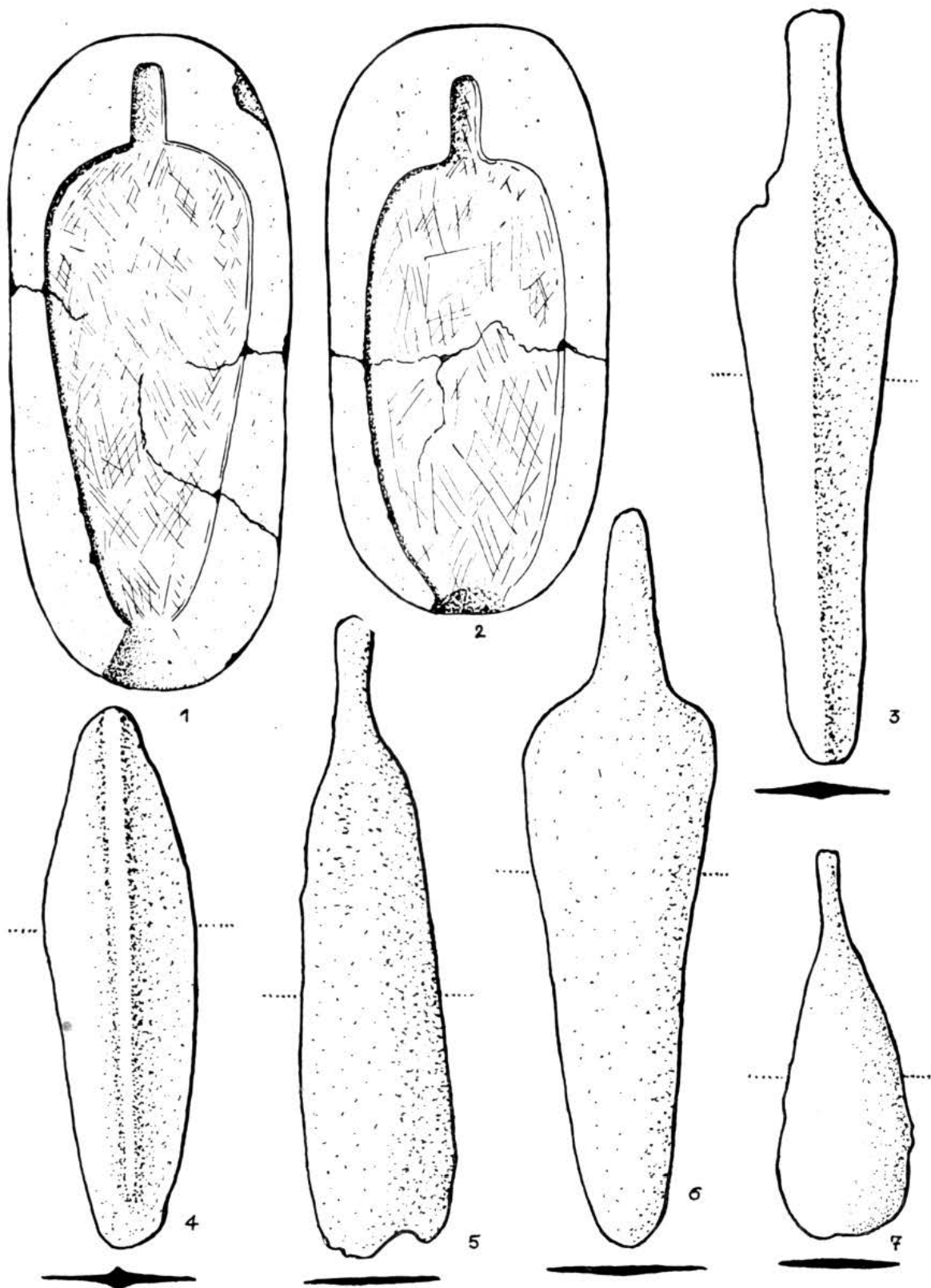
Taf. VIII : 1, Donja Dolina, M. etwa 1:2; 2, Studenica, M. etwa 3:4.

Taf. IX : Verbreitungskarte.

Textabb. A : Sarvaš, M. 1:1.

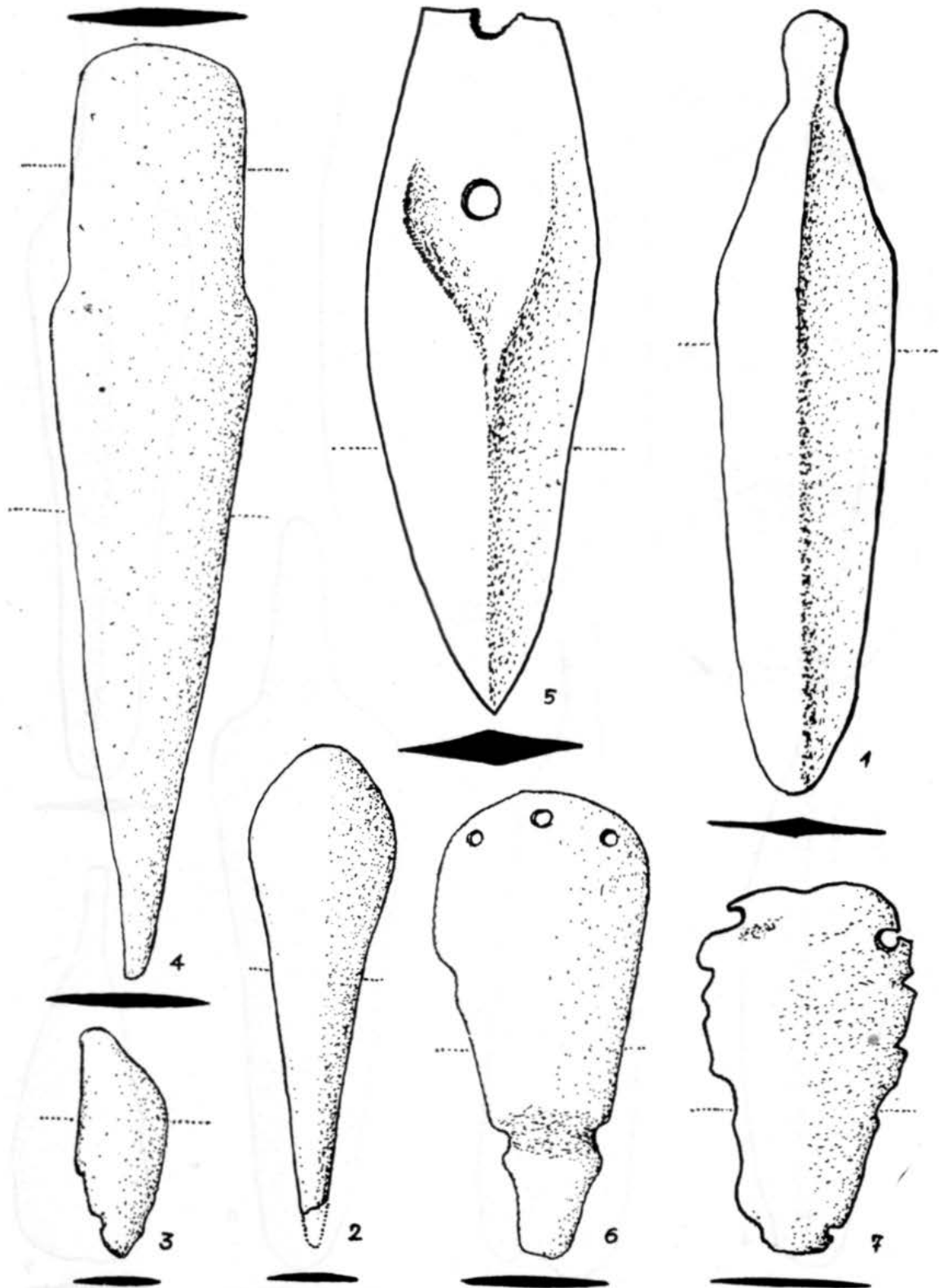
Textabb. B : Serbien, M. 1:1.

TABLA I.

Tab. I : 1—2, Sarvaš, mj. cca 1:2; 3—7, Studenec-Ig, mj. cca 1:1

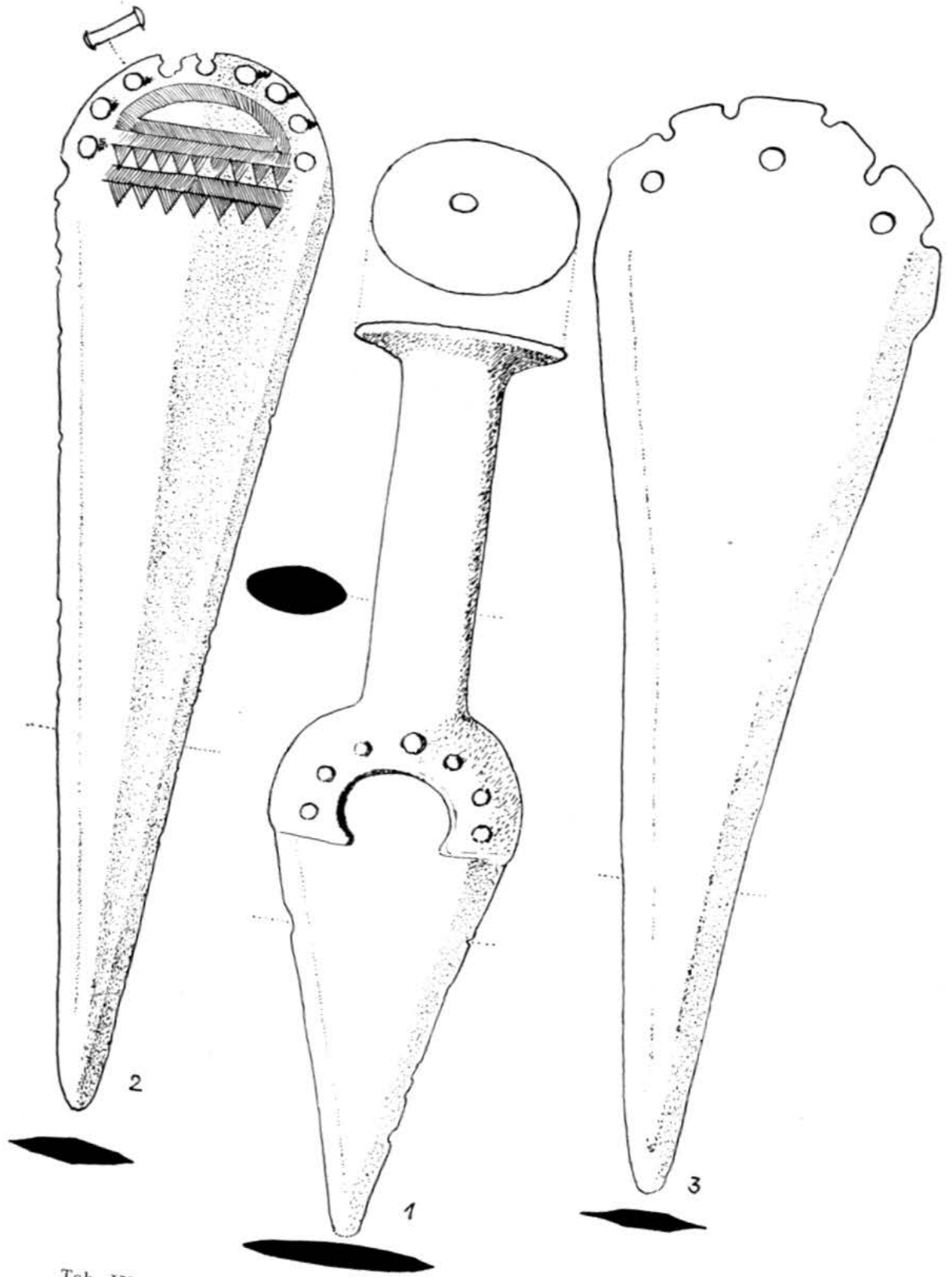
TABLA II.

Tab. II : 1, 3, Studenec-Ig; 2, Ljubljansko barje; 4, Ljubljana; 5, Pavliš-Beluca — 6, Mokrin; 7, Belotić-Šumar. Mj. cca 1:1

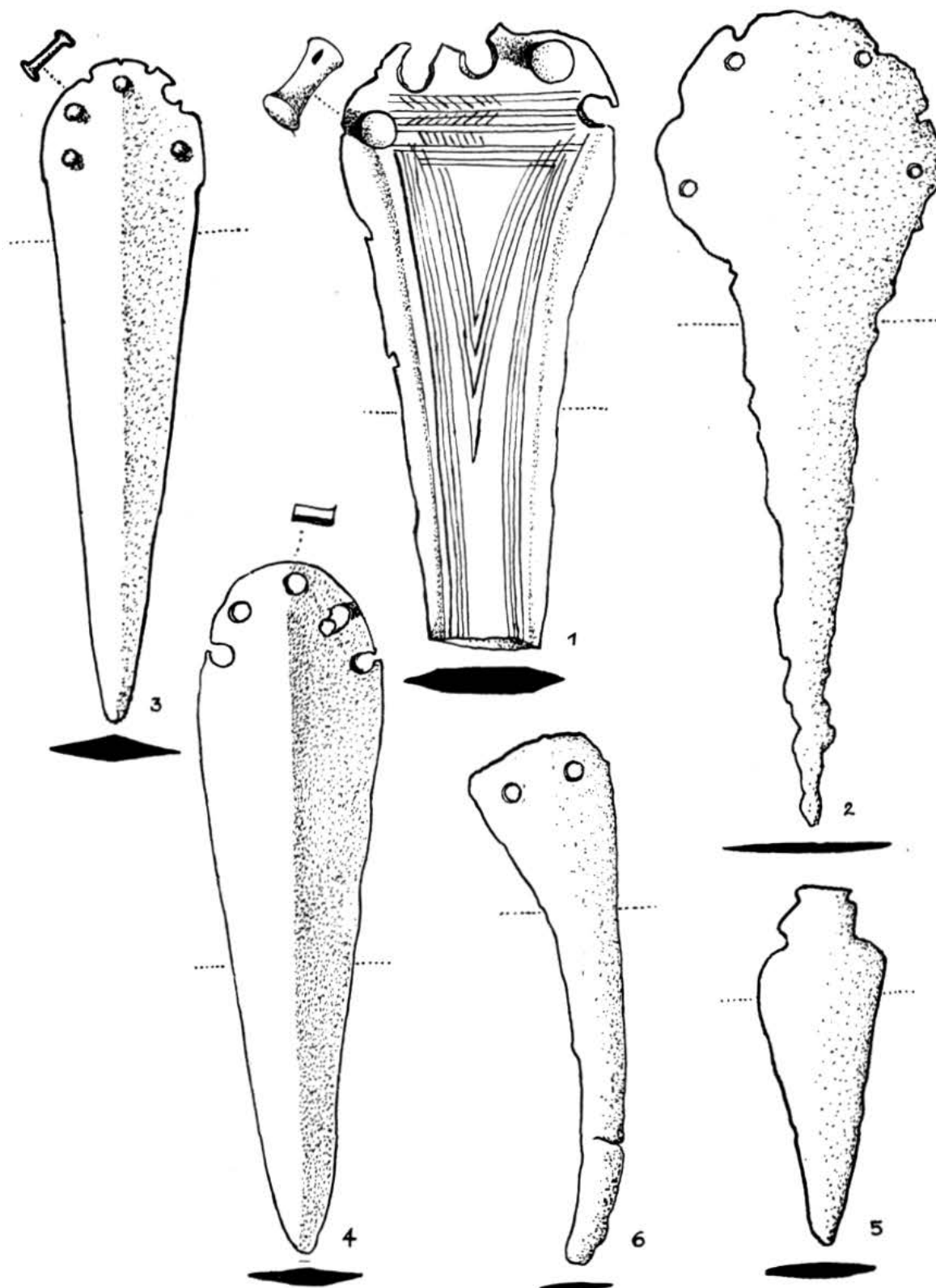

TABLA III.

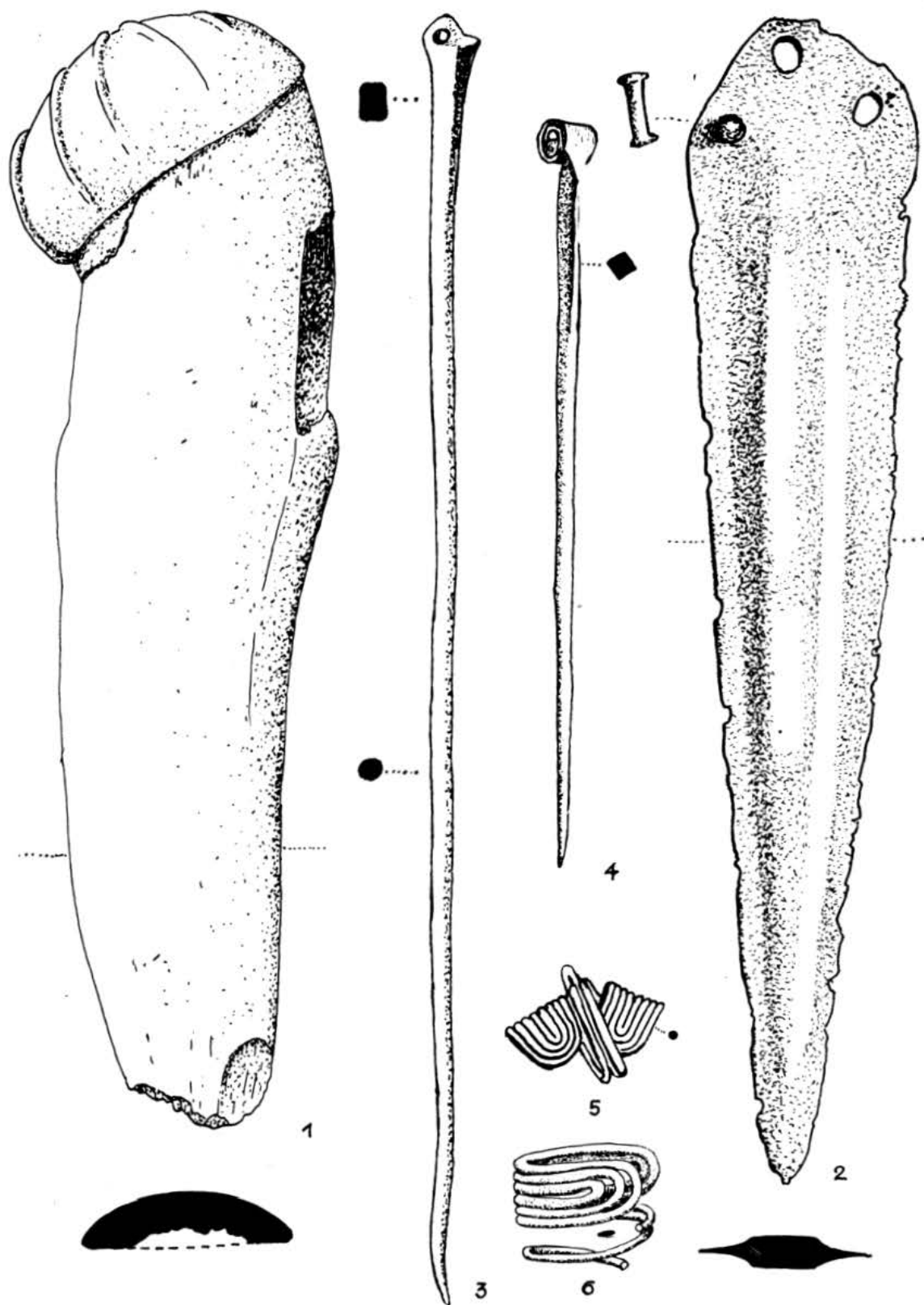
Tab. III : 1, Prapatnica; 2, Garica; 3, Piran. Mj. cca 3:4.

TABLA IV.

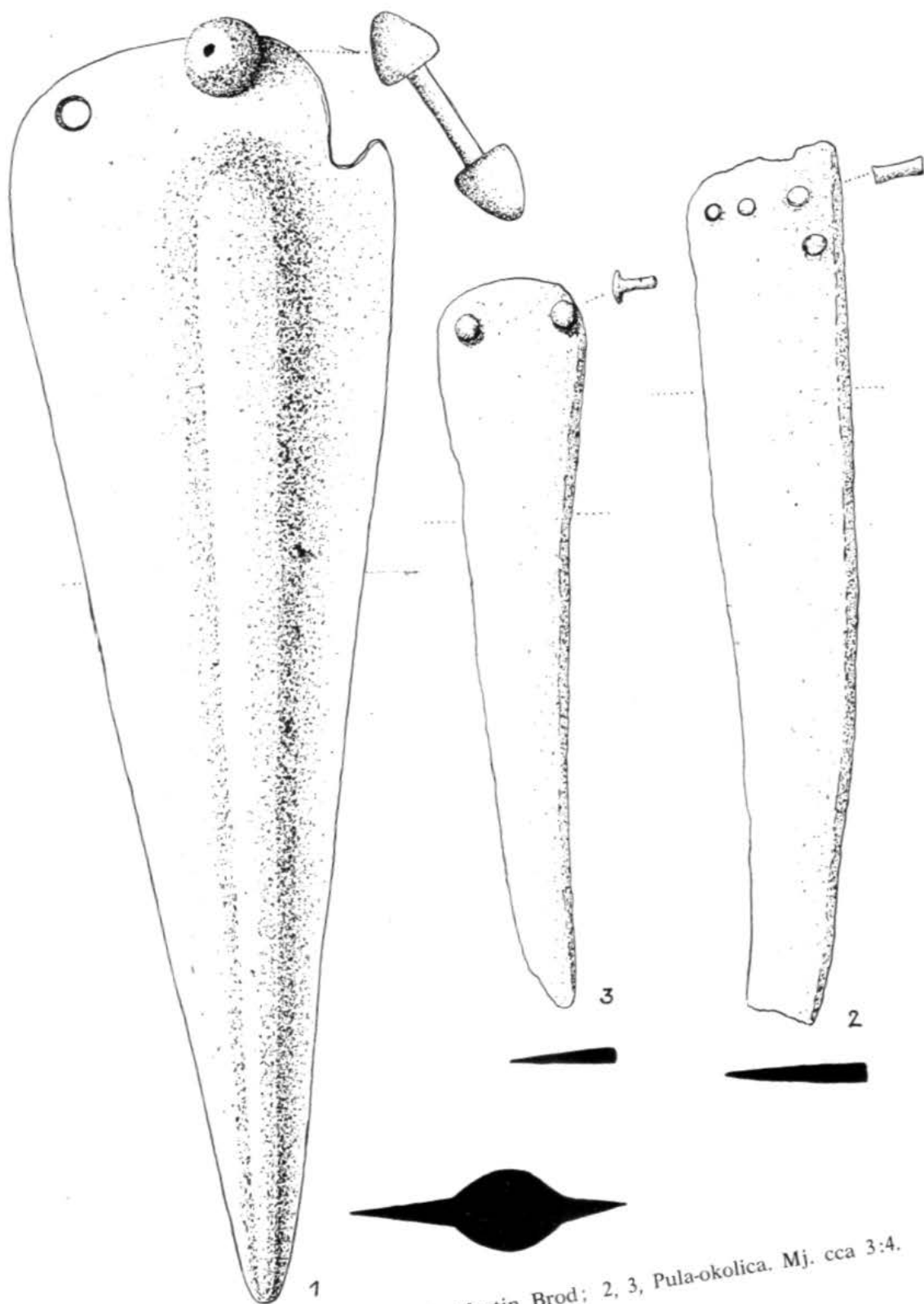

Tab. IV : 1, Vršac; 2, Glasinac-Kovačev Do; 3, Donja Dolina; 4, Sveta Jana; 5, Vršac (?); 6, Humska Čuka. Mj. cca 1:1.

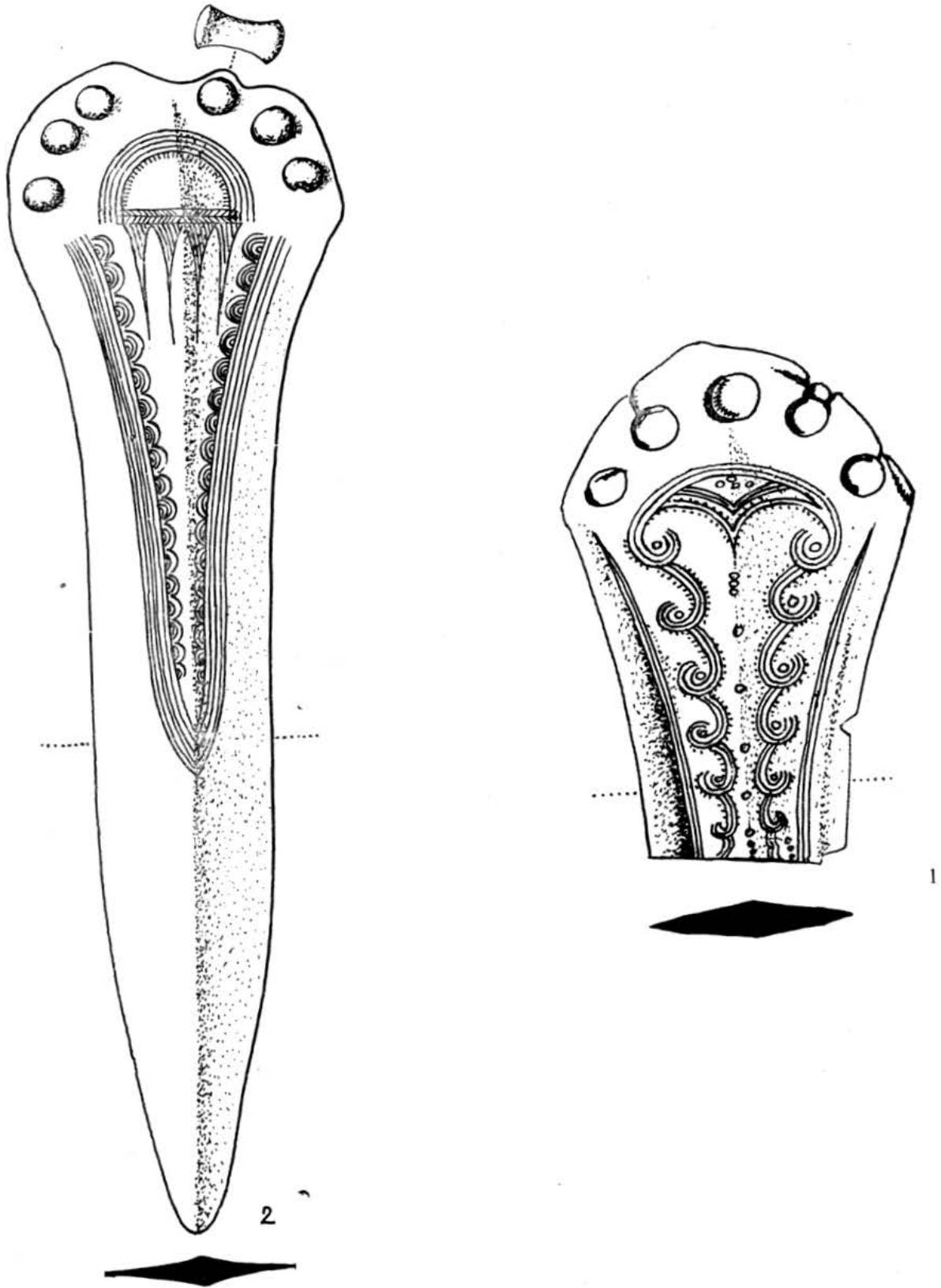
TABLA VI.

Tab. VI : 1, Bapska; 2, Jakovo; 3—5, Surčin; 6, Rifnik. Mj. cca 1:1.

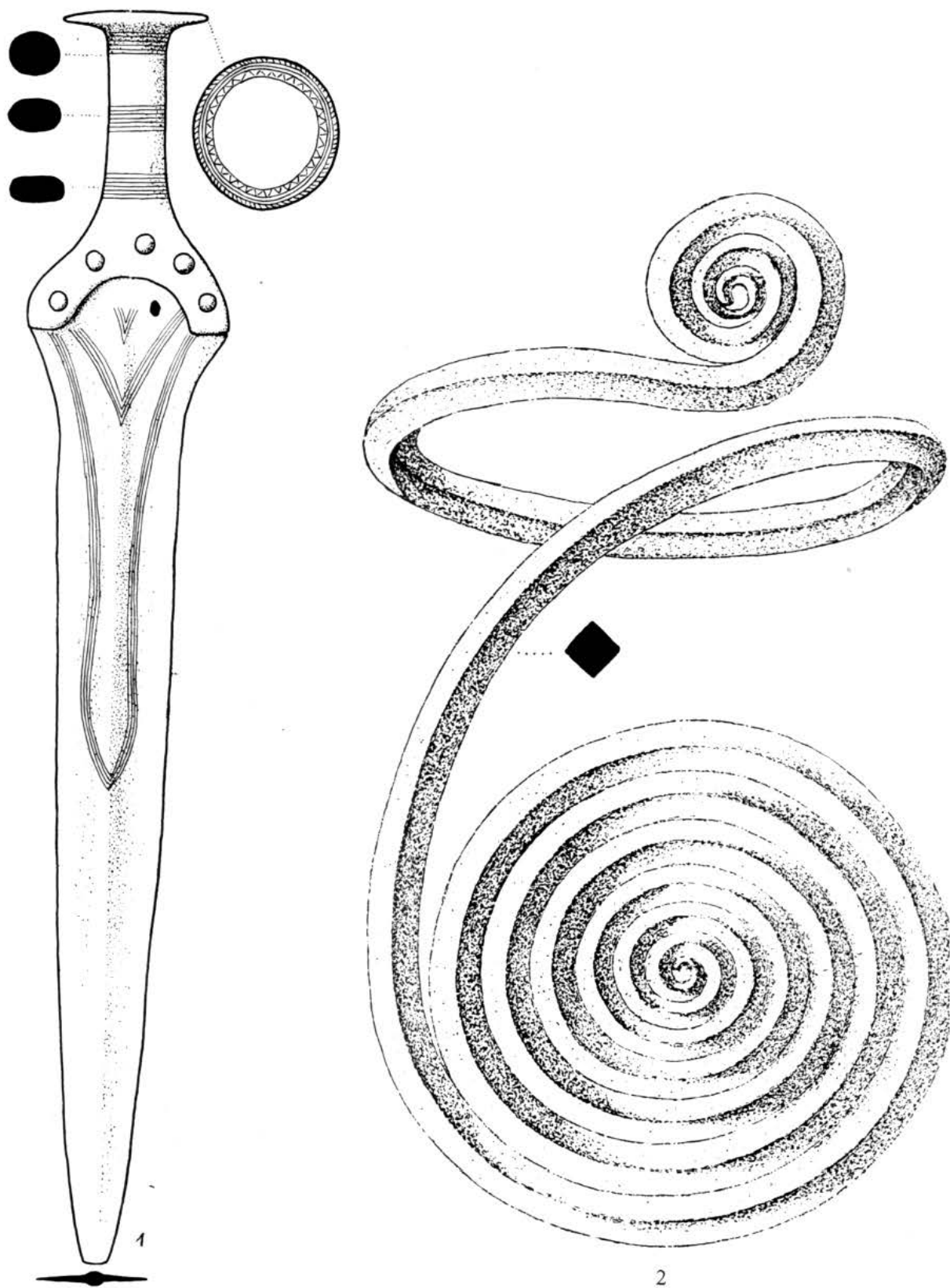
Tab. V : 1, Martin Brod; 2, 3, Pula-okolica. Mj. cca 3:4.

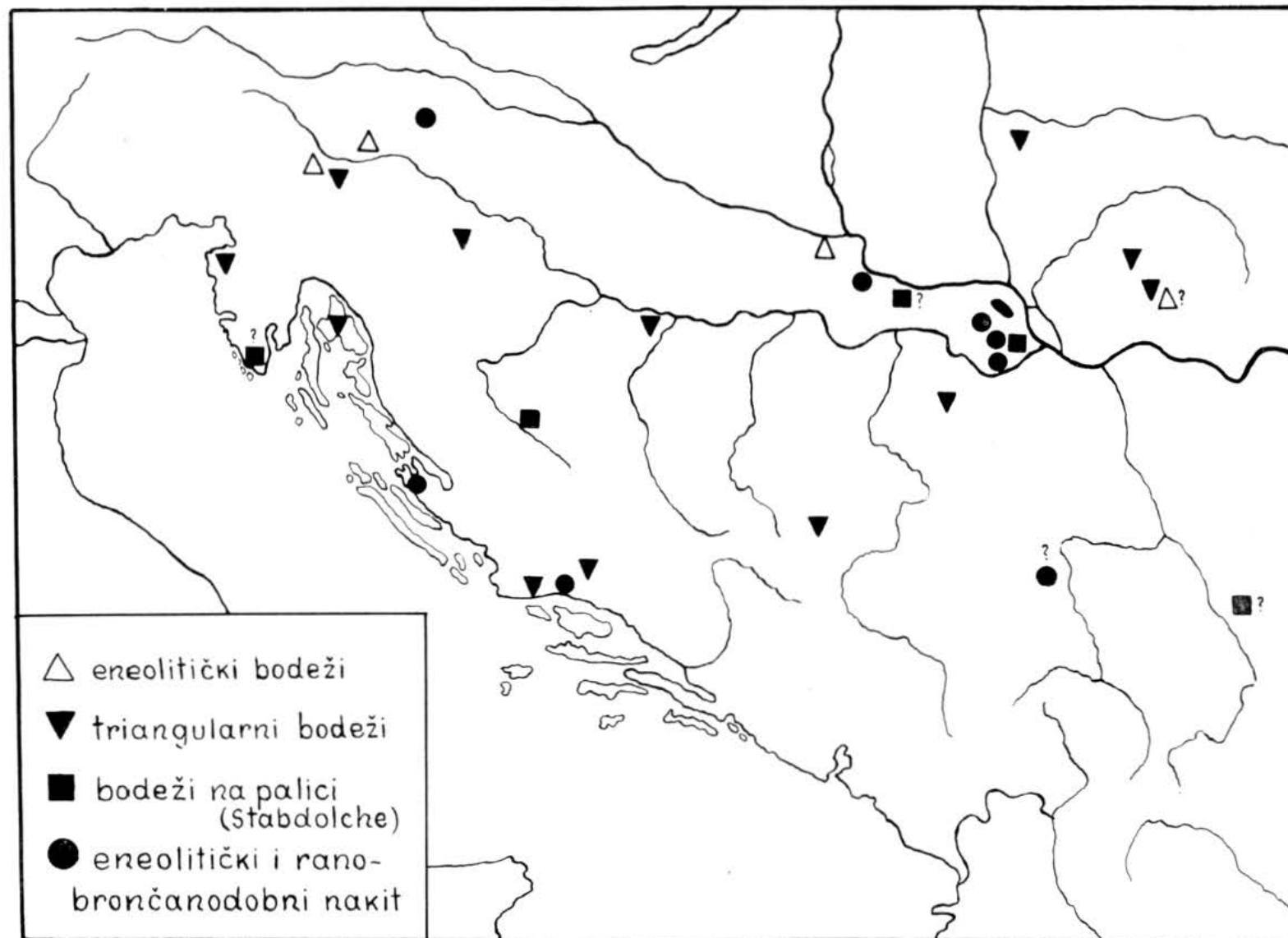
Tab. VII : 1, Veliki Gaj; 2, Studenec-Ig. Mj. cca 1:1.

TABLI VIII.

Tab. VIII : 1, Donja Dolina, mj.. cca 1:2; Studenica, mj. cca 3:4.

Tab. IX : Karta rasprostranjenosti.

KSENIJA VINSKI-GASPARINI

ISKOPAVANJE KNEŽEVSKOG TUMULUSA KOD MARTIJANCA U PODRAVINI

U međurječju Drave, Dunava i Save postoji znatan broj zemljanih tumulusa, koji su nažalost samo djelomično evidentirani, iako se na njihovu važnost ukazivalo u više navrata počevši još od završetka prošlog stoljeća¹. Ti su se interesi, međutim, ograničavali pretežno samo na ubiciranje tumulusa, dok se njihovo detaljnije opisivanje i tehničko ili fotografsko snimanje nije provodilo, a dakako nije se nikad pristupilo ozbiljnijem istraživanju, tj. barem sondiranju, da se okvirno odredi vrijeme kojemu ti tumulusi pripadaju. Jedino je Š. Ljubić pokušao sondirati jedan od pet tumulusa u Starim Jankovcima², ali je rad napustio, premda je naišao na ulomke izgorene bronce i paljevinu. Sustavno katalogiziranje tumulusa na području današnjeg vinkovačkog kotara sa fotografskim snimanjima i mjerenjima provela je 1951. g. ekipa Arheološkog muzeja u Zagrebu novčanom pripomoći Saveznog zavoda za zaštitu spomenika kulture, ali je i taj rad ostao ograničen samo na spomenuti kotar zbog pomanjkanja sredstava, iako je sukcesivno trebalo biti obuhvaćeno čitavo međurječje. Tek 1956. g. nastavilo se ponovno s evidentiranjem tumulusa, i to u sjeverozapadnoj Hrvatskoj, gdje postoji čitav niz grobnih humaka čak vrlo velikih dimenzija poput onih u Kranjskoj i Donjoj Austriji. Između sela Martijanec i sela Jalžabet (kotar Varaždin) ubicirana je skupina od četiri tumulusa raspoređenih u pravcu zapad-istok, i to dva gigantska tumulusa, jedan u Martijancu, a drugi u Jalžabetu i dva manja tumulusa kod Vrbanovca i Martijanca. Ovaj manji martijanački tumulus (tab. I, 1) bio je oštećen ukopavanjem velikog dvostrukog stupa električnog voda visokog napona. Tom su se prilikom ukazali ulomci keramike, što je pobudilo znatiželju nekih mještana i oni su u lovu za materijalom ponovno oštetili tumulus. Zbog toga je Arheološki muzej u Zagrebu izvršio u jesen 1957. g. zaštitno iskopavanje tog ugroženog arheološkog spomenika³.

¹ Š. Ljubić, Naputak za istraživanje prehistoričkih starina, navlastito u mogilah i humcih, 1877. — J. Brunšmid, Vjesnik hrv. arh. dr. X, 3, 1888, p. 69 sqq.

² J. Brunšmid, o. c., p. 71. — Š. Ljubić Popis arheološkoga odjela Nar. zem. muzeja u Zagrebu, I, 1889, p. 163.

³ To zaštitno iskopavanje izvršili su pod vodstvom dr. Z. Vinskoga, višeg naučnog suradnika, članovi: K. Vinski, viši kustos, S. Ercegović, kustos, M. Šćurov ing. geodeta i J. Pavellić, fotograf, svi službenici Arheološkog muzeja u Zagrebu.

Istraženi se tumulus nalazi u južnom pravcu između sela Martijanec i Križovljan, na zemljištu vlasnika Bernarda Ljubića iz Martijanca kbr. 24 (južna parcela) i Đure Stančina iz Slanja kbr. 199/1 (sjeverna parcela). Iako je tumulus, prema današnjem katastru, na teritoriju sela Križovljan, ispravnije ga je voditi pod nazivom lokaliteta Martijanec, jer je on zapravo u neposrednoj blizini velikog tumulusa u samom selu Martijanec i s njime čini jednu cjelinu. Narod ga naziva »Gamulica« za razliku od spomenutog nedalekog gigantskog tumulusa, koji naziva »Gomila«. Tumulus leži na ravnom terenu, umjetno je nasut i zasađen je poljoprivrednom kulturom, tj. oran je dugi niz godina. Današnje su mu dimenzije u smjeru sjever-jug 41 m, u smjeru istok-zapad 52 m, visina prosječno 2 m. Tumulus je nekada vjerojatno bio manji i strmiji, što su pokazala i sama iskopavanja, ali je izoravanjem snižen i proširen. Najviša mu je nadmorska visina 168,75 m, a najniža 166,55 m. Na sjevernom rubu njegova platoa ukopan je veliki stup električnog voda, a na sjeverozapadnom dijelu platoa seljaci su, u lovu za materijalom, otvorili jamu veličine 2×2 m, dubine 1,50 m, te je tako tumulus znatno oštećen.

»Gamulica« je bila zasađena stočnom repom, pa je to uvjetovalo sistem iskopavanja. Potpuno skidanje čitavog tumulusa i njegovo otvaranje na segmente, obuhvatilo bi veliki kompleks zemljišta, za čiju odštetu sredstva za iskopavanje nisu bila dovoljna. Zbog toga je istražen samo iskonski prostor tumulusa, dok su padine, koje su nastale izoravanjem, ostavljene po strani (prilog A). Na platou su postavljena četiri iskopa A, B, C i D (prilog B), koji su obuhvatili gotovo čitav prostor nekadašnjeg tumulusa, dok se sjeverni rub, zbog električnog stupa, morao izolirati. Iskopi A, C i D postavljeni su u smjeru sjever-jug, dimenzija: iskop A 8×2 m (tab. I, 2, II, 1), iskop C 8×3 m (tab. II, 2) i iskop D 4×2 m (tab. III, 1—2). Iskop B (prilog B) postavljen je u smjeru istok-zapad okomito na iskop D u njegovom produženju, dimenzija 7×2 m. Sve su iskope međusobno dijelili tanki kontrolni pregradni zidovi, koji su kasnije srušeni. Slojevi su u svim iskopima pružili jednoličnu sliku: ispod humusa debljine 0,20—0,30 m slijedio je nešto svjetliji sloj subhumusa debljine također 0,20—0,30 m, a zatim deblji sloj umjetno nasute zemlje do dubine od cca 2 m; ispod ovog sloja bio je dosta plitki sloj nasutog šljunka pomiješanog s pijeskom debljine od 0,20 m do mjestimično 0,40 m, što je ujedno predstavljao i dno, odnosno podnicu tumulusa, jer je ispod njega slijedila zdravica, i to pjeskovita ilovača poput one u okolnom terenu. Iskopi C i B pokazali su da osim središnjeg groba tumulus nije sadržavao drugih grobova niti naknadnih pokopavanja.

Na osnovu nalaza i zapažanja prigodom istraživanja može se zaključiti slijedeće:

Tumulus je iskonski bio veličine njegovog današnjeg gornjeg platoa, tj. kružan, promjera cca 15 m, a visine 4—5 m. Osim recentnih oštećenja od ukopavanja stupova električnog voda i od strane mještana, tumulus je u davna vremena bio otvran i pljačkan, jer njegov sadržaj nije bio intaktan, a materijal nije ležao in situ (vidi prilog B i tab. I, 2). Tumulus je sadržavao u svom središtu samo jedan grob, i to grobnu komoru, a tragova bilo kakve druge konstrukcije ili naknadnih pokopavanja nije ustanovljeno, tj. on predstavlja tip jednostavnog zemljanog tumulusa. Grobna komora je pravokutnog oblika (prilog B) sa stranicama dužine cca 4 m,

građena pločama od kamena pješčenjaka. Arhitektura komore bila je oštećena, velik dio kamenih ploča ležao je porazbacan, a devastirana je u tolikoj mjeri da je teško sa sigurnošću odrediti njezinu visinu i način na koji je bila odozgo kamenim pločama pokrivena (tab. I, 2, II, 1—2, III, 1—2). Prema indicijama što ih pružaju tragovi kamenih ploča u sjevernim profilima iskopa D (tab. III, 1) i iskopa A (tab. I, 2) može se pretpostaviti da je grobna komora bila visine cca 1,5 m. Preostala sačuvana visina stranica komore iznosila je prosječno 0,65 m, a dno grobne komore, na kojemu je mjestimično otkriveno opločenje od kamenih ploča, bilo je na dubini 1,95 m. Zidovi su komore građeni vertikalnim ukopavanjem ploča od kamena pješčenjaka debljine 0,05 do 0,10 m u više redova i učvršćeni ubacivanjem sitnijih otpadaka i manjeg kamenja. U istočnom prostoru grobne komore, obuhvaćenom iskopom D (tab. III, 1—2), ustanovljen je cca 0,20 m deo sloj gareža, pepela i spaljenih kostiju, a na bočnim kamenim pločama tragovi gorenja, pa se može pretpostaviti da je skelet u komori bio in situ spaljen. U iskopu A, tj. u središtu grobne komore (tab. I, 2, II, 1), nađeni su porazbacani i pomiješani ulomci nasilno razlupanih žara i drugih keramičkih grobnih priloga, što je također siguran indicij da je tumulus u davna vremena bio pljačkan. Tom su prilikom vjerojatno odneseni i grobni prilozni metalnog materijala, koji je po svoj prilici tu postojao, našto ukazuju ostaci pojedinih ulomaka; isto je tako nemoguće odrediti kako su prilozni iskonski bili raspoređeni u grobu. Ispod ulomaka pretežno od velikih žara nađeni su ostaci drva, mjestimično debljine do 3 cm, pomiješanog s tankim djelomično sačuvanim oštećenim ostacima brončanog lima ukrašenog iskucanim ornamentom, što je po svoj prilici pripadao situli. Teško je sa sigurnošću odrediti oblik tog drvenog predmeta, ali je svakako iskonski bio smješten u situli, jer su ulomci iskucanog lima od stijenki situle bili na njega priljubljeni. Prema tome bi se moglo pretpostaviti, da je situla imala od drva izdubeno jezgro na koje je bila pričvršćena brončana oplata. — Tumulus je, s obzirom na grobnu komoru i priloge, pripadao nekom plemenskom odličniku, pa ga možemo svrstati u red tzv. kneževskih tumulusa. Inventar groba u tumulusu je slijedeći:

1. Žara od crveno obojene gline visokog vrata, zaravnjenog ljevkastog otvora, širokog naglašenog trbuha i uskog dna (tab. IV, 2). Na prijelazu vrata u trbuh ima u jednakim razmacima raspoređene četiri šiljaste izbočine. Ukrašena je ornamentima šahovskih polja ispod vrata i meandra po čitavoj površini (tab. VI) izvedenim 0,5—0,6 cm širokim crno obojenim prugama, na koje su aplicirane trake kositrenog lima, samo mjestimično sačuvane. Pri dnu i na otvoru iznutra ima široki crno obojeni pojas bez metalnih aplikacija. Dosta je oštećena i mjestimično rekonstruirana. Mjere: visina 45 cm, promjer otvora 28 cm, promjer trbuha 46,5 cm, promjer dna 12,5 cm.

2. Žara od crveno obojene gline analogna prethodnoj (tab. IV, 1), samo s nešto drugačije komponiranim motivom meandra (tab. V) i jačim oštećenjima. Mjere: visina 43 cm, promjer otvora 28 cm, promjer trbuha 46,5 cm, promjer dna 13 cm.

3. Poklopac žare (tab. IV, 3) od tamnosmeđe i dosta grube gline hemisferičkog oblika s ručkom na vrhu, koja završava s dvije izbočine slične ansí lunatí. Oštećen i djelomično rekonstruiran. Mjere: visina s ručkom 14 cm, promjer otvora 34,5 cm.

4. Poklopac žare (tab. IV, 4) od crnkasto-smeđe i dosta grube gline koničnog oblika sa zaravnjenim vrhom i na njemu širom trakastom po sredini narebrenom ručkom. Oštećen i djelomično rekonstruiran. Mjere: visina s ručkom 17 cm, promjer otvora 33 cm.

5. Čup od žuto-smeđe grube gline (tab. VII, 14) ravnog ruba na otvoru i ispod njega s četiri uglaste duguljaste izbočine raspoređene u jednakim razmacima. Oštećen i rekonstruiran. Mjere: visina 22,5 cm, promjer otvora 21 cm, promjer sredine čupa 22 cm, promjer dna 12 cm.

6. Ulomak čupa od žuto-smeđe grube gline (tab. VII, 15) po svoj prilici jednakog oblika i sličnih dimenzija kao prethodni.

7. Ulomci od žućkasto-smeđe grube gline što su pripadali različim čupovima (tab. VII, 16—20) sličnim kao pod br. 5 i 6. Uočljive su izbočine duguljaste i poput bradavica.

8. Plitka zdjela od crnkasto-smeđe gline (tab. IV, 5), koja je pri otvoru zavrnuta prema unutra, a dno joj je naznačeno malom kružnom zaravljenom plohom. Djelomično oštećena i rekonstruirana. Mjere: visina 7 cm, promjer otvora 18,5 cm, promjer trbuha 21 cm.

9. Plitka zdjela od crnkasto-smeđe gline (tab. IV, 7) analogna prethodnoj, samo nešto manja, a kružna ploha dna joj je s vanjske strane udubljena. Djelomično oštećena i rekonstruirana. Mjere: visina 6 cm, promjer otvora 17 cm, promjer trbuha 19 cm.

10. Plitka zdjela od crnkasto-smeđe gline (tab. IV, 6) analogna prethodnoj, samo manja. Dosta oštećena i rekonstruirana. Mjere: visina 4,5 cm, promjer otvora 14,5 cm, promjer trbuha 16 cm.

11. Mala zdjelica od crveno obojene gline (tab. VII, 1) tankih stijenki, iskonski ukrašena motivom meandra izvedenim crno obojenim prugama na koje su bile aplicirane trake kositrenog lima. Ukrašen meandra i kositreni lim sačuvali su se samo u tragovima. Zdjelica je polukuglastog oblika s povišenim dnom, a ručkom u obliku stilizirane ptičje glave, ukrašenom poprečnim naizmjeničnim crno i crveno obojenim prugama iskonski obloženim također kositrenim limom, što se sačuvao samo u tragovima. Ukrašen meandra nije bilo moguće rekonstruirati. Mjere: visina 4,7 cm, promjer otvora 7,8 cm, promjer trbuha 8,4 cm, promjer dna 3 cm.

12. Ulomci dviju malih zdjelica (tab. VII, 2—7) po obliku i ukrasu analognih prethodnoj, samo je jedna ispod ruba otvora imala uokolo utisnutu udubinu poput kanelure. Zdjelice se nisu mogle rekonstruirati, a isto tako ni ukras meandra.

13. Ulomci male zdjelice od crno grafitirane gline (tab. VII, 8—10). Zdjelica je imala ravan vrat pri otvoru lagano izvijen i blago naglašeni trbuh ukrašen naizmjenično u prugama plitkim uskim kanelurama i udubenim vertikalnim crtama. Ručka je trakasta izdignuta iznad otvora i po sredini blago udubena. Zdjelica se nije mogla rekonstruirati.

14. Ulomci male zdjelice (tab. VII, 12, 13) od crnkaste gline po obliku slične kao ona pod br. 13, samo veće i bez tragova grafita.

15. Ulomak male kupe na nozi (tab. VII, 11) od crnkasto-smeđe gline. Oblik kupe nije moguće odrediti jer joj nedostaje gotovo čitav gornji dio, a i noga je samo djelomično sačuvana.

16. Ulomci situle od brončanog lima (tab. VIII, 1—21). Pri pokušaju rekonstrukcije moglo se ustanoviti da je promjer otvora situle imao cca 32 cm. Sačuvao se malo veći ulomak ruba otvora (tab. VIII, 1) s iskucanim ispupčenim rebrom i poput cjevčice prema vani uvrnutim rubom, učvršćenim provučenom debljom brončanom žicom, te još tri mala ulomka ruba (tab. VIII, 2—4), kao i tri ulomka sa zakovicama od atasa (tab. VIII, 5—7) i jedna karika za ručku (tab. VIII, 8). Osim toga nađeno je više ulomaka od stijenki situle (tab. VIII, 9—21) ukrašenih u tehnici iskucavanja ornamentom malih točkica, većih izbočenih točaka i koncentričnih kružica. Uz ulomke situle otkriveni su komadi drva (tab. VIII, 22—26) debljine do 3 cm, a na njih su bili priljubljeni ulomci brončanog lima s iskucanim ornamentom od stijenki situle. Može se pretpostaviti da je situla iznutra bila obložena drvom, tj. imala je od drva izdubeno jezgro debljine do 3 cm. Visina situle i način na koji je oplata od brončanog lima bila pričvršćena na drveno jezgro ne može se rekonstruirati jer se od čitavog predmeta sačuvao samo manji dio ulomaka.

Tumulus »Gamulica« kod Martijanca svakako pripada skupini tumulusa istočnoalpskog halštatskog kruga Donje Austrije, Kranjske, Štajerske, a također i Transdanubije. On nije iznimka na području južno od Drave, iako dosad tumulusi na tom prostoru nisu bili registrirani, ali o tome će biti riječi kasnije. Za njegovo vremensko određivanje i kulturnu pripadnost svakako su najznačajnije dvije žare (tab. IV, 1, 2) od tamnocrvene obojene gline čija je vanjska površina dobro uglučana. One su ukrašene dosta kompliciranim stilizacijama motiva meandra (tab. V, VI), koji je na žarama bio najprije izveden crno bojenim trakama širine 0,5—0,6 cm. Na ovaj crno bojeni ornamenat pričvršćene su aplikacije tankog lima reznog u trakama iste širine kao i bojeni ornamenat. Ispod otvora na vratu žare imaju ukras šahovskih polja naizmjenično crvenih i crnih u tri reda, i to tako da je i na crna polja bio apliciran metal. Sira crno obojena traka s unutrašnje strane otvora i crno obojeni široki pojas na dnu posude nisu obloženi metalom. Metalne su se aplikacije sačuvale samo djelomično, a s obzirom da su žare bile nasilno slupane i ulomci porazbacani, aplikacije su znatnim dijelom otpale prigodom vađenja ulomaka iz zemlje; one su mjestimično tako korodirale da je od njih ostao samo trag bjelkaste materije. Metalne su aplikacije kemijski analizirane u Mineraloškom institutu Sveučilišta u Frankfurtu⁴, i tom prilikom dobiveni su slijedeći podaci:

ustanovljeno:	nije ustanovljeno:
Sn	Sb
Pb	Co
Cu	Ni
Mn ponešto	An
Fe ponešto	Ag
Mg u tragovima	Bi

Prema analizi osnovni je materijal od kojeg se sastoje aplikacije kositar sa primjesom olova u nešto manjem omjeru, a u znatno manjoj količini ili u tragovima s primjesama mangana, željeza i magnezija.

S obzirom da je ukrašavanje keramike motivom meandra izvedenim apliciranjem traka od metala u Jugoslaviji dosta rijetko zapaženo, potrebno se osvrnuti opširnije na tu pojavu. O podrijetlu meandra uopće kao ukrasnog motiva, bez obzira na način kako je izveden, postoje različita mišljenja. Tako su npr. mišljenja Aberg⁵, da je meandar u srednju i sjevernu Italiju došao iz Grčke i Akerströma⁶, da meandar kulture Villanova ima svoj korijen u antičkom slikarstvu na vazama, danas otklonjena, ovo posljednje zbog apsurdnosti takve teze iz kronoloških razloga⁷. Svakako se pojava meandra u Italiji može fiksirati u puno Protovillanova vrijeme, iako ima i nekih ranijih sporadičnih pojava meandra na keramici bronca

⁴ Za izvršenje ove analize zahvaljujem dr. H. J. Handtu, Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Mainz.

⁵ N. Aberg, *Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Chronologie*, I, 1930, p. 57.

⁶ A. Akerström, *Der geometrische Stil Italiens*, 1953, p. 131 sqq.

⁷ Vidi kritički osvrt na te teze kao i uopće o podrijetlu meandra H. Müller-Karpe, *Römisch-Germanische Forschungen*, 22, 1959, p. 50, n. 5, 6, 7.

D stupnja⁸, dok najraniji primjerci u Grčkoj pripadaju kasnoj protogeometrijskoj fazi.⁹ Veoma rasprostranjen i obiljubljen motiv meandra u švicarskim sojenicima može se datirati od razvijenog halštata A stupnja, iako pretežni broj nalaza pripada vremenu halštata B¹⁰. Pojava meandra u Švicarskoj bila bi nešto starija od pojave meandra u Grčkoj¹¹, ali ostaje otvoreno pitanje da li je meandar Švicarske preuzet iz Protovillanova kulture, kako je to pretpostavljao Kossack¹². Vjerojatnije je da je meandar i u Švicarskoj i u Italiji imao zajednički korijen negdje na području sjeveroistočnog Balkana, iako ta opravdana Merhartova teorija¹³ nema još, s obzirom na ovu hipotezu, konačnu potvrdu. To vrijedi prvenstveno za asimetrični meandar, koji nas u vezi s nalazom iz Martijanca u prvom redu zanima, jer još nije objašnjeno kada i na koji način bi taj ornament iz sjevero-balkanskog područja došao u švicarske Alpe¹⁴. Svakako je od značaja konstatacija Miložića da je meandar na keramici kasne faze skupine Vatin-Žuto Brdo, što ga se može datirati u vrijeme kasne bronce (Reinecke bronca D), stariji od kasnoprotoegeometrijskog meandra iz Grčke¹⁵, odnosno i od meandra kulture Protovillanova i od onog u Švicarskoj. Prema tome bi korijen tog ukrasnog motiva trebalo povezati s banatskim Podunavljem. Najpotpuniju studiju o problematici prethistorijskog meandra u prvom tisućljeću nesumnjivo dugujemo Merhartu, koji ističe Istru kao važno žarište meandra, ali ipak u njoj ne vidi ishodište tog ornamenta, koji je došao i u Istru i u istočno-alpski halštatski krug iz drugog zajedničkog izvora¹⁶. Svakako je zanimljivo napomenuti da je u velikoj brončanoj ostavi iz špilje u Škocjlanu, što pripada uglavnom mlađoj kulturi grobnih polja sa žarama, uočen jedan primjerak lima s ukrasom meandra¹⁷. Složeni meandar karakterističan je za srednju i sjevernu Italiju, gdje on preko Villanova i starije Benacci kulture traje dalje u vrijeme Este II i III, te i na području kulture uz Soču (Santa Lucia) do u puni halštat C¹⁸. S ovim meandrom imaju dodirnih tačaka odgovarajući nalazi ranog i punog halštata C u jugoistočnim Alpama, sjeverozapadnom Balkanu i zapadnim krajevima Panonske nizine (Transdanubija). To valja imati na umu pri vrednovanju kneževskog groba iz tumulusa kod Martijanca u gornjoj Podravini.

Motiv meandra na keramici bio je češće izveden, uz tehnike bojenja ili urezivanja u glinu i aplaciranjem metalnih lamela, ali se tom načinu ukrašavanja, pogotovu u starijim nalazima, nije pridavala dovoljna pažnja, jer je od korodiranog metala često ostajao samo trag bjelkaste smjese, koja se pretežno tumačila kao

⁸ H. Müller-Karpe, o. c., p. 50.

⁹ V. Miložić, *Archäologischer Anzeiger*, 1948/49, p. 34.

¹⁰ V. Gessner, *Die geometrische Ornamentik der spätbronzezeitlichen Pfahlbaukreise der Schweiz*, 1948, p. 23.

¹¹ V. Gessner, *Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Actes de la IIIe Session, Zürich, 1950*, p. 254 sq.

¹² G. Kossack, *Atti del I^o Congresso internazionale di preistoria e protoistoria mediterranea*, Firenze, 1950, p. 390.

¹³ G. Merhart, *Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz*, II, 1952, p. 6 sqq.

¹⁴ J. Sundwall, *Acta Acad. Aboensis*, V, 1928, p. 14 sq.

¹⁵ V. Miložić, o. c., p. 34.

¹⁶ G. Merhart, o. c., p. 14.

¹⁷ J. Szombathy, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*, II, 2, 1913, p. 161, fig. 174. — G. Merhart, o. c., p. 9.

¹⁸ D. R. Mac Iver, *Villanovans and early Etruscans*, 1924, *passim*. — D. R. Mac Iver, *The iron age in Italy*, 1927, *passim*.

ostatak boje. Osim kositra, za oblaganje meandra upotrebljavano je katkad olovo, dok se bronca najčešće primjenjivala u obliku malih čavlića utisnutih u glinu, kojima su se oblikovali različiti geometrijski ornamenta. Ovaj način ukrašavanja, u Jugoslaviji rasprostranjen uglavnom na području Slovenije halštat C vremena, predstavlja posebnu pojavu, kao i apliciranje brončanih na proboj rađenih pločica, pa to ostavljamo po strani. Ukrašavanju keramike apliciranjem metala uopće, pa i motivu meandra, posvećena je posebna studija švedskog arheologa B. Stjernquist s nizom arheoloških i tehnoloških podataka¹⁹. Zanimljiva je konstatacija da su aplikacije lamela od kositra ili olova bile pričvršćene na površinu keramike, nakon njezinog pečenja, pomoću neke smolaste materije, što je izgleda na sličan način bilo izvedeno i kod metalnih aplikacija na žarama iz Martijanca. Autor, na osnovu statistike, dolazi do zaključka da je keramika s ukrasom metalnih aplikacija imala široku primjenu u ritualne ili pogrebne svrhe. Za ukrašavanje keramike, vrlo često motivom meandra, svakako je najširu primjenu imao kositar, i to na prostranom teritoriju od istočne Francuske, Švicarske, južne Njemačke i Austrije do srednje i sjeverne Italije, zatim Istre i panonskog područja, u dosta širokom vremenskom rasponu pretežno stupnjeva halštat B i C. Međutim, baš za nalaze keramike s motivom meandra s teritorija Jugoslavije, napose Istre, teško je sa sigurnošću ustanoviti kojom je vrsti metala on bio apliciran, da li s kositrom ili olovom, jer su analize vrlo rijetko sprovedene, a podaci na koje nailazimo u starijoj literaturi nisu pouzdani²⁰.

Analizirajući materijal martijanačkog tumulusa, prvenstveno ćemo uzeti u obzir područje sjeverozapadnog Balkana zajedno s Istrom, Podunavlja i istočnih Alpa, jer na tom prostoru treba tražiti ishodište kako ukrasa, tako i oblika keramičkih priloga ovog grobnog nalaza. Zare iz Martijanca, kao i mala zdjelica i ulomci što pripadaju još dvjema analognim zdjelicama (tab. IV, 1—2, VII, 1—7), s obzirom na motiv meandra i njegov način izvedbe bojenim crnim trakama na crvenoj podlozi s aplikacijama kositra, rijetka su pojava na teritoriju međurječja Drave, Dunava i Save. Ipak možemo na tom prostoru ukazati na direktnu analogiju baš takvog načina ukrašavanja keramike, a isto tako i oblika žara i malih zdjelica, unutar opsežnog keramičkog materijala velike i poznate nekropole Dalj. Dva askosa s ručkama u obliku stilizirane životinje, vjerojatno bovida (tab. IX, 3—4) i dvije male zdjelice s ručkama u obliku stilizirane ptičje glave (tab. IX, 1—2), otkriveni su u daljskoj nekropoli na položaju Busija²¹, a dospjeli su u zagrebački muzej nažalost kao slučajan nalaz bez podataka o zatvorenoj grobnoj cjelini, iako su nađeni zajedno, tj. pripadali su jednom grobu. Askosi i zdjelice imali su iskonski ukras crno bojenog, po svoj prilici pravilnog, meandra na crvenoj uglačanoj podlozi, ali se on danas, zbog loše konzervacije i nestručnog pranja, može uočiti samo mjestimično u tragovima (npr. na zdjelici tab. IX, 1). Prema arhivskim

¹⁹ B. Stjernquist, *Meddelanden fran Lunds Universitets Historiska museum*, 1958, pp. 107—169.

²⁰ Prema podacima, kojima je raspolagala B. Stjernquist, o. c., pp. 140, 142, čini se da je u Istri prevladavala upotreba olova.

²¹ V. Hoffiller, *Corpus Vasorum Antiquorum, Yougoslavie*, Zagreb, fasc. 2, 1938, p. 15 sq., tab. 34, 1—4.

zabilješkama je ukras meandra, čini se, imao metalne aplikacije, od kojih se nije ništa sačuvalo, a ne znamo niti, da li je to bio kositar ili olovo. Zdjelice su u obliku analogne zdjelicama iz Martijanca, a isto tako je ovaj daljski nalaz po fakturi posuda s crveno glačanom površinom i ukrasom meandra veoma srodan martijanačkim žarama. Ručka sa stiliziranom ptičjom glavom na zdjelicama oba nalaza rijetka je pojava kako u međurječju, tako i u istočnoalpskom prostoru. Prema Merhartu one su raširene pretežno na području bojene keramike sa svijetlom podlogom u Šleziji, Češkoj i Gornjoj Falačkoj u starijem razdoblju halštata, ali ih pozna također i srednja Italija²². Međutim oblik martijanačkih i daljskih zdjelica ima svoj korijen u mlađoj kulturi grobnih polja sa žarama podunavskog i istočnoalpskog područja (npr. Ruše), gdje su u punom halstatu u jednostavnoj izradbi vrlo česti inventar grobova (npr. u Dalju)²³.

Velika daljska nekropola²⁴ na strmoj desnoj obali Dunava nije u dovoljnoj mjeri sistematski istražena, a njezine su grobne cjeline pomiješane većim dijelom za vrijeme samog iskopavanja, tako da su danas samo još djelomično sačuvane. Mnogi pojedinačni nalazi ove nekropole, koja je sadržavala uglavnom grobove sa žarama, dospjeli su također u inozemne muzeje²⁵. Daljska nekropola, kao i njoj srodne i geografski bliske velike nekropole Batina²⁶ i Vukovar²⁷, počinje pri završetku trajanja mlađe kulture grobnih polja sa žarama i nastavlja tradiciju te kulture kroz razvijeni halštat, a djelomično čak do u ranolatensko vrijeme, i u načinu sahranjivanja, i u oblicima keramike tzv. daljskog tipa, koja je karakteristična za panonsko Podunavlje. Zanimljiva je činjenica da su velike žare kneževskog tumulusa kod Martijanca po svom obliku gotovo identične mnogim daljskim primjercima žara²⁸ (tako npr. žari iz groba 7, tab. IX, 5), a ove su inače značajne za tu nekropolu. Isto tako i plitke zdjele iz martijanačkog tumulusa (tab. IV, 5—7) imaju brojne analogije u srodnim zdjelama iz Dalja²⁹, kao i gruba žuto smeđa keramika čupova martijanačkog nalaza s ravno odrezanim otvorom, ispupčenjima uglatim ili poput bradavica i vijencem tzv. »Tupfenleisten« ornamenta (tab. VII, 16—20)³⁰, te ulomak kupe na nozi (tab. VII, 11)³¹. Daljska je nekropola osim keramike dala velik broj kovinskih priloga, koji se danas nažalost uglavnom ne mogu povezati u grobne cjeline s keramikom, a većim su dijelom neobjavljeni. Iako ovdje

²² G. Merhart, o. c., p. 28 sq., tab. II, 8—16.

²³ V. Hoffiller, o. c., tab. XXIII, 1—12.

²⁴ V. G. Childe, *The Danube in prehistory*, 1929, pp. 388, 400, 407. — V. Hoffiller, o. c., pp. 1—17, tab. 1—36. — F. Holste, *Wiener Prähistorische Zeitschrift*, XXVII, 1940, pp. 17, 22 sqq.

²⁵ Tako npr. u Naturhistorisches Museum Wien, Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin, te Museum Keszthely. — Vidi S. Gallus i T. Horváth, *Dissertationes Pannonicae*, II ser. 9, 1939, p. 24 sqq., tab. XXXVII, XXXVIII, LV (sa svom starijom literaturom). — M. Ebert, *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, XI, 1908, p. 259, fig. 114—120.

²⁶ V. G. Childe, o. c., pp. 388, 400, 405, 407. — S. Gallus i T. Horváth, o. c., pp. 13 sq., 17, 27 sq., tab. VIII, XXXIV—XXXVI, LIV (sa svom starijom literaturom). — G. Kossack, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz*, I, 1953, fig. 11. — A. Mozsolics, *Acta Archaeologica Acad. Scient. Hungar.*, V, 1955, p. 35 sq.

²⁷ Z. Vinski, *Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 60, 1955, p. 235 sqq., fig. 4, 5, 10—12.

²⁸ V. Hoffiller, o. c., tab. 2, 2; 3, 1, 2; 5, 5 itd.

²⁹ V. Hoffiller, o. c., tab. 29, 7; 31, 4, 8 itd.

³⁰ V. Hoffiller, o. c., tab. 11, 3, 8; 12, 5, 6.

³¹ V. Hoffiller, o. c., tab. 22, 1—5.

ne ulazimo u analizu tog materijala, sumarno se može reći da su najsignifikantniji prilozi slijedeći: bronce tračko-kimerijskog značaja, zatim lučne dvopetljaste fibule »balkanskoga« glasinačkog tipa, fibule tipa Vače, lučne fibule s uglatim čvorovima na luku i naočaraste fibule panonskog podrijetla, fibule s narebrenim lukom tipa St. Lucia (Most na Soči) itd., sve materijal od početnog do završnog vremena stupnja halštat C. Osim toga postoji cijeli niz metalnih priloga, kao npr. »astragalni« pojasevi, fibule tipa Štrpci, fibule tipa Kuzmin, tzv. omega-igle, fibule ranolatenske sheme 4. stoljeća i drugi nakit balkanskog ili ilirogrčkog podrijetla, koji ukazuju na dugo trajanje daljske nekropole, odnosno na postojanje jednog starijeg i jednog mlađeg horizonta. Prema brončanim priložima starijeg horizonta jasno se manifestiraju kulturni utjecaji i iz balkanskog ilirskog središta, i iz istočnoalpskog halštatskog kulturnog kruga, uz regionalne panonske elemente. Keramika daljske nekropole starijeg horizonta može se povezati s keramikom groblja Füzesabony i mlađim horizontom groblja Stillfried³², kao i s mlađim horizontom skupina Vâl u Transdanubiji³³ i Ruše u slovenskoj Podravini³⁴. Iako ne ulazimo ovdje u analizu keramike daljske i njoj srodnih nekropola, koja je u glavnim crtama vrednovana u literaturi³⁵, valja istaknuti da ta keramika predstavlja veću skupinu nastalu na panonskom tlu. Ona je proizvod panonske kulture grobnih polja sa žarama formirane na tradiciji keramičkih oblika tamošnjih groblja s paljevinom ranog i srednjeg brončanog doba (npr. nekropola Surčin) a s nastavkom trajanja i u kasnije vrijeme, kada je inače u Srednjoj Evropi kultura grobnih polja sa žarama uglavnom već prestala djelovati. Ona teži tipološki prema Srednjoj Evropi putem Dunava i Drave, te ima srodnosti s pojedinim oblicima keramike i ukrasa s područja Transdanubije, istočnih Alpa, Istre i srednje i sjeverne Italije³⁶. Južno na balkanskom tlu, i to u Bosni, najvidljivije su paralele s keramikom tipa Dalj u Posavini na keramici žarnih grobova Donje Doline³⁷. Zanimljivo je, da žutosmeđi ćup s uglatim izbočinama iz tumulusa kod Martijanca i ostala gruba keramika s bradavičastim ispupčenjima (tab. VII, 14—20), kao i zdjele (tab. IV, 5—7) imaju izravne brojne analogije u keramici Donje Doline³⁸. Pojedini su primjerci glinenih piramida iz Donje Doline ukrašeni motivom meandra³⁹, a njih također navodi Merhart u svojoj studiji o vezi Podunavlja i srednje Italije uspoređujući ih sa srodnim piramidama lokaliteta Canale-Janchina⁴⁰. U nekropoli Dalj takve piramide nisu otkrivene, one su u međurječju uopće rijetke; ovdje donosimo jedini namna poznati neobjavljeni primjerak slučajnog nalaza iz Kutjeva (kot. Slavonska

³² S. Gallus i T. Hoerváth, o. c., p. 26, n. 68, 69.

³³ F. Holste, o. c., p. 22 sqq. — Cf. E. Patek, Conference archeologique etc., 1955, p. 136 sqq.

³⁴ F. Holste, ibidem. — Cf. H. Müller—Karpe, o. c., p. 116 sqq., tab. 108—115.

³⁵ Cf. G. Merhart, Bonner Jahrbücher, 147, 1942, p. 22 sqq. — V. G. Childe, Prehistoric migrations in Europe, 1950, p. 194. — H. Müller—Karpe, o. c., p. 118 sqq.

³⁶ G. Merhart, ibidem.

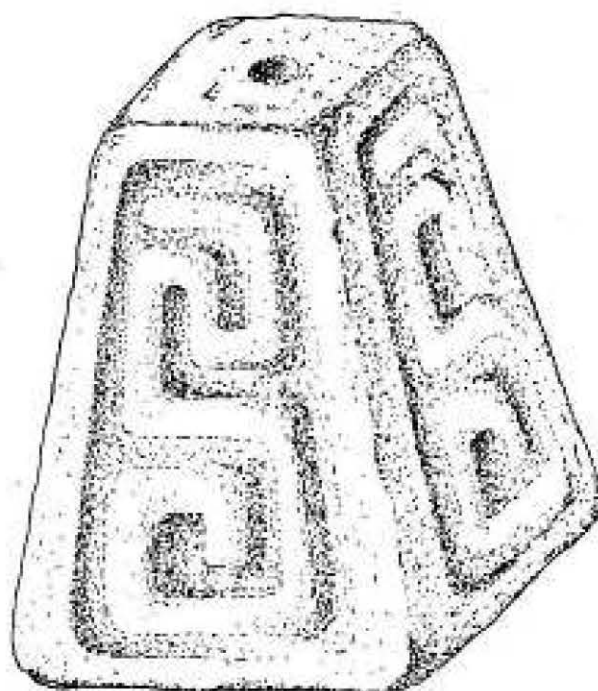
³⁷ C. Truhelka, Wiss. Mitt. aus Bosnien u. Hercegovina, IX, 1904, p. 81 sqq.

³⁸ C. Truhelka, o. c., za ćup cf. tab. XIX, 5, LV, 7, 8, 11, LXII, 8, LXXIV, 1, LXXVI, 13, LXXVIII, 1—3; za zdjele cf. tab. XLII, 2, LII, 4, 5.

³⁹ C. Truhelka, o. c., tab. XXIII, ta—b.

⁴⁰ G. Merhart, o. c., p. 27.

Požega) s reljefnim ukrasom meandra (sl. 1). To je ujedno, osim daljskih askosa i zdjelica i martijanačkih žara, jedini poznati keramički primjerak s ukrasom meandra u međurječju. Južnije na Balkanu u gorovitom predjelu Bosne, pojedini keramički primjerci s naseobina Ripač na Uni⁴¹ i Gradina na izvoru Rame⁴² pokazuju izvjesnu srodnost s odgovarajućim primjercima keramike skupine Ruše, a donekle i Dalja, iako početak daljske nekropole vremenski odgovara otprilike završnoj razvojnoj fazi nekropole Ruše. Zuto-smeđi ćup iz Martijanca ima analogiju također u nešto starijem primjerku ćupa s Gradine na izvoru Rame⁴³ iz za-

Sl. 1. Kutjevo, okolica.

vršnog vremena mlade kulture grobnih polja sa žarama. Na teritoriju Bosne u Pounju nekropola u Jezerinama sadrži keramičke primjerke urni i vrčeva ukrašenih na crvenoj podlozi crno bojenim motivom jednostavnog zupčastog meandra te kuka i kratkih vertikalnih crta, slično kao jedna od žara iz Martijanca (tab. VI),⁴⁴ što je svakako zanimljiv podatak, iako je taj materijal u Jezerinama nešto mlađi od martijanačkog nalaza. Na sjeverozapadnom rubnom području Balkana u Istri bogati halštatski keramički prilozi kastelijera ukrašeni su češće motivom bojenog meandra, što je katkad apliciran metalom, tako npr. u Picugima, Visa-

⁴¹ W. Radimsky, *Wiss. Mitt. aus Bosnien u. Hercegovina*, V, 1897, tab. XXVIII, 163, XXIX, 192—194 etc.

⁴² V. Čurčić, *Wiss. Mitt. aus Bosnien u. Hercegovina*, VIII, 1903, fig. 18—29.

⁴³ V. Čurčić, o. c., fig. 20.

⁴⁴ W. Radimsky, *Wiss. Mitt. aus Bosnien u. Hercegovina*, III, 1895, fig. 117, 160, 247, 272, 366.

ćama (Nesactium), nekropolama u Puli i u Bermu itd.⁴⁵ Nažalost svi ti važni lokaliteti nisu sistematski objavljeni, pa je često teško utvrditi kojom je vrsti metala meandar bio apliciran, naime da li kositrom ili olovom, a kada je bio izveden samo u boji. To vrijedi i za nekropolu St. Lucia (Most na Soči) sjeverno od Istre u dolini Soče s nizom primjeraka keramike ukrašene meandrom⁴⁶, koju ovdje spominjemo radi povezanosti s istarskim materijalom, iako ona geografski pripada sklopu jugoistočnih Alpa. Treba istaknuti da je na istarskom području meandar osebnog obilježja i koncipiran najčešće koso. Ovu njegovu karakteristiku ističe Merhart i smatra da uzori za ovakvu koncepciju nisu potekli iz Italije. Analizirajući određeni tip čupa, koji se javlja u nalazima nekropola u Puli, u Visočama, St. Lucii ukrašen češće spomenutim motivom kosog meandra, on u obliku srodne uzore nalazi izvan italskog područja, i to na gradini kod izvora Rame, u Ripču, Jezerinama, i grupama Dalj, Stillfried i Ruše⁴⁷. Kao što je već izloženo, s nekim nalazima unutar ovih lokaliteta materijal martijanačkog tumulusa pokazuje također srodnosti, iako su neki od njih nešto starijeg datuma (npr. Gradina i Ripač), a koncepcija meandra na žarama iz Martijanca (pogotovu žara tab. VI) srodna je koncepciji istarskog kosog meandra.

Za nalaz iz Martijanca valja na teritoriju Jugoslavije tražiti analogije još u Sloveniji, i to kako za sam tumulus, o čemu će kasnije biti riječi, tako i za njegove priloge. Na području Kranjske u nekropoli u Kandiji kod Novog Mesta⁴⁸ kneževski skeletni grob osim situle, tronoga, cjedila, sve od bronce, zatim noža, ostiju, sjekire, žvala i dijelova konjske orme od željeza, i ukrasne igle sa zrnima od jantara, sadrži, uz ostale keramičke ulomke, još tri velike glinene crvene posude ukrašene crno bojenim geometrijskim ornamentom s tragovima bijele mase, što je po svoj prilici ostatak aplikacija metalnih lamela⁴⁹. Starè inventar ovog groba datira u razvijeni halštatski C. Poznati grob iz Vrhpolja kod Stične također u Kranjskoj, s oklopom, mačem tipa Mörieger, brončanom zdjelicom i ostalim metalnim prilikama, ima još četiri glinena čupa s punktiranim ornamentom meandra i ostatke od četiri glinena poklopca, što su vjerojatno pripadali čupovima, ukrašena također punktiranim meandrom⁵⁰. Punktirane jamice ispunjene su bijelom smjesom (prema Ložaru kaolinom?), a na poklopcima su jamice spojene međusobno hjelkastim prugama, što ukazuje, da je ornament meandra ovih posuda iznad punktiranih

⁴⁵ Važnija literatura za navedene lokalitete: Picugi: A. Amoroso, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, V, 1—2, 1889, pp. 225—261. — Visače (Nesactium): A. Pusch, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, vol. unico, 1905, pp. 3—202. — M. Hoernes, *Jahrbuch der Zentral-Kommission für Denkmalspflege*, III, 1, 1905, p. 325 sq. — Pula: A. Gnirs, *Jahrbuch der Zentral-Kommission für Denkmalspflege*, I, 1903, pp. 61—69. — A. Gnirs, *Istria praeromana*, 1925, pp. 449—5. — Beram: K. Mosel, *Sitzungsberichte der Wiener kaiserlichen Akademie der Wissenschaften, Mathematisch-Naturwissenschaftliche Klasse*, LXXXIX,

1884, p. 16 sq. — A. Amoroso, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, I, 1884, pp. 53—74.

⁴⁶ C. Marchesetti, *Bullettino della Società adriatica di scienze naturali*, XV, 1893, passim, tab. III.

⁴⁷ G. Merhart, o. c., p. 28 sq.

⁴⁸ Dekropola nije još objavljena, iskopavanja je vršio 1941. g. R. Ložar. Materijal čupa Narodni muzej u Ljubljani.

⁴⁹ F. Starè, *Zbornik Filozofske fakultete*, Ljubljana, II, 1955, p. 108.

⁵⁰ R. Ložar, *Glasnik muzejskega društva za Slovenijo*, XVIII, 3—4, 1937, p. 73 sqq., fig. 5, 1—4.

jamica po svoj prilici bio izveden apliciranjem tankih metalnih lamela. Metalne lamele su, naime, na keramiku bile pričvršćene obično pomoću smolaste smjese, a vrlo često je, radi preciznije izvedbe ukrasa i lakšeg apliciranja, ornamentat bio najprije označen bojom, kao npr. u Martijanču, ili urezivanjem crta ili jamica u glinu³¹. Ovaj grob iz Vrhpolja kod Stične datirao je Gabrovec u vrijeme punog halštata C, tj. u 7. stoljeće ili možda oko 600. g.³² Sam grob iz Novog Mesta sadrži malu zdjelicu od crvene gline, koja je u obliku srodna malim zdjelicama iz Martijanča, iako s drugačije oblikovanom ručkom, što upućuje također na njihovo datiranje u 7. stoljeće.³³ S područja Štajerske poznato nam je nekoliko lokaliteta s nalazima keramike ukrašene slično onoj iz Martijanča. Tako se npr. među keramičkim materijalom tumulusa u Libni³⁴ može ukazati na par ulomaka crvene boje s geometrijskim ornamentom označenim bjelkastom pastoznom naslagom, koja je ostatak aplikacije korodiranih metalnih lamela. Tumulusi lokaliteta Spodne Podlože u Ptujском polju³⁵ s grobovima sa paljevinom sadrže pretežno u ulomcima trbušaste urne cilindričnog vrata i izvijenog otvora poput onih iz Martijanča i navedenih daljskih primjeraka, od kojih neki na crvenoj podlozi imaju ukras meandra uočljiv po bjelkastim tragovima od korodiranih metalnih lamela³⁶. Prema tipu ove se žare mogu datirati u vrijeme razvijenog stupnja halštat C kao i keramički materijal iz Libne, koji međutim po svoj prilici djelomično zadire i u mlađe vrijeme. S naselja Poštela kod Maribora³⁷, uz ostalu keramiku, brojni su ulomci koji na crvenoj podlozi imaju crno bojeni meandar. Da li je on bio obložen lamelama slično kao urne iz Martijanča, ne može se bez analize utvrditi. Ovi podaci iz Slovenije vjerojatno nisu potpuni, ali oni ipak pokazuju da je na jugoslavenskom teritoriju Kranjske i Štajerske, odnosno na prostoru bliskom nalazu iz Martijanča, bio u upotrebi način ukrašavanja keramike motivom meandra obloženim metalnim lamelama u vrijeme stupnja halštat C. Poznato je da halštat Kranjske obiluje ukrašavanjem keramike metalnim aplikacijama, ali se tu radi o sasvim drugačijoj tehnici ukrašavanja pomoću brončanih čavlića³⁸ i drugačijim motivima, pa te nalaze ovdje ostavljamo po strani.

Kako je već istaknuto nalaz tumulusa kod Martijanča pripada halštatskom krugu jugoistočnih Alpa s paralelama također na južnopanonskom prostoru, dakle i u Transdanubiji, koja je naročito u vrijeme halštata C kulturno povezana s istočnoalpskim područjem³⁹. Prema tome treba daljnje analogije tražiti na današnjem teritoriju Austrije i Mađarske, odakle ćemo navesti nekolicinu markantnijih pri-

³¹ B. Stjernquist, o. c., p. 152 sq.

³² S. Grabrovec, *Situla*, I, 1960, pp. 49, 53.

³³ S. Grabrovec, o. c., p. 48, fig. 9, 6.

³⁴ Usmeni podatak F. Starè. Spomenuti materijal nije objavljen, čuva ga Posavski muzej u Brežicama, dok se pretežni dio nalaza iz tumulusa u Libni čuva u Joanneumu u Grazu.

³⁵ Inventar grobova ovih tumulusa nije objavljen, čuva ga Mestni muzej u Ptuj. Cf. V. Skrabar, *Mitteilungen der k. k. Zentralkommission*, III s. V, 1906, Beilage col. 363

sq. — J. Klemenč i B. Saria, *Blatt Rogatec*, 1939, p. 47.

³⁶ Podatak F. Starè i I. Mikl, Ptuj.

³⁷ W. Schmid, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*, II, 3, 1915, p. 232 sqq. — Materijal inače nije objavljen, čuva ga Pokrajinski muzej u Mariboru.

³⁸ Npr. keramika iz Smarjete kod Novog Mesta, Magdalenske gore kod Smarja itd.

³⁹ J. Lázár, *Acta Antiqua Acad. Scient. Hungar.*, V, 1—4, 1957, p. 36 sqq.

mjera, po kojima se može slijediti približna rasprostranjenost te regionalne halštatske skupine s kojom je tumulus kod Martijanca bliže povezan. Iz austrijskih krajeva Štajerske spomenut ćemo iz okolice Graca poznate kneževske tumuluse iz Klein-Gleina⁶⁹ s bogatim i luksuzno radnim inventarom ratničke opreme, maski, brončanih posuda, i keramičkih priloga, koji u osnovi imaju srodnosti s pojedinim primjercima keramike iz Martijanca⁶¹. Nalazi iz Klein-Gleina se, prema Merhartu, okvirno mogu datirati u vrijeme halštata C⁶², iako postoji izvjesno razilaženje u vezi s datiranjem situla⁶³, dakle približno u isto vrijeme kao i grobovi iz Novog Mesta i Vrhpolja kod Stične⁶⁴. U tom kraju Štajerske blizu jugoslavenske granice postoji još niz srodnih skupina tumulusa, čiji inventar ima također analogija s nalazom iz Martijanca. Među njima se ističu oni iz okolice Wiesa⁶⁵, po kojima je ta čitava skupina prozvana tip Wies⁶⁶. Svakako u prvom redu treba kao najbližu analogiju Martijancu istaknuti tumuluse iz Wildona na Muri⁶⁷, gdje je, uz ostalo, otkrivena slična crvena keramika sa crno bojenim prugama i bijelim aplikacijama, kao i plastični ukrasi u obliku bovida, poput onih na daljskim askosima. Posebice su za nas zanimljive dvije wildonske žare, koje su u obliku analogne martijanačkim, iako njihove metalne aplikacije ne pripadaju istom stilu ukrašavanja. Grob s tim žarama datira Grubinger u 7. stoljeće⁶⁸, dakle u vrijeme punog halštata C. Daljnje paralele treba tražiti u donjoaustrijsko-gradišćanskoj skupini lokaliteta poznatoj pod nazivom Gemeinlebern-Statzendorf⁶⁹. Osim tumulusa u samom Gemeinlebernu⁷⁰ i susjednom Langenlebernu u Donjoj Austriji⁷¹, upozoravamo na niz lokaliteta u Gradišću, kao što su Donnerskirchen, Weiden am See⁷² itd. Tumulusi tih nalazišta uglavnom pripadaju vremenu halštata C, a u obliku žara, primjeni plastičnih ukrasa bovida i pokatkad ornamentu meandra i metalnih aplikacija, oni imaju nesumnjivo dodirnih tačaka s tumulusom kod Martijanca.

U Mađarskoj valja na prvom mjestu ukazati na kraj oko Soprona (prije Ödenburg) uz austrijsku granicu, s nizom lokaliteta skupina tumulusa poput spomenutih iz Austrije. Prema raspoloživim topografskim podacima navodimo samo neke primjere. Najsrodniji keramički materijal martijanačkom potječe s lokaliteta Deutschkreutz (prije Sopronkeresztur), s crveno i crno bojenim posudama i metalnom aplikacijom⁷³. Niz dodirnih tačaka ima također materijal tumulusa

⁶⁹ W. Schmid, *Prähistorische Zeitschrift*, XXIV, 3—4, 1933, pp. 219—282.

⁷⁰ W. Schmid, o. c., pp. 246, 272, fig. 15, 1—5, 47 a—b.

⁷¹ G. Merhart, *Festschrift des Römisch-Germanischen Zentralmuseum Mainz*, II, 1952, p. 32 sq.

⁷² R. Pittioni, *Archaeologia Austriaca*, 22, 1957, pp. 39—44.

⁷³ S. Grabovec, o. c., p. 34 sq.

⁷⁴ V. Radimsky i J. Szombathy, *Mitteilungen der Antrop. Gesellschaft Wien*, XV, 1885, pp. 117—168, tab. VI—XII; XX, 1890, pp. 170—193.

⁷⁵ R. Pittioni, *Urgeschichte des österreichischen Raumes*, 1954, p. 604 sqq.

⁷⁶ M. Grubinger, *Biszeit und Urgeschichte*, 7, 1930, pp. 114—123.

⁷⁷ Cf. R. Pittioni, o. c., fig. 431 lijevo. — M. Grubinger, o. c., p. 121 sqq.

⁷⁸ R. Pittioni, o. c., p. 572 sqq.

⁷⁹ A. Dungal i J. Szombathy, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*, I, 1903, p. 49 sqq.

⁸⁰ J. Szombathy, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*, I, 1903, p. 79 sqq.

⁸¹ R. Pittioni, o. c., p. 572 sqq., fig. 406, 409, 410, 413.

⁸² Za ovaj podatak zahvaljujemo kolegi Gyula Nováki, Liszt Ferenc Museum, Sopron. — Cf. L. Bella, *Muzeumi és Könyvtári Értesítő*, IV, 1910, p. 132.

halštat C vremena s lokaliteta Sopron-Várhely, Sopron-Károlymagaslat, Fertőd itd.⁷⁴ Nešto južnije u zapadnoj Mađarskoj, u županiji Vas, tumulusi oko Ság-hégya sadrže crveno bojevu keramiku ukrašenu meandrima s tragovima bijele smjese (po svoj prilici ostaci korodiranog metala)⁷⁵. U županiji Veszprém tumulusi halštat C vremena pripadaju istoj skupini kao i prije spomenuti, te uz keramiku po ukrasu i fakturi srodnu martijanačkim žarama, sadrže i drugi keramički materijal, koji može služiti kao paralela zdjelama, poklopcima i ostaloj neukrašenoj keramici iz Martijanca. Tako npr. ističemo dva glavna lokaliteta s tumulusima Somlyósvásárhely i Vaszar, od kojih posebice upozoravamo na plastične ukrase bovida na crveno-crno bojenim žarama i poklopcima žara⁷⁶, poput onih na askosima iz Dalja. Južno od Blatnog jezera u županiji Somogy navodimo još kao analogiju tumuluse s lokaliteta Szalacska s keramikom ukrašenom motivom meandra⁷⁷, a s tim nalazom iz južne Mađarske približili smo se našim podravskim krajevima. Geografski položaj navedenih lokaliteta u Austriji i Mađarskoj jasno pokazuje da martijanački nalaz pripada skupini tumulusa halštat C vremena rasprostranjenih na rubu jugoistočnih Alpa i u Transdanubiji.

Osim keramičkih priloga grobu tumulusa kod Martijanca pripada još i zanimljiv i u međurječju u vrijeme punog halštata inače rijedak nalaz situle, iako doduše samo u ostacima (tab. VIII, 1-32). Na osnovu nešto većeg sačuvanog ulomka ruba (tab. VIII, 1) moglo se ustanoviti da je otvor situle bio promjera cca 32 cm, dok se njezina visina nije mogla rekonstruirati. Situla prema svemu nije imala vrat, već se neposredno od otvora koso sužavala prema dnu poput kablčića, a bila je ukrašena u pojasevima iskucanim okruglim ispupčinama i tačkicama u tzv. Punkt-Buckel-Manieri (tab. VIII, 7—21). Ti su pojasevi bili oivičeni s jednim ili više redova ispupčenih rebara. Iznutra je situla bila obložena drvom (tab. VIII, 22—26). Od ručki se sačuvalo samo nekoliko zakovica smještenih neposredno ispod ruba otvora, na većem ulomku s tragom ručke na unutrašnjoj strani, i jedna okrugla karika, pa nam njihov izgled također nije poznat (tab. VIII, 1, 5—8), ali su one vjerojatno imale oblik vertikalne trake pričvršćene na jednom kraju uz rub s unutrašnje strane situle i na drugom neposredno ispod vrata. Usprkos fragmentiranom stanju situle iz Martijanca ipak je na osnovu sačuvanih dijelova veoma vjerojatno da nju treba atribuirati skupini brončanih posuda poznatih u literaturi pod nazivom tip Kurd⁷⁸. Na to ukazuje naime položaj ručke i rebraste ispupčine ispod vrata, ali nam nažalost nedostaju elementi karakteristični za konstrukciju situla tipa Kurd. Najraniji primjerci ovih brončanih posuda

⁷⁴ S. Gallus, *Archaeologia Hungarica*, XIII, 1934, p. 3 sqq. — F. Heger, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*, I, 1903, p. 41 sqq. — Osim navedene literature za podatke zahvaljujemo kolegi Gyula Nováki, Liszt Ferenc Museum, Sopron.

⁷⁵ J. Lázár, *Archaeologiai Értesítő*, 82, 2, 1955, p. 211, tab. XXXII, 6.

⁷⁶ F. Tompa, 24/25 *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, 1934/35, p. 104 sq. — P. Patay, *Archäologische Funde in Ungarn*,

p. 130 sq. — E. Tomas i T. Szentléleky, *Führer Bakony Museum Weszprém*, 1959, p. 14 sq., tab. VI, VII.

⁷⁷ E. M. Kabay, *Folia Archaeologica*, XII, 1960, p. 59, tab. XII.

⁷⁸ G. Merhart, o. c., p. 29 sqq. — Ostava Kurd u Mađarskoj; J. Hampel, *A bronzkor emlékei Magyarhonban*, II, 1892, p. 73 sq.; I, 1886, tab. CIII—CVI; III, 1896, tab. CCX—CCXIII.

javlja se u starijoj kulturi grobnih polja sa žarama i traju do u vrijeme cvatućeg halštata u neprekinutom slijedu. Merhartova teza o ovom tipu brončanih kablića, odnosno situla, mogla bi se sažeti otprilike ovako: Ishodište situla tipa Kurd treba tražiti u zapadnim krajevima Panonske nizine, odnosno u zapadnoj Transdanubiji u vrijeme starije kulture grobnih polja sa žarama, a to područje je ishodišno i za kasniji italski, i za alpski halštatski ogranak te vrste situla. On otklanja često suviše isticano stanovište o prioritetu i utjecaju italskih situla tipa Kurd na one alpskog halštatskog kruga i smatra da su naprotiv baš radionice u istočnim Alpama utjecale na one u sjevernoj i srednjoj Italiji.⁷⁹ Zanimljivo je da je pored situla iz ostave Merlara⁸⁰ u lombardijskoj ravnici, drugi najstariji primjerak situle tipa Kurd ustanovljen u Hrvatskoj, i to u velikoj ostavi iz Bizovca nedaleko od Osijeka⁸¹, koju valja datirati u rano vrijeme halštata A (s vidljivom tradicijom starijih oblika bronca D vremena). Situla tipa Kurd zastupana je u Srijemu u ostavi Prčina glava⁸², koja pripada također starijoj kulturi grobnih polja sa žarama, ali je u relativno-kronološkoj ljestvici ipak nešto mlađa od bizovačke ostave. Sama ostava Kurd u Mađarskoj županiji Tolna⁸³, koja je dala ime tom tipu situle, bit će u odnosu na ove dvije ostave najmlađa. U sjevernoj Bosni ostava iz Lukavca, koju treba datirati po našem mišljenju u početno vrijeme mlađe kulture grobnih polja sa žarama (halštat B₁), sadrži, uz ulomke brončanog kotlića i situla i jednu ručku, koja je po svoj prilici pripadala situli tipa Kurd⁸⁴. S područja Slovenije poznat je jedan primjerak situle tipa Kurd iz ostave Čermožišče⁸⁵ starije kulture grobnih polja sa žarama, i više primjeraka iz kultne ostave pretežno mlađe kulture grobnih polja sa žarama iz špilje u Skocijanu⁸⁶. Kasnije brojne situle cvatućeg halštata Slovenije pretežno u Kranjskoj — njih ne navodimo jer ih je detaljno prikazao Starè⁸⁷ — pripadaju ili kasnijem ogranku tipa Kurd u smislu Merhartove teze ili oblicima, koji imaju srodnosti sa situlama tipa Kurd po zaključcima Stareta⁸⁸. Situle iz nekropole St. Lucia kod Tolmina na Soči⁸⁹ na periferiji su spomenutog kranjskog kruga situla, a njima su srodne situle s područja Istre, npr. one iz nekropole Picugi⁹⁰ i Beram⁹¹. Prema iznesenim podacima treba upozoriti na činje-

⁷⁹ G. Merhart, o. c., pp. 29, 30, karta 5.

⁸⁰ H. Müller-Karpe, *Römisch-Germanische Forschungen*, 22, 1959, pp. 93, 95, tab. 83.

⁸¹ F. Holste, *Hortfunde Südosteuropas*, 1951, p. 4 sq., tab. 3, 4, 1-17. — Z. Vinski i K. Vinski-Gasparini, *Opuscula Archaeologica*, I, 1956, pp. 68, 81, s ispravkom datiranja te ostave u fazu halštata A₁. — N. Aberg, o. c., V, 1953, pp. 39, 54.

⁸² D. Garašanin, *Katalog metala*, 1954, p. 25 sq., tab. XIII-XV.

⁸³ G. Merhart, o. c., p. 29. sq. — Vidi ovdje bilješku 78 i 79.

⁸⁴ B. Čović, *Glasnik Zem. muz. u Sarajevu*, n. s. X, 1955, p. 91 sq., tab. I, II.

⁸⁵ F. Starè, o. c., p. 115 sq. — Cf. A. Smodič, *Arheološki Vestnik*, VI, 1, 1955, p. 82 sq.,

tab. I-IV. — Cf. W. A. v. Brunn, *Prähistorische Zeitschrift*, XXXVIII, 3/4, 1960, p. 329.

⁸⁶ J. Szombathy, *Mitteilungen der Prähistorischen Kommission*, II, 2, 1912, p. 17 sq. — G. Merhart, o. c., p. 33.

⁸⁷ F. Starè, o. c., p. 105 sqq.

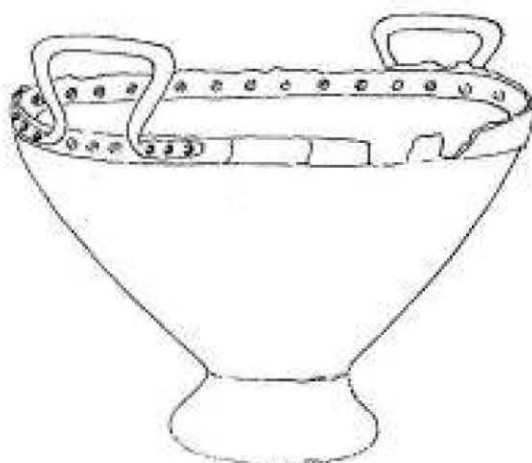
⁸⁸ F. Starè, o. c., p. 116 sq.

⁸⁹ C. Marchesetti, *Bullettino della Società adriatica di scienze naturali*, XV, 1893, tab. I-III. — Cf. F. Starè, o. c., p. 116 sq., tab. XXXI, 5-7, XXXII, 1-7, XXXIII, 1-7. — G. Merhart, o. c., tab. 21, 9, 22, 4, 6, 13.

⁹⁰ A. Amoroso, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, V, 1-2, 1889, p. 225 sq., tab. VI, 7, 9.

⁹¹ A. Amoroso, *Atti e memorie della Società istriana di archeologia e storia patria*, I, 1, 1884, p. 69 sqq.

nicu da su situle tipa Kurd i njemu srodni oblici na jugoslavenskom teritoriju kako Panonije tako i jugoistočnih Alpa zastupane od najstarijih primjeraka ranog halštata A u kontinuitetu sve do u podmaklo vrijeme razvijenog halštata C. Situla iz Martijanca s obzirom na promjer otvora od 32 cm morala je biti većih dimenzija, tj. visine svakako iznad 50 cm, a to je karakteristika mlađeg ogranka situla tipa Kurd, jer su one iz vremena kulture grobnih polja sa žarama relativno manje. Motivi njezinog ukrasa u Punkt-Buckel-Manieri u pojasevima oivičenim ispupčenim rebrima srodni su načinu ukrašavanja nekih situla iz Slovenije, npr. iz nekropole St. Lucia i Kandija⁸⁷, što pripadaju vremenu razvijenog halštata C. Situlu iz Martijanca treba datirati u to isto vrijeme, već i s obzirom na

Sl. 2, Dalj, brončana »amfora«.

ostali popratni keramički materijal, pogotovu žare, kao i obilježje samog tumulusa. Pripominje se da su prema Merhartovoj karti rasprostranjenosti⁸⁸ situle tipa Kurd vremena kulture grobnih polja sa žarama u Karpatskoj kotlini brojnije zastupane nego u ostalim krajevima Evrope. Naprotiv mlađe situle tipa Kurd halštatskog vremena zastupane su pretežno u istočnim Alpama i u Italiji, dok ih u panonskom prostoru uglavnom nema. U tom smislu je situla tipa Kurd iz Martijanca zanimljiva s obzirom na njezin geografski smještaj uz Dravu na panonskom tlu, odnosno na njegovom perifernom području u smjeru prema istočnoalpskom prostoru, gdje po svoj prilici treba tražiti radioničko podrijetlo te situle.

U međurječju Drave, Dunava i Save brončane posude razvijenog halštata inače su veoma rijetke za razliku od brojnih primjeraka Slovenije i Istre. U samoj nekropoli Dalj, što smo je u vezi s askosima i žarama ovdje spominjali, nađena je također i jedna oštećena brončana amfora (sl. 2), tj. samo njezin donji dio, nažalost bez bližih podataka o popratnim nalazima, koju je već odavna publicirao Reinecke⁸⁹. Merhart smatra, s obzirom na njezin oblik (strmi obris prijelaza nožice

⁸⁷ F. Starč, o. c., tab. XXXII, 2—7, VII, 1.

⁸⁸ G. Merhart, o. c., p. 31, karta 5.

⁸⁹ P. Reinecke, Mitteilungen der Antrop. Gesellschaft Wien, XXVIII, 1898, p. 34, fig. 24.

u donji dio posude), da je vjerojatno rađena u Podunavlju, iako ima paralele s nekim kićenijim primjercima u Italiji⁹⁶. Osim dviju poznatih brončanih zdjelica s ručkama iz skeletnih grobova u Donjoj Dolini, zapravo na desnoj obali Save, punog halštatskog vremena⁹⁷, postoji samo još jedan grobni nalaz brončanog provjesla s krstastim atašama, što su pripadale uništenom kotliču iz Sv. Petra kod Ludberga, dakle u susjedstvu Martijanca⁹⁸. Nalaz iz Sv. Petra nije registrirao Merhart u svom djelu o brončanim posudama, a s obzirom na izduženi oblik krstastih ataša, ovo je provjeslo pripadalo kotliču vjerojatno podmaklog halštatskog vremena, iako se, po Merhartu, baš ovaj tip brončanih posuda teško može lučiti u odnosu stupnjeva halštat C i D⁹⁹. Na kraju bi trebalo još upozoriti na brončanu apliku u obliku plastike bovida nađenu u Brežicama na Savi, dakle već u južnoj Štajerskoj, koju Starč datira u vrijeme cvatućeg halštata Slovenije¹⁰⁰. Prema njegovoj rekonstrukciji ona je služila kao ručka na brončanoj posudi što je po obliku vrlo srodna martijanačkim žarama¹⁰¹, dok sama plastika bovida podsjeća na ručke obiju askosa iz daljske nekropole. Ovi nam primjerci brončanih posuda također ukazuju na vrijeme i kulturnu i teritorijalnu pripadnost kneževskog tumulusa kod Martijanca.

Na osnovu svih iznesenih podataka i analogija kneževski tumulus kod Martijanca treba datirati u vrijeme razvijenog halštata C, odnosno prema kneževskim grobovima u Kranjskoj (Kandija i Vrhpolje pri Stični) i tumulusu iz Wildona u Štajerskoj u 7. stoljeće. Keramika martijanačkog tumulusa počiva na tradiciji oblika keramike panonskog područja, i to međurječja, koju možemo pratiti unatrag počevši od tipova žara panonskih nekropola s paljevinom srednjeg i kasnog brončanog doba u užem smislu (npr. Surčin), pa preko starije kulture grobnih polja sa žarama do velikih nekropola Batina, Dalj i Vukovar. Ona ima analogija i u keramici mlade kulture grobnih polja sa žarama Bosne (npr. Ripač i Gradina na izvoru Rame) i Slovenije (npr. Ruše). Keramika tumulusa kod Martijanca, pogotovu velike žare, prema tome je autohtona i svojstvena prostoru međurječja Drave, Dunava i Save u vrijeme punog halštata. Isto je tako i situla tipa Kurd na tom terenu poznata još od vremena starije kulture grobnih polja sa žarama (npr. ostave Bizovac, Privina glava i Ceremožišče). Međutim koncepcija meandra i način ukrašavanja keramike apliciranjem metalnih lamela, kao i sam tumulus, pokazuju užu srodnost s istočnoalpskim halštatskim krugom. Koncepcija meandra na žarama iz Martijanca dosta je bliska meandru iz Istre (npr. Pula, Picugi, Visače, Beram), ali se razlikuje od onog iz Bosne (npr. Jezerine), dok je najrodnija takvom stilu ukrašavanja u Sloveniji (npr. Kandija, Vrhpolje pri Stični, Novo Mesno, Libna, Spodne Podložje, Poštela) i iz spomenutih pokrajina Austrije i zapadne Mađarske.

⁹⁶ G. Merhart, o. c., p. 57 sq., n. 200, tab. 24, 9.

⁹⁷ G. Merhart, o. c., p. 15 sq., tab. 9, 2. — Cf. C. Trahelka, *Wiss. Mitt. aus Bosnien u. Hercegovina*, IX, 1904, pp. 89, 91, fig. 67, tab. XLIV, 3.

⁹⁸ Š. Ljubić, *Popis arheološkoga odjela Nar. zem. muzeja u Zagrebu*, I, 1, 1889, p. 58, tab. VIII, 2.

⁹⁹ G. Merhart, o. c., pp. 4—6.

¹⁰⁰ F. Starč, *Arheološki Vestnik*, IV, 2, 1953, p. 197 sqq., tab. I.

¹⁰¹ F. Starč, *Zbornik Filozofske fakultete, Ljubljana*, II, 1955, p. 135, tab. XXII.

Tumulus kod Martijanca svakako pripada široko rasprostranjenoj porodici tumulusa istočnoalpskog halštatskog kruga. Znatno broj nalaza što su ovdje bili navedeni kao paralele za inventar martijanačkog groba, potječu iz tumulusa. U vezi s time valja napomenuti da je njihov broj dakako znatno veći od ovdje spomenutih primjera, napose u istočnoalpskom prostoru¹⁰¹ i u Transdanubiji¹⁰². Tumulus kod Martijanca sadržavao je grobnu komoru građenu od kamena pješčenjaka i način pokopavanja spaljivanjem, koje je bilo obavljeno in situ u samoj grobnoj komori, a koje je u međurječju duboko ukorijenjeno počevši još od srednjeg brončanog doba. On je prema značajkama svoje konstrukcije i načina pokopa svakako povezan sa spomenutim prostorom jugoistočnih Alpa i Transdanubije, pogotovu ako se još uzmu u obzir njegovi grobni prilozi, odnosno granicu rasprostranjenosti te vrste spomenika treba proširiti i južno od Drave, gdje oni dosad nisu bili evidentirani. Na području međurječja Drave, Dunava i Save postoji naime znatan broj tumulusa od kojih je iskopavan samo martijanački, pa se o njihovoj materijalnoj kulturi ne mogu donijeti konačni zaključci. Oni se mogu, prema dosad provedenom rekognosciranju, geografski podijeliti u dvije skupine: jednu skupinu na terenu sjeverozapadne Hrvatske i drugu skupinu na terenu istočne Slavonije i Srijema. S obzirom da oni dosad nisu nigdje registrirani, donosimo njihovu kartu rasprostranjenosti (sl. 3) prema postojećim podacima i kratak sumaran popis. Skupini sjeverozapadne Hrvatske pripadaju ovi zemljani tumulusi: Farkaševac-Domaslovec (kot. Zagreb) 1, Sesevetski Kraljevec (kot. Zagreb) približno 7-8, Veliko Trgovišće (kot. Krapina) 2-3, Trnovec (kot. Krapina) 1, Radoboj (kot. Krapina) približno 10-11, Goričan (kot. Čakovec) barem 1, Jalžabet (kot. Varaždin) 1, Vrbanovec (kot. Varaždin) 1, Martijanec (kot. Varaždin) 2, Miholjanec (kot. Koprivnica) barem 1. Skupini istočne Slavonije i Srijema pripadaju ovi tumulusi: Bukovlje Podvinsko (kot. Sl. Brod) 4, Bizovac (kot. Osijek) 1, Gaboš-Ostrovo (kot. Vinkovci) 1, Bršadin-Lipovača (kot. Vinkovci) 1, Bogdanovci (kot. Vinkovci) 1, Stari Jankovci (kot. Vinkovci) 5, Vrbanja (kot. Vinkovci) 5, Ilinci (kot. Srijemska Mitrovica) barem 1 a možda i nekoliko, Kukujevci (kot. Srijemska Mitrovica) 1 itd. Pri kartiranju ovih tumulusa, koji su različitih dimenzija i boljeg ili slabijeg stanja uočavanosti, a nisu još svi ni snimani, zapaža se činjenica, da ove skupine tumulusa dijeli jedna prostorna praznina i da se one donekle podudaraju sa skupinama brojnih brončanih ostava i postojećih nekropola kulture grobnih polja sa žarama u međurječju¹⁰³. Ovo podudaranje nipošto nije slučajno, jer se slična zapažanja mogu ustanoviti i u mađarskom dijelu Transdanubije¹⁰⁴. Unutar skupine tumulusa istočne Slavonije i Srijema pokušao je Ljubić istražiti jedan od pet tumulusa u Starim Jankovcima¹⁰⁵, ali su započeta sondiranja bila prekinuta. Poznato nam je jedino podatak da je tumulus sadržavao grobove s paljevinom, te samo na osnovu toga ne možemo donijeti nikakve zaključke o kulturnoj pripadnosti i obilježju tumulusa tog područja, iako su oni po svojoj prilici svi halštatski.

¹⁰¹ K. Kromer i Chr. Pescheck, *Mitteilungen der Anthrop. Gesellschaft Wien*, LXXXVII, 1957, pp. 53-66.

¹⁰² J. Lázár, *Acta Antiqua Acad. Scient. Hungar.*, V, 1-4, 1957, pp. 23 sqq., 38 sqq.

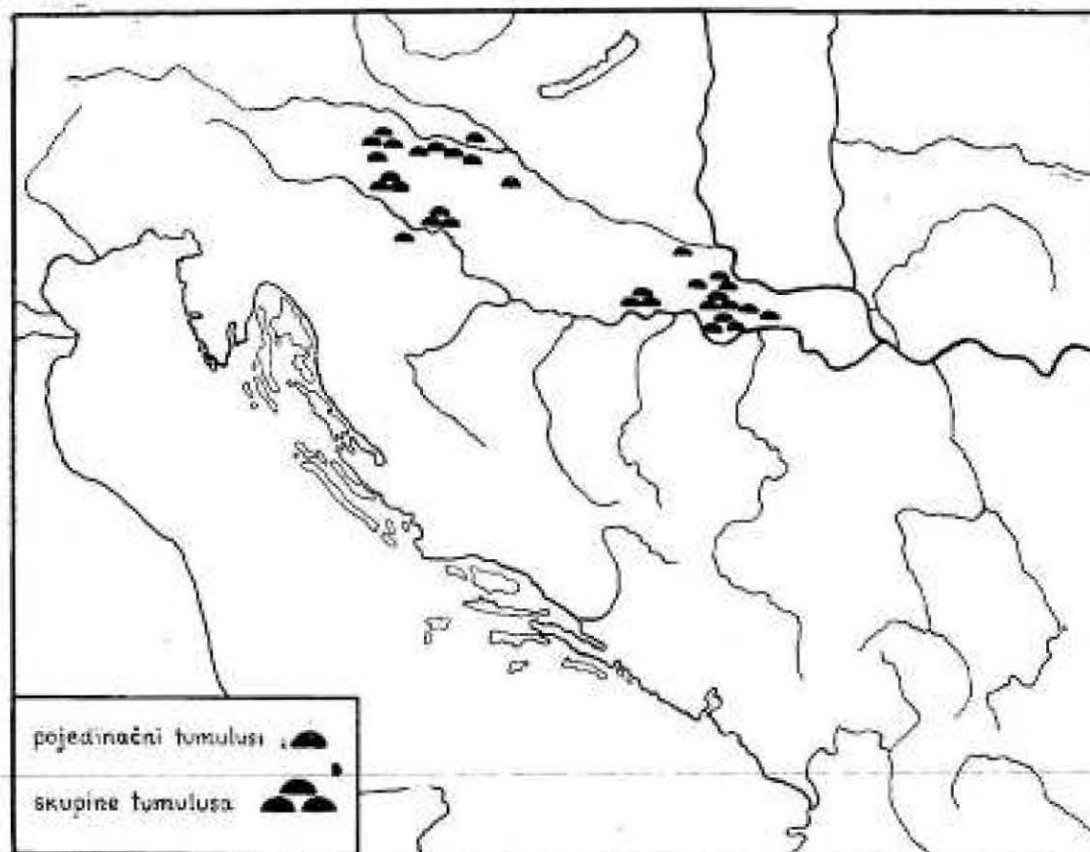
¹⁰³ Z. Vinski i K. Vinski-Gasparini, o. c., tab. XVI.

¹⁰⁴ J. Lázár, o. c., p. 36.

¹⁰⁵ J. Brunšmid, *Viestník hrv. arch. dr.*, X, 3, 1888, p. 71. — S. Ljubić, o. c., p. 163.

Tumulusi kod Martijanca pokazuje da je skupina te vrste spomenika u sjeverozapadnoj Hrvatskoj neposredno povezana s tumulusima iz Kranjske, Štajerske, Donje Austrije, Gradišća (Burgenlanda) i zapadne Mađarske. Pojedini tumulusi ove skupine veoma su velikih dimenzija, veći su od onih istraženih u Stični¹⁰⁶ u Donjoj Kranjskoj. Gigantski tumulus u Jalžabetu (tab. X, 2) ima približno 12 m visine i skoro 100 m promjera, pa je, uz tumulus Grossmugl u Austriji¹⁰⁷, najveći takav

Sl. 3. Karta rasprostranjenosti tumulusa u međurječju Drave, Dunava i Save.

arheološki spomenik u srednjoj Evropi. Od njega nije doduše mnogo manji veliki još neistraženi tumulus »Gomila« u Martijancu (tab. X, 1), koji s malim istraženim martijanačkim tumulusom »Gamulica« i s onim nedalekim kod Vrbanovca, sačinjava jednu cjelinu.

Arheološko istraživanje martijanačkog tumulusa »Gamulica« pružilo je nove dragocjene podatke za proučavanje razvijenog halštata sjeverne Hrvatske, iako je

¹⁰⁶ Kompleks tumulusa kod Stične nije sustavno objavljen. Narodni muzej u Ljubljani vrši tamo u novije vrijeme sistematska istraživanja. Za podatke s tog terena cf. litera-

tu, što je navodi S. Gabrovec, *Najstarejša zgodovina Dolenjske*, 1956, p. 32 sq.

¹⁰⁷ K. Kromer i Chr. Pescheck, o. c., p. 59.

taj tumulus bio nažalost oštećen i pljačkan. Prema iznesenoj evidenciji Arheološkog muzeja u Zagrebu o rasprostranjenosti tumulusa u međurječju Drave, Dunava i Save njihov broj nije neznan, iako popis dosad evidentiranih lokaliteta nesumnjivo nije potpun. Svakako postignuti rezultati traže intenzivnija i sistematska istraživanja te vrste spomenika, koji su, uz dosad postojeće podatke o nekropolama i naseljima, važan doprinos proučavanju razvijenog halštata Srednje Evrope.

AUSGRABUNG EINES HALSTÄTTISCHEN GRABHÜGELS BEI MARTIJANEC IN DRAUGEBIET

Im Zwischenstromland der Drau, Donau und Save liegt eine ganze Anzahl von Erdhügeln, die nur zum Teil verzeichnet sind, kein einziger davon aber bislang systematisch erforscht wurde. In Nordwestkroatien, im Draugebiet, wurde im Bereich des Bezirks Varaždin eine Gruppe von vier in Richtung West-Ost angeordneten Arabhügeln ausfindig gemacht, und zwar zwei Riesentumuli, einer davon in Martijanec, der andere in Jalžabet, und zwei kleinere Grabhügel bei Vrbanovec und Martijanec. Diesen kleineren Grabhügel von Martijanec untersuchten die Fachbeamten des Archäologischen Museums in Zagreb im Jahre 1957 (Tafel I), worüber hier der Grabungsbericht vorliegt (Anm. 3).

Der erforschte Grabhügel liegt in südlicher Richtung zwischen den Dörfern Martijanec und Križovljan (Bezirk Varaždin) und bildet mit dem sich in Martijanec selbst befindlichen Riesentumulus eine Einheit. Auf ebenem Gelände angelegt und künstlich aufgeschüttet, wurde er durch Beackerung in bedeutendem Masse abgetragen und breitgetreten, sowie durch Einlassen eines Pfeilers der Hochspannungsleitung beschädigt. Diese Umstände bedingten die Art des Grabungsverfahrens. Zur Erforschung des Tumulus wurden vier Schnitte vorgenommen: A, B, C und D (siehe Anlagen A und B). Seine heutige höchste Seehöhe beträgt 168,75 m, seine tiefste 166,55 m. Die Forschungsergebnisse und die Funde selbst führen zu folgenden Schlussfolgerungen: Der Tumulus war ursprünglich von der Grösse seines heutigen oberen Plateaus, kreisförmig mit einem Durchmesser von etwa 15 m und 4—5 m hoch. Ausser den rezenten Beschädigungen durch Einlassung der Hochspannungsmaste und von Seiten der Ortseinwohner muss der Grabhügel in alter Zeit geöffnet und geplündert worden sein, denn sein Inhalt war nicht intakt und das Fundmaterial lag nicht in situ (siehe Anlage B und Tafel I, 2). Der Tumulus enthielt in seinem Mittelpunkt nur ein Grab, und zwar eine Grabkammer, Spuren einer anderen Anordnung oder nachträglicher Grablegungen wurden nicht festgestellt. Die Grabkammer hat eine rechteckige Form (Anlage B), etwa 4 m Seitenlänge und ist aus Sandsteinplatten gebaut. Die architektonischen Formen der Kammer waren beschädigt, eine grosse Anzahl der Steinplatten lag umhergestreut, und sie selbst ist in einem so hohen Masse zerstört, dass es schwierig ist, ihre Höhe und die Art ihrer Steinplattendecke mit Sicherheit zu bestimmen (Taf. I, 2, II, 1—2, III, 1—2). Nach den Anzeichen, die uns durch Steinplattenspuren in den nördlichen Profilen des Schnittes D (Taf. III, 1) und des Schnittes A (Taf. I, 2) geboten werden, kann angenommen werden, dass

die Grabkammer von etwa 1,5 m Höhe war. Die erhalten gebliebene Seitenhöhe der Grabkammer betrug durchschnittlich 0,65 m, der Boden der Kammer, auf dem stellenweise Steinplattenbelag entdeckt wurde, lag in 1,95 m Tiefe. Die Grabkammerwände wurden durch senkrechten Einbau der 0,05 bis 0,10 m starken Sandsteinplatten in mehreren Reihen errichtet und durch Einschüttung von feinerem Abfall und kleineren Steinen befestigt. In dem mit dem Schnitte D (Taf. III, 1—2) erfassten östlichen Raum der Grabkammer wurde eine etwa 0,20 m dicke Schicht von Brandresten, Asche und verbrannten Knochen festgestellt, an den seitlichen Steinplatten dabei Brandspuren, so dass die Annahme berechtigt ist, dass das sich in der Kammer befindliche Skelett *in situ* verbrannt worden war. Im Schnitte A wurden im Mittelpunkt der Grabkammer (Taf. I, 2, II, 1) verstreute und durcheinandergemengte Bruchstücke gewaltsam zerschlagener Urnen und anderer keramischer Grabbeigaben gefunden, was ebenfalls ein sicheres Anzeichen dafür ist, dass der Grabhügel schon zu alter Zeit der Plünderung anheimfiel. Bei dieser Gelegenheit wurden wahrscheinlich auch die Grabbeigaben aus Metall fortgetragen, die allem Anschein nach hier bestanden haben, worauf die Überreste gewisser Bruchstücke hinweisen; gleichermassen ist es unmöglich, die Verteilung der Grabbeigaben im Raume des Grabes zu bestimmen. Unterhalb der Bruchstücke, die vorwiegend aus Resten grosser Urnen bestehen, wurden Holzreste gefunden, vermengt mit dünnen, teilweise erhaltenen, schadhafenen, in der Punkt-Buckel-Manier verzierten Bronzeblechresten, die wohl einer Situla angehörten. Das Bronzeblech war an die Holzreste angeschmiegt, woraus zu schliessen wäre, dass die Situla aus einem in Holz gehöhlten Kernstück und einer Bronzeverschalung bestand. — Der Grabhügel muss im Hinblick auf die Grabkammer und die Beigaben einem Stammeswürdenträger gehört haben, so dass er zu den sog. Fürstengräbern zu zählen ist.

Das Grabinventar des Tumulus ist folgendes:

1. Eine rotfarbene, bikonische Tonurne mit betonter Ausbauchung und engem Boden (Taf. IV, 2), die vier spitze Auswüchse am Übergang vom Hals zum Bauch aufweist. Die Verzierung besteht aus einem Schachbrettornament unterhalb des Halses und, auf der ganzen übrigen Oberfläche (Taf. VI), aus einem in 0,5—0,6 cm breiten schwarzen Streifen, auf die nur stellenweise erhaltene Zinnblechbänder aufgelegt sind, ausgeführten Mäanderornament. Unten und an der Innenseite der Gefässöffnung gibt ein breiter schwarzer Gürtel ohne Metallfolienapplikation den Abschluss. Masse: Höhe 45 cm, weitester Durchmesser 46,5 cm.

2. Eine der vorherigen analoge rotfarbene Tonurne, lediglich mit andersartig komponierten Mäandermotiv (Taf. V). Masse: Höhe 43 cm, weitester Durchmesser 46,5 cm.

3. Ein halbkugelförmiger Urnendeckel (Taf. IV, 3) aus dunkelbraunem und ziemlich groben Ton mit einem Henkel, der in zwei der *ansa lunata* gleichende Fortsätze ausläuft. Masse: Höhe 14 cm, Öffnungsdurchmesser 34,5 cm.

4. Ein konischer Urnendeckel (Taf. IV, 5) aus schwarzbraunem gröberem Ton mit streifenförmig geripptem Henkel. Masse: Höhe 17 cm, Öffnungsdurchmesser 33 cm.

5. Ein Topf aus gelbbraunem groben Ton (Taf. VII, 14) mit vier eckigen, länglichen Auswüchsen unterhalb des Halses. Masse: Höhe 22,5 cm, Öffnungsdurchmesser 21 cm.

6. Bruchstück eines anscheinend dem vorherigen analogen Topfes aus gelbbraunem groben Ton (Taf. VII, 15).

7. Bruchstücke aus gelbbraunem groben Ton, die zu verschiedenen Töpfen gehörten, die denen unter 5. und 6. genannten gleichen. (Taf. VII, 16—20).

8. Flache Schlüssel aus schwarzbraunem Ton (Taf. IV, 5) mit nach innen gekehrter Öffnung und ebenem Boden. Masse: Höhe 7 cm, Öffnungsdurchmesser 18,5 cm.

9. Eine der vorherigen analoge flache Schüssel aus schwarzbraunem Ton (Taf. IV, 7) mit eingebuchtetem Boden. Masse: Höhe 6 cm, Öffnungsdurchmesser 17 cm.

10. Eine der zuvor erwähnten analoge flache Schüssel aus schwarzbraunem Ton (Taf. IV, 6). Masse: Höhe 4,5 cm, Öffnungsdurchmesser 14,5 cm.

11. Eine kleine dünnwandige Schüssel aus rot gefärbtem Ton (Taf. VII, 1), ursprünglich mit dem in schwarz gefärbten Streifen, auf die Bänder aus Zinnblechfolie appliziert waren, ausgeführten Mäandermotiv verziert. Die Mäanderverzierung und die Metallfolie sind nur spurenweise erhalten, so dass eine Rekonstruktion des Zierats nicht möglich war. Das Schüsselchen hat einen gehobenen Boden und einen als Vogelkopf stilisierten Henkel, der mit abwechselnd rot und schwarz gefärbten, ursprünglich ebenfalls mit Metallbandfolie belegten Querstreifen verziert ist. Masse: Höhe 4,5 cm, Öffnungsdurchmesser 7,8 cm.

12. Bruchstücke zweier kleiner, der vorherigen in Form und Verzierung analogen Schüsselchen (Taf. VII, 2—7) aus rot gefärbten Ton, die sich nicht rekonstruieren ließen.

13. Bruchstücke einer kleinen Schüssel aus schwarzen graphitierten Ton (Taf. VII, 8—10) mit geradem Hals und leicht betonter Ausbauchung, streifenförmig verziert mit flachen engen Kaneluren und senkrechten Rillen. Henkel bandartig. Eine Rekonstruktion des Schüsselchens war nicht möglich.

14. Bruchstücke einer der vorherigen ähnlichen Schüssel (Taf. VII, 12, 13) aus schwärzlichem Ton ohne Graphitspuren.

15. Bruchstück einer kleinen Fußschale (Taf. VII, 11) aus schwarzbraunem Ton. Die Form lässt sich nicht bestimmen.

16. Bruchstücke einer Situla aus Bronzeblech (Taf. VIII, 1—21). Die Situla besass einen röhrenförmig nach aussen gestülpten und mit durchgezogenem dickerem Bronzedraht verstärkten Öffnungsrand. Sie war mit Streifen verziert, die mit hervorstehenden Rippen umrandet und mit dem in der Punkt-Buckel-Manier ausgeführten Kreis-Punkt-Motiv ornamentiert waren. Nach den erhalten gebliebenen Nieten ist anzunehmen, dass die Henkel an einem Ende am Rande der Innenseite der Situla, am anderen unmittelbar unterhalb des Halses angebracht und wahrscheinlich bandartig gebildet waren. Erhalten ist auch ein Ring, der einem Henkel angehörte. Holzspuren weisen darauf hin, dass die Situla im Innern ein hölzernes Kernstück von einer Wandstärke bis zu 3 cm besessen hatte. Ein Rekonstruktions

versuch ergab, dass die Öffnung der Situla einen Durchmesser von etwa 32 cm hatte und ihre Höhe über 50 cm betragen haben musste. Die Konstruktionsart konnte nicht bestimmt werden.

17. Bruchstücke einer Stange aus korrodiertem Eisen (Taf. VIII, 27—32) runden Querschnitts und unbestimmter Funktion.

Die Metallapplikationen auf den grossen Urnen und kleinen Schüsseln, die stellenweise so korrodiert sind, dass nur Spuren weisslicher Materie übrigblieben, wurden im Mineralogischen Institut der Universität Frankfurt am Main chemisch analysiert (Anm. 4), mit folgendem Ergebnis:

Befund:	Ohne Befund:
Sn	Sb
Pb	Co
Cu	Ni
Mn geringfügig	An
Fe geringfügig	Ag
Mg spurenweise	Bi

Laut Analyse besteht der Grundstoff der Metallfolienapplikationen aus Zinn mit etwas geringerer Beimischung von Blei und ganz geringen oder nur spurenweisen Zutaten von Mangan, Eisen und Magnesium.

Der Grabhügel bei Martijanec gehört auf alle Fälle zur Tumuli-Gruppe des ost-alpinen Hallstattkreises und Transdanubiens. Für seine zeitliche Einordnung und Kulturkreis-Zugehörigkeit sind zwei grosse Urnen (Taf. IV, 1, 2) mit Mäandermotivverzierung und Applikation aus Zinnblechbädern (Taf. V, VI) von grösster Bedeutung. Vf. lässt sich ausführlicher aus über das Auftreten der Mäanderverzierung auf Keramik im allgemeinen in Mitteleuropa und Italien (Anm. 5—18), und im besonderen über das Mäandermotiv mit Applikationen aus verschiedenem Metall (Anm. 19, 20).

— Parallelen zum keramischen Inventar des Grabhügels bei Martijanec, und zwar nicht nur zu den Urnen und kleinen Schüsselchen mit Vogelkopf, die alle Mäanderverzierung tragen, sondern auch zur gröberen Keramik, sucht Vf. in erster Linie auf jugoslawischem Gebiet. Die Urnen aus Martijanec wie auch die kleine Schüssel und die zu den zwei weiteren analogen Schüsselchen gehörigen Bruchstücke (Taf. IV, 1—2, VII, 1—7) sind, in Anbetracht des Mäandermotivs und seiner Ausführungsart in schwarzen, in Farbe aufgetragenen Streifen auf rotem Grund mit Zinnfolieapplikationen, eine seltene Erscheinung im Zwischenstromland der Drau, Donau und Save. Dennoch kann auf diesem Gebiet auf die direkte Parallele gerade einer solchen Verzierungsweise, und ebenso der Formen der Urnen und der kleinen Schlüsselchen, zum umfangreichen keramischen Material der grossen und bekannten Nekropole von Dalj verwiesen werden. Zwei Askoi mit Henkeln in Gestalt stilisierter Tiere, wahrscheinlich Boviden (Taf. IX, 3—4), und zwei kleine Schalen mit Henkeln in Form des stilisierten Vogelkopfes (Taf. IX, 1—2), die zu einem Grab gehören, wurden in der Nekropole Dalj an der Fundstelle Busija gefun-

den (Anm. 21). Die Askoi und die Schalen hatten als ursprüngliche Verzierung ein schwarzfarbenedes, allem Anschein nach regelmässiges Mäandermuster auf rotem geglätteten Grund, das heute jedoch bloss stellenweise in Spuren zu bemerken ist (z. B. auf der kleinen Schüssel Taf. IX, 1). Die Schalen entsprechen der Form nach denen aus Martijanec, und ebenso ist dieser Fund von Dalj nach der Faktur der Gefässe mit roter geglätteter Oberfläche und Mäandermuster den Urnen aus Martijanec sehr verwandt. Der Schalenhenkel mit stilisiertem Vogelkopf beider Funde ist sowohl im Zwischenstromland wie im östlichen Alpenraum eine seltene Erscheinung. Die Gestalt der Schalen aus Martijanec und Dalj hat jedoch seine Wurzeln in der jüngeren Urnenfelderkultur des Donau- und Ostalpengebiets (z. B. Ruße), wo in der vollentwickelten Hallstattzeit Grabinventare in einfacher Ausführung sehr häufig vorkommen (z. B. in Dalj) (Anm. 22, 23). Von Interesse ist der Umstand, dass die grossen Urnen des Fürstengrabes bei Martijanec ihrer Gestalt nach fast identisch sind mit vielen Urnenexemplaren aus Dalj (z. B. die Urnen aus Grab 7, Taf. IX, 5), die sonst für diese Nekropole bedeutsam sind (Anm. 25, 28). Ebenso besitzen auch die flachen Schüsseln aus dem Grabhügel von Martijanec (Taf. IV, 5—7) zahlreiche Analogien in verwandten Schüsselarten in Dalj (Anm. 29), gleichermassen auch die grobe gelbbraune Topfkeramik des Fundes von Martijanec mit eckigen oder warzenförmigen Auswüchsen und einem Kranz von Tupfenleistenornament (Taf. VII, 16—20) sowie das Bruchstück der Fusschale (Taf. VII, 11) (Anm. 30, 31).

Ausser diesen Analogien aus der grossen donauländischen Nekropole Dalj in Kroatien — sie beginnt zur Zeit der Hallstatt B Stufe, dauert bis in die Frühlatènezeit und ist verwandt mit einzelnen Keramik- und Zieratformen aus dem Gebiet Transdanubiens (Anm. 24—27, 32—36) — sucht Vf. weitere Parallelen südlich der Save auf balkanischem Boden, und zwar in Bosnien. Interessant ist, dass der gelbbraune Topf mit eckigen Auswüchsen aus dem Grabhügel bei Martijanec und die übrige grobe Keramik mit warzenförmigen Auswüchsen (Taf. VII, 14—20) wie auch die Schüsseln (Taf. IV, 5—7) zahlreiche unmittelbare Analogien zur Keramik von Donja Dolina (Anm. 37, 38) aufweisen. Einzelne Exemplare der Tonpyramiden aus Donja Dolina sind mit dem Mäandermotiv verziert (Anm. 39). Aus dem Zwischenstromland bringt Vf. das einzige unveröffentlichte Exemplar eines zufälligen Fundes einer solchen Pyramide aus Kutjevo (Bezirk Slavonska Požega) mit dem Mäandermuster in Reliefform (Abb. 1). Dies ist zugleich, ausser den Askoi und Schüsselchen aus Dalj und der Keramik von Martijanec, das einzige weitere bekannte Keramikexemplar mit Mäanderverzierung im Zwischenstromland. Südlicher auf der Balkanhalbinsel im Gebirgsland von Bosnien besitzt der gelbbraune Topf aus Martijanec eine Analogie in dem etwas älteren Exemplar des Topfes von der Gradina an der Rama-Quelle aus der Endzeit der jüngeren Urnenfelderkultur (Anm. 43). Im Una-Gebiet enthält die Nekropole in Jezerine keramische Urnen und Becherexemplare, die auf rotem Grund mit dem schwarzfarbigen Motiv des einfachen Zahn- und Hakenmäanders und kurzer vertikaler Striche verziert sind, ähnlich wie bei einer Urne aus Martijanec (Taf. VI), was allenfalls Interesse erweckt, obwohl dieses Material in Jezerine etwas jünger ist als der Fund von Martijanec (Anm. 44).

Im nordwestlichen Randgebiet der Balkanhalbinsel in Istrien sind die reichen hallstädtischen Keramikbeigaben der sog. *castelieri* des öfteren mit farbigem Mäandermotiv verziert, das zuweilen Metallapplikationen trägt, so z. B. in Pizzugghi, Nesactium, den Nekropolen in Pola und Vermo usw. (Anm. 45). Die Nekropole Santa Lucia nördlich von Istrien im Isonzo-Tal weist eine Reihe von Keramikexemplaren, die mit dem Mäandermotiv verziert sind, auf (Anm. 46) und ist mit dem istrischen Fundmaterial verbunden, obwohl sie geographisch dem Gefüge der südöstlichen Alpen angehört. Hervorzuheben ist, dass auf istrischem Gebiet das Mäandermotiv von eigener Art und zumeist schräg konzipiert ist. Dieses Kennzeichen betont Merhart und spricht die Meinung aus, dass die Muster für eine solche Konzeption nicht aus Italien herrühren. Bei der Analyse eines bestimmten Typus von Krügen, der bei den Funden in den Nekropolen von Pola, Nesactium, Pizzugghi und Sta. Lucia, des öfteren mit dem erwähnten schrägen Mäandermotiv verziert, vorkommt, findet er gestaltmässig verwandte Muster ausserhalb des italischen Gebiets, und zwar von der Gradina an der Rama-Quelle, in Ripač, Jezerine und den Gruppen Dalj, Stillfried und Ruše (Anm. 47). Wie erläutert, weist das Fundmaterial des Grabhügels von Martijanec mit einigen Funden innerhalb dieser Fundstätten ebenfalls Verwandtschaft auf, obwohl einige davon etwas älteren Datums sind (z. B. Gradina und Ripač), während die Konzeption des Mäanderornaments auf den Urnen in Martijanec (insbesondere an der Urne auf Taf. VI) den Konzeptionen des istrischen Schrägmäanders verwandt ist.

In Slowenien enthält das auf krainischen Gebiet in Kandija bei Novo Mesto liegende fürstliche Skelettgrab, das unter anderen ein reichhaltiges Inventar aufweist, noch drei grosse rote Tongefässe, verziert mit schwarz gefärbtem geometrischen Ornament mit Spuren weisser Materie, die jedenfalls das Überbleibsel einer Metallamellenapplikation ist (Anm. 48, 49). Starč datiert das Inventar dieses Grabes in die entfaltete Hallstatt C Stufe. Das bekannte Grab in Vrhpolje bei Stična (ebenfalls in Krain) mit Panzer, einem Schwert vom Typus Mörigen, einer Bronzschale und sonstigen Beigaben aus Metall, besitzt darüber hinaus noch vier Tongefässe mit punktiertem Mäanderornament sowie Reste von vier ebenfalls mit punktiertem Mäander verzierten Tondeckeln (Anm. 50). Das Mäanderornament dieser Gefässe oberhalb der punktierten Grübchen muss, auf Grund der Spuren eines weissen Gemisches zu schliessen, mit Metallamellen belegt gewesen sein. Dieses Grab in Vrhpolje bei Stična datiert Gabrovec in die Zeit der vollentwickelten Hallstatt C Stufe, d. h. ins 7. Jahrhundert oder etwa um das Jahr 600 (Anm. 52). Das Grab aus Novo Mesto enthält eine kleine Schüssel aus rotem Ton die gestaltmässig den kleinen Schüsseln aus Martijanec verwandt ist, jedoch einen andersartig gebildeten Henkel besitzt, was auf eine Datierung ins 7. Jahrhundert verweist (Anm. 53). Auf dem Gebiet der Steiermark bestehen mehrere Fundstätten von Keramik, die eine der von Martijanec ähnliche Verzierung trägt. So kann man z. B. unter dem keramischen Material der Grabhügel in Libna auf ein paar rotfarbene Bruchstücke mit geometrischem Ornament hinweisen, das einen weisslichen pastösen Belag aufweist, der ein korrodierter Rest von Metallamellenapplikationen ist (Anm. 54). Die Grabhügel des Fundortes Spodne Podložje in der Ebene von Ptuj mit Brandgräbern enthalten, vorwiegend in Bruchstücken, bauchige Urnen gleich

denjenigen in Martijanec und den angeführten Exemplaren in Dalj, von welchen einige auf rotem Grund eine Mäanderverzierung tragen, die durch die weisslichen Spuren korrodierter Metallamellen erkennbar ist (Anm. 55, 56). Ihrem Typus nach können diese Urnen in die Zeit der entfalteten Hallstatt C Stufe datiert werden, ebenso wie das keramische Material aus Libna, das jedoch allem Anschein nach teilweise in eine jüngere Zeit hineinreicht. In der Siedlung Poštela bei Maribor sind, ausser sonstiger Keramik, Bruchstücke zahlreich, die auf rotem Grund schwarz gefärbten Mäander aufweisen (Anm. 57).

Diese Daten aus Slowenien sind wahrscheinlich nicht vollständig, aber sie deuten darauf hin, dass auf dem jugoslawischen Gebiet der Steiermark und in Krain, bzw. in dem dem Funde von Martijanec nahegelegenen Raum, zur Zeit der Hallstatt C Stufe eine Verzierungsweise der Keramik mit dem mit Metallamellen belegten Mäandermotiv in Gebrauch war.

Weitere Parallelen zum Grabhügel bei Martijanec bringt Vf. ausserhalb Jugoslawiens aus Österreich und Ungarn. Dies sind in der Steiermark die berühmten Fürstengräber aus Klein Glein (Anm. 60—63), ferner die Tumuli aus Wies (Anm. 65) und die nach ihrem keramischen Material verwandtesten Funde aus Wildon an der Mur (Anm. 67, 68), sämtliche datiert ins 7. Jahrhundert. Aus der gleichzeitigen niederösterreichisch-burgenländischen Gruppe erwähnt Vf. Analogien aus Gemeinlebarn (Anm. 70), Langenlebarn (Anm. 71), Donnerskirchen, Weiden am See, Deutschkreutz (Anm. 72, 73) usw. Vf. verfolgt die Fundstätten auf ungarischem Boden vom Burgenland an durch Transdanubien, wie diejenigen um Ödenburg herum: Sopron-Várhely, Sopron-Károlymagaslat und Fertőd (Anm. 74). Im Komitat Vas die Grabhügel um den Ság-Berg (Anm. 75), im Komitat Veszprém diejenigen bei Somlyóvásárhely und Vaszar (Anm. 76) und im Komitat Somogy z. B. die Tumuli der Fundstätte Szalacska (Anm. 77), alle gleichzeitig mit den bereits erwähnten, sind nach ihrem Material dem Funde bei Martijanec verwandt, der jedenfalls der grossen Grabhügelgruppe des ostalpinen Hallstattkreises angehört, die nicht nur durch Transdanubien hindurch, sondern in Anbetracht von Martijanec auch südwärts von der Drau verfolgt werden kann.

Ausser den keramischen Grabbeigaben gehört zum Grabhügel von Martijanec auch ein interessanter und für die vollentwickelte Hallstattzeit im Zwischenstromland sonst seltener Fund einer Situla, wenn auch bloss in Bruchstücken (Taf. VIII, 1—32). Trotz ihrem fragmentarischen Zustand kann auf Grund der erhaltenen Bruchstücke als sehr wahrscheinlich angenommen werden, dass sie der Bronze-eimergruppe vom Typus Kurd zu attribuieren ist (Anm. 78, 79). Darauf weisen die Henkellage und die rippenförmigen Auswüchse unterhalb des Halses hin, aber es fehlen die sonstigen für die Bildung der Situla vom Typus Kurd kennzeichnenden Elemente. Von Interesse ist, dass ausser den Situlae aus dem Depot Merlara (Anm. 80) in der lombardischen Ebene ein anderes ältestes Exemplar einer Situla vom Typus Kurd in Kroatien festgestellt wurde, und zwar im grossen Hortfund Bizovac bei Osijek (Anm. 81), der in die Frühzeit der Hallstatt A Stufe zu datieren ist (mit merklicher Tradition älterer Formen der Bronze D Zeit). Die Situla vom Typus Kurd ist in Syrmien im Hortfund Privina Glava (Anm. 82) vertreten und gehört ebenfalls zur älteren Urnenfelderkultur, ist aber in der relativen chronologischen

Stufenfolge als etwas jünger anzusetzen als der Hortfund von Bizovac. Der Hortfund Kurd, im ungarischen Komitat Tolna, mag in Bezug auf diese beiden Hortfunde der jüngste sein. Im nördlichen Bosnien enthält der Hortfund von Lukavac, der nach Meinung der Verfasserin in die Anfangszeit der jüngeren Urnenfelderkultur (Hallstatt B₁) zu datieren ist, ausser Bruchstücken eines Bronzebeckens und der Seitenwände einer Situla auch einen Henkel, der wahrscheinlich zu einer Situla des Typus Kurd gehörte (Anm. 84). Vom slowenischen Gebiet her ist ein Exemplar der Situla vom Typus Kurd aus dem Hortfund Čermožišče (Anm. 85) der älteren Urnenfelderkultur bekannt, sowie mehrere Exemplare aus dem vorwiegend zur jüngeren Urnenfelderkultur gehörigen Weihdepot in der Höhle von Škocijan (St. Kanzian) (Anm. 86). Die späteren zahlreichen Situlae der blühenden Hallstattzeit in Krain, sowie diejenigen aus Istrien (z. B. Pizzugghi, Vermo, Sta. Lucia) (Anm. 87—91), gehören entweder zu einem späteren Zweig der Situlae vom Typus Kurd im Sinne von Merharts These oder zu den dem Typus Kurd verwandten Formen. Die Situla von Martijanec ist dieser Gruppe zuzuzählen und in die Zeit der Hallstatt C Stufe schon im Hinblick auf das begleitende keramische Material, vor allem die Urnen, sowie auf die Merkmale des Grabhügels selbst, zu datieren. Die Situla vom Typus Kurd aus Martijanec ist interessant in Anbetracht ihrer peripheren Lage an der Drau auf pannonischem Boden in Bezug auf den ostalpinen Raum, wo zweifellos die Werkstattsherkunft dieser Situla zu suchen ist.

In Anbetracht des seltenen Auftretens von Bronzegeschirr aus der vollentfalteten Hallstattzeit im Zwischenstromland verweist Vf. auf einige wenige ihr bekannte Funde aus diesem Gebiet. Dies sind die »Amphora« aus Dalj (Abb. 2) (Anm. 94, 95), ein Kesselgriff mit Kreuztaschen aus Sv. Petar (Bez. Varaždin) (Anm. 97) und der bovidenförmige Henkel eines zugrundegegangenen Bronzegefäßes, aus Brežice (Bez. Krško), dessen rekonstruierte Form denen der Urnen von Martijanec gleicht (Anm. 99, 100).

Auf Grund aller vorgebrachten Daten und Parallelen ist das Fürstengrab bei Martijanec in die Zeit der entfaltenen Hallstatt C Stufe zu datieren, bzw. nach Massgabe der Fürstengräber in Krain (Kandija und Vrhpolje bei Stična) und des Grabhügels in Wildon in der Steiermark ins 7. Jahrhundert. Die Keramik des Grabhügels von Martijanec beruht auf der Überlieferung von Keramikformen des pannonischen Gebiets, und zwar von denen des Zwischenstromlandes, die wir zurückzuverfolgen vermögen beginnend mit den Typen von Urnen der pannonischen Nekropolen aus der mittleren und späten Bronzezeit im engeren Sinne (z. B. Surčin), über die ältere Urnenfelderkultur hinweg bis zu den grossen Nekropolen Batina, Dalj und Vukovar. Sie findet ihre Analogie in der jüngeren Urnenfelderkultur von Bosnien (z. B. Ripač und Gradina an der Rama-Quelle) und Slowenien (z. B. Ruše). Die Keramik des Grabhügels bei Martijanec, insbesondere die grossen Urnen, ist demnach autochton und eigentümlich dem Raum des Zwischenstromlandes der Drau, Donau und Save in der vollen Blüte der Hallstattzeit. Gleichermassen ist auch die Situla vom Typus Kurd auf diesem Gelände noch aus der Zeit der älteren Urnenfelderkultur her bekannt (z. B. die Hortfunde von Bizovac Privina Glava und Čermožišče). Die Konzeption des Mäanders und die Art der Keramikverzierung mittels Applikation von Metallamellen, sowie der Grabhügel

selbst, weist jedoch auf eine engere Verwandtschaft zum ostalpinen Hallstattkreis hin. Die Mäanderkonzeption auf den Urnen von Martijanec steht dem Mäander in Istrien ziemlich nahe (z. B. Pizzugli, Nesactium, Vermo), unterscheidet sich aber von dem in Bosnien (z. B. Jezerine) und ist einem solchen Verzierungsstil in Slowenien (z. B. Kandija, Vrhoplje bei Stična, Novo Mesto, Libna, Spodne Podložje, Poštela) und in den erwähnten Provinzen Österreichs und Westungarns am verwandtesten.

Vf. geht am Schlusse noch auf die Verbreitung der Grabhügel im Zwischenstromland der Drau, Donau und Save, auf Grund des Verzeichnisses des Archäologischen Museums in Zagreb ein und bringt eine Karte der Verbreitung der bisher georteten Tumuli (Abb. 3). Ausser dem kleinen Grabhügel von Martijanec, der der einzig erforschte im Zwischenstromland ist, verweist Vf. noch auf den recht grossen Grabhügel in Martijanec (Taf. XI, 1) unter besonderen Hinweis auf den Riesentumulus im benachbarten Jalžabet (etwa 100 m Länge und 12 m Höhe) (Taf. X, 2), der ausser dem Tumulus Grossmugl in Österreich das grösste archäologische Bodendenkmal dieser Art in Mitteleuropa ist.

ABBILDUNGSNACHWEIS

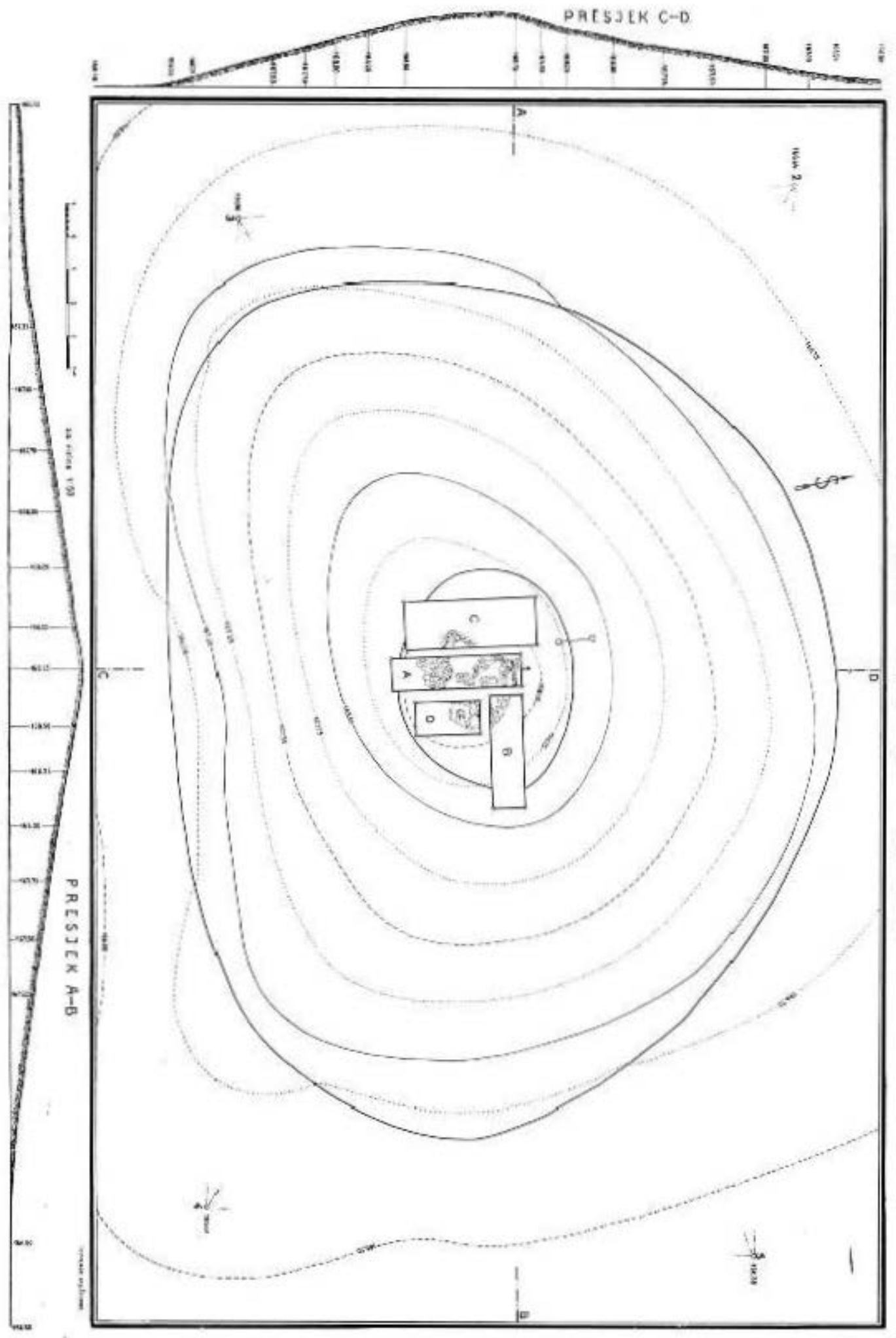
- Taf. I, Martijanec — Tumulus »Gamulica«, 1, Gesamtansicht; 2, Schnitt A mit Mittelteil der Grabkammer (Aufnahme von Süden).
- Taf. II, Martijanec — Tumulus »Gamulica«, 1, Schnitt A mit Mittelteil der Grabkammer (Aufnahme von Norden); 2, Schnitt C mit Westteil der Grabkammer (Aufnahme von Norden).
- Taf. III, Martijanec — Tumulus »Gamulica«, 1, Schnitt D mit Ostteil der Grabkammer (Aufnahme von Süden); 2, Schnitt D, Teilansicht des Ostteils der Grabkammer.
- Taf. IV, 1—7, Martijanec — Tumulus »Gamulica«.
- Taf. V, 1, Martijanec — Tumulus »Gamulica«, Rekonstruktion des Urnenornaments.
- Taf. VI, 1, Martijanec — Tumulus »Gamulica«, Rekonstruktion des Urnenornaments.
- Taf. VII, 1—20, Martijanec — Tumulus »Gamulica«.
- Taf. VIII, 1—32, Martijanec — Tumulus »Gamulica«.
- Taf. IX, Dalj, 1—4, Zufallsfund; 5, Urne aus Grab 7.
- Taf. X, 1, Martijanec — Tumulus »Gornila«; 2, Jalžabet — Tumulus.
- Textabb. 1, Kutjevo, Umgebung.
- Textabb. 2, Dalj, bronzene »Amphora«.
- Textabb. 3, Verbreitungskarte der Grabhügel im Zwischenstromland der Drau, Donau und Save.

Marijanec-Krizovljan-tumulus Gamulica

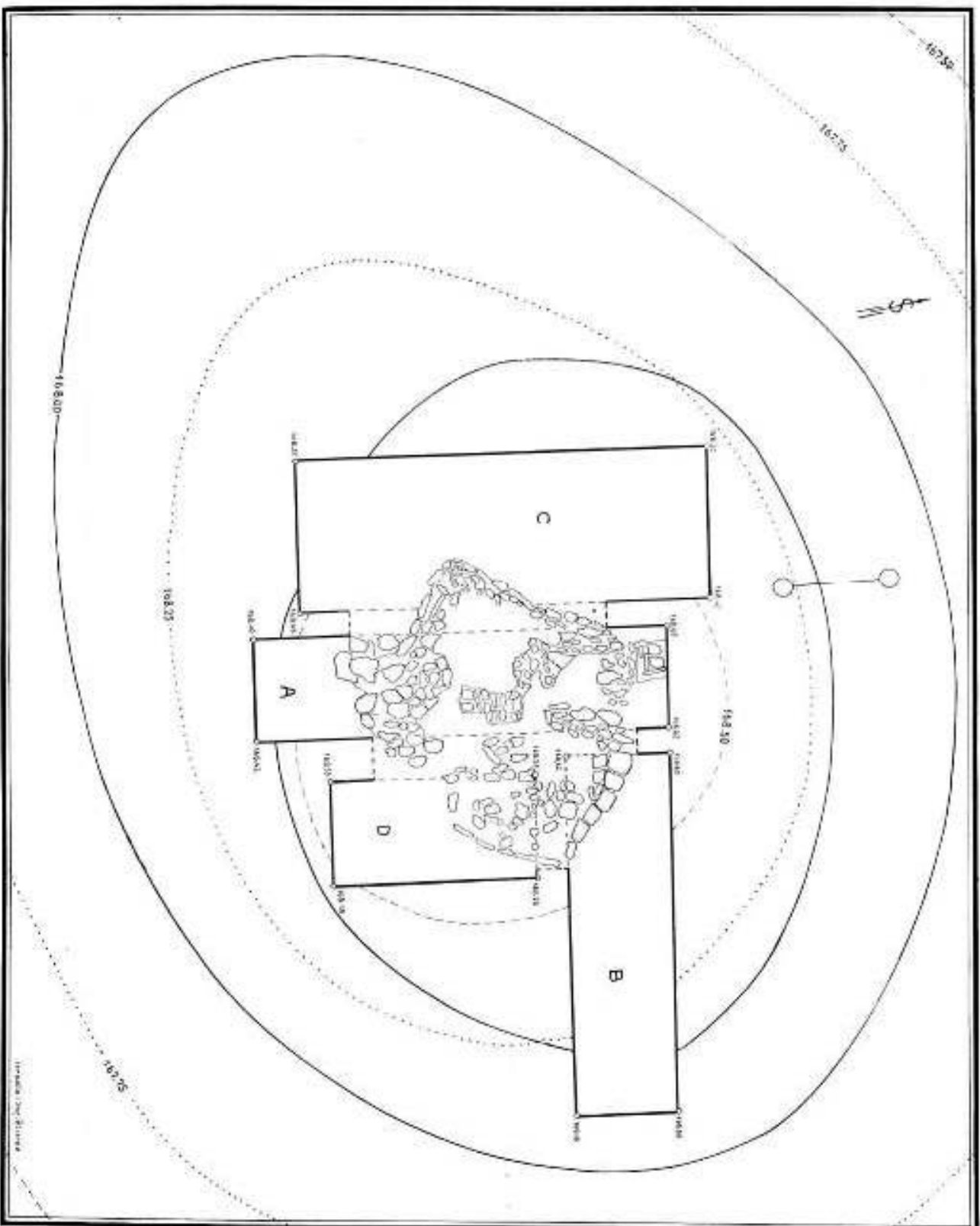
Plan: 1:500
Izopisje: 1957g

1:1000

Martijanec-Križovljan, iskopanje tumulusa „Garnulica“ 1957g.

Plan 1:50

1

2

Tab. I, Murizanca: — tumulus «Gomulica», 1, opći pogled; 2, iskop A sa sredšnjim dijelom
građine koprure (sambarna s juga).

2

1

Таб. II. Материјали из тумула „Гаманџас“. 1. Ископ А са спелулићом (уједном дрвеном конструкцијом) на северу; 2. Ископ Б са западном зидом (уједном конструкцијом са севером).

2

4

Tab. III. Macrotijerac: — (umidulus) Gerasiatica, 1, Sopot D. s. istokom dijelom grabeur komare (umidulus a juga); 2, Sopot D. detalj istokom dijelu grabeur komare.

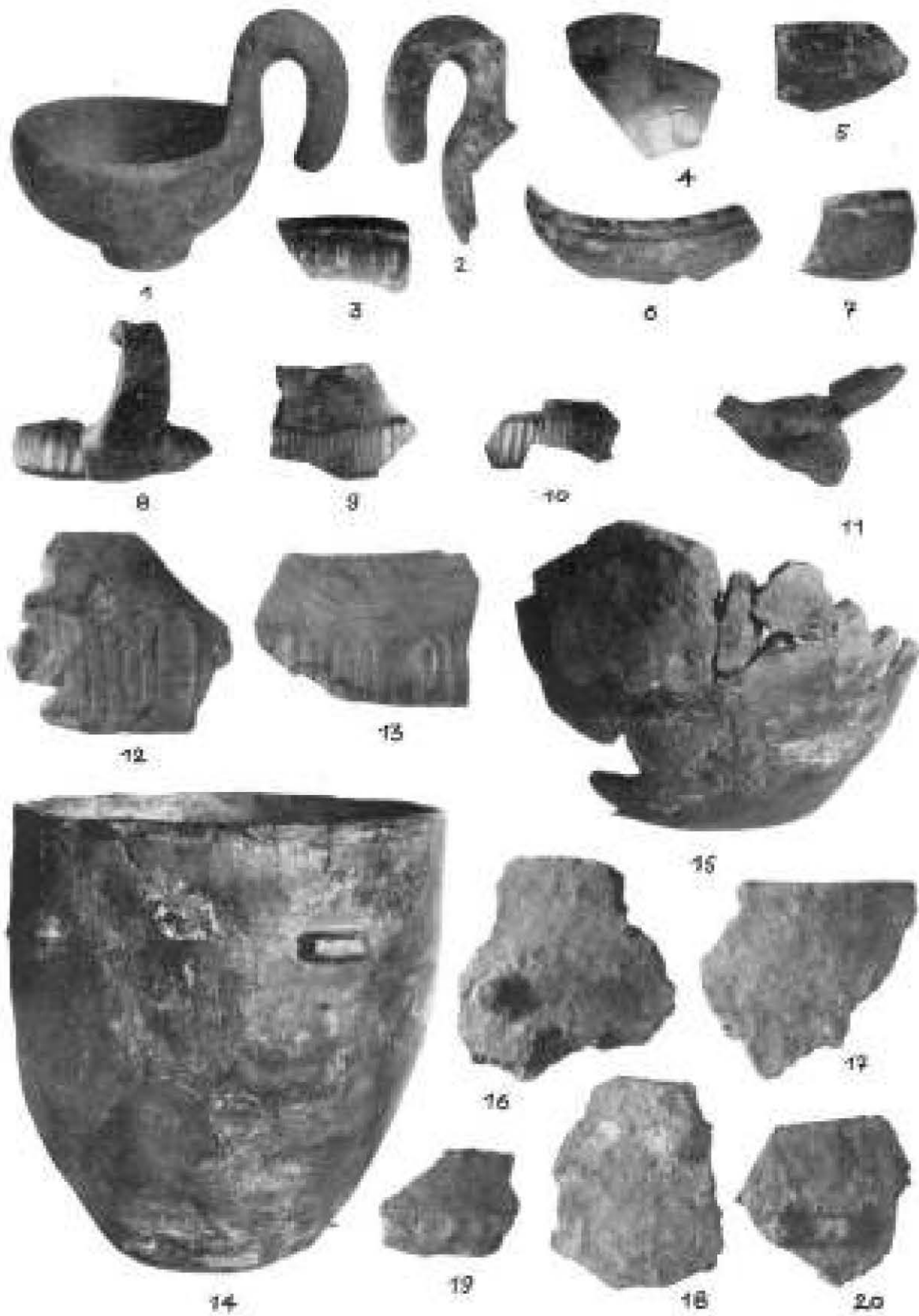
Таб. IV, 1—7, Мартыроц — тумука «Гамутика».

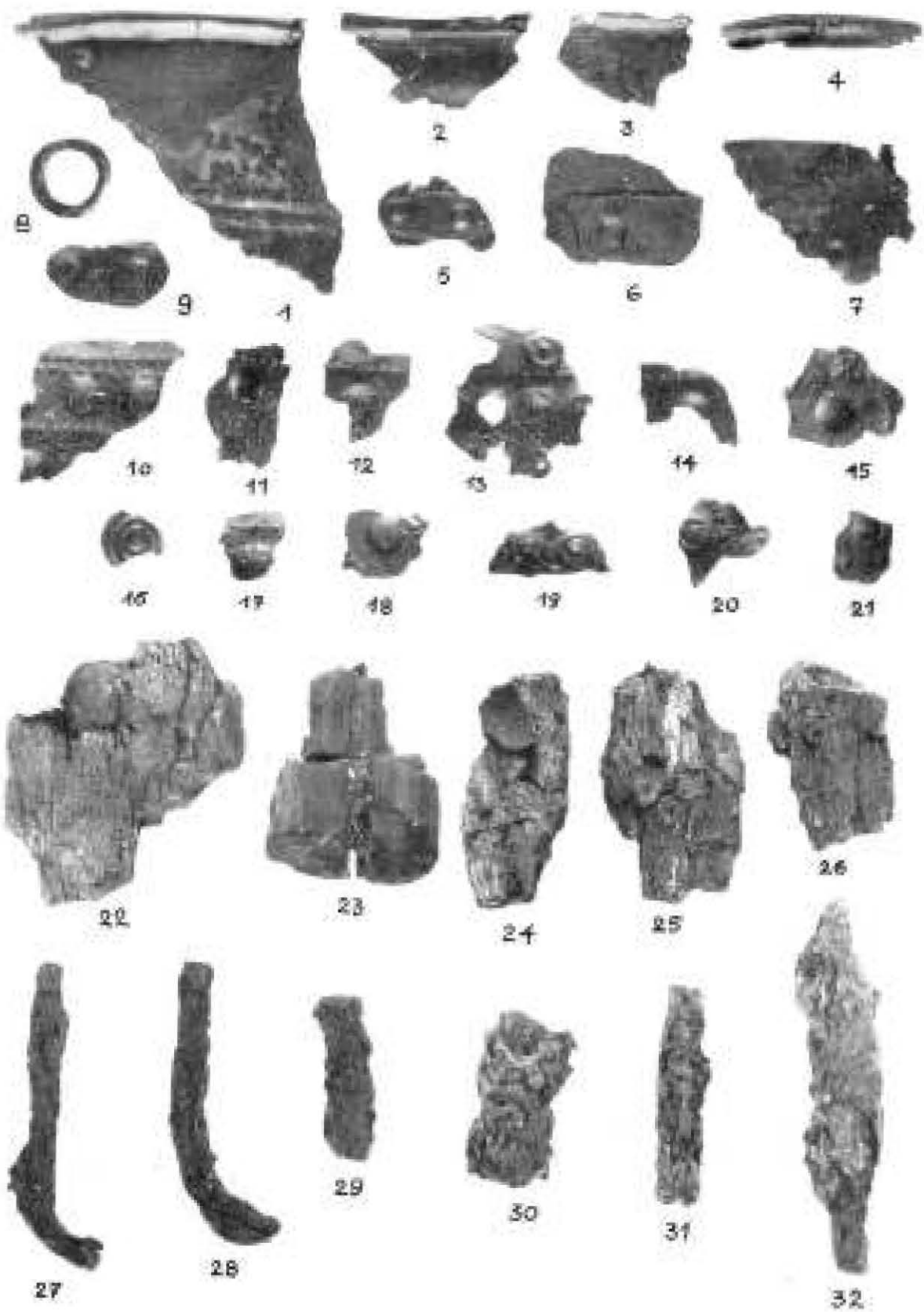
Tab. V. 1. Marijanci — tumulus „Šamulica“, rekonstrukcija ornamentera na žari.

Tab. VI, I, Maribianes — tumulus «Gambic», rekonstrukcija ornamentata na žari.

Tab. VII, 1-20. Terracotas: — imulas «Gamulico».

Tab. VIII, 1-32, Martijansk — tumulus «Garnobca».

Tabl. IX. Dalj. 1—4, alučinjan nalaz; 5, žariv iz grona Y.

TABLA X.

1

2

Tab. X, 1, Martijanez — tumulus «Gomitas»; 2, Jalpatoc — tumulus.

RUŽICA DRECHSLER-BIŽIĆ

REZULTATI ISTRAŽIVANJA JAPODSKE NEKROPOLE U KOMPOLJU 1955—1956. GODINE

Prva vest o postojanju praistorijske nekropole u Kompolju datira iz 1887. god.¹ Kratke podatke o 11 nađenih predmeta, pretežno fibula, saopštio je tadašnjem Narodnom arheološkom muzeju u Zagrebu muzejski poverenik Luka Maras iz Kompolja i tom prilikom poslao pomenute nalaze u muzej. Prilikom obrade zemljišta na brežuljku južno od praistorijske gradine nađeni su ovi predmeti verovatno u dislociranim grobovima, koji su bili plitko ukopani².

Sve do 1900. godine nema nikakvih vesti iz Kompolja. Od tada, pa za duži niz godina postoji u arhivi AMZ prilično oskudna prepiska iz koje se može zaključiti da je muzejski poverenik iz Otočca, Cvjetko Wurster, obilazio ovaj teren i u dogovoru sa J. Brunšmidom preduzeo prve korake za sistematsko istraživanje. Radom je nastavio kompolski učitelj M. Vukelić. Iz prepiske se dalje vidi da je on prema uputstvima Brunšmida, ova iskopavanja uglavnom vodio sam. Već su prvi nalazi bili veoma brojni, ali Vukelić nije ni najmanju pažnju obraćao čuvanju grobnih celina, nego je sav iskopani materijal otpremao u sanducima u Zagreb, te je tako od prvog dana većina grobnih celina ostala potpuno nepoznata. Od 1902. godine na terenu je radio J. Brunšmid, arheolog po struci i tadašnji direktor Arheološkog muzeja. Zahvaljujući sretnom nalazu njegovog dnevnika uspelo mi je da iz te kampanje pouzdano rekonstruišem 403 grobne celine samo iz nekropole I, dok je broj grobnih celina iz nekropole II, koju je iskopavao Vukelić, ostao do danas nepoznat.

Prilikom rekognosciranja terena 1955. g.³ zapaženo je da se na nekropoli I nalazi prekopan prostor veličine cca 800 m², ali da ima još prostora, koji nije istražen. Odlučeno je stoga da se što pre izvrše revizijska istraživanja koja bi, ako bude nalaza, mogla pružiti mnoge važne podatke, koje nam prethodnici nisu ostavili, te da se na taj način naučnoj javnosti iznesu pouzdani podaci o jednoj od najbogatijih japodskih nekropola u Lici.

¹ Ljubić, Popis I, str. 156.

² Ibid., tab. XIX, sl. 56 i 64; tab. XX, sl. 95; tab. XXII, sl. 116; tab. XXXIII, sl. 252; tab. XXVII, sl. 188.

³ Ekipu su sačinjavali dr Z. Vinski, R. Drechsler, S. Ercegović, službenici Arheološkog muzeja u Zagrebu.

POLOŽAJ NASELJA I NEKROPOLA

Selo Kompolje nalazi se 12 km severozapadno od Otočca, na glavnom putu, koji spaja zaleđe Velebita sa jadranskom obalom (put Otočac—Senj).

Nasred sela, na desnoj obali rečice Gacke, uzdiže se praistorijska gradina, koju seljaci danas nazivaju »Crkvina« (nadm. vis. 472,76 m, relativna vis. 50,76 m)⁴. Južna strana gradine je strma, dok se severna i severozapadna blago spuštaju u ravnicu. Na gradini je još vidljiv trag terasa na kojima su se podizale nastambe. Pri vrhu je teren jako kamenit, jer je tanki kulturni sloj delovanjem atmosferilija već davno morao biti uništen. Slična je situacija i na delovima terena bliže podnožju, gde se kulturni sloj očuvao samo delimično, a prvobitno je sigurno bio mnogo deblji. Osim sasvim neznatnih fragmenata grube keramike, ovde nije bilo za sada nikakvih važnijih nalaza. Postoji podatak M. Vukelića da su možda na ovoj gradini nađene srednjovekovne srebrne naušnice, a srednjovekovna tradicija je, čini se, sačuvana i u nazivu gradine⁵. Ovaj podatak o mestu nalaza srebrnih naušnica nije ipak siguran, jer narod gradinu naziva »Crkvina«, a nekropolu »Crkvina«, pa je lako moguće da su neki srednjovekovni grobovi bili ukopani iznad praistorijskih. Ovo je tim pre verovatnije što je Brunšmid u svojim izveštajima, koji se nalaze u arhivi AMZ, pomenuo da su na gradini vršena probna iskopavanja, koja nisu dala pozitivne rezultate.

Južno od gradine, na udaljenosti od oko 50 m, uzdiže se zemljani brežuljak, nepravilne kružne osnove (nadm. vis. 424,74 m, relativna vis. 5,74 m)⁶. Na ovom mestu nalazi se nekropola koju sam označila brojem I. Tu je vršio istraživanja J. Brunšmid, a delimično i M. Vukelić u vremenu od 1900—1903. god. Površina terena se već godinama obrađuje, te se neki grobovi nalaze već na 0,20 m dubine. U zemlji, inače, nema mnogo kamena, osim onog koji je radi ograđivanja grobova donesen s drugog mesta.

Oko 100 m severno od gradine nalazi se drugo uzvišenje, označeno na planu kao nekropola II⁷. Danas je moguće utvrditi samo približne dimenzije, jer je humak prekopavanjem i stalnom obradom zemljišta veoma snižen i zaravnjen. Na ovom je terenu radio M. Vukelić, i kako sam već pomenula, našao je veći broj interesantnih nalaza, ali grobne celine nisu sačuvane. Prilikom revizijskog istraživanja japodske nekropole u Brlogu, 1958. g., izvršila sam kontrolno sondiranje i na ovom terenu u nadi da će se možda i ovde, kao na nekropoli I, naći nešto grobova. U toku iskopavanja, međutim, utvrdila sam da je Vukelić kopao do zdravice, a u dve sonde veličine 10 × 3 m nije bilo ostataka materijalne kulture. I po samoj zemlji, koja je bila prhka i mekana, videlo se odmah da je već moralo ranije biti temeljno prekopana.

⁴ Uporedi prilog I.

⁵ Z. Vinski, Starohrvatska prosvjeta, ser. III, sv. 1, tab. V, sl. 32—36.

⁶ Uporedi prilog I.

⁷ Ovaj je tumulus u beleškama i dnevniku J. Brunšmida označen kao tumulus u Vla-

škom Polju, dok je tumulus I u Kompolju. U stvari, oba ova tumulusa i gradina čine jednu vremensku celinu po svojim nalazima, a teritorijalno je tumulus II pripadao području sela Vlaško Polje sve do 1945. god. Danas sva tri objekta pripadaju području sela Kompolje.

ISTRAŽIVANJA 1955. GODINE

Pošto je pregledom terena u julu 1955. g. utvrđeno da postoji velika verovatnoća da bi se na nekropoli I moglo naći još neotkrivenih grobova, odlučeno je da se izvrše probna kontrolna iskopavanja. Ekipa stručnih saradnika AMZ provela je u septembru mesecu iste godine 12 radnih dana na terenu⁸.

Izrađen je situacijski plan gradine i obeju nekropola u merilu 1 : 100 (vidi priloženi plan). Nekropola I stavljena je pod poligon od 10 tačaka. Na planu je isprekidanim crticama označen prostor na kojem smo pretpostavljali da su vršena Brunšmidova iskopavanja 1900—1903. g. Da bismo bili sigurniji, na samoj ivici tog prostora otvorena je sonda 5, veličine 2×3 , i u njoj nije bilo nikakvih ostataka materijalne kulture. To nas je još više podržalo u uverenju da smo dimenzije prekopanog prostora dobro uočili.

Severozapadno od sonde 5 otvorili smo tri sonde (na planu označene br. 1, 2, 3) od kojih je svaka imala dimenzije $6 \times 1,5$ m, a orijentisane su bile u pravcu sever-jug sa skretanjem prema istoku za 236° . Na severnoj padini humka otvorene su još dve sonde (na planu označene brojem 4 i 6), a bile su istih dimenzija kao i prethodne. Otvaranjem ovih sondi hteli smo da proverimo dokle se sve prostirala nekropola, odnosno da li je samo prostor na zaravnjenom vrhu humka služio za sahranjivanje ili su u tu svrhu služile i padine ovog terena. U sondi br. 4 našli smo 4 groba, a u sondi br. 6 samo jedan. Na osnovu tih podataka zaključili smo, da bi bilo potrebno istražiti i veći prostor na padinama, iako po broju grobova ove sonde ni izdaleka nisu bile tako bogate kao one koje su se nalazile na vrhu brežuljka, jer je u sondama 1—3 bio najveći broj grobova. Sve tri sonde su iskopane do zdravice. Debljina je kulturnog sloja neznatno varirala; tako se u sondi 1 pojavila zdravica na dub. 1,80 m, u sondi 3 na dubini 1,50 m, u sondi 4 na dubini 1,20 m, a u sondi 6 već na 0,80 m.

U vremenu od 9—31. avgusta 1956. god. preduzeta su na istom terenu dalja istraživanja. U toku radova otvoreno je ukupno 6 blokova, dimenzija 5×5 m. Ovi su blokovi postavljeni paralelno sa sondama 1—3. Blokovi V i VI udaljeni su nešto od sonde 1—3 zbog toga, što je na tom prostoru bio živac kamen u kojem se, razumljivo, nije moglo sahranjivati. Ovi blokovi, dakle, zajedno sa sondama 1—3 čine jedinstven kompleks, a iskopana površina u obe kampanje iznosi ukupno 186 m^2 . U blokovima I—IV zdravica se pojavila na dubini 1,80—1,90 m, a u blokovima V—VI na dubini 1,70 m.

U gotovo 2 m moćnom kulturnom sloju iskopano je ukupno 90 grobova, od kojih 86 skeletnih i 4 žarna⁹. Na osnovu načina sahranjivanja i tipoloških odlika materijala, kao i stratigrafskih podataka, u kulturnom sloju izdvojena su dva stratuma:

- stratum I — dubina 1,90—0,90 m.
- stratum II — dubina 0,90—0,40 m.

⁸ Ekipu su sačinjavali: R. Drechsler i S. Ercegović, kustosi AMZ, ing. M. Šćurov, geodeta i J. Pavelić, fotograf AMZ.

⁹ Grobovi iskopani 1955. god. u pomenutim sondama u popisu grobova na kraju ovog rada označeni su brojevima 58—85.

U stratumu I imamo dve vrste sahranjivanja, skeletno i žarno, a u stratumu II samo skeletno.

Umrli su sahranjivani na više načina (vidi prilog 2) i to:

1. umrli je stavljen u plitko ukopanu raku koja je ograđena većim kamenim pločama ili kamenjem nepravilnog oblika. Često su ovakvi grobovi pokriveni i većim kamenim pločama, a ima grobova koji su samo zasuti zemljom i sitnim kamenjem (up. grobove 6, 10, 21, 25 itd.);

2. umrli je stavljen na dasku, od koje su se sačuvali veći ili manji tragovi, a zasut je zemljom (up. grobove 7, 11, 16, 19 itd.);

3. umrli je stavljen u neku vrstu drvenog sanduka, često koritastog oblika, a jedan je takav grob bio pokriven daskom (up. grobove 31, 42 i 29);

4. umrli je stavljen direktno u zemlju i zatrpan zemljom i sitnim kamenjem (up. grobove 1, 2, 5, 26, 22, 23 itd.).

Sahranjivanje direktno u zemlju, bez grobne konstrukcije, bilo je najčešće u upotrebi. Pojavljuje se već na dubini 0,40 m, a najčešće od 0,60—0,80 m.

Sahranjivanje u kamenom ograđenoj raki takođe je najčešće u stratumu II od dubine 0,40—0,80 m, dok su skeletni na dasci i žarni grobovi pretežno u stratumu I, u sloju od 0,90—1,90 m, a neki čak i delimično ukopani u zdravicu. Prema tome, svi ovi načini sahranjivanja nisu u upotrebi istovremeno. Skeleti uvek leže u ispruženom stavu na leđima, ruku spuštenih niz telo. Orijentirani su u svim pravcima, ali prevladuje sever-jug s licem prema jugu. Ipak, nije naročit izuzetak ako se dva skeleta na istoj dubini orijentiraju u dva različita pravca (uporedi grobove 26 i 29 i 48, 49).

*

U prethodnom izvještaju o istraživanju ove nekropole (vidi Radovi i rasprave JAZU, Zagreb, 1959, str. 245—280) dala sam u uvodu nešto opširnije podatke o položaju nekropole i naselja kao i o načinu rada prilikom probnih iskopavanja. Radi skučenosti prostora i strogo ograničenog broja tabli, publikovani su samo najinteresantniji grobovi, a u tekstu, uz opise pojedinih grobnih celina, publikovani su, od većeg broja predmeta, samo jedan ili dva predmeta radi ilustracije teksta. Tipološka analiza predmeta iz stratuma I izvršena je sumarno, kako je to uobičajeno u prethodnim izveštajima. Tekst te analize obuhvata svega 2,5 štampane stranice (str. 269—271), a izuzev detaljne analize groba 47, ostali nalazi stratuma II pomenuti su samo sumarno.

U ovom definitivnom izveštaju, međutim, obuhvaćeni su svi grobovi za koje sam u popisu dala najvažnije i najpotrebnije podatke kao i kratak opis nađenih predmeta. Isto tako, posvećena je pažnja detaljnom grupisanju predmeta po tipološkim odlikama i stratumima te je za svaku značajniju grupu predmeta dato okvirno datiranje.

¹⁰ Ljubić, o. c., tab. XVI, str. 1—6.

Nalazi stratuma I.

Kape

U većem broju japodskih nalazišta nađene su na glavi skeleta kape. Neki tipovi kapa iz Prozora su publikovani, ali do sada nije izvršena njihova sistematizacija i hronološko određivanje.¹⁰ Ostaci kape u grobu 22 u Kompolju (tab. XVII, sl. 1 i 2) od posebnog su značaja zbog toga što predstavljaju još jedan novi tip japodske kape, a osim toga su one interesantne i zato što se po većem broju svojih elemenata tipološki najviše približavaju današnjem obliku ličke kape. Do sada nađene kape (Prozor, Kompolje, Drenov Klanac itd), bile su načinjene od debljeg ili tanjeg bronzanog lima, a bronzane rese nalazile su se duž donje ivice celom dužinom. Kapa iz groba 22 verovatno je bila od tekstila ili kože. Na mestu gde se na današnjoj kapi nalaze izvezene spirale, bili su na japodskoj kapi nizovi našivenih bronzanih kalotastih dugmeta. Na potiljku, bliže levom uhu, bilo je jedno veće kalotasto dugme sa šiljkom ispod kojeg je visilo nekoliko bronzanih štapića. Datanje je našeg primerka veoma olakšano, jer nalazi iz groba 22 po svojim tipološkim karakteristikama pripadaju stupnju HaB. U grobu 43 (tab. XXI, sl. 1 i 2) na mestu već potpuno nestale lubanje nađen je veliki broj sitnih bronzanih kalotastih dugmeta. Verovatno se i ovde radilo o sličnoj kapi. U stratumu I nisu zapaženi drugi tipovi kapa osim ovih.

Slepočničarke

U grobovima ovog stratuma nađena su dva tipa slepočničarki, ustvari veoma slična i istovremena.

Tip I bile bi bronzane slepočničarke sastavljene od dva dela: alke od tri do četiri puta spiralno savijene žice na kojoj visi livena bronzana alka ukrašena nizom horizontalnih kanelura spolja, a iznutra geometrijskim ornamentom urezanih koncentričnih kružića, često spojenih tangenta (tab. I, grob 4; tab. XXI, grob 22, sl. 2.).

Tip II predstavlja slepočničarka, koja se sastoji takođe od dva dela: alke ukrašene horizontalnim kanelurama kroz koju je provučena druga okrugla, profilirana alka od bronzanog lima (tab. XXI, grob 43, sl. 1, 2).

Ovi tipovi slepočničarki rasprostranjeni su naročito u Lici, dok se u perifernim oblastima japodske teritorije ređe javljaju (Slovenija, Istra). Tamo su zastupljene, umesto ovih, obične okrugle alke od bronzene¹¹. Na liburnskoj ih teritoriji nema. Interesantna je činjenica da se ovakve slepočničarke mestimično javljaju u Italiji (Picenum), a čini se da su tamo došle kopnenim putem, jer, kako sam već pomenula, kod Liburna ih nema, pa verovatno da preko Liburnije nisu ni bile prenete u Picenum. Primerak slepočničarke tipa I nađen je u nekropoli iz Torre di Palme u Picenumu¹². Ova nekropola pripada, prema Dall'Ossu, u I željezno doba. Što se tiče grobova u Kompolju, u kojima su nađene ovakve slepočničarke,

¹¹ Nalazi iz tumula u Dugoj Gori, iskopani 1960. god. AMZ, neobjavljeno.

¹² Dall'Osso, Guida del Museo naz. di Ancona, str. 103.

mogli bi se datirati najranije u početne faze HaB stupnja¹³. Pojava ovakvih slepočničarki konstatovana je i na urnama u obliku ljudskih figura od keramike i metala u Etruriji. Tako se slepočničarke tipa II nalaze na etrurskoj urni iz Chiusi¹⁴, dok se na drugoj jednoj urni, sa istog lokaliteta, nalaze takođe naušnice u obliku jednostavne alke, a na drugoj od nekoliko puta spiralno savijene žice.¹⁵ Prema primerima, koje sam ovde navela, čini se, da su kod Etruraca ovi oblici, koji se kod nas javljaju kao slepočničarke, bili u stvari manjih dimenzija i nošeni su isključivo kao naušnice. Montelius stavlja etrurske urne u obliku ljudske figure u svoj IV period željeznog doba, što bi odgovaralo Reineckeovom periodu HaA₂—B južne Nemačke ili HaA₂—B Jugoslavije po Starèu¹⁶.

Pojavu slepočničarki možemo pratiti i na teritoriji zapadne Nemačke gde se takođe javljaju na keramičkim urnama sa predstavama ljudskog lica (Gesichtsurnen). Hoernes govori o nakitu i ukrasima na ovim urnama pa konstatuje da su često ukrasni predmeti na keramičkim urnama bili od metala. Na urni iz Goschina vidi se metalna alka provučena kroz uho, odnosno dršku lonca, dok se na urni iz Friedensau, sa svake strane glave, vide po tri slepočničarke slične našima slepočničarkama tipa II.¹⁷ Virchow smatra da ove urne pripadaju starijem željeznom doba¹⁸, dok Montelius i Déchelette smatraju da se one u oblastima severne Nemačke stvaraju pod uticajem iz Italije, i to u vezi s trgovinom jantarom oko 500. god. pr. n. e.¹⁹ Neslaganje bi se u datiranju ovde moglo ispraviti time što bi italske urne starijeg željeznog doba morale po našem mišljenju svakako nastati ranije od ovih u Nemačkoj. Zato se u datiranju naših slepočničarki ne bih držala ovako niskog datuma. U potvrdu ovog mišljenja navodim i to da je kod nas veliki broj slepočničarki tipa I i II nađen u skeletnim grobovima, koji po svom stratigrafskom položaju i ostalim nalazima sigurno pripadaju kraju faze HaB. Trajanje je tih oblika kod nas prilično vremenski ograničeno, jer ih već u stupnju HaC vidimo samo kao sporadičnu pojavu.

Narukvice

Među nakitom ovog stratuma česte su bronzane narukvice, kojih ima više vrsta.

a) Otvorene narukvice sa krajevima savijenim u petlju

Bronzane narukvice od deblje žice okruglog preseka, otvorenih krajeva, koji se savijaju u petlju, često su livene, a presek je na nekim primercima četvrtast. U većini slučajeva nisu ukrašene, a pojedini primerci pokazuju ornamenat karakterističan za predmete HaB stupnja: urezani geometrijski motivi u metopama²⁰.

¹³ Up. R. Drechsler-Bižić, Vjesnik AMZ, III ser. I, str. 51.

¹⁴ Montelius, Civ. prim. It., II, tab. 222, sl. 6.

¹⁵ Ibid., tab. 221, str. 15; tab. 222, sl. 15.

¹⁶ F. Starè, Arh. vestnik VIII/3-4, prilog 1.

¹⁷ M. Hoernes, Urgeschichte d. Bild. Kunst Europ., str. 531, sl. 1, 8; La Baume, PZ 34/35, navodi veći broj raznih naušnica nađenih na keramičkim urnama.

¹⁸ ZfE, Verhandl., 1886, str. 602.

¹⁹ Déchelette, Manuel arch. préh. II, 3, str. 1506.

²⁰ D. Garašanin, Katalog metala, str. 31-32, tab. LVII. Ostavu iz Tešnja datira autor u Ha A-B stupanj. Na Glasincu je ovaj tip narukvica veoma redak, a tamo gde se pojavljuje pripada fazi Glasinac IIIc. Up. Benac-Cović, Glasinac 1, tab. XXXIX, Taline, sl. 1—3.

Česta je pojava u kopoljskim grobovima da se ovakve narukvice nalaze i na zglačima nogu. Ovaj tip narukvice odnosno nanogvice nikad se ne nosi pojedinačno nego veći broj ovih narukvica čini u stvari jednu narukvicu (tab. XVI, grob 21, sl. 1; tab. XX, grob 26 i 29, sl. 2; tab. I, sl. 11 itd.). Vrlo je verovatno da se kroz petlje provlačila kakva uzica od tekstila ili kože, koja je ove narukvice držala skupa. Ovo je naročito verovatno kad su u pitanju nanogvice, jer smo na jednoj nozi nalazili često i po 20 komada i to užih pri članku, a širih kod lista, te da nisu bile vezane, onda bi verovatno ove šire spadale preko ovih užih. Što se tiče njihovog datiranja možemo reći da su najvećim delom nađene u grobovima HaB stupnja.

b) *Spiralne narukvice*

Spiralne narukvice od uske bronzane limene trake ili bronzane žice okruglog preseka sa više ili manje navoja takođe su čest inventar grobova starijeg stratuma (tab. XIV, sl. 1). Uglavnom su neukrašene. Njihova se pojava može pratiti još od bronzanog doba, a na Glasincu i u Srbiji vrlo su česte u stupnju HaB²¹.

U grupu ovakvih narukvica spada i jedan poseban tip: to su spiralno savijene narukvice od bronzanog lima sa plastičnim rebrom po sredini (tab. XVI, grob 22, sl. 2). Srodne tipove nalazi Merhart u mađarskoj kulturi kasnog bronzanog doba, a neke varijante pominje i u Jugoslaviji (ostava Krehin Gradac)²². Tome broju možemo sada dodati našu narukvicu iz Kopolja, kao i fragmente slične narukvice iz groba 23, takođe sa ove nekropole, koja je iskopana prilikom istraživanja 1900. god. Za datiranje ovakvog tipa narukvica poslužio je Merhartu nalaz iz ženskog groba u Anconi, koji on, po ostalim priložima, datira u »mlađi stepen severoalpske kulture polja sa urnama, odnosno mađarske kasne bronzne«²³. Ako dalje pratimo Merhartovo izlaganje, zapazićemo da je na osnovu brojnih analogija autor sklon da za kolevku ovog tipa narukvice smatra Podunavlje i Balkan. Ova dva nalaza u Kopolju tipološki odgovaraju Merhartovim primerima, a hronološki su nešto mlađi od ovih, sudeći barem po ostalim nalazima iz groba 22. Kad je reč o ovim narukvicama, onda moram spomenuti gotovo adekvatne tipove iz Mađarske, koje Foltiny nalazi u depoima kasnog bronzanog doba i ranog halštata.²⁴

c) *Podlaktice od bronzanog lima*

Dosad su u Kopolju nađene samo dve fragmentovane podlaktice od bronzanog lima. Jedna je u grobu 107, zajedno s okovom za pojas, bronzanom lučnom fibulom s privescima, tipičnim za stupanj HaB—C ovog područja²⁵, a druga pripada grobu 61 (tab. II, sl. 13). Grob 61 po svom stratigrafskom položaju leži na granici stratuma I i II, tj. na dubini od 1 m. Osim ovih dveju podlaktica Ljubić pominje još tri iz Prozora²⁶. Podlaktice iz Kopolja od tankog su bronzanog lima, pravougaone sheme. Vertikalne ivice savijaju se cevasto. Ornamentat je sledeći:

²¹ Up. Benac-Čović, Glasinac 1, tab. XII, sl. 1—6; tab. XIII, sl. 4—5 itd.

²² M. Much, Kunsthistorischer Atlas, tab. XXXVII.

²³ G. v. Merhart, Bonner Jahrbücher 1942, tab. 6, sl. 2.

²⁴ S. Foltiny, Zur Chronologie der Bronzezeit des Karpatenbeckens, str. 24, tab. 8, sl. 1—2.

²⁵ Arh. muzej, Zagreb, neobjavljeno.

²⁶ Š. Ljubić, o. c., tab. XXVI, sl. 168—170.

duž horizontalnih ivica teku po tri iskucana plastična rebra. Sredinu zauzima jedna metopa, koju ograničavaju tri tanka iskucana plastična rebra. Središnje polje zauzimaju dva antitetično postavljena iskucana ptičja protoma, koja se dobro mogu zapaziti, iako su podlaktice delimično oštećene. Obe su kompoljske podlaktice identične.

Na području Japoda, dakle, za sada imamo ukupno pet podlaktica od bronzanog lima, od kojih tri imaju ornamente u obliku iskucanih ptičjih protoma, a dve geometrijski ukras od nizova iskucanih okruglih ispupčenja. U vezi s pitanjem datiranja i porekla ovih podlaktica na japodskoj teritoriji prvenstveno se treba osloniti na analizu samih ornamentata, jer se čini da su oblici ovih podlaktica specifično japodski i za njih je u ilirskom kompleksu za sada teško naći paralele. Protomi ptica (patke ili guske ?), rađeni u tehnici iskucavanja, veoma su česti i rasprostranjeni ukras na pojasevima, dijademama, situlama, kotličima i drugim predmetima iz naselja i nekropola kulture polja sa urnama, a ređe ih nalazimo i u kasnijim periodima I željeznog doba. U svom radu o italjskim pojasevima, G. Kossack, sledeći Merhartove teze, skupio je opsežnu literaturu i izvršio analizu pomenutih ornamentata.²⁷ Njegovi su zaključci u vezi ornamentike veoma zanimljivi, jer na osnovu paralela iz Podunavlja i zapadnoalpskog područja dolazi do zaključaka da su italjski pojasevi svoju ornamentiku, pa i oblike, primili iz spomenutih oblasti, i to ne zavojevačkim pothvatima i migracijama, nego polaganim kulturnim strujanjima tokom niza godina.²⁸ Ove predmete datira Kossack u vreme najmlađeg perioda kulture polja sa urnama (HaB). Ovde se ne bih duže zadržavala na njegovim detaljnim analizama, iako su one veoma interesantne. Upozorila bih samo na neke paralele u ornamentici naših podlaktica sa ornamentikom na situlama, pojasevima i drugim predmetima iz Mađarske odnosno zapadnoalpskog područja. Polazeći od Kossackove tvrdnje o poreklu italjskih pojaseva, a naročito ornamentike na njima, analiza ornamentike na našim podlakticama daje nam mogućnost da ih za sada smatramo produktom direktne veze između Podunavlja i japodske oblasti u našoj zemlji, tim pre što ih nema kod Liburna, niti u Dalmaciji, pa pretpostavka o njihovom seljenju iz Italije na našu teritoriju nije uverljiva, to više što se iz karte rasprostranjenja, koju daje Kossack, jasno vidi da u Picenumu, koji nam je teritorijalno i po svom materijalu veoma blizak, nema nijednog pojasa s ornamentikom u obliku ptičjih protoma²⁹. Ovakvi su elementi opet najgušće zastupljeni u srednjoj Italiji, severno od Rima, i u okolini Bolonje, pa dalje u južnoj Austriji. Ornamenti na italjskim pojasevima unekoliko se i razlikuju od onih na mađarskim. U Italiji je npr. čest slučaj ukrašavanja dvostrukim ili trostrukim ptičjim protomima, koji se postavljaju antitetično na sunčani krug, što je opet u Mađarskoj dosta retko. Iskucani ptičji protomi, i to samo jedan par, karakteristična su pojava na situlama tipa Hajdu Böszörmény u Mađarskoj³⁰, a na našim su podlakticama upravo isti takvi³¹. Ovakve nalaze Kossack datira u stupanj HaA₂. Ukrašavanje podlaktica fri-

²⁷ G. Kossack, PZ, 34/35, str. 132—147.

²⁸ Ibid., str. 147—148.

²⁹ Ibid., str. 133, sl. 1.

³⁰ G. v. Merhart, Festschrift RGZM, II, tab. 20.

³¹ Ibid., str. 70; G. Kossack, Studien zum Symbolgut..., str. 26 i dalje.

zovima iskucanih kosih i cikcak-linija odgovaralo bi takođe načinu ukrašavanja pojedinih predmeta u Mađarskoj³², kao i u području zapadnoalpskog kompleksa³³.

Po svemu sudeći moglo bi se za naše podlaktice ukratko reći da vremenski pripadaju najranije stupnju HaA₂ po Starèu i Reineckeu, dok se stilski vezuju za kompleks kulture polja sa urnama Podunavlja i zapadnoalpskog područja.

Ogrlice

Od ukrasnih predmeta ovog stratuma pominjem i veći broj ogrlica, koje se mogu podeliti u dve grupe: a) ogrlice od metala (torquesi i lančići), i b) ogrlice od perla (jantar, staklo).

a) *Torquesi* ovog stratuma su od bronzne, okruglog preseka, delimično tordirani: idući prema krajevima glatki su, često četvrtastog preseka, a završavaju se redovno iskucanim krajevima savijenim u petlju. Vrlo su često oko vrata nađena dva, tri, pa i više komada (npr. u grobu 43 nalazila su se oko vrata 4 torquesa, tab. I, sl. 1, 7; tab. III, sl. 5; tab. XVI, grob 22, sl. 2; tab. XXI, grob 43, sl. 2). Bronzani se torquesi pojavljuju kao čest inventar bronzanodobnih grobova Srednje Evrope i Balkana³⁴. Na Glasincu se u fazi IIIa (BzD po Reineckeu) pojavljuju torquesi okruglog preseka, bez ornamentata, dok su plosnate, ukrašene ogrlice vezuju za fazu IIIb (HaA srednje Evrope)³⁵. Tek je od HaB na Glasincu zastupljen i tordirani torques³⁶. Kod Liburna ga vidimo u isto vreme³⁷. Naročito je važna njegova pojava u grobu 7 iz Nina, gde se nalazi zajedno sa lučnom jednopetljastom fibulom i dvodelnom zmijastom fibulom jadransko-italskog tipa (po Merhartu). Taj se grob sa sigurnošću može smatrati jednim od najstarijih grobova u Liburniji, a Batović ga stavlja u svoju fazu Liburnija Ic odnosno u HaB₁ po Reineckeu³⁸. U Srbiji se pojavljuju u srednjoj bronzi, a češći su od HaA pa do HaD³⁹. U Sloveniji su uglavnom sa nalazima HaB stupnja⁴⁰. Slično je i sa ostavama u Vojvodini. Npr. ostave iz Pančeva i Markovaca datiraju se u stupanj HaA—B, a one sadrže takođe tordirane torquese⁴¹. Isto je i sa ostavama u međurječju Drave-Dunava i Save gde takođe imamo pojavu tordiranih torquesa od stupnja HaA⁴². Svakako, tordirani su torquesi u većoj meri karakteristični za HaB stupanj, a u Kompolju je sigurno da ne mogu biti stariji jer ostali nalazi iz grobova hronološki ne sežu dalje od početka HaB stupnja.

b) Ogrlica *od niza okruglih* bronzanih alkica pojavljuje se u grobu 22 (tab. XVII, sl. 2), a kako je zajedno sa torquesima, onda svakako spada u isto vreme kao

³² G. v. Merhart, o. c., tab. 20, sl. 4. Up. Š. Ljubić, o. c., tab. XXVI, sl. 170.

³³ Ibid., tab. 14, sl. 2. Up. Š. Ljubić, o. c., tab. XXVI, sl. 169.

³⁴ M. Mozsolics, Arch. Hungarica XXVI, str. 74, primedba 71. Bericht RGK 1934/35, tab. 23, sl. 7. Za ostale evropske zemlje, S. Foltiny, o. c., str. 21, primedbe 65—71.

³⁵ Benac-Čović, Glasinac 1, str. 31, tab. XXX—XXXII.

³⁶ Ibid., str. 34, tab. XLII, 2.

³⁷ Š. Batović, Diadora 1, str. 74.

³⁸ Mitt. d. KK Central-Komm. III F., IV., str. 155, sl. 34.

³⁹ D. Garašanin, o. c., str. 24, tab. XI, sl. 2—3; str. 23, tab. XX, sl. 5—6; str. 13—14; tab. LIII, sl. 1—2.

⁴⁰ F. Starè, Prazgodovinske Vače, str. 108—109. Isti, Katalog Vače, tab. LXI, sl. 3.

⁴¹ Narodni muzej, Vršac, neobjavljeno. — Ostava iz Mesića, F. Holste, Hortfunde, tab. 19, sl. 20.

⁴² Z. Vinski - K. Vinski - Gasparini, Opuscula Archaeologica I i F. Holste, o. c., tab. 49, sl. 28 (datirano u Ha B₁, up. Prolegomena, str. 81).

i oni. Ovakve su ogrlice dosad vrlo retko nađene u grobovima, ali napominjem da ih inače ima dosta među japodskim nalazima van grobova, odnosno u materijalu koji nije iz zatvorenih grobnih celina, pa se svakako mora pretpostavljati da su ovakvi lančići služili kao ogrlica i tako ih treba tretirati.

c) *Ogrlice od jantara* nađene su u devet grobova ovog stratuma (tab. II, sl. 5; tab. V, sl. 13; tab. VI, sl. 11, 15; tab. XVI grob 21, sl. 1; tab. XIX, grob 33, sl. 2, itd.).⁴³ U svim su spomenutim grobovima zrna jantara rasuta oko vrata ili u predelu prsa, a imala su uglavnom okrugao pomalo spljošten oblik, a samo izuzetno cilindričan (grob 10). Najveći je promer zrna bio cca 2 cm. U oblastima najbližim Japodima zrna se jantara pojavljuju u grobnim nalazima počevši od HaB stupnja. Tako imamo kod Liburna perle u grobu iz lokaliteta Vrsi, Vranjic i grobu 87 iz Privlake. Š. Batović datira grobove iz Vrsa i Privlake u najmlađe stepene kulture polja sa urnama odnosno u stupanj HaB₂.⁴⁴ Na Glasincu se zrna jantara pojavljuju prvi put u fazi IVb, odnosno krajem HaB i uglavnom u HaC stupnju, pa dalje kroz HaD sve do latena⁴⁵. U Srbiji se jantar javlja prilično kasno, barem sudeći po nalazima koji su publikovani⁴⁶ (ostave), a u nekropolama tek krajem HaB stupnja.⁴⁷ U Sloveniji je pojava jantara takođe vezana za kulturu željeznog doba i to njegov C stupanj⁴⁸. Naročito su česte u Vačama i to baš u grobovima Vače IIa, a u Brezju ih vidimo u grobovima ranog latena⁴⁹.

d) U ovom stratumu nije nađen veliki broj *staklenih perla*, niti ima one raznolikosti boja i izrade koju ćemo naći u sledećem stratumu. Zastupljen je samo izvestan broj tamnosivih većih perla od staklene mase ukrašenih u najvećem broju slučajeva koncentričnim krugovima ispunjenim žutom inkrustacijom (tab. III, grob 30, sl. 2; tab. XXI, grob 43, sl. 2).

Fibule

Za pravilno datiranje nalaza stratuma I svakako su najvažnije fibule. U ovom ih je stratumu srećom bilo dosta, ne toliko po broju, koliko po različnosti oblika što je baš od naročitog značaja i za utvrđivanje hronologije nalaza ovog stupnja a i zbog pitanja samog porekla rane japodske kulture u Kompolju.

Fibule ovog stratuma možemo podeliti u nekoliko grupa:

- a) *jednopenjljaste fibule sa dva diskosa na luku* (tab. IV, sl. 7);
- b) *jednopenjljaste fibule sa glatkim lukom* ukrašenim geometrijskim ornamentom (tab. XIV, grob 58, sl. 1; tab. XVI, grob 21, sl. 1; tab. XX, grob 26 i 29, sl. 2; tab. XXVII, žara 3, sl. 1);
- c) *jednopenjljaste fibule sa zrnom jantara na luku* (tab. III, sl. 9);
- d) *fibule sa tri petlje i raskucanim lukom* (tab. III, sl. 1, 8);

⁴³ To su grobovi 10, 16, 21, 26, 29, 40.

⁴⁴ Š. Batović, o. c., str. 64—65.

⁴⁵ Benac-Čović, Glasinac 2, tab. VII, sl. 6; tab. VIII, sl. 6; tab. XI, sl. 23—24; tab. XIV, sl. 3; tab. XXX, sl. 4; tab. XXXIV, sl. 26—32, tab. XLI, sl. 9—17 itd.

⁴⁶ D. Garašanin, o. c., tab. XXX, sl. 7; tab. LIII, sl. 5.

⁴⁷ Đ. Mano-Zisi-Lj. Popović, Katalog izložbe Iliri i Grci, str. 49—56. Za nalaze iz Atenice, M. Đuknić, Ilirske humke u Atenici, publikacija Narodnog muzeja, Čačak, 1960. g.

⁴⁸ Starè, Prazgodovinske Vače, str. 108—109.

⁴⁹ K. Kromer, Brezje, str. 79.

e) *spiralne naočaraste fibule sa osmicom u sredini* (tab. I, sl. 8; tab. II, sl. 10, 10a; tab. XVI, grob 22, sl. 2; tab. XXI, grob 43, sl. 1).

Grupa a i b

Jednopenljaste fibule sa dva diskosa na luku, u odnosu na jednopenljaste sa glatkim lukom, prilično su retke u Kopolju, kao i inače na japodskoj teritoriji. Vrlo je verovatno da su one ovde manje udomaćene nego kod Liburna. U svom radu »Naselje i grobovi praistorijskih Japoda u Vrepcu« govori sam opširnije o ovim fibulama navodeći i dostupnu literaturu, koja mi je omogućila da izvršim njihovo datiranje (prema Kossacku one se pojavljuju u vreme od 1150—1075. god. pr. n. e.⁵⁰). Slično datiranje dao je i Š. Batović u svom radu o nalazima ranog željeznog doba Liburnije⁵¹. Prema Müller-Karpeu, ove bi fibule pripadale u Italiji stupnju Pantalica II na Siciliji, odnosno HaA₂—B₁ u zapadnoalpskom području, južnoj Bavarskoj i sev. Tirolu⁵². Ovde dajem samo okvirno datiranje ovih dveju vrsta fibula u Kopolju i to prema navedenim hronologijama, a svakako je sigurno da bi iz sistematskog raščlanjavanja tipova i ornamentike moglo da rezultira i preciznije datiranje u okviru razvoja ovih fibula specijalno na japodskoj teritoriji. No bih na ovom mestu duže raspravljala o ovom problemu, samo bih napomenula da, sudeći prema ostalim nalazima iz grobova stratuma I, ne možemo računati na njihovu pojavu kod Japoda pre stupnja HaB₁ po Müller-Karpeu.

Grupa c

Jednopenljaste lučne fibule sa zrnom jantara na luku razvile su se kao direktan potomak jednopenljaste lučne fibule sa glatkim lukom⁵³, a karakteristične su za japodsko-liburnski areal. Veliki se broj ovih fibula nalazi u japodskim grobovima HaB stupnja, a nalazimo ih kasnije i u HaC stupnju. Osim kod Japoda i Liburna istodobno ih srećemo u Picenumu, naročito na kraju HaB stupnja u grobovima iz nekropole St. Constanco. U Ninu se pojavljuju sa zmijastim fibulama HaB stupnja (skeletni grob 14)⁵⁴, a u St. Constancu takođe sa jednopenljastim lučnim fibulama i spiralnim naočarastim fibulama HaC stupnja⁵⁵. U novillarskim grobovima one takođe pripadaju već HaC stupnju^{55a}.

Grupa d

Bronzane fibule sa tri petlje i romboidno raskucanim lukom zastupljene su u ovom stratumu sa dva primerka (tab. III, grob 30, sl. 1 i grob 12, sl. 8). Ove su fibule po svom tipu ustvari jedina varijanta zmijastih jednodelnih fibula naročito čestih u italjskim nalazištima ranog željeznog doba, odnosno kulture polja sa urnama. Fibula iz groba 30 je oštećena, te samo pretpostavljam da je imala malu, polukružnu nogu, kao što je ima fibula iz groba 12. Luk je fibule ukrašen nizom iskucanih tačkica i simbolom sunca u sredini (svastika). Obe se ove fibule razli-

⁵⁰ R. Drechsler-Bižić, Vjesnik AMZ, III ser. I, str. 48 i dalje.

⁵¹ Š. Batović, Diadora 1, str. 37.

⁵² Müller-Karpe, Beiträge zur Chronologie, str. 23 i dalje, sl. 32/1—5 u tekstu i sl. 64, Synchronistische Übersicht.

⁵³ R. Drechsler-Bižić, o. c., str. 51. O po-

reklu ovih fibula up. Merhart, o. c., tab. 6, sl. 2, tekst str. 54.

⁵⁴ F. Starè, Arh. vestnik, VIII/3—4, str. 213, sl. 4, br. 4—7.

⁵⁵ V. Dumitrescu, L'eta' del ferro nel Piceno, tab. VII—IX.

^{55a} E. Brizio, Monumenti antichi, V, str. 205 i dalje.

kuju unekoliko od italskih. Jedna grupa italskih, naime, ima uvek spiralnu pločastu nogu, a luk je proširen i većinom ukrašen urezanim ornamentom. Takve su fibule iz Terra di Lavoro, Poggio della Pozza i Castelnuovo, koje Merhart datira u stupanj HaB po Reineckeu⁵⁶. Fibule iz Monte Primo, Allumiere i Pianello imaju raskucan luk i polukružnu nožicu, pa se baš prema obliku noge približuju našim tipovima. Müller-Karpe ih datira u vreme Pianello II, što odgovara njegovom stupnju HaA₂—B₁⁵⁷.

Grupa e

Spiralne naočaraste fibule zastupljene su u stratumu I u većem broju (tab. I, grob 53, sl. 8; tab. XVI, grob 22, sl. 2; tab. XXI, grob 43, sl. 1). Uglavnom se radi uvek o spiralnim naočarastim fibulama od bronzane žice okruglog preseka sa osmicom u sredini. Igla i petlja, koja je drži, izvučene su iz sredine diskosa, tj. nisu posebno pričvršćene na fibulu, kao što je to slučaj na kasnijim primercima.

Rasprostranjenje ovog tipa fibula dao je još Sombathy⁵⁸, a u novije vreme G. v. Merhart⁵⁹. Naročito je korisna Merhartova karta rasprostranjenja jer je na njoj označena pojava ovih fibula u vreme kulture polja sa urnama, kao i u vreme punog Halštata. Odmah pada u oči da je, barem do 1952. god., fiksirano svega devet lokaliteta u Srednjoj Evropi u kojima se naočaraste fibule pojavljuju najranije u periodu HaB. Ostali, veoma veliki broj ovih fibula pripada vremenu HaC i HaD, odnosno razvijenom željeznom doba. Pittioni, govoreći o hronologiji ovih fibula, takođe dolazi do zaključka da se one pojavljuju krajem kulture polja sa urnama i dalje nastavljaju život u kasnijim fazama željeznog doba.⁶⁰ I najnovija literatura potvrđuje ove zaključke iako nalazi nešto veći broj spiralnih naočarastih fibula koje se mogu staviti u vreme kulture polja sa urnama. Tako Müller-Karpe u oblasti južno i severno od Alpa nalazi ove fibule uglavnom u svom HaB₂—B₃ stupnju⁶¹. Među nalazima poznatog lokaliteta Marija Ruše (Maria-Rast) fibule ovog tipa pojavljuju se u stupnju HaB₃ po Müller-Karpeu⁶², a isto je tako i u Hajdini, Mariboru i drugim slovenačkim lokalitetima⁶³. U poznatoj nekropoli u Hallstattu, sa retkim izuzecima, pripadaju ove fibule stepenu starijih grobova po Kromeru, što bi odgovaralo HaB₃—C po Müller-Karpeu⁶⁴, dok najveći broj pripada Kromerovom stepenu mlađih grobova, odnosno HaC—D po Reineckeu⁶⁵. U Mađarskoj pripadaju uglavnom kulturi polja sa urnama po Foltyniju⁶⁶. U Grčkoj, prema Milojčiću, pripadaju takođe prelazu od HaB na HaC stupanj⁶⁷.

⁵⁶ G. v. Merhart, o. c., tab. 4, sl. 23—25.

⁵⁷ Müller-Karpe, o. c., tab. 26, sl. 1, 3; tab. 56, sl. 36, 37; tab. 57, sl. 4 itd.

⁵⁸ Sombathy, MAGW, XLVII, str. 131—143.

⁵⁹ G. v. Merhart, Festschrift RGK, II, str. 61, karta 9.

⁶⁰ R. Pittioni, Jhrb. f. Landeskunde v. Niederösterreich und Wien, 1944/46, str. 20—31.

⁶¹ Müller-Karpe, o. c., str. 205, sl. 40, 45 (datirano HaB₁); str. 214, sl. 214/9 (datirano HaB₂) i str. 222, sl. 59/8 (datirano HaB₃).

⁶² Ibid., Tafelband, tab. 111, grob 93 i 99; tab. 112, grob 78.

⁶³ Ibid., Tafelband, Hajdina, tab. 116, sl. 9, 10, 15, 16; Maribor, tab. 118, sl. 14, 14.

⁶⁴ K. Kromer, Das Gräberfeld von Hallstatt, Tafelband, tab. 13, grob 123; tab. 14, grob 123; tab. 14, grob 121; tab. 17, grob 132 itd.

⁶⁵ Ibid., tab. 1, grob 34; tab. 3, grob 42, 45; tab. 5, grob. 46; tab. 7, grob 80; tab. 8, grob 85, 100; tab. 9, grob 90, 98 itd.

⁶⁶ S. Foltiny, o. c., tab. 20, sl. 8 (datirano HaB); tab. 24, sl. 4 (datirano HaC).

⁶⁷ M. Milojčić, Arh. Anzeiger 1948/49, str. 16, 35.

Što se tiče nalaza ovih fibula u našoj zemlji, imamo otprilike sledeću sliku: u Sloveniji, kako sam već pomenula, one se javljaju uglavnom na kraju HaB stupnja. U Vačama npr. vidimo ih tek od HaC stupnja⁶⁸. Svakako je dosad najstarija pojava ove fibule u grobu 108 iz Dobove, gde se, prema ostalom inventaru groba, datira u stariji stupanj kulture polja sa urnama, HaA₂ po Starèu. Govoreći o ovoj fibuli Starè napominje, da većina arheologa pripisuje ovaj tip mlađoj fazi kulture polja sa urnama, ali upozorava i na tvrdnje da kolevka ovog tipa naočaraste fibule lako može biti zapadna Panonija, pa kako je Dobova geografski u tom kompleksu, Starè zaključuje da se i ova fibula ovde nađena apsolutno treba smatrati starijom od HaB stupnja, pogotovu što je bila u grobu zajedno sa predmetima koji sigurno pripadaju ranijim stupnjevima kulture polja sa urnama.⁶⁹ Što se tiče nalaza u ostavama kulture polja sa urnama za sada bih mogla reći da ove fibule uglavnom pripadaju kasnijim fazama HaB stupnja⁷⁰, a u depoima iz razvijenog halštata takođe su češće zastupljene⁷¹. Na Glasincu je poznat samo tip bez osmice u sredini, i to u fazama Glasinac IVb, IVc i Va — tj. od stupnja HaC — Lat. A⁷². Kod Liburna je pojava ove fibule zapažena koncem HaB stupnja⁷³.

Naočarasti privesci

U ovom su stratumu zapažena samo dva tipa spiralnih naočarastih privesaka i to spiralni privesak od bronzane žice sa srednjim delom izvučenim u vis (tab. IV, sl. 4), i spiralni privesci sa cevastim srednjim delom, koji se na stranama proširuje u vertikalno postavljene diskose (tab. XVII, grob 32, sl. 1). Ovakvi su privesci dosta retki, a Batović ih stavlja u istu grupu sa ostalim spiralnim privescima i uglavnom ih datira u stupanj HaA—HaB.⁷⁴

Keramika

Osim skeletnih grobova, u stratumu I nađeno je i nekoliko grobova sa urnama. Njihov položaj unutar stratuma I indicira u dovoljnoj meri i njihovo hronološko opredeljenje. Nalaz lučne jednopetljaste fibule u grobu 3, ovakvu hronologiju jasno potvrđuje, a u isto vreme datira i samu urnu (tab. XX, sl. 1—3).

Ostali žarni grobovi ne sadržavaju nikakve priloge, pa je time nešto teže izvesti i njihovu pravilnu dataciju. Doduše, i njihov položaj u stratumu I indicira pomenutu hronologiju, a i neke analogije sa drugih lokaliteta, od kojih ćemo navesti samo nekoliko primera. Tako za oblik urne u žarnom grobu I imamo direktne paralele u Smiljanu (kot. Gospić) u grobu 9. Istina, i u tom grobu nema ništa drugo od nalaza, osim ostatka lučne fibule sa ovalnim zrnem jantara na luku. Ipak nam već i ovaj podatak korisno služi za bliže datiranje ovog groba⁷⁵. Jasnije rečeno, urna iz ovog groba mogla bi pripadati kao i urna iz groba 3 kasnijim fazama HaB stupnja (tab. XV, sl. 6).

⁶⁸ F. Starè, Vače-katalog, tab. XXVI, sl. 1, datirano u per. Vače IIa.

⁶⁹ F. Starè, Situla, 1960, str. 92—93, sl. 16/2.

⁷⁰ F. Holste, Hortfunde, tab. 10, sl. 3.

⁷¹ D. Garašanin, o. c., depo iz Žirovnice, tab. XX, sl. 1—4 (datirano HaC, str. 34/35); depo iz Rudovaca, tab. XXVI, sl. 6 (datirano

HaC, str. 37—39); Valjevo, pojedinačni nalazi, datirano okvirno (HaB—HaD), str. 75.

⁷² Benac—Čović, Glasinac, 2, Pregled osnovnih tipova mlađih faza Glasinca

⁷³ Š. Batović, o. c., str. 64.

⁷⁴ Ibid., str. 63—65.

⁷⁵ V. Hoffiller, Vjesnik AMZ, n. s. VIII, str. 193, sl. 1.

Urna u grobu 2 ima najbliže analogije u japodskoj nekropoli u Jezerinama kod Bihaća. Naime, sličan primerak je nađen u grobu 12 u Jezerinama, nažalost bez ikakvih priloga. Dubina groba je iznosila 0,70 m, a sloj grobova na ovoj dubini, prema podacima V. Radimskog, pripada ranijim fazama I željeznog doba⁷⁶ (tab. XXVI, sl. 1—3).

Nalazi stratuma II

U ovom je stratumu nađen veći broj grobova sa bogatim priložima⁷⁷. Osim predmeta, koji produžuju svoje trajanje iz prethodnih faza, pojavljuje se ovde veći broj nalaza, koje ću, svrstane po grupama, pokušati da bliže hronološki odredim.

Fibule

Kao najbrojnije pojavljuju se i u ovoj fazi fibule. Kao i u stratumu I i ovde ih delimo u nekoliko grupa:

a) lučne fibule sa više puta spiralno zavijenom petljom i zrnom jantara na luku;

b) fibule od bronzane žice sa tri petlje i zrnima stakla ili jantara na luku;

c) fibule sa tri kuglice (fibule a tre bottoni);

d) certosa fibule;

e) naočaraste fibule.

Grupa a

Lučne fibule sa dva ili više puta spiralno zavijenom petljom i zrnom jantara na luku predstavljaju dalji razvojni tip jednopetljaste lučne fibule sa zrnom jantara iz stratuma I. Jedna varijanta, a u isto vreme dalji razvojni stepen ove fibule jeste fibula koju karakteriše nekoliko puta spiralno zavijena glava i luk omotan trakom od tankog bronzanog lima (tab. V, sl. 12). Na luku je često jedno veće ili više manjih zrna jantara ili stakla (tab. V, sl. 16; tab. VI, sl. 4). Ovde treba primećiti da se polukružno raskucana noga, nasleđe od lučne jednopetljaste fibule ranijeg stupnja, sada sve više degeneriše: ona više nije ukrašena niti ima onaj pravilni polukružni oblik. Zrna jantara na luku se, međutim, sve više ukrašuju, ili samo sa nekoliko urezanih koncentričnih kružića, ili se cela jedna strana zrna, obično ona plosnata, ukrašava nizovima ovih ornamenata (tab. V, sl. 11, 12). Ove fibule, kao i pomenute varijante, veoma su česte na teritoriji Japoda. Samo u Kompolju (iskopavanja J. Brunšmida) ima ih više desetina komada. One se nalaze isključivo u grobnim celinama, zajedno s naočarastim fibulama s pločicom od bronzanog lima na poleđini, dvojnim iglama sa glavom u obliku niza osmica i fibulama sa tri kuglice na luku. Za datiranje su za nas naročito interesantne grobne celine koje sadrže ove fibule zajedno s fibulama sa tri kuglice na luku i ukrasnim iglama sa dve ili više kuglica. Isto tako možemo pomenuti i igle sa glavom u obliku osmica, koje se sigurno ne pojavljuju u japodskim grobovima pre HaC stupnja⁷⁸.

⁷⁶ V. Radimsky, GZM, 1893, str. 72, tab. XXXVI, sl. 1a, b i 2.

⁷⁷ Po karakteru nalaza je stratum I od stratuma II oštro odeljen.

⁷⁸ V. Vejvoda, Japodske dvokrake igle, u ovom Vjesniku.

Pre no što se posebno zadržim na opisu i datiranju fibula sa tri kuglice, napomenuću da se lučne fibule sa lukom koji je omotan bronzanom trakom, osim na japodskoj teritoriji pojavljuju dosta često u Italiji. Ovde one imaju nešto manji i fragilniji izgled, ali tipološki nesumnjivo spadaju u istu grupu s našim fibulama. U Italiji ih srećemo u nekoliko varijanti, koje inače nisu zastupljene kod Japoda. Pojava ovih fibula u Italiji uglavnom je ograničena na bolonjske nekropole: Bologna-Savena i Bologna-San Vitale. Često se pojavljuju oblici od tanke bronzane žice, čiji luk sačinjavaju dve tanke paralelne žice omotane trakom od bronzanog lima⁷⁹. Kao ukras na luku vidimo perle od tamnoplavog stakla sa belim kružicama⁸⁰, a jantar, koji je kod Japoda tako čest na ovakvim fibulama, nalazimo i ovde, samo su zrna obično veoma sitna, često bikoničnog oblika i zajedno s perlama ponekad ukrašuju gotovo celi luk, tako da je samo njegov mali deo omotan žicom.⁸¹ Prema ostalom inventaru grobova Müller-Karpe zaključuje da nekropola Bologna-Savena ima nešto više starijih grobova od nekropole Bologna-San Vitale. Bologna-Savena datirana je kod njega većim delom u period Bologna I, što odgovara njegovom HaB₂ stupnju. Ovde preteže veoma veliki broj lučnih fibula s tordiranim lukom, a svega dva-tri groba sadrže fibule s omotanim lukom. Naročito je za nas zanimljiva činjenica što se i jedan od tako malog broja savenskih grobova sa pomenutim fibulama datira u period Bologna II, a baš taj grob sadrži nekoliko ovakvih fibula⁸². Nalazi iz San Vitale datiraju se, kako sam već pomenula, u period Bologna II, što bi odgovaralo stupnju HaB₃ Müller-Karpea za istočnoalpsku oblast i južnu Bavar-sku odnosno HaC za naše oblasti⁸³.

Grupa b

Fibule sa tri i četiri petlje i zrnima jantara i stakla na luku pojavljuju se kod Japoda već krajem HaB stupnja. Tada se one prave od tanje žice, uglavnom četvrtastog preseka, a imaju redovno tri jednostavne petlje i malu polukružno raskucanu nogu. Na luku su okrugle perle od staklene mase ukrašene koncentričnim udubljenim kružicama ispunjenim žutom ili sivom inkrustacijom, zatim belim staklenim perlama i zrnima jantara (tab. V, sl. 3, 14; tab. X, sl. 3—4). Ova se vrsta fibula nalazi i u mlađim fazama, odnosno HaC i HaD stupnju. Velike razlike u izgledu nema, jedino se na ovim kasnijim primercima vide ponekad jedna ili dve petlje, koje više nisu jednostavno savijene, nego se nekoliko puta spiralno zavijaju, te tako imaju oblik spiralne cevčice (tab. VI, sl. 5; tab. XXXII, sl. 1—2). Ali, ovo nije sasvim sigurna odlika isključivo kasnijih primeraka, jer i u grobovima ranijih stupnjeva, dosta retko doduše, srećemo ovako izrađene petlje. Zbog stilskih odlika, odnosno dugog trajanja i tako reći nepromenljivosti oblika, ne možemo sa sigurnošću vršiti datiranja nalaza prema ovim fibulama. Možemo samo reći da je u kasnijim periodima njihova pojava mnogo češća, te prema tome većinom pripadaju stupnju HaC i HaD.

⁷⁹ Müller—Karpe, o. c., Tafelband, tab. 66A, grob 777, sl. 2, 5; tab. 67, sl. 5—7; tab. 80A, grob 57, sl. 10 itd.

⁸⁰ Ibid., tab. 80, grob 57, sl. 11.

⁸¹ Ibid., tab. 79, grob 94, sl. 2, 3, 5.

⁸² Ibid., tab. 80A, grob 57.

⁸³ F. Starè, Arh. vestnik VIII/3—4, prilog 1. Isto datiranje i L. Laurenzi, La civiltà del ferro . . . , tab. I, sl. 3, 8, 9.

Grupa c

Fibule sa tri kuglice na luku (a tre bottoni) treba tretirati slično kao fibule grupe *a* (tab. IV, sl. 2; tab. VI, sl. 3). One su na japodskoj teritoriji često zastupljene i to u nekoliko varijanata, a slično je tako s ovim tipovima i u Italiji. Dosad je gotovo za sve tipove fibula, koje sam pomenula, bilo dosta lako utvrditi njihovu tipološku genezu, pa i njihovo rasprostranjenje. U slučaju ovih fibula situacija je nešto komplikovanija: prvo, o njihovom poreklu i tipološkom razvoju nije se mnogo pisalo u arheološkoj literaturi, a ako i ima kakvih podataka oni su veoma skromni. Tako se na primer R. Ložar pozabavio pitanjem postanka ovih fibula u svom radu o praistoriji Slovenije zbog toga, što je ovaj tip fibule veoma rasprostranjen na ovoj teritoriji⁸⁴. Iako je njegovo izlaganje dosta sumarno i pisano pre više od 20 godina, ipak su neke njegove postavke sasvim prihvatljive i danas, šta više, potvrđene su nalazima o kojima je reč u najnovijoj arheološkoj literaturi. Ali da rezimiram ukratko mišljenje Ložara. Govoreći prvo o zmijastoj fibuli s roščićima, Ložar zastupa mišljenje da je ona italiskog oblika . . . »a pojavljuje se kako u etrurskom periodu srednje Italije, tako i u gornjoitalskim nalazištima«. Kao primer ovakvih fibula kod nas navodi nalaz iz Tržišča, pa zatim Vača i Šmihela, tj. iz nekropola koje svi smatraju za kulturnu zaostavštinu Japoda⁸⁵. Interesantno je ovde napomenuti da, iako se ovde zaista radi o pojavi fibula baš na onim nalazištima koja sadrže veći broj nalaza srodnih onima sa uže japodske teritorije (Lika), ipak ovih tipova nema na užoj teritoriji Japoda, pa se tim pre može prilično jasno odrediti granica rasprostranjenja ovih italiskih oblika i time donekle i granica italiskih uticaja na japodskoj teritoriji. Kažem samo delimično, jer imamo i drugih nalaza na užoj teritoriji Japoda, koji se lako mogu dovesti u vezu s italiskim uticajima, ali verovatnije s onima koji su išli prekomorskim, pa dalje kopnenim putem preko Liburnije, ali ne ovim kopnenim preko Slovenije. Ložar je zapazio da ove fibule sa svojim roščićima koji podsećaju na vegetabilne uzore, ne bi mogle da se dovedu u direktnu vezu sa fibulama čiji je luk ukrašen trima kuglicama. Za ove poslednje pretpostavlja dva genetska izvora: jednu vrstu polukružne lučne fibule s dugom nogom i zadebljanim lukom i degenerisanu čunastu fibulu. Zbog toga baš pojavu kuglica na ovim fibulama ne dovodi u vezu sa biljnim ili životinjskim motivima, nego mu ove kuglice pre liče na neke masivne zakovice, a same fibule nisu tako elegantne i tehnički doterane kao one koje stoje pod uticajem italiskih zmijastih fibula. Dakle, zmijasta fibula s roščićima kao prototip fibule sa tri kuglice ne bi mogla biti ozbiljno uzeta u obzir. Što se tiče ovih drugih, lučnih i čunastih, tu se, sudeći po italiskim uzorima, mogu uzeti u obzir oba ova tipa. Iz kojeg je proizašla naša japodska fibula sa tri kuglice, moglo bi se još diskutovati. Ali da pogledamo prvo primere iz Italije. Rasprostranjenost fibula sa tri kuglice najgušća je u bolonjskom krugu, zatim dolazi centralna Italija (etrurska oblast) i Sicilija. U Adernu na Siciliji pronađen je 1908. god. depo metalnih predmeta težine oko 900 kg u jednom loncu. Među ostalim nalazima ove velike ostave bilo je i više fibula s masivnim lukom, dugom nogom i sa po dva ispupčenja sa strane luka. Prema

⁸⁴ R. Ložar, GMDS, 1934, str. 48—50, sl. 10—12 i tab. VI, sl. 3—5.

⁸⁵ Ibid., str. 50, sl. 11.

tvrđenju Müller-Karpea prilično je sigurno da su ovi tipovi fibula u upotrebi oko 730. g. pr. n. e. što znači već u HaC stupnju Jugoslavije⁸⁶. Među nalazima koji su tipični za stupanj Bologna II, Müller-Karpe pominje i grob 612 iz San Vitale. (Stupanj Bologna II odgovara stupnju Este II odnosno HaB₃, Müller-Karpea za Bavarsku ili HaC Starèa za Jugoslaviju.)⁸⁷ Iz stupnja Este III imamo pojavu ovakvih fibula u grobovima 101, 102 i 155 iz Este. Svi pripadaju stupnju HaC⁸⁸, a ovakvo se datiranje odnosi i na fibule ovog tipa iz picenske oblasti^{88a}. Naročito je za nas interesantna pojava sanguisuga fibula sa ptičjim protomima u grobu 70 iz Este, jer sličnu imamo samo u jednom primerku u Kompolju⁸⁹. Iz srednje Italije imamo nekoliko primeraka od kojih je zanimljiv onaj iz jednog groba iz Tarquinije, a pripadao bi takođe HaC stupnju⁹⁰. U isti stupanj spada i jedan primerak iz Cumae⁹¹. Ovim nisu ni izdaleka pobrojani svi nalazi iz Italije. Tako Montelius navodi oko 30 primeraka iz raznih krajeva Italije.⁹² O svim ovde pomenutim primercima može se reći sledeće: većina fibula imaju lučni oblik, dugu nogu, a luk se na sredini proširuje u po jedno slabije ili jače okruglo ispupčenje, koje se na nekim primercima formira već u sasvim pravilnu kuglicu. Nešto manji broj fibula ima sanguisuga shemu, ali takođe sa dve kuglice na luku, a naročito su česte na etruskoj teritoriji.⁹³ Kao dalji razvojni tip obaju ovih oblika pojavljuje se fibula sa tri plastične kuglice na luku. U srednjoj Italiji nalazimo je u Montefortinu, u Pice-numu⁹⁴, i u Belmonte, takođe u istoj pokrajini⁹⁵. Dva su primerka iz Rima (Forum)⁹⁶. Nekoliko lepih primeraka navodi Montelius iz nepoznatih nalazišta u Italiji⁹⁷.

Prema Müller-Karpeu i Monteliusu pojava fibula sa dve kuglice u Italiji ne može biti nikako starija od stupnja HaB₃ odnosno HaC. Među tipovima stupnja HaB₃ iz južnih delova istočnoalpske oblasti Müller-Karpe pominje i ove fibule⁹⁸, a u Hallstatu se pojavljuju lučne fibule sa dva ispupčenja na luku i dugom nogom i prave a tre bottoni fibule u sloju starijih grobova, koji obuhvataju vreme od 750—600. g. pr. n. e.⁹⁹ Razvijeni oblik fibule a tre bottoni traje i dalje u stupnju HaD, naročito u našim krajevima, gdje se njihov razvoj može pratiti sve do Latena A. Na to je ukazao i Ložar, koji neke slovenačke fibule stavlja u isto vreme kao i certosa fibule, tj. na kraj stupnja HaD i početak latena.

⁸⁶ Müller—Karpe, o. c., tab. 8, sl. 3—11; tekst str. 26 i dalje.

⁸⁷ Ibid., str. 220, sl. 57 i tab. 70, grob 612.

⁸⁸ Ibid., tab. 95, grob 155., tab. 101, grob 70; tab. 102, gro. 278.

^{88a} Bul. pal. It. 1885/86, tab. VII, sl. 1—6.

⁸⁹ Arh. muzej, Zagreb, nepublikovano, Zajedno s ovom fibulom u grobu 142 bile su 4 bele staklene perle, fragmentovana lučna fibula sa dva puta spiralno zavijenom glavom i igla sa dve kuglice. Grob može pripadati najranijem stupnju HaB₃.

⁹⁰ Müller—Karpe, o. c., str. 57, sl. 3/21. Ista fibula na str. 219, sl. 2, predstavnik stupnja Tarquinia II.

⁹¹ Müller—Karpe, o. c., str. 218, sl. 55/6.

⁹² O. Montelius, o. c., I i-II deo.

⁹³ Ibid., Planches I, Serie B, tab. 183, sl. 1 i 9; tab. 191 sl. 2, 3; tab. 192, sl. 2; tab. 217, sl. 4 itd.

⁹⁴ Ibid., tab. 155, sl. 3.

⁹⁵ V. Dumitrescu, o. c., str. 127, sl. 16/21, Belmonte—Piceno.

⁹⁶ O. Montelius, Planches I, Serie B, tab. 358, sl. 5 i tab. 362, sl. 3.

⁹⁷ Ibid., Serie A, tab. X, sl. 118.

⁹⁸ Müller—Karpe, o. c., str. 222, sl. 50.

⁹⁹ K. Kromer, Hallstatt, tab. 32, grob 238; tab. 35, grob 246; tab. 52, grob 304.

Naši primerci iz stratuma II, koji su ovde publikovani, spadaju svakako u stupanj HaC, jer se od kasnijih primeraka iz stupnja HaD ne razlikuju samo po ostalim nalazima iz grobova, koji pripadaju ovom periodu, nego se razlikuju i svojim izgledom i tehničkom obradom.

Kako se u Italiji nalazi zaista velik broj varijanata ovih fibula na osnovu čije se tipologije mogu pratiti svi razvojni stupnjevi, mislim da se može reći da je razvoj naše japodske fibule sa tri kuglice na luku stajao pod uticajem italskih oblika. Prateći dalje razvoj ovih oblika u našim krajevima došla sam do zaključka da su Japodi preuzimajući oblike iz Italije u stvari dobili samo impuls za dalje razvijanje ovog tipa fibula i tako ih prerađivali da se za većinu zaista može reći da su autohtonog porekla ne samo zbog toga što su izrađene u japodskim radionicama, nego baš zbog svog specifičnog stila i oblika kakav ne nalazimo u Italiji.¹⁰⁰

Grupa d

Certosa fibule su veoma česte u Kompolju. Osim podele na dve velike grupe: jednostavne certosa fibule i certosa-strelaste fibule (Certosa-Armburst Fibel), možemo izdvojiti još nekoliko podgrupa odnosno varijanata ovih osnovnih tipova. Osim problema pravilne podele u grupe i uočavanja bitnih karakteristika pojedinih vrsta, potrebno je da se konačno kaže i svoj sud o razvoju pojedinih tipova, pa i o samom problemu porekla certosa fibule. Kompoljski nalazi iz vremena 1902—5 god. pružaju mogućnost diskusije u jednom širem obimu nego što bi ovde prostor dozvolio.

O ova dva primerka, koji su nađeni u kampanji 1955—1956. god., moglo bi se reći samo toliko da pripadaju grupi poznatih certosa fibula iz vremena Lat. A po Reineckeu, a Starè slične primerke datira u period Vače IIb¹⁰⁴ (tab. X, sl. 5; tab. XV, sl. 2).

Grupa e

U stratumu I ove nekropole utvrdila sam postojanje većeg broja naočarastih fibula od bronzane žice sa osmicom u sredini. U stratumu II one se takođe pojavljuju, ali su brojno u opadanju. Sve više međutim preovlađuju druge dve grupe naočarastih fibula i to:

a) spiralne naočaraste fibule od bronzane žice sa osmicom u sredini. Na poleđini ovih fibula nalazi se tanka pločica od bronzanog lima na kojoj je često pričvršćena igla od bronzane, a ponekad od željeza (tab. V, sl. 20, 20a; tab. VI, sl. 1, 1a; tab. VII, sl. 2, 2a, itd.);

b) pločaste naočaraste fibule od bronzanog lima, na sredini kojih se nalazi pločica s okruglim otvorima, koji daju izgled osmice (tab. IX, sl. 1—2a; tab. X, sl. 1—1a; tab. XI, sl. 2, 2a; tab. XII, sl. 1, 1a).

U Sloveniji, Istri, Hrvatskoj i Bosni imamo veliki broj ovih fibula o čijem je razvoju već bilo reći u starijoj i novijoj arheološkoj literaturi. Za tip *a* ovih fibula mislim da je bespredmetno postavljati pitanja tipološkog razvoja, jer je on

¹⁰⁰ O razvoju ovih fibula kod nas biće opširnije govora u posebnom radu.

¹⁰⁴ F. Starè, Prazgodovinske Vače, str. 72.

evidentan. Može se jedino navesti nekoliko primera na kojima se uočava razvojni put od prethodne spiralne naočaraste fibule do ovoga novog tipa. Prema publikovanim bi se nalazima moglo reći da je postanak tipa *a* bio uslovljen samom tehnikom izrađivanja ovih fibula. Zapaženo je, naime, da su spiralne naočaraste fibule iz kulture polja sa urnama uglavnom manjih dimenzija. Što je taj razvoj dalje tekao, fibule su postajale veće. Prilično masivna žica savijena u dva velika diska, spojena je relativno tankom sponom od žice u obliku osmice i kako se težina fibule uvećavala, redovno je dolazilo do toga da je na delu osmice pucala. To nam pokazuje i brojne japodske fibule, koje su uvek oštećene samo na osmici. Da bi se zbog povećanja dimenzija fibula na neki način sačuvala od loma, neophodno je bilo da ona dobije kakvo pojačanje na sredini. Zbog toga je verovatno prvo došlo do toga da se pločica stavljala samo na prostoru od jednog do drugog centra diska, a zatim je kasnije obuhvatala celu poledinu fibule i delimično prelazila svojim krajevima na lice diskosa. I tako, stavljena iz čisto tehničkih razloga, pločica je izmenila i tipološki izgled predmeta i postala s vremenom neophodan element ovakvih fibula. Jer, u mlađim periodima često i fibula relativno malih dimenzija ipak ima na poledini pločicu¹⁰¹.

Što se tiče fibula grupe *b* (pločastih naočarastih fibula), o njihovom poreklu i razvoju bilo je dosta govora u arheološkoj literaturi. Za pitanje njihovog razvoja naročito su važni japodski primerci, jer ih nalazimo u velikom broju varijanata. Među prvima je Truhelka ukazao na mogućnost postanka glasinake kolutaste fibule od spiralne naočaraste fibule, baš na osnovu analogije iz Like¹⁰². Ovde neću opširno iznositi sva mišljenja arheologa o tom problemu. Htela bih samo naglasiti, da su japodske pločaste fibule bez ikakve sumnje siguran dalji razvojni stupanj spiralne naočaraste fibule, jer zato imamo mnogo dokaza baš u nalazima iz Kompolja. Kao prvo, ističem pojavu pločice sa otvorima u obliku osmice, koja je aplicirana na dva pločasta diskosa, a to je redovna pojava na kompoljskim primercima. To je u isto vreme i direktna veza sa osmicom sa spiralne naočaraste fibule. Osim toga ukrašavanje diskosa urezanim koncentričnim krugovima pokazuje da sećanja na spiralnu fibulu još uvek postoje i da ti krugovi i nisu ništa drugo nego imitacija spiralnih diskosa od žice. Ovo se naročito dobro potvrđuje na nekim fibulama kod kojih su koncentrični krugovi tako duboko urezani, da se, iako je fibula pločasta, dobija utisak da su diskosi od žice¹⁰³. Dokaz da su ove fibule direktan potomak spiralne naočaraste fibule sa pločicom jeste i redovna pojava imitacije krakova pločice koji prelaze na lice diskosa. (Up. tab. IX, sl. 1—2a; tab. X, sl. 1—1a, itd.) Na ovim pseudokrakima obično se nalazi jedan koncentrični kružić, koji verovatno oponaša zakovice. Na sredini diskosa ovih fibula čest je veći ili manji umbo od bronzanog lima pričvršćen zakovicom u sredini, a može biti i izliven zajedno sa fibulom, na kojoj se pojavljuje u vidu kupastog ispupčenja. Umbo od bronzanog lima je također gotovo redovan na spiralnim naočarastim fibulama od bronzane žice sa pločicom. (Up. tab. VI, sl. 1—1a; tab. VII, sl. 2, 2a itd.) Dakle,

¹⁰¹ Takav je slučaj baš sa ovde objavljenim fibulama, jer su sve manjih dimenzija.

¹⁰² C. Truhelka, WMBH, 1893, str. 82 i dalje.

¹⁰³ Arh. muzej, Zagreb, nepublikovani grobovi 8, 37, 55, 108 itd. iz Kompolja (iskopavanja J. Brunšmida).

svi elementi spiralne naočaraste fibule od bronzane žice sa pločicom ili bez nje sadržani su na našim livenim pločastim primercima i zbog toga možemo reći da je zapravo razlika između jednih i drugih samo u tehnici izrade i, razume se, u vremenu postanka.

Grobne celine našeg stratuma II ne pružaju nam velike mogućnosti sigurnog opredeljivanja ovih fibula. Grob 12, prema ostalim nalazima, mogao bi u ovom slučaju biti terminus post quem za postanak ovih fibula, jer su ukrasna igla sa dve kuglice i spiralna naočarasta fibula sa pločicom inventar grobova HaC stupnja. Međutim, u nepublikovanim nalazima iz ranijih iskopavanja u Kompolju, pojavljuju se ove fibule u 25 grobova od kojih samo tri groba (grob 8, 97 i 201) sadrže nalaze, koji bi tipološki mogli pripadati i nešto ranijem vremenu, dok svi ostali isključivo imaju nalaze HaC i HaD stupnja (certosa fibule, pravougaone pojasne kopče, igle sa glavom u obliku osmica, fibule sa tri kuglice na luku itd.). Sličnu fibulu iz Cerknice datira Ložar u kasni HaD.

Osim velikog broja tipova i varijanata fibula od kojih ovde nisam sve ni pomenula, u stratumu II nađeni su i drugi zanimljivi predmeti i to: razni privesci, koji su bili na fibulama ili su zasebno prišivani na odelo, bronzani okovi za poja-seve, razna ukrašena i neukrašena zrna jantara, stakla i staklene mase, ukrasne igle i sitna plastika od jantara.

Privesci

Većina je privesaka ovog stratuma nađena na fibulama, osim onog iz groba 24, koji je bio na desnoj strani prsa, sasvim samostalan (tab. XXII, sl. 2). Što se tiče njihovog oblika, možemo ih podeliti u tri grupe:

a) *privesci u obliku pravougaone livene bronzane pločice*, na čijem su donjem delu rupice ili alkice o kojima vise razni štapići, bronzani trougaoni limovi, kalotasti bronzani ukrasi itd.;

b) *privesci u obliku trapezoidne pločice* ukrašeni na gornja dva ugla životinjskim protomima (uglavnom ptice i konji);

c) *privesci u obliku pravougaone ploče, rađeni u tehnici prolamanja*.

Upoređujući priveske tipa *a* i *b* sa sličnim iz Slovenije i zapadnoalpskog područja, možemo reći da su oni po svom stilu izrade (puna pločica) nešto stariji i svakako njihov razvoj možemo dovesti u vezu sa halštatskim antropoidnim pločicama sa jednom alkom.¹⁰⁵ Ptičji protomi su česta pojava na privescima od kraja HaB stupnja nadalje, a konjske glave na privescima dovodi Ložar u vezu s pojavom keltskog uticaja. Vremenski bi, barem što se tiče nekih slovenačkih nalazišta (Vinica) privesci tipa *a* i *b* išli zajedno s fibulama a tre bottoni, fibulama s maskom i certosa fibulama, te ih Ložar stavlja u vreme oko 500. g. pr. n. e.¹⁰⁶ Priveske tipa *c*, rađene u tehnici prolamanja, Ložar smatra kasnijim od ovih pomenutih i stavlja ih u vreme oko 300. do 100. g. pr. n. e., na osnovu činjenice što se oni često nalaze na srednjolatskim fibulama.¹⁰⁷ Naš primerak (tab. XXXII, sl. 2) ne bi mogao

¹⁰⁵ Up. G. Kossack, Studien zur Symbolgut, tab. 17, sl. 2, 4; K. Kromer, Hallstatt, tab. 165, grob 814.

¹⁰⁶ R. Ložar, o. c., str. 64, tab. VIII, sl. 1, 2.

¹⁰⁷ Ibid., str. 66.

biti tako mlad, a o njegovim će karakterističnim stilskim odlikama biti reći malo kasnije, u vezi s opisom i analizom nalaza iz groba 47.

Prema ostalim nalazima iz grobnih celina, u kojima su ova tri tipa privesaka nađena, možemo zaključiti da se oni nisu u ovom stratumu pojavili pre kraja HaC stupnja, a da su naročito česti u HaD stupnju, ukoliko je uopšte moguće oštro odeliti nalaze ova dva stupnja u stratumu II.

Okovi

Okovi za pojaseve čest su inventar japodskih grobova. Svi imaju pravougaonu shemu, ukrašeni su uglavnom urezanim geometrijskim ornamentima, a u Kompolju ih nalazimo počevši od HaC stupnja. U ovom su stratumu nađena samo dva okova za pojas (tab. VII, grob 65, sl. 1, 1a; tab. VIII, grob 66, sl. 2—2a).

Perle od jantara

Upotreba jantara u stratumu II mnogo je češća nego u stratumu I. Osim za ogrlice, zrna se jantara upotrebljavaju veoma često kao ukras na luku fibula. U nekim su grobovima na prsima skeleta nađena okrugla, plosnata zrna jantara, ukrašena fino urezanim geometrijskim ornamentom (tab. V, grob 63, sl. 4, 5; tab. XI, grob 69, sl. 4). Zanimljivo je da neka od ovih zrna nisu probušena niti se na rubovima i poledini vidi bilo kakav trag na osnovu kojega bi se moglo zaključiti, da su bila umetana u kakav okvir. Pretpostavljam zato da su u grob stavljana samo kao prilog umrlom. To mi se čini još više sigurnim zbog toga što su ova zrna nađena isključivo u najbogatijim grobovima. Bogatstvo umrlog, pa možda i njegov viši društveni rang, simboliziraju, osim velikog broja nakita, još i ovakvi priloz koji u stvari nemaju nikakve funkcije nego su tu samo zato da još više istaknu ugled i bogatstvo njihovoga vlasnika.

Od jantara se ovde pojavljuju još i razne figuralne predstave o kojima ću govoriti u daljnjem izlaganju. Oblici su perla razni; uglavnom su to okrugle, plosnate, loptaste ili kesičaste perle. Takođe ima i mnogo perla neodređenog oblika.

Perle od stakla

Osim jantara u ovom stratumu je nađen i veći broj raznih staklenih perla, koje se prema načinu izrade mogu podeliti u dve velike grupe:

- a) perle od belog, žutog, zelenog i plavog prozračnog stakla, manjih dimenzija;
- b) tamnosive perle, ukrašene žutim koncentričnim krugovima, neprozirne i teške, mahom većih dimenzija. Ove perle pojavljuju se ređe već u stratumu I, ali ih u stratumu II nalazimo u mnogo većem broju. Služile su uglavnom kao ukras na fibulama ili kao ogrlica oko vrata.

Sudeći po velikom broju ovih perla, pretpostavila sam da su one proizvod japodskih radionica. Ova je hipoteza dobila potvrdu nakon mikroskopske analize koja je izvršena u laboratoriji Konstrukcionog biroa građevinske industrije NRH. Rezultat je analize sledeći: »Površina je perli nagrižena. Pod mikroskopom ove perle pokazuju nehomogenu staklenu strukturu, koja se sastoji od tamno obojenih (smeđih i crnih) zrnaca uklopljenih u svetliju masu. Staklena je masa lako top-

ljiva, tačka omekšavanja pojavljuje se na temperaturi od 650° C. Ovakva vrsta stakla dobivena je nedovoljnim topljenjem, odnosno samo sinterovanjem sirovina, koje čine staklenu masu, na nedovoljno visokom stepenu temperature. Kod viših temperatura, oko 900° C, ova staklena masa počinje da se topi i bubri, očevidno usled disocijacije karbonatnih zrnaca. Kad se ohladi, ova masa postaje prozračna. Žuti koncentrični kružići sastoje se takođe od iste mase kao i perle, samo je masa inkrustacije pomešana sa okerom.«

Za arheologa su od posebnog interesa dve tačke u ovoj analizi: prvo, da je masa topiva na relativno niskoj temperaturi, što znači da su se perle mogle praviti čak na otvorenom ognjištu, jer temperaturu od 650° C daje danas obični štednjak koji se loži drvima; drugo, pojava karbonatnih zrnaca dokazuje da je smesa od koje se pravila ova vrsta stakla lako mogla biti sastavljena od elemenata koji su nađeni na licu mesta, odnosno na terenu u bližoj okolini naselja.

Posebnu vrstu staklenih perla čine perle sa tri lica (Gesichtspерle). U stratumu II nađene su dve ovakve perle, nažalost van grobnih celina. (Up. tab. XIII, sl. 3.) Svako lice obojeno je drugom bojom (zeleno, žuto, plavo), a oči i nos su predstavljeni belim staklenim kapljicama. J. Déchelette publikuje važan nalaz sličnih perla iz Kerča na Krimu, a datira ih u vreme od kraja 4—2. v. pr. n. e.¹⁰⁸ On napominje da se već od kraja I željeznog doba ovakve perle pojavljuju, doduše samo u obliku maske, kao veoma čest inventar grobova na području sredozemnog bazena. Odatle se ove perle prenose dublje na kopno i čini se da tako stižu i do Japoda. (Jedna ovakva perla nađena je u Sv. Luciji kod Tolmina, a perle sa tri lica, osim u Kompolju, još i u japodskoj nekropoli u Prozoru.) Nosioci su ovih perla, prema Déchelettu, Kelti, a sama se pojava perla može najsigurnije pratiti, prema istom autoru, od vremena Lat. I (500—300. g. pr. n. e.)^{108a}

ZAKLJUČAK

Revizijska iskopavanja 1955—1956. upotpunila su mnoge praznine koje smo imali u vezi s problemom postanka i razvoja života u Kompolju. Opšta slika koju nam pruža nekropola u Kompolju danas se u mnogome dopunjuje novim podacima.

Na osnovu analize priloga i načina sahranjivanja, kao i stratigrafskih podataka, mogli bismo ukratko izvući sledeće zaključke: kompolska nekropola pripada vremenu trajanja kulture ilirskog plemena Japoda. U stratumu I nađeno je nekoliko urni, inače preovlađuje skeletno pokopavanje. Osim urni, koje živo podsećaju na tradiciju kulture polja sa urnama, prilozi ovog stratuma svi pripadaju vremen-ski stupnju HaB, koji u stvari označava kraj kulture polja sa urnama. Čak ima i nešto nalaza iz stupnja HaA₂, ali kako pretežu kasniji elementi, konačni je utisak, da sahranjivanje u ovoj nekropoli počinje u HaB stupnju. Dalje se može iz analize predmeta zaključiti, da se najveći deo nalaza razvijao već u to vreme na autohtonom tlu, a uticaji istočnoalpskog područja i panonske kulture polja sa urnama ogledaju se najviše u ornamentici pojedinih predmeta, a manje u njihovim oblicima. Tako se npr. ornamentika na podlacticama može dovoditi u vezu sa orna-

¹⁰⁸ J. Déchelette, Manuel arch. préh., II, str. 138—139 sl. 575.

^{108a} Ibid., str. 1319.

mentikom raznih predmeta HaB stupnja susednih oblasti, što sam već u prethodnom tekstu napomenula. Isti je slučaj i sa spiralnim narukvicama od bronzanog lima s plastičnim rebrom po sredini, pa zatim i sa fibulama koje imaju tri petlje i romboidno raskucan luk. Kao karakteristični predmeti jednog određenog stila, koji se već može smatrati izrazito japodskim, pojavljuju se kape od bronzanog lima, slepočničarke, podlaktice, lučne fibule sa zrnom jantara na luku i spiralne naočaraste fibule. Ostaje još da se kaže nekoliko reči o kopoljskim nalazima za koje imamo paralele u Italiji, naročito u oblasti Picenuma. O vezama balkansko-ilirske kulture starijeg željeznog doba i pomenute oblasti u Italiji bilo je već dosta govora u arheološkoj literaturi. Već je Merhart upozorio na uticaj koji je sa Balkana delovao na formiranje i razvoj istovremene kulture na italjskom tlu¹⁰⁹. Kromer je takođe dao svoj prilog u vezi sa ovim pitanjem, podržavajući postavke Merharta¹¹⁰. Opširan pregled tog rada, kao i kritički osvrt na mišljenje Dumitresca, dao je nedavno i M. Suić¹¹¹. Na značajan uticaj balkansko-podunavskih oblasti na formiranje picenske kulture ukazao je i M. Garašanin u svom prikazu pomenute Kromerove rasprave¹¹². Svi se ovi autori slažu u tome da su mnogi elementi picenske kulture sigurno poreklom sa našeg tla (mislim na balkansko-podunavski kompleks). Za poreklo i postanak jednopetljastih lučnih fibula Merhart izričito tvrdi da su sa Balkana¹¹³, što najnovija istraživanja sve više potvrđuju¹¹⁴. Suić nalazi mnogo predmeta u liburnskim i japodskim nekropolama za koje s pravom tvrdi, da su stariji od picenskih, a to naročito vredi za spiralne naočaraste fibule, kojih poreklo, po njegovim dobro dokumentiranim navodima, apsolutno treba tražiti na liburnsko-japodskoj teritoriji¹¹⁵. Ne ulazeći ovde dublje u pitanje tačnog fiksiranja terena na kojem su se pojavile lučne jednopetljaste i spiralne naočaraste fibule, pomenula bih samo to da se, sudeći barem po statističkim podacima, veći broj lučnih jednopetljastih fibula nalazi na liburnskoj teritoriji, a spiralnih naočarastih na japodskoj¹¹⁶. Možda bi zbog toga kolevkom prvih trebalo smatrati liburnski, a drugih japodski areal. Dalja istraživanja u tom pravcu verovatno će i ovo pitanje definitivno rešiti.

Nalazi stratuma II, po svojim stratigrafskim i tipološkim odlikama, pripadaju stupnjevima HaC i HaD, odnosno vremenu punog razvoja I željeznog doba. Oštru vremensku granicu između ova dva stupnja teško možemo u Kopolju uočiti, tim pre što u stratumu II nema razlike u načinu sahranjivanja: postoje samo skeletni grobovi.

Mnogobrojni tipološki veoma interesantni nalazi ovog stratuma ukazuju nam vrlo jasno na veze Japoda tog vremena sa susednim plemenima, dalje, razvoj autohtone japodske kulture i uticaje, koje je ova kultura primala i davala. Na materijalu ovog stratuma uočavamo cvetanje i razvoj autohtonog stila. To se zapaža

¹⁰⁹ G. v. Merhart, *Bonner Jahrbücher*, str. 85.

¹¹⁰ K. Kromer, *Mitt. d. prähist. Komm.*, V, No. 5.

¹¹¹ M. Suić, *Vjesnik za arh. i hist. dalm.*, 1953, str. 111.

¹¹² M. Garašanin, *Starinar*, NS, II, str. 307—308.

¹¹³ G. v. Merhart, o. c., str. 85—86.

¹¹⁴ R. Drechsler—Bižić, *Vjesnik AMZ*, III ser. I, str. 47—51.

¹¹⁵ M. Suić, o. c., str. 89 i dalje.

¹¹⁶ Š. Batović, o. c., str. 64.

na lučnim fibulama sa dugom nogom i tri kuglice na luku (fibule a tre bottoni) i fibulama sa jednom, spiralno zavijenom petljom i lukom omotanom trakom od bronzanog lima. U ranijim sam izlaganjima govorila o ovom tipu fibula upoređujući ih sa primerima iz stratuma I i zaključila da su one tipološki i genetski samo jedna varijanta daljeg razvoja lučne jednopetljaste fibule. Spiralne naočaraste fibule sa pločicom od bronzanog lima i pločaste naočaraste fibule, takođe su veoma karakteristične za ovu fazu razvoja japodske autohtone kulture. Od fibula, koje karakterišu japodski autohtoni stil svakako treba spomenuti i fibule sa tri petlje i raznim zrnima na luku. Zrna su najčešće od staklene mase i jantara. (Up. tab. V, grob 3, sl. 14). Ovakvih fibula ima na desetine, i to najviše na užoj japodskoj teritoriji, tj. u središnjim delovima današnje Like. Veći broj privesaka, naročito na fibulama, čini mi se da pokazuje najviše specifičnih japodskih karakteristika. Po svojoj se shemi, doduše, ovi privesci mogu uvrstiti u veliku i brojnu grupu halštatskih privesaka Srednje Evrope, ali ih od njih razdvajaju specifične osobine na osnovu kojih možemo s pravom govoriti o postojanju originalnog japodskog stila i radionica u kojima su napravljeni. To naročito vredi za privesak iz groba 24 (tab. XXIII, sl. 4), koji je po svojoj koncepciji zaista unikat svoje vrste. Slično je i s privescima iz groba 47 (tab. XXXII, sl. 1, 2). Privesak na slici 1 ima trapezoidnu shemu sličnu onima iz Slovenije¹¹⁷, a izduženi trapezoidni privesci na lančićima lako se mogu dovesti u vezu s istim takvim oblicima iz Vača¹¹⁸, Hallstatta¹¹⁹, Thalinga¹²⁰ i dr. Priveske iz Vača datira Starè u stupanj Vače IIb, odnosno u vreme od 450—350. g. pr. n. e., dok Kromer slične priveske iz Halstatta stavlja u svoj period mlađih grobova, što odgovara vremenu 600—500. g. pr. n. e. Privesak na slici 2 sastoji se od dve pravougaone pločice, od kojih je gornja rađena u tehnici prolamanja, i to tako da bronzana pločica, koja je ostala, čini jednu cik-cak traku, a šupljine koje ograničava imaju izgled trougla. U sličnoj je tehnici rađen i privesak iz Vinice¹²¹, zatim privesak iz Magdalenske Gore¹²², Jezerina¹²³ i Prozora¹²⁴. Prema tipu fibule u Jezerinama, na kojoj je ovaj privesak nađen, možemo ga datirati najkasnije u Lat. A. U Prozoru se fibule sa ovakvim privescima datiraju u vreme Lat. A—B. Pojasna kopča iz Donje Doline, rađena u istoj tehnici, može se na osnovu ostalih nalaza iz groba datirati u vreme od 625—500. g. pr. n. e.¹²⁵ Kako se vidi iz ovih nekoliko primera, tehnika o kojoj je reč upotrebljava se i u vreme punog halštata, i u latenu. Stoga nam samo ona na privesku iz groba 47 u Kompolju ne bi mogla biti merodavna za precizno datiranje celog priveska, iako ipak imamo prema ovim podacima ograničen vremenski prostor u kojem je moguća njihova pojava: najranije 625. g., a najkasnije 350. g. Mlađu provenijenciju ovog priveska potvrđuju nam još neki njegovi elementi: prvo, sam oblik pločica, koje su pravougaone, a ne više trape-

¹¹⁷ R. Ložar, o. c., str. 30, sl. 1—3.

¹¹⁸ F. Starè, Vače-katalog, tab. LVIII, sl. 3—4.

¹¹⁹ K. Kromer, Hallstatt, tab. 165, grob 814.

¹²⁰ R. Pittioni, Urgesch. d. Österreich. Raumes, str. 557, sl. 387.

¹²¹ R. Ložar, o. c., str. 30, tab. VIII, sl. 3.

¹²² Ibid., str. 39, sl. 3.

¹²³ V. Radimsky, GZM, tab. X, sl. 1.

¹²⁴ Š. Ljubić, o. c., tab. XXI, sl. 107—108.

¹²⁵ Č. Truhelka, Pfalbau im Savabette, II, tab. XL, sl. 13—14. Datiranje se može izvršiti na osnovu glasinačkih dvopetljastih fibula sa četvrtastom nogom i bronzanih kalotastih dugmeta rađenih u tehnici probijanja, koje predmete Benac—Čović stavlja u fazu Glasinac IV c (625—500 g.).

zoidne, zatim kalotasti privesci tako česti u nalazima iz mlađih faza nekropole u Kompolju¹²⁶, Jezerinama¹²⁷ i Ninu¹²⁸. Naročito nam je važna samo jedna mala očuvana ljudska glava na gornjoj ivici priveska. Naime, halštatski su privesci uvek imali ptičje protome ili konjske glave na uglovima, a na ovom se pojavljuje ljudski lik. Pojava ljudskog lika na fibulama (Maskenfibeln) nije ranija od kraja HaD stupnja, a u upotrebi je sve češće u latenu, naročito oko 500. g. pr. n. e. u našim krajevima. Tako u Vinici, u kojoj se za početak života uzima 500. godina imamo sličnu predstavu ljudskog lica na fibuli a tre bottoni¹²⁹, a u Vrepcu na dve fibule takođe sličan lik. Oba bi groba iz VrePCA pripadali po svom inventaru najranije 500. godini¹³⁰. Vrlo primitivna izrada ove glave podseća na niz sličnih o kojima govori Déchelette. Pomenute figure stavlja on vremenski u svoj prvi stupanj mlađeg željeznog doba, odnosno u Lat. A¹³¹. Što se tiče oblika fibule na kojoj se ovaj privesak nalazi, on se takođe ne može smatrati starijim od HaD stupnja. O ovim fibulama bilo je reči u ranijem izlaganju iz kojeg se videlo da one tipološki mogu pripadati mlađem stupnju u Kompolju, iako nisu sasvim siguran putokaz za preciznije datiranje. Znači, za određivanje hronologije ovih privesaka važniji su nam rezultati stilske analize samih privesaka, a ta nam analiza nesumnjivo dopušta i mogućnost datiranja ovih predmeta u stupanj HaD, odnosno početak Lat. A.

Osim proizvoda japodskih radionica od kojih sam samo neke pomenula, ovde ću se pozabaviti i sa još nekim elementima koji sačinjavaju inventar japodskih nekropola, a svojim tipološkim i stilskim odlikama pokazuju da su Japodi održavali jake veze sa susednim etničkim grupacijama. Ovde prvenstveno dolaze u obzir odnosi Japoda i italske kulture počev od kraja HaD stupnja, zatim i problem odnosa Japoda i Kelta, kao i pitanje nekih diferencijacija u okviru same japodske kulture (odnos južnih grupa u Lici i severnih u današnjoj južnoj Kranjskoj). Na sva ova pitanja neću moći da odgovorim tako potpuno kako bi se to na osnovu svih dosad iskopanih japodskih nalaza moglo učiniti, jer se u ovom radu moram prvenstveno zadržati na tretiranju nalaza iz kompoljske nekropole, iskopanih 1955—1956. godine. Nalazi stratuma II pružili su mogućnost da se pokrenu neka pitanja u vezi sa formiranjem i razvojem mlađih faza japodske kulture.

Nalazi stratuma II, kao što sam već ranije pomenula, po svojim stilskim i tipološkim odlikama pripadaju stupnju HaC, a pretežno stupnju HaD. Kraj ovog stupnja istovremeno označava i kraj kulture I željeznog doba i prelaz na II, odnosno laten. Razume se, vreme ovog prelaska u pojedinim krajevima Evrope nije istovremeno, niti je svagde jednako uticalo na promenu autohtonog stila. Da navedemo baš primer Ilira, za koje se odavno zna da su veoma konzervativni u primanju novotarija, a svoje specifično obeležje njihova kultura zadržava čak i u rimsko doba. Stratum II obiluje velikim brojem nalaza koji pokazuju dalji razvoj i cvat japodskog autohtonog stila: spiralne naočaraste fibule, fibule od bronzane žice sa tri spiralne petlje, razni privesci itd.

¹²⁶ Arh. muzej, Zagreb, nepublikovano.

¹²⁷ R. Radimsky, GZM, V, tab. IV, sl. 9.

¹²⁸ Arh. muzej, Zadar, nepublikovano.

¹²⁹ R. Ložar, o. c., str. 24, sl. 3.

¹³⁰ D. Drechsler-Bižić, o. c., tab. X, sl. 70; tab. XI, sl. 88.

¹³¹ J. Déchelette, Manuel II, str. 1301, sl. 565

Govoreći o nalazima stratuma I istakla sam da su Japodi već u stupnju HaB imali dodirnih tačaka sa istovremenim kulturama Italije, i da je, šta više, njihov uticaj u pojedinim oblastima bio veoma značajan. Pitanje ilirskih migracija na teritoriji Italije danas se sa sve većom sigurnošću potvrđuje.¹³² Slika tih odnosa krajem I i početkom II željeznog doba izmenjena je utoliko što su uticaji iz Italije na japodsku teritoriju postali jači nego u prethodnom periodu. Tako npr. čunaste fibule, zmijaste fibule i neki drugi elementi, o kojima ću ovde još govoriti, postaju češći inventar japodskih grobova, a njihovo se poreklo nesumnjivo mora tražiti u Italiji. Koncem stupnja HaD, a naročito u vreme Lat. A, veoma je česta i pojava certosa fibula. Oko 500. g. u severnoj Italiji moramo računati sa jakim etrurskim elementom, a uticaji grčkog sveta preko Spine i Adrije duboko u unutrašnjost zemlje, igraju takođe značajnu ulogu u formiranju jednog novog umetničkog stila na predmetima materijalne kulture¹³³. Nešto kasnije, oko 400. g., prodiru Kelti u severnu Italiju i ostaju gospodari cele te oblasti izuzev Venetskog zaliva. Oni prelaze i preko Apenina, prodiru prema jugu sve do Rima, ali pokorene oblasti ne drže dugo u svojim rukama izuzev zapadne obale Jadrana između Riminija i ušća Esine severno od Ancone. Pod svojom vlašću imali su najduže dolinu Poa, a ostaci njihove kulture poznati su iz bolonjskih nekropola tog doba, naročito iz Marzabotta¹³⁴. Društveno-ekonomski i politički elementi uticali su veoma snažno na formiranje i razvoj materijalne kulture tog vremena u Italiji. Grčki import, kojeg poznajemo sa Glasinca, a u novije doba iz Srbije¹³⁵ i Makedonije¹³⁶ ne uključuje više mogućnost veza sa klasičnim svetom samo preko mora, nego i preko kopna. Sva ova visoka kultura i razna nova strujanja u životu i umetnosti pojedinih kulturnih središta tadašnje Evrope odražava se, doduše, u sve češćim tragovima u ilirskim oblastima u kojima još u najvećem stepenu ipak preovlađuje originalni autohtoni stil i razvoj. U vezi s ovim, u stratumu II posebnu pažnju zaslužuju nalazi iz groba 47. Osim dve fibule sa privescima o kojima sam ranije govorila, u ovom je grobu nađena i sitna plastika od jantara (tab. XXVIII—XXXII). O ovoj plastici bilo je nešto opširnije govora u prethodnom izvještaju sa iskopavanja u Kompolju¹³⁷. Ako bi se datiranje ove plastike izvršilo prema fibulama, koje su s njom nađene, onda bismo je svakako najranije morali staviti negdje na kraj stupnja HaD. Što se same plastike tiče, tu moramo utvrditi dve stvari: hronologiju i provenijenciju ovih predmeta. Najveći broj analogija našla sam na tlu Italije, i to baš u onim krajevima koje su od 7—5. v. držali Etrurci, a od polovine 6. infiltrirali grčki kolonisti i trgovci.

U nekropoli iz Certose kod Bologne, u grobu 100, nađena je jedna perla od jantara, koja ima dosta zajedničkih crta sa glavom iz Kompolja. Prilozi groba 100 datiraju ovu perlu u kraj 6. i početak 5. v. pr. n. e. (up. tab. XXXIII, sl. 1—10)¹³⁸.

¹³² M. Suić, o. c., str. 73—75.

¹³³ F. Schachermayer, *Etruskische Frühgeschichte*, str. 202 i dalje.

¹³⁴ J. Filip, *Ketlové ve středni Evropě*, 1956, str. 22 i dalje.

¹³⁵ Đ. Mano—Zisi—Lj. Popović, o. c., str. 49.

¹³⁶ *Ibid.*, str. 30—38.

¹³⁷ R. Drechsler—Bižić, *Radovi i rasprave JAZU*, 1959.

¹³⁸ Za fotografiju ovog groba zahvaljujem doc. dr F. Starèu, Ljubljana.

Druga bi analogija bila iz nekropole u Marzabottu kod Bologne.¹³⁹ Glava je rađena u jantaru, visina 4 cm. Nažalost, nije nađena u zatvorenoj grobnoj celini. Pored ove glave, skrećem pažnju ovde na ovnujske glave na dršci jedne bronzane posude sa istog lokaliteta, kao i na glave životinja na tabli XXXIII, sl. 4. Veoma slična glava, samo primitivnije rađena, iskopana je u Kompolju zajedno sa zrnima jantara koja predstavljaju jako stilizovane ovnujske glave (tab. XXXIII, sl. 5).

U okolini Ancone, u Falconari, nađen je veoma lep primerak obrađenog jantara, koji se verovatno nalazio na luku fibule, jer je skroz horizontalno probušen¹⁴⁰. Stil izrade ovih figura, kako navodi Kredel, pokazuje da bi datum izrade mogao biti negde oko 520—500. g. pr. n. e. Autor postavlja nekoliko hipoteza o provenijenciji ove plastike i u zaključku kaže da bi, sudeći po izradi, morala pripadati »grčkom kulturnom krugu«. Kompoljska plastika nema na prvi pogled mnogo zajedničkih crta s ovom plastikom.

Jedan drugi reljef, za koji se smatra da je nađen u mestu Ruvo u Apuliji, približava se u većem broju detalja kompolskoj plastici, naročito u tretmanu očiju i kose.¹⁴¹

Tražeci analogije za plastiku iz Falconare, Kredel je pominjao sličnost sa reljefima iz Monteleone u sabinskim brdima, kao i s okovima s kola iz Perugie i Efesa u Maloj Aziji. Bronzani okovi kola iz Castel San Mariano iz okoline Perugie pokazuju u izvesnim crtama srodnost s kompolskom plastikom, mada ova posljednja ipak ima pečat nešto drukčijeg stila (tab. XXXIV, sl. 1). Petersen kaže za pomenute reljefe iz Italije da su slični nekim iskucanim predstavama na kolima s jedne etrurske urne čija mi reprodukcija nije bila pristupačna. Što se tiče provenijencije i datiranja ovih okova iz Perugie, autor ih smatra »starojonskim«, a datira ih u kraj 6. i početak 5. v.¹⁴²

Za okove bronzanih kola iz Monteleone, Furtwängler tvrdi da su rađeni na italjskom tlu, a brojne analogije pominje uglavnom s etrurske teritorije, kao i nešto iz Picenuma, koji u to vreme stoji pod jačim etrurskim uticajem, a istovremeno i pod uticajem tzv. orijentalizirajućeg jonskog stila¹⁴³.

U rešavanju pitanja provenijencije kompolske plastike ne smemo gubiti iz vida da su sve dosad pobrojane analogije iz kraja 6. i početka 5. v. pr. n. e. To je vreme kada u pomenutim delovima Italije vladaju Etrurci, a obale sve više zapljuskuje talas grčke kolonizacije. Fokejci osnivaju Spinu i Adriju, a njihovi uticaji prodiru dolinom Poa duboko u unutrašnjost zemlje. U Picenumu je taj uticaj veoma jak, a baš s ove teritorije imamo veliki broj obrađenog jantara s kojim neke paralele povlačimo u kompolskim nalazima. U Picenumu dosad nije bilo potpuno adekvatnih primeraka sa kompolskim, a oni iz Certose i Marzabotta, koji po svom stilu stoje najbliže našim, istovremeno pokazuju da se na picenskoj teritoriji pre može govoriti o neveštoj produkciji domaćih majstora, koji su pred očima mogli imati u to vreme bolje uzore nego što su bili njihovi originalni.

¹³⁹ O. Montelius, *Civ. prim. Ital.*, I, tab. 109, sl. 15.

¹⁴⁰ F. Kredel, *Jahrbuch d. Deutsch. Arh. Inst.*, XXXVIII/IX, str. 169.

¹⁴¹ *Ibid.*, tab. V.

¹⁴² Petersen, *Antike Denkmäler II*, tab. 15, sl. u tekstu, str. 3—4.

¹⁴³ Brunn—Bruckman, *Denkmäler Griech. u. Röm. Skulptur*, tekst A.

U vreme, kada je otkrivena plastika u Kompolju, novopazarsko blago bilo je još pod zemljom. Nalazi iz groba 47 stajali su usamljeni nasuprot većem broju barem približno sličnih nalaza u Italiji. Import iz južne Italije u Novom Pazaru učvrstio me je u mišljenju da se i u Kompolju može računati sa importom, ali ovde verovatno iz Severne Italije, koja stoji tada pod etrurskom vlašću, jer, kako sam već rekla, izvesni elementi ukazuju na analogije sa etrurskim nalazima. Među tim elementima upozoravam na urezane znakove na ovalnom zrnu jantara (tab. XXXI, sl. 2, 2a), koji sigurno nisu ovde sasvim slučajno stavljeni. Na jednom zrnu iz Jezerina (grob VI) zapazio je Radimski slične ureze i o njima rekao: »... na jednoj strani vide se različiti urezani znaci, pa je to može biti pismo«^{143a}. U novije je vreme B. Čović, kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu, našao na rubu jedne zemljane posude urezane znake. Prema njegovom usmenom saopštenju, na toj su posudi sasvim sigurno znaci koji predstavljaju slova, odnosno natpis. Interesantno je da i ova posuda, kao i zrno iz Kompolja potiče iz kraja 6. i početka 5. veka pre n. e.

Prilikom sređivanja nalaza iz tumula II u Kompolju pronašla sam među velikim brojem zrna jantara i neke interesantne nalaze, koje ovde treba spomenuti baš u vezi pitanja obrade jantara u japodskim radionicama. Uporedimo li jantarske glave iz groba 47 i glavu na tabli XXXIII, sl. 6, odmah ćemo na ovoj primetiti neveštu ruku domaćeg majstora, koji poznaje bolje uzore, ali ih ne može u svojoj izradi dostići. Pogledajmo dalje ovnujske glave. U Novom Pazaru, Picenumu i Certosi one su predstavljene realistično¹⁴⁴. U Kompolju samo jedna ima donekle izgled koji podseća na ove pomenute, dok su ostale potpuno izgubile svoj realistični oblik i stilizacijom postale srololike perle na čijem su širem delu nekadašnji rogovi pretvoreni u široke plastične trake ukrašene urezima (tab. XXXIII, sl. 7). Znači li ovo da japodski majstor nije znao da predstavi ovnujsku glavu, ili možda pre to da su uzori, koje je on imao, bili već tako dobro poznati da je otišao korak dalje i počeo stilizirati. Što se tiče ptice iz Castel San Belino u Picenumu (Tab. XXXIII, sl. 2) Marconi kaže da je ovde posredi jedna dosta nespretna kopija starorimskih radova, a da u Picenumu ne može biti starija od druge polovine 6. v.¹⁴⁵. Sličnost sa pticom iz Kompolja zapaža se samo u detaljima obrade krila i trupa, ali nam je dosad to ipak tipološki najbliži primerak. Glava konja podseća na rad iz Marzabotta, samo što se i ovde vidi nespretniji rad japodskog majstora (tab. XXXIII, sl. 5).

Zbog svega toga veoma sam sklona da kompolsku plastiku groba 47 smatram importom, i to bi za sada bio najpoznatiji i najkarakterističniji primer, koji ukazuje na postojanje veza između Japoda i arhajskog grčkog sveta posredstvom Italije. Ne smemo zaboraviti i veze Japoda s južnom Italijom od kraja 6. v., što se vidi po importu apulskih vaza u Jezerinama, Istri i severoalpskim oblastima (vaze iz Picuga i Stične).

¹⁴⁴ Ibid., str. 415, sl. 47.

¹⁴⁵ Marconi, Monumenti antichi, 1935, str. 414, sl. 46.

Nešto bi mlađe provenijencije bila glava od jantara koju je otkopao Brunšmid u Kompolju. Ona je po svom stilu bliska plastici koja stoji pod uticajem keltskog elementa. To se naročito vidi u stilizaciji kose i očiju, pa i ostalih delova lica. Perla je nađena u nesigurnoj grobnoj celini, pa bi je vremenski možda bilo teže fiksirati, da nije gotovo sasvim adekvatnih nalaza iz nekropole u Belmonte Piceno gde ih je nađeno ukupno šest komada, a Marconi ih datira u kraj 5. v., ne pripisujući ih određeno nijednoj etničkoj skupini. Ova glava iz Kompolja i one iz Picenuma lako bi nam mogle poslužiti kao dokaz keltskih trgovačkih veza s italiskim tлом još pre invazije, pa posredno i s Japodima.

Od 4. v. počinje grčka kolonizacija naše obale, odnosno iz tog vremena imamo o tome prve pisane izvore. Na Hvaru, Visu i Korčuli osnivaju se prva naselja kolonista. Helenizam kulturno povezuje celo Sredozemlje, pa se širi ne samo našom obalom nego i po unutrašnjosti. Iz tog vremena imamo u Kompolju jedan nalaz. Prilikom iskopavanja 1956. g., van groba, na dubini 0,50 m. nađen je fragmenat fibule od bronzane žice s malim zrnom jantara na luku i jednom vitrejom elipsoidnog oblika sa predstavom lava izrađenom u tehnici intalja (intaglio). Oblik i boja stakla odgovaraju detaljno nalazima iz Vičje Luke na Braču, a Mano-Zisi i Popović smatraju ih primercima domaćih radionica, koje helenističke elemente prerađuju u svom duhu¹⁴⁶. Nalaz iz Kompolja bi lako mogao pripadati istoj ili sličnoj ilirskoj radionici na Braču i odatle kao trgovački artikl mogao biti prenet na teritoriju Japoda¹⁴⁷.

Elementi keltskog uticaja u ovoj kampanji jedva se mogu zapaziti. Iz ranijih, Brunšmidovih, iskopavanja imamo takođe veoma malo nalaza koji bi se mogli smatrati keltskim. To ne znači da je život u Kompolju prestao krajem HaD stupnja. Dve srednjelatenske fibule (Brunšmidova iskopavanja), perle sa tri lica, fibule sa tri spiralne petlje i zrnima jantara, za koje imamo paralele u Jezerinama u grobovima sa srednjolatenskim nalazima, sve to govori da je život ovde trajao i dalje kroz laten, mada, kako sam već pomenula, ni izdaleka nemamo toliko latenodobnog, a još manje keltskog materijala na osnovu kojeg bismo mogli dati sigurnu gornju granicu, odnosno sigurno fiksirati prestanak života na ovom naselju, kao što je to npr. učinjeno u Jezerinama ili u nešto nesigurnijoj meri u Prozoru.¹⁴⁸

NAPOMENA

Ovaj rad bio je predat u štampu krajem 1961 g. Nedavno sam, međutim, dobila iz Italije neke nove podatke i analogije za plastiku groba 47 u Kompolju, pa ovim dopunjavam prethodni tekst.¹⁴⁷

U grobu 740 B u Spini (Valle Pega), nađena su dva primerka od jantara u obliku ljudskih glava u profilu. Jedna od njih (sl. 1 u tekstu) sasvim je adekvatna kompolskoj glavi na tab. XVIII, sl. 1—1a. Privesci iz Spine datirani su prema

¹⁴⁶ Đ. Mano—Zisi i Lj. Popović, o. c., str. 60—66.

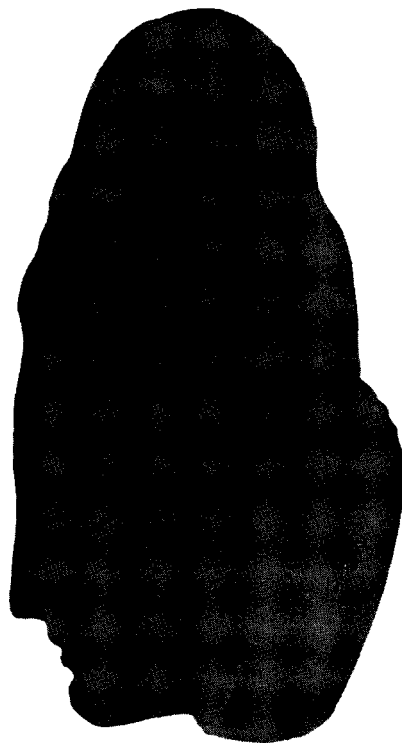
¹⁴⁷ Na podacima zahvaljujem G. Bermond-Montanari iz Bologne.

¹⁴⁸ Mostra dell' Etruria padana e della città di Spina, Catalogo I, str. 367—368, No. 1190.

ostalim nalazima iz groba u kraj V veka pre n. e.¹⁴⁰ Kako cela nekropola traje od kraja VI do kraja V veka pre n. e., to ovakvo datiranje ne menja u biti hronologiju kopoljske plastike, koju sam na osnovu već pobrojanih analogija iz Italije stavila na početak V veka.

Ova plastika iz Spine izvredno je važna i za rešavanje provenijencije kopoljske plastike. Naime, u prethodnom tekstu sam navela da su grčki uticaji prodrli dolinom Pada duboko u unutrašnjost zemlje i u Picenum, odakle sam pretpostavila da je i kopoljska plastika mogla biti prenesena. Sada je međutim evidentna direktna veza Spine i japodske teritorije.

Što se tiče stila izrade, E. Arias¹⁴⁹ smatra da su sitni predmeti u koje ubraja i ove priveske od jantara proizvod etrusko-jonske simbioze, što sam i ja u svom ranijem izlaganju tvrdila.

Sl. 1, Spina, privesak od jantara iz groba 740 B.

POPIS GROBOVA

Grob 1 (tab. IV, sl. 8—14)

Stratum II, blok II, kv. B, dubina 0,60 m. Skelet leži u opruženom stavu na leđima, orijentisan sever-jug s licem prema jugu. Pol nije utvrđen.

Nalazi: na prsima i kod ruku bronzana pinceta, inv. br. 15526; dve bronzane livene alke, inv. br. 15527; fragmentovan privesak u obliku ljudske stilizovane figure, inv. br. 15528; dve fragmentovane otvorene bronzane narukvice, inv. br. 15529; fragmenat tamnosmeđeg suda od pečene zemlje, slabo glačane površine, inv. br. 15530.

Grob 2 (tab. IV, sl. 7)

Stratum II, blok II, kv. B, dubina 0,70 m. Dislociran skeletni grob, ukopavanjem groba 1. Pol nije utvrđen. Nedaleko od ostataka skeleta nađena je jednopetljasta lučna fibula, inv. br. 15531.

¹⁴⁹ Op. cit., E. Arias, *Arte greca ed etrusca a Spina*, str. 276

Grob 3 (tab. V, sl. 13—19)

Stratum II, blok II, kv. A, dubina 0,60 m. Umrli leži u zemlji, ograđen kamenjem nepravilnog oblika. Skelet slabo očuvan, orijentisan sever—jug s licem prema jugu. Pol nije utvrđen.

Nalazi: Bronzana fibula sa tri petlje, inv. br. 15634. Na luku tri zrna od sive staklene mase; dva sa strane ukrašena inkrustiranim žutim koncentričnim kružićima, inv. br. 15635; fragmentirana lučna fibula od željeza. Zrno na luku ukrašeno kao prethodno, inv. br. 15636; gornji deo ukrasne igle, inv. br. 15637; fragmenat bronzane pojasne kopče, inv. br. 15638; bronzani privesak, inv. br. 15639; niz od 18 zrna jantara, inv. br. 15640.

Grob 4 (tab. I, sl. 1—6)

Stratum II, blok I, kv. A, dubina 0,30 m. Dislociran grob od kojeg je ostala samo lubanja, licem okrenuta zemlji.

Nalazi: dva tordirana bronzana torquesa, inv. br. 15531; bronzana slepočničarka. Ornamenat rađen u tehnici tremoliranja, inv. br. 15532; bronzani lančić od niza karičica, inv. br. 15533; Veći broj sitnih, kalotastih bronzanih dugmeta. Nađena su na lubanji i oko nje, inv. br. 15534; kriva bronzana igla, možda sa fibule, inv. br. 15535; dve perle od belog stakla, inv. br. 15536.

Grob 4a (tab. III, sl. 4)

Stratum II, blok I, kv. A, dubina 0,35 m. Vrlo slabo očuvan skelet leži u zemljanoj raki, orijentisan sever—jug s licem prema jugu. Pol nije utvrđen.

Nalazi: fibula od bronzne tipa Vače, inv. br. 15537.

Grob 5

Stratum II, blok I, kv. A, dubina 0,60 m. Skelet dosta dobro očuvan, leži u zemljanoj raki, orijentisan sever—jug s licem prema jugu. Pol ženski.

Nalazi: 10 perla od belog stakla, inv. br. 15641; 1 tamnosiva perla od staklene mase, ukrašena koncentričnim krugovima, inv. br. 15547.

Grob 6 (tab. XXIV, sl. 1—2)

Stratum II, blok III, kv. A, dubina 0,80 m. Očuvan skelet muškog pola, orijentisan istok-zapad s licem prema istoku. Skelet je okružen lepo poredanim kamenim pločama nepravilnog oblika, a bio je pokriven zemljom i kamenjem. Priloga nema.

Grob 7

Stratum II, blok II, kv. A, dubina 0,85 m. Slabo očuvan skelet bio je položen na dasku od koje su se sačuvali samo tragovi. Orijetntisan istok—zapad s licem prema istoku. Pol muški.

Nalazi: nekoliko fragmenata tamnosmeđe keramike, inv. br. 15642; jedna cela i nešto fragmentovanih otvorenih bronzanih narukvica, inv. br. 15643; (up. tab. I, sl. 11)

Grob 8 (tab. I, sl. 11—12)

Stratum I, blok II, kv. A, dubina 0,95 m. Slabo očuvan skelet, orijentisan sever—jug s licem prema severu. Grobna raka ograđena s nekoliko kamenova. Pol nije utvrđen.

Nalazi: nekoliko celih i fragmentovanih otvorenih bronzanih narukvica, inv. br. 15644; kraj glave nekoliko fragmenata keramike, inv. br. 15645.

Grob 9 (tab. III, sl. 5—7)

Stratum II, blok I, kv. A, dubina 0,30 m. Skelet nađen samo u tragovima, a leži direktno u zemlji.

Nalazi: veliki tordirani torques, inv. br. 15538; deo bronzane slepočničarke ukrašen kanelurama, inv. br. 15539; jedno kalotasto dugme sa šiljkom, inv. br. 15540.

Grob 10

Stratum II, blok III, kv. A, dubina 0,96 m. Skelet leži u žućkastoj zemlji, delimično ograđen kamenjem nepravilnog oblika. Kosti nogu i glava dobro očuvani, dok ostali deo skeleta potpuno nedostaje. Pol muški. Verovatno je deo skeleta uništen ukopavanjem groba 6, čija se kamena konstrukcija naslanja na ovaj grob. Orijetntacija skeleta sever—jug s licem prema jugu. Nalaza nema.

Grob 11 (tab. XXV, sl. 1)

Stratum I, blok III, kv. B—C, dubina 1,10 m. Od skeleta su očuvani samo delovi kalcinirane lubanje, kosti ruku i butne kosti. Pol nije utvrđen. Umrli je bio položen na dasku od koje se sačuvao trag u dužini 1,20 m. Na kamenju koje je ograđivalo ovaj skelet sačuvani su takođe tragovi ugljenisane daske u visini od 8 cm. Po tome bi se moglo pretpostaviti da je umrli bio pokopan u jednoj vrsti drvenog kovčega samo bez poklopca. Skelet je orijentisan sever-jug, s licem prema jugu. Nalaza nema.

Grob 12 (tab. III, sl. 8)

Stratum I, blok III, kv. C—D, dubina 1,15 m. Veoma slabo očuvan skelet leži u zemlji, a zatrpan je bio sitnim kamenjem i zemljom. Pol nije utvrđen. Orijehtacija sever-jug s licem prema jugu.

Nalaz: fragmentovana bronzana fibula sa tri petlje i raskucanim lukom, inv. br.15646.

Grob 13

Stratum II, blok I, kv. C, dubina 0,60 m. Slabo očuvan skelet stavljen je direktno u zemlju, orijentisan istok-zapad s licem prema zapadu. Pol nije utvrđen.

Nalazi: ispod vrata jedna perla, inv. br. 15647; bronzani tordirani torques, inv. br. 15648 (up. tab. III, sl. 5); nekoliko dugmeta verovatno sa kape, inv. br. 15649.

Grob 14

Stratum II, blok I, kv. B—C, dubina 0,80 m. Umrli je bio položen na dasku od koje se vide ugljenisani tragovi. Skelet slabo očuvan, orijentisan istok-zapad s licem prema zapadu. Pol muški.

Nalazi: na prsima fragmentovana ukrasna igla, inv. br. 15650; na svakoj nozi po 6 otvorenih bronzanih nanogvica, inv. br. 15661.

Grob 15

Stratum II, blok I, kv. B—C, dubina 0,70 m. Umrli je položen direktno u zemlju, skelet loše očuvan, orijentisan sever-jug s licem prema jugu. Pol muški (?).

Nalazi: na ruci fragmenat otvorene bronzane narukvice, inv. br. 15662; na desnoj nozi nekoliko otvorenih bronzanih nanogvica, inv. br. 15663, nekoliko fragmenata tamnosmeđe keramike, dobro glačane, inv. br. 15664.

Grob 16

Stratum II, blok III, kv. D, dubina 0,85 m. Od skeleta sačuvano samo nešto tragova, a bio je stavljen na dasku od koje se sačuvalo nešto ugljenisanih tragova. Nalaza nema.

Grob 17

Stratum I, blok III, kv. D, dubina 1,10 m. Dobro očuvan skelet muškog pola leži direktno u zemlji orijentisan sever-jug s licem prema severu. Nalaza nema.

Grob 18

Stratum I, blok III, kv. B, dubina 0,90 m. Loše očuvan skelet leži direktno u zemlji, orijentisan sjever-jug s licem prema severu. Nalaza nema.

Grob 19

Stratum I, blok III, kv. A, dubina 1,10. Umrli je stavljen na dasku od koje su ugljenisani tragovi dobro uočljivi, a zatrpan je zemljom i kamenom. Skelet dobro očuvan, pol muški, orijentisan sever-jug s licem prema severu. Nalaza nema.

Grob 20 (tab. IV, sl. 5—6)

Stratum II, blok I, kv. B, dubina 0,70 m. Umrli je stavljen direktno u zemlju, skelet loše očuvan, pol ženski, orijentacija istok-zapad s licem prema istoku.

Nalazi: ispod vrata četiri perle od zelenkastog stakla i jedna tamnoplava sa žutim koncentričnim kružićima, inv. br. 15655; mala bronzana fibula od bronzane žice sa tri petlje, inv. br. 15656.

Grob 21 (tab. XVI, sl. 1)

Stratum I, blok I, kv. A, dubina 1,20 m. Skelet srednje očuvan, orijentisan istok-zapad s licem prema istoku. Pol ženski. Mestimično je ograđen kamenjem, a leži na dasci.

Nalazi: oko vrata niz sitnih zrna jantara, inv. br. 15541; na levom ramenu lučna jednopetljasta fibula, inv. br. 15542; na obe ruke po 8 otvorenih narukvica, inv. br. 15543; na obe noge po dve otvorene bronzane narukvice, inv. br. 15544.

Grob 22 (tab. XVI, sl. 2; tab. XVII, sl. 1—2)

Stratum I, blok III, kv. C, dubina 1 m. Umrli je položen direktno u zemlju, a zasut je zemljom i sitnim kamenjem. Od skeleta samo delimično očuvana lubanja i kosti ruku. Pol ženski (sudeći po nakitu). Orijentacija sever-jug s licem prema severu.

Nalazi: na ušima bronzane sljepočničarke, inv. br. 15545; oko vrata dva tordirana torquesa, inv. br. 15547 i jedan lančić, koji se sastoji od 32 bronzane alkice, inv. br. 15546; na levoj strani prsa velika spiralna naočarasta fibula, inv. br. 15547a; na desnoj ruci spiralna narukvica od bronzanog lima, inv. br. 15548; na glavi niz sitnih kalotastih dugmadi od bronzane i jedno veliko sa šiljkom, ispod kojeg je nekoliko bronzanih štapića inv. br. 15548a.

Grob 23

Stratum II, blok III, kv. C, dubina 0,80 m. Umrli je stavljen direktno u zemlju, skelet loše očuvan. Pol muški, orijentacija sever-jug s licem prema jugu. Nalaza nema.

Grob 24 (tab. XXII, sl. 2; tab. XXIII, sl. 1—6)

Stratum I, blok III, kv. B, dubina 0,90 m. Skelet je potpuno istrunuo osim bedrenih kostiju, a leži na dasci od koje se vide ugljenisani tragovi, orijentacija skeleta sever-jug s licem prema jugu. Svi su prilozi nađeni na predelu prsa. Pol ženski (sudeći po nakitu).

Nalazi: ispod desnog ramena bronzani pektoralni ukras na kojem vise tri lučne fibule sa jantatom, inv. br. 15549; na levom ramenu bronzana fibula sa tri petlje i priveškom, inv. br. 15550; okrugla, plosnata pločica od jantara ukrašena urezanim ornamentom, inv. br. 15551; niz jantarskih zrna, raznog oblika i veličine, inv. br. 15552; među zrnima jantara bilo je i 15 sitnih zrna od belog stakla i jedno plavo, po sredini ukrašeno belom talasastom linijom, inv. br. 15552a; fragmenat lučne fibule sa zrnom jantara, inv. br. 15553; od levog do desnog ramena, preko prsa, nalazila se u polukrug savijena tanka bronzana žica na kojoj je bilo cca 10 manjih i većih zrna od staklene mase, potpuno pretvorenih u prah, tako da se ovaj nalaz nije mogao sačuvati. Pretpostavljam da su zrna bila ukrašena koncentričnim krugovima, jer je to uobičajen ukras na ovakvim zrnima. Prečnik najvećeg je bio 7 cm, najmanjeg 3 cm, a dužina ogrlice 24 cm. Inventirana je samo bronzana žica, koja se jedina mogla preneti u muzej, inv. br. 15554; bronzana igla s dve kuglice. Deo igle ispod kuglica je od željeza, inv. br. 15555.

Grob 25

Stratum II, blok I, kv. D, dubina 0,80 m. Umrli je stavljen na dasku od koje su sačuvani slabi tragovi. Skelet loše očuvan, ograđen mestimično kamenjem, orijentisan istok-zapad s licem prema istoku. Pol muški.

Nalaz: kraj leve ruke na prsima bronzana igla, inv. br. 15657 (up. tab. IV, sl. 1).

Grob 26 (tab. XX, sl. 2)

Stratum I, blok I, kv. B, dubina 1 m. Umrli je položen direktno u zemlju. Skelet dosta dobro sačuvan, orijentisan istok-zapad s licem prema istoku. Pol ženski.

Nalazi: oko vrata niz sitnih zrna jantara, inv. br. 15556; na prsima, kraj levog ramena lučna jednopetljasta fibula bez ornamentata, inv. br. 15557; na svakoj nozi po 18 bronzanih nanogvica, koje se sastoje od otvorenih alki četvrtastog preseka, inv. br. 15558 (tab. XX, sl. 2).

Grob 27 (tab. III, sl. 3)

Stratum I, blok III, kv. D, dubina 1,30 m. Slabo očuvan skelet leži direktno u zemlji, a oko glave su mu poredana četiri veća kamena. Orijentisan istok-zapad s licem prema istoku.

Nalazi: na trbuhu kopča od bronzanog lima, inv. br. 15658 (tab. III, sl. 3).

Grob 28

Stratum I, blok III, kv. A—B, dubina 1,58 m. Grobna raka ukopana je delimično u zdravicu, skelet loše očuvan, okružen kamenjem nepravilnog oblika. Pol muški (?)

Orijentacija istok-zapad s licem prema istoku.

Nalazi: bronzana ukrasna igla s okruglom glavom i dva diskosa na vrhu, inv. br. 15659.

Grob 29 (tab. XX, sl. 2)

Stratum I, blok I, kv. B, dubina 0,90 m. Skelet jako oštećen ukopavanjem mlađih grobova. Ispod ostataka kostiju vide se tragovi ugljenisane daske. Orijentacija skeleta istok-zapad s licem prema istoku. Pol nije utvrđen.

Nalazi: oko vrata niz sitnih zrna jantara, inv. br. 15559; na levoj strani prsa lučna jednopetljasta fibula, inv. br. 15560; na levoj ruci 18 otvorenih narukvica od debljeg bronzanog lima, inv. br. 15561.

Grob 30 (tab. III, sl. 1—2)

Stratum I, blok IV, kv. C, dubina 1 m. Skelet u donjem delu jako oštećen, a ležao je na dasci od koje se vidi ugljenisani trag. Grob je zasut zemljom i sitnim kamenjem, orijentacija skeleta istok-zapad s licem prema istoku.

Nalazi: fragmentovana bronzana fibula sa tri petlje. Ornament rađen u tehnici iskucavanja, inv. br. 15562; tamnosivo zrno od staklene mase ukrašeno koncentričnim krugovima, inv. br. 15563.

Grob 31 (tab. XXV, sl. 2)

Stratum I, blok III, kv. A, dubina 1,55 m, grobna raka 8 cm ukopana u zdravicu, skelet jako loše očuvan. Pol nije utvrđen. Uočljivi su tragovi ugljenisane daske na kojoj je umrli ležao. Orijentacija skeleta sever-jug s licem prema jugu. Nalaza nema.

Grob 32 (tab. XVIII, sl. 1)

Stratum I, blok III, kv. C, dubina 1,30 m. Skelet potpuno istrunuo osim slabih ostataka lubanje i udova. Pol nije utvrđen. Nalazio se na tragovima ugljenisane daske, a delimično je ograđen kamenjem. Orijentacija skeleta istok-zapad s licem prema istoku.

Nalazi: na prsima dva naočarasta priveska sa vertikalno postavljenim diskosima, inv. br. 15564; tri zrna jantara, ispod vrata, inv. br. 15565.

Grob 33 (tab. XIX, sl. 1—2)

Stratum II, blok III, kv. C, dubina 0,80 m. Skelet potpuno istrunuo osim slabih tragova lubanje i kostiju jedne noge. Pol nije utvrđen. Orijentacija sever-jug s licem prema jugu. Svi su prilozi nađeni na predelu grudnog koša.

Nalazi: bronzana fibula sa tri petlje i velikim zrnom od staklene mase na luku i dva mala sa svake strane, od kojih se samo jedno sačuvalo. Na igli je privesak. Inv. br. 15566; fibula od bronzane žice sa četiri puta spiralno zavijenom nogom. Na luku zrno jantara, inv. br. 15567; dvokraka ukrasna igla, inv. br. 15568; bronzana fibula sa raskucanim lukom i nožicom, koja se završava dugmetom, inv. br. 15569; fragmenat ukrasne igle sa kuglastom glavom, inv. br. 15570; 24 zrna jantara raznog oblika i 8 zrna od belog stakla, inv. br. 15571.

Grob 34 (tab. III, sl. 10—13)

Stratum II, u sredini bloka II, dubina 0,70 m. Umrli je stavljen direktno u zemlju, s obe strane skeleta nađeno je nekoliko poredanih kamenova. Skelet jako oštećen, orijentisan istok-zapad s licem prema istoku. Pol nije utvrđen.

Nalazi: fragmentovana lučna fibula s dugom nogom od koje se kraj završava bradavicom, inv. br. 15660; otvorena narukvica, inv. br. 15661; bronzana alka, inv. br. 15662; dvokraka ukrasna igla, inv. br. 15663.

Grob 35

Stratum II, blok II, kv. A, dubina 0,85 m. Umrli je stavljen direktno u zemlju i delimično ograđen kamenjem, skelet loše očuvan, orijentisan istok-zapad s licem prema istoku. Pol muški (?).

Nalazi: na obe noge oko zglavaka po nekoliko otvorenih bronzanih narukvica, inv. br. 15664; na svakoj nozi po 6 istih takvih nanogvica, inv. br. 15665.

Grob 36

Stratum II, blok IV, kv. D, dubina 0,78 m, dislociran skeletni grob u hrpi kamenja. Bez nalaza.

Grob 37

Stratum I, blok II, kv. B—C, dubina 1,10 m. U zajedničkoj raki leže tri skeleta. Kosti skeleta su izmešane i pomicanе, verovatno zbog naknadnih ukopavanja pojedinih grobova. Pol nije utvrđen. Skeleti su orijentisani sever-jug s licem prema jugu. Ispod vrata jednog skeleta nađena je dvostruka ukrasna igla, inv. br. 15666 (up. tab. VIII, slika 11).

Grob 38

Stratum I, blok II, kv. A—B, dubina 1 m. Skelet vrlo slabo očuvan, pol nije utvrđen. Ograđen je kamenjem, a iznad glave ima kamenu ploču nepravilnog oblika. Oriјentacija skeleta sever-jug s licem prema jugu. Nalaza nema.

Grob 39 (tab. I, sl. 10)

Stratum I, blok II, kv. D, dubina 0,95 m. Umrli je direktno položen u zemlju orijentisan sever-jug s licem prema jugu. Grobna raka nije uočljiva.

Nalaz: na prsima kriva ukrasna igla s kaneliranom kuglicom, inv. br. 15667.

Grob 40 (tab. II, sl. 1—10a)

Stratum I, blok IV, kv. A, dubina 1,40 m. Umrli je stavljen na dasku od koje se ugljenisani trag dobro očuvao. Skelet slabo očuvan, pol ženski, orijentisan istok-zapad s licem prema zapadu.

Nalazi: ispod vrata ogrlica, koja se sastoji od 7 belih staklenih zrna, inv. br. 15668 i jednog tamnosivog od staklene mase sa inkrustiranim žutim koncentričnim krugovima, inv. br. 15669 i 11 zrna jantara, inv. br. 15670; na levom ramenu spiralna naočarasta fibula, inv. br. 15671; fibula od bronzane žice sa nekoliko petlji, na luku dva staklena zrna (belo i zeleno), inv. br. 15672.

Grob 41

Stratum I, blok II, kv. B, dubina 1,50 m. Umrli je položen direktno u zemlju, a ograđen je kamenjem nepravilnog oblika. Niže nogu uspravljena kamena ploča nepravilnog oblika. Skelet slabo očuvan, pol nije utvrđen, orijentisan istok-zapad s licem prema zapadu. Nalaza nema.

Grob 42 (tab. III, sl. 9)

Stratum I, blok IV, kv. A—B, dubina 1,20 m. Umrli je stavljen na dasku od koje se sačuvalo dosta ostataka. Celi izgled ovog groba, kada se pažljivo otkopao, vodeći računa o svakom deliću daske, imao je koritast oblik, pa se pretpostavlja, da je možda stavljen u izdubeno deblo drveta. Skelet je orijentisan istok-zapad s licem prema istoku. (Up. tab. XV, sl. 2).

Nalaz: na prsima mala lučna fibula sa zrnom jantara, inv. br. 15673.

Grob 43 (tab. XX, sl. 1, tab. XXI, sl. 1—2)

Stratum I, blok IV, kv. A—B, dubina 1,50 m. Umrli je položen direktno u zemlju i ograđen mestimično većim kamenjem nepravilnog oblika i neotesanim kamenim blokovima. Grob je bio pokriven dvema većim kamenim pločama. Od skeleta je očuvano samo nešto kostiju u tragovima i mali deo lubanje, orijentisan istok-zapad. Prema bogatom nakitu može se pretpostaviti da je posredi ženski grob.

Nalazi: na ostacima kalcinisane lubanje nađen je veliki broj sitnih kalotastih dugmadi. Na svakom je bila alkica za prišivanje na poledini. Među njima je bilo i pet većih kalotastih dugmeta sa šiljkom na sredini, inv. br. 15572; s obe strane lubanje u visini ušiju po jedna bronzana slepočničarka, koja se sastojala od bronzane profilirane ploče kroz koju je bila provučena druga alka od bronzanog lima ukrašena spolja sitnim paralelnim kanelurama, inv. br. 15576; na prsima, odmah ispod vrata 4 bronzana tordirana torquesa sa krajevima savijenim u petlju, inv. br. 15573; ispod torquesa bronzani lančić sastavljen od niza sitnih karičica, inv. br. 15574, a do vrata 6 perla od staklene mase sive boje, ukrašenih žutim koncentričnim kružićima, inv. br. 15575; na levoj strani prsa velika spiralna naočarasta fibula, inv. br. 15575.

Grob 44

Stratum II, blok IV, kv. A, dubina 0,60 m. Umrli je sahranjen direktno u zemlju. Skelet dobro očuvan, pol muški, orijentisan sever-jug s licem prema jugu. Nalaza nema.

Grob 45

Stratum II, blok VI, kv. C, dubina 0,75 m. Umrli je stavljen direktno u zemlju. Skelet srednje očuvan, pol muški, orijentisan istok-zapad s licem prema istoku. Nalaza nema.

Grob 46

Stratum I, blok IV, kv. D, dubina 1 m, od skeleta nađeni samo tragovi lubanje, a ostale kosti potpuno istrulile.

Nalaz: deo pravougaonog bronzanog okova za pojas, inv. br. 15674.

Grob 47 (tab. XXVIII—XXXII)

Stratum II, blok IV, kv. D, dubina 0,40 m. Skelet je jako uništen jer je ovaj blok već pripadao mestu koje je godinama obrađivano. Sve do dubine 0,50 m nalazilo se u ovom bloku mnogo dislociranih grobova i raznih predmeta za koje se nije moglo utvrditi kojem grobu tačno pripadaju. Grupu predmeta koji su bili na jednom mestu zajedno sa nešto sitnih kostiju ipak smo označili kao grobnu celinu, jer su svi nalazi bili zajedno kao i ostaci kostiju, pa se moglo sa sigurnošću utvrditi da se radi o jednom grobu.

Nalazi: zrna od tamnocrvenog jantara, raznog oblika i veličine, ukupno 225 komada, inv. br. 15625. Sva su probušena, pa su svakako činila jednu ili više ogrlica. Među ovima nađeno je nekoliko zrna koja su od posebnog značaja. To su:

1) zrno tamnocrvenog jantara izrađeno u obliku ljudske glave u profilu. Oko je predstavljeno dvema dvostrukim udubljenim linijama, a očna jabučica time postaje jače ispupčena. Preko čela spušta se koso prema zatiljku široka trakā, a napravljena je takođe udubljenim linijama. Na traci, bliže temenu, nalazi se pravilno okruglo udubljenje. Na temenu su dve rupice, kroz koje se provlačila nit na kojoj je ova perla visila. Poledina zrna nije obrađena, nego je samo uglačana. Vis. 3,2 cm, širina 2,3 cm, a debljina 0,6 cm. Inv. br. 15578 (tab. XVIII, sl. 1, 1a).

2) Zrno tamnocrvenog jantara u obliku ljudske glave sa licem predstavljenim en face. Ovalno lice završava se nešto ušiljenom i plastično istaknutom bradom. Oči su predstavljene dvema dvostrukim udubljenim linijama i plastičnom očnom jabučicom. Nos i usta su takođe plastično predstavljeni. Na desnoj se polovini lica nalazi jedna kosa crta, posledica oštećenja prilikom iskopavanja. Iznad čela nalazi se plastična traka ukrašena kosim udubljenim crticama. Na temenu je oštećena ušica. Na uglačanoj poledini nalaze se dva okrugla, pravilna udubljenja. Visina 4 cm, širina 2,3 cm, debljina 1 cm. Inv. br. 15679 (tab. XXVIII, sl. 2, 2a).

3) Zrno tamnocrvenog jantara izrađeno u obliku ljudske glave u profilu. Na čelu je kosa traka predstavljena udubljenim linijama. Oko je potpuno izbrisano, ali se pri korenu nosa povećalom mogu zapaziti tragovi dveju urezanih linija, pa sudeći po tome oko je bilo predstavljeno na isti način kao i na prethodne dve glave. Na samoj ivici trake, blizu uha, nalazi se pravilno okruglo udubljenje. Poledina je i ove perle samo uglačana. Na temenu se nalazi ušica, koja je oštećena. Visina 3,3 cm, širina 2 cm, debljina 0,5 cm, inv. br. 15580 (tab. XXIX, sl. 3, 3a).

4) Zrno tamnocrvenog jantara nepravilnog pravougaonog oblika. Na vrhu uže strane nalazila se ušica za provlačenje uzice. Jedna duža strana je narezana, te izgleda kao neki započet, ali nedovršen rad. Kroz sredinu ovog predmeta prolazi horizontalan otvor. Visina 3,8 cm, širina 3 cm, debljina 0,7 cm. Inv. br. 15582b (tab. XXIX, sl. 4, 4a).

5) Pločica od tamnocrvenog jantara obrađena u obliku ljudske figure. Jedan je deo figure oštećen. Glava je predstavljena u plitkom reljefu sa jako naglašenim debelim usnama i koso postavljenim okom. Kratka kosa je predstavljena udubljenim crtama, koje se na čelu polukružno završavaju. Na licu je pravilan okrugao otvor, koji se završava na poledini. Leva ruka od lakta do šake izvire iz ogrtača; i postavljena je horizontalno pored lica. Desna ruka, koja je pri ramenu oštećena, spušta se iza temena vertikalno prema kolenu. Prsti se jedva primećuju, ali se vidi da je palac nešto odvojen od ostalih. Odelo je predstavljeno udubljenim paralelnim linijama, a na donjoj ivici ima borduru, koja je takođe predstavljena udubljenim linijama. Ispod odelja vire oba stopala bosih nogu, na kojima su sumarno naznačeni prsti. Poledina

ravna i uglačana. Visina 5,8 cm, širina 2,5 cm, debljina 1 cm. Inv. br. 15581 (tab. XXX, sl. 5, 5a).

6) Zrno tamnocrvenog jantara izrađeno u obliku ptice (labuda ?). Na glavi ptice urezane su tri linije ispod kojih se pruža plastičan kljun. Linija krila i repa naznačena je udubljenim linijama. Ispod kljuna nalazi se okrugao otvor. Poleđina zrna je glačana i neobrađena. Dužina 3,7 cm, visina 3 cm, debljina 0,6 cm. Inv. br. 15582a (tab. XXXI, sl. 6, 6a).

7) Tamnocrveno zrno jantara jajastog oblika. Zrno je horizontalno skroz probušeno i u tom otvoru nalazi se ostatak bronzane žice, te je verovatno bilo na fibuli. Površina je zrna sa obe strane izbrazdana nekim urezima, koji su po mom mišljenju ovde namerno stavljeni. Dužina 7 cm, širina 5 cm, debljina 1,5 cm. Inv. br. 15583 (tab. XXXI, sl. 7, 7a).

8) Fibula od bronzane žice okruglog preseka sa tri petlje, od kojih je svaka četiri puta spiralno savijena. Noga je polukružno raskucana. Na luku ima šest zrna jantara. Dužina 8,2 cm, visina 3,3 cm. Inv. br. 15584.

Na fibuli je bio privesak čija je pločica ukrašena talasastom linijom u tehnici tremoliranja, dok su ivice ukrašene urezanim crtama. Gornja dva ugla ove pločice produžuju se i savijaju u obliku stilizovanog vrata i zmijske glave. Na donjoj, oštećenoj ivici bilo je 8 otvora, na koje su pričvršćeni lančići, koji se završavaju privescima od bronzanog lima ukrašeni udubljenim koncentričnim kružicama. Dužina 15 cm, širina 8 cm. Inv. br. 15586 (tab. XXXII, sl. 8).

9) Fibula istog tipa kao prethodna, samo na luku ima pet zrna jantara i bronzani privesak na igli. On se sastoji od jedne pravougaone pločice od bronzanog lima rađene na proboj. Na levoj strani ploče na uglu nalazi se predstavljena ljudska glava. Svi su delovi lica dati vrlo sumarno, samo je nos plastičan, a oči predstavljene po jednom ubodenom tačkom. Na ovoj pločici visi još jedna pločica od bronzanog lima, na koju su zakovicama pričvršćena dva kalotasta priveska od tankog bronzanog lima. Dužina fibule 8 cm, visina 2,7 cm, dužina priveska 13 cm, širina 7,5 cm. Inv. br. 15585 (tab. XXXII, sl. 9).

Grob 48

Stratum I, blok IV, kv. A—B, dubina 1,55 m. Grobna je raka delimično ukopana u zdravicu, a umrli je bio stavljen na dasku od koje su se sačuvali slabi tragovi. Orijentacija skeleta sever-jug s licem prema jugu. Pol nije utvrđen. Nalazi: na prsima bronzana igla okrugle glave, inv. br. 15675; mali fragmenat tamnosmeđe keramike, inv. br. 15676.

Grob 49

Stratum I, blok IV, kv. A, dubina 1,68 m. Grobna je raka ukopana u zdravicu u dubini 0,20 m. Umrli je stavljen na dasku koritastog oblika, skelet dobro očuvan, orijentisan istok-zapad s licem prema zapadu. Pol muški. Nalaza nema.

Grob 50

Stratum II, blok V, kv. A, dubina 0,40 m. Dislociran skeletni grob bez nalaza.

Grob 51 (tab. V, sl. 20—21)

Stratum I, blok IV, kv. A, dubina 1 m. Grobna raka nije uočljiva. Umrli je stavljen direktno u zemlju. Od skeleta se dobro očuvala samo lubanja. Pol nije utvrđen.

Nalazi: na prsima lučna bronzana fibula sa dugom nogom, koja se završava ptičjom glavom, inv. br. 15677; spiralna naočarasta fibula, inv. br. 15678.

Grob 52

Stratum I, blok IV, kv. B, dubina 1,40 m. Grobna raka nije uočljiva. Skelet je jako uništen osim nožnih kostiju. Pol nije utvrđen. Orijentacija je skeleta sever-jug s licem prema jugu.

Nalazi: na obe noge, od gležanja do kolena nalazile su se nanogvice od niza otvorenih bronzanih alki (up. tab. I. sl. 11) od debele žice četvrtastog preseka sa krajevima savijenim u petlju. Ukupno je bilo 80 komada, odnosno po 40 komada na jednoj nozi. Inv. br. 15679.

Grob 53 (tab. I, sl. 7—9)

Stratum I, blok II, kv. D, dubina 1,40 m. Umrli je sahranjen u zemljanu raku, skelet slabo očuvan, orijentisan istok-zapad s licem prema istoku.

Nalazi: oko vrata bronzani tordirani torques sa oštećenim krajevima, inv. br. 15587; mala spiralna naočarasta fibula od bronzane žice, bez glave, inv. br. 15588; na levoj ruci fragmenti narukvice od bronzanog lima ukrašeni iskucanim ornamentom, inv. br. 15589; zrna jantara, ukupno 31 komad, inv. br. 15590.

Grob 54 (tab. XXII, sl. 1)

Stratum I, blok IV, kv. C, dubina 1,52 m. Umrli je sahranjen direktno u zemlju, grobna raka nije uočljiva. Skelet slabo očuvan, orijentisan istok-zapad s licem prema istoku. Nalaza nema.

Grob 55

Stratum I, blok V, kv. C—D, dubina 1,30 m. Umrli je stavljen direktno u zemlju, a ograđen nepravilnim većim kamenjem. Skelet slabo očuvan, orijentisan istok-zapad s licem prema zapadu. Pol nije utvrđen. Nalaza nema.

Grob 56

Stratum I, blok V, kv. B, dubina 1,60 m. Dislociran skelet u hrpi razbacanog kamenja. Nalaza nema.

Grob 57 (tab. IV, sl. 3—4)

Stratum I, blok V, kv. C, dubina 1,50 m. Umrli je stavljen direktno u zemlju. Grobna raka nije uočljiva. Skelet jako oštećen. Pol nije utvrđen. Orijehtacija istok-zapad, s licem prema zapadu.

Nalazi: spiralni naočarasti privesak od bronzane žice, inv. br. 15644; fragment luka fibule sa jednim zrnom jantara i dva tamnoplava staklena zrna sa belim kružićima, inv. br. 15645.

Grob 58 (tab. XIV, sl. 1 i sl. 2)

Stratum II, sonda 1, kv. A, dubina 0,60 m. Grobna raka nije uočljiva. Skelet jako oštećen ukopavanjem groba. Skelet je orijentisan sever-jug s licem prema severu, glava leži na većoj kamenoj ploči. Pol nije utvrđen.

Nalazi: kraj desnog ramena lučna jednopetljasta fibula, inv. br. 15472; spiralna bronzana narukvica, inv. br. 15473.

Grob 59 (tab. XIV, sl. 2)

Stratum I, sonda 1, kv. A, dubina 0,50 m. Skelet celom dužinom leži preko skeleta 58, orijentacija sever-jug s licem prema severu, pol nije utvrđen.

Nalazi: fragmenti spiralne naočaraste fibule, inv. br. 15474; fibula od bronzane žice četvrtastog preseka sa tri petlje i tri zrna od staklene mase na luku. Zrna su tamnosive boje sa žutim koncentričnim krugovima, inv. br. 15475; fibula od bronzane žice, slična prethodnoj, samo fragmentovana, inv. br. 15476; fragment fibule istog tipa kao prethodne, samo bez staklenih zrna na luku, inv. br. 15477; veće zrno od staklene mase ukrašeno žutim koncentričnim krugovima, inv. br. 15478; šest zrna jantara okruglog oblika, inv. br. 15479.

Grob 60 (tab. VI, sl. 1—4)

Stratum II, sonda 1, kv. B, dubina 0,60 m. Skelet leži na leđima, ruku spuštenih niz telo. Ograđen je nepravilnim kamenim pločama, a zasut sitnijim kamenjem i zemljom, preko toga nabacane veće kamene ploče. Orijehtacija sever-jug s licem prema severu. Pol nije utvrđen.

Nalazi: delovi trbuha i dna smeđe posude od neprečišćene zemlje, inv. br. 15480; spiralna naočarasta fibula od bronzane žice, inv. br. 15481; fragmentovana bronzana tre-botoni-fibula, inv. br. 15482; lučna bronzana fibula sa dva zrna jantara, inv. br. 15483; bikonično bronzano zrno, inv. br. 15484; 5 okruglih zrna jantara, inv. br. 15485.

Grob 61 (tab. II, sl. 11—13)

Stratum I, sonda 1, kv. C, dubina 1 m. Grobna raka nije uočljiva. Oko glave skeleta poredana su u polukrug četiri kamena. Skelet loše očuvan, orijentisan istok-zapad s licem prema istoku. Pol nije utvrđen.

Nalazi: na desnoj ruci fragmenti podlaktice od bronzanog lima ukrašeni iskucanim ornamentima, inv. br. 15486; na prsima fragmentovana bronzana fibula, inv. br. 15487; bronzana cevčica, inv. br. 15487a.

Grob 62 (tab. VI, sl. 5—12)

Stratum I, sonda I, kv. A, dubina 1,60 m. Skeletni grob pokriven slojem većih, kamenih ploča nepravilnog oblika. Na ostacima ugljenisane daske očuvano je samo nekoliko kostiju i deo lubanje. Orijehtacija verovatno sever-jug s licem prema jugu. Pol nije utvrđen.

Nalazi: deo bronzanog lima sa okruglim ispupčenjem, inv. br. 15696; fragmentovan bronzani privesak u obliku sudića, inv. br. 15597; dve bronzane alke, inv. br. 15598; bronzani privesak u obliku štapića sa alkoni, inv. br. 15599; bikonično bronzano zrno, inv. br. 15600; dve zakovice od bronzane, inv. br. 15601; fibula od bronzane žice sa tri petlje. Na luku je verovatno bilo kakvo zrno jantara ili stakla, inv. br. 15602; šest zrna jantara, inv. br. 15603.

Grob 63 (tab. V, sl. 1—12)

Stratum II, sonda 1, kv. C, dubina 0,80 m. Skeletni, jako oštećen grob, orijentacija istok-zapad s licem prema istoku. Od skeleta gotovo nema tragova, očuvani su samo tragovi ugljenisane daske na kojoj je umrli ležao, a bila je ograđena pločama nepravilnog oblika. Pol nije utvrđen.

Nalazi: svi nalazi bili su u predelu grudnog koša i trbuha. Lučna fibula od bronzane žice sa polukružnom raskucanom nogom, inv. br. 15488; lučna fibula od bronzane žice sa omotanom lukom i ukrašenim zrnom jantara, inv. br. 15489; fragment bronzane fibule s ovalnim zrnom jantara, inv. br. 15490; luk bronzane fibule sa zrnom jantara ukrašenim udubljenim koncentričnim kružićima, inv. br. 15491; dugačka, bronzana spiralna cevčica (saltaleone), inv. br. 15492; fibula od bronzane žice sa tri petlje i jednim očuvanim zrnom od staklene mase na luku. Tamnosivo zrno ukrašeno je žutim inkrustiranim koncentričnim krugovima, inv. br. 15493; fragmentovana lučna fibula od bronzane sa dugom nogom, inv. br. 15494; kriva ukrasna igla, ornament urezan, inv. br. 15495; fragmenat ukrasne igle sa četiri kuglice i tordiranim vratom, inv. br. 15696; 6 zrna jantara raznog oblika, ukrašenih udubljenim koncentričnim kružićima, inv. br. 15497; razna zrna jantara na prsima, sačinjavala su jednu ili možda više ogrlica. Ukupno je nađeno 648 zrna, inv. br. 15498; dva tamnoplava staklena zrna ukrašena po sredini valovitom belom linijom, inv. br. 15499; okruglo bronzano zrno, inv. br. 15500.

Grob 64 (tab. XV, sl. 1—5)

Stratum II, sonda 2, kv. D, dubina 0,85 m. Skelet leži na zemlji, a iznad njega su nabacani veći kameni blokovi kojih je težina uništila veći deo skeleta, orijentacija sever-jug s licem prema jugu. Pol nije utvrđen.

Nalazi: bronzana čertoza fibula, inv. br. 15502; naušnica od bronzane žice sa dva zrna jantara, inv. br. 15502; lučna bronzana fibula sa dugom nogom, inv. br. 15503; bronzana plosnata alka, inv. br. 15504.

Grob 65 (tab. VII, sl. 1—3 c)

Stratum II, sonda 2, kv. C, dubina 0,80 m. Skeletni grob, oštećen, grobna raka nije uočljiva, orijentacija sever-jug s licem prema jugu. Pol muški.

Nalazi: bronzani okov za pojas sastavljen od tri dela, inv. br. 15604; uz pojas su nađene četiri kvačice od bronzane sa po četiri zakovice, inv. br. 15605; spiralna naočarasta fibula od bronzane žice sa osmicom u sredini i tankom bronzanom pločicom na poleđini, inv. br. 15606.

Grob 66 (tab. VII—X, sl. 4—16)

Stratum II, sonda 2, kv. D, dubina 0,60 m. Skelet slabo očuvan i mestimično ograđen većim kamenjem nepravilnog oblika. Orijehtacija skeleta sever-jug s licem prema jugu. Pol nije utvrđen.

Nalazi: pločasta naočarasta fibula, inv. br. 15505; pločasta naočarasta fibula slična prethodnoj, inv. br. 15506; pločasta, nešto oštećena bronzana fibula, slična prethodnima, inv. br. 15507; bronzani okov za pojas ukrašen udubljenim koncentričnim kružićima

spojenim tangentama, inv. br. 15508; dvostruka ukrasna igla sa glavom u obliku ni-
osmica, inv. br. 15509; mala spiralna narukvica od bronzanog debljeg lima ukrašena
udubljenim koncentričnim kružićima, inv. br. 15510; fragment dvostruke ukrasne igle,
inv. br. 15511; dve bronzane pločice, delovi kvačica za pojas, inv. br. 15512; ogrlica
sastavljena od bronzanih spiralnih cevčica i privesaka u obliku dve spojene kalote,
inv. br. 15513; fragmentovan spiralni naočarasti privesak, inv. br. 15514; bronzani
privesak, inv. br. 15515; 7 raznih kalotastih dugmeta, inv. br. 15516.

Grob 67 (tab. VI, sl. 14—16)

Stratum I, sonda 2, kv. A—B, dubina 1,28 m. Ostaci skeletnog groba na jednoj kamenoj
ploči. Orijentacija i pol skeleta nisu mogli biti utvrđeni.

Nalazi: kalotasti privesak od bronzanog lima, inv. br. 15607; bronzani liveni privesak
u obliku ljudske biste sa uzdignutim rukama, inv. br. 15608; niz od 21 zrna jantara,
inv. br. 15609.

Grob 68 (tab. IV, sl. 1—2)

Stratum II, sonda 2, kv. C, dubina 0,70 m. Grobna raka nije uočljiva, skelet loše oču-
van, orijentisan sever-jug s licem prema jugu. Pol nije utvrđen.

Nalazi: fragmentovana bronzana fibula sa tri kuglice na luku, inv. br. 15610; ukrasna
igla sa dve kuglice i tordiranim vratom, inv. br. 15611.

Grob 69 (tab. XI, sl. 1—5 a)

Stratum I, sonda 2, kv. C, dubina 0,95 m. Kostii skeleta potpuno dislocirane, mesti-
mično su nađeni tragovi ugljenisane daske, orijentacija nije utvrđena.

Nalazi: pločasta naočarasta bronzana fibula, inv. br. 15612; spiralna naočarasta fibula
od bronzane žice sa pločicom, koja je otpala (sl. 5a), inv. br. 15613a; tanka pločica
od jantara, ukrašena geometrijskim urezanim ornamentom, inv. br. 15614; velika ukra-
sna igla sa dve kuglice, inv. br. 15615; dve spojene bronzane alke, inv. br. 15616.

Grob 70

Stratum II, sonda 3, kv. B, dubina 0,70 m. Celi grob jako dislociran. Od priloga su
nađena samo tri fragmenta debelog, bronzanog lima, verovatno deo okova za pojas,
inv. br. 15617.

Grob 71

Stratum I, sonda 3, kv. B, dubina 1,20 m. Skeletni grob ograđen sa nekoliko većih
kamenova nepravilnog oblika. Skelet slabo očuvan, orijentisan sever-jug s licem prema
jugu.

Nalazi: tri fragmenta bronzanih okova za pojas, inv. br. 15617a; četiri kvačice za
pojas, inv. br. 15618; mali fragmenat smeđe keramike od neprečišćene zemlje, inv. br.
15619; 36 otvorenih bronzanih narukvica, inv. br. 15620.

Grob 72 (tab. X, sl. 17—25)

Stratum II, sonda 3, kv. B, dubina 0,78 m. Skelet slabo očuvan, grobna raka nije
uočljiva, orijentacija istok-zapad s licem prema istoku. Pol nije utvrđen.

Nalazi: ovalno zrno jantara sa luka fibule, inv. br. 15517; fragmenat bronzane fibule
sa tri petlje, inv. br. 15518; tamnosivo zrno od stakla ukrašeno kaneliranim koncen-
tričnim krugovima. Kanelure su verovatno bile ispunjene inkrustacijom, kao što je
kod većine ovih zrna, inv. br. 15519; ovalno zrno jantara, inv. br. 15520; 2 bronzane
fibule sa tri petlje, na luku tamnosiva staklena zrna sa žutim koncentričnim krugo-
vima, inv. br. 15521; bronzana čertoza fibula, inv. br. 15522; bronzana igla za šivanje,
inv. br. 15523; ogrlica od 11 belih staklenih zrna i 9 tamnosivih sa koncentričnim kru-
govima, inv. br. 15524.

Grob 73

Stratum I, sonda 3, kv. A, dubina 1,10 m. Slabo očuvan skelet na tragovima ugljeni-
sane daske, orijentisan sever-jug s licem prema jugu. Pol nije utvrđen.

Nalazi: fragmentovana spiralna narukvica od bronzanog lima, inv. br. 15621; bron-
zana igla za šivanje, inv. br. 15623; niz bronzanih »osmica« (up. tab. VIII, sl. 11), inv.
br. 15623; 12 sitnih zrna jantara, inv. br. 15624.

Grob 74

Stratum I, sonda 3, kv. B, dubina 1 m. Pod hrpom većeg kamenja očuvano je nešto fragmenata skeleta i jedan mali, kalotasti privesak, inv. br. 15625 (up. tab. VIII, sl. 10).

Grob 75

Stratum II, sonda 3, kv. A, dubina 0,80 m. Skelet očuvan u slabim tragovima, grobna raka nije uočljiva, verovatna orijentacija sever-jug s licem prema jugu. Pol nije utvrđen. Nalazi: 30 sitnih perla od plavog stakla, inv. br. 15626; dva zrna jantara, inv. br. 15627.

Grob 76

Stratum II, sonda 4, kv. A, dubina 0,40 m. Dislociran skeletni grob bez nalaza, osim nekoliko fragmenata crveno pečene, grube posude, inv. br. 15628.

Grob 77

Stratum I, sonda 4, kv. A, dubina 1,55 m. Skelet sa zdrobljenom lubanjom i ključnim kostima, orijentisan sever-jug s licem prema severu. Grob zasut sitnim kamenjem. Pol nije utvrđen.

Nalazi: na levom ramenu bronzana ukrasna igla s okruglom glavom, inv. br. 15629.

Grob 78

Stratum II, sonda 4, kv. B, dubina 0,40 m. Od skeleta očuvana samo lubanja i nešto kostiju na hrpi, a sve pomešano sa ugljenisanim tragovima daske na kojoj je umrli ležao. Pol nije utvrđen.

Nalazi: fragmentovana čertoza fibula, inv. br. 15630; mali deo pločaste naočaraste fibule, inv. br. 15631; 4 cevčice (saltaleone), inv. br. 15632.

Grob 79

Stratum I, sonda 4, kv. B, dubina 1,40 m. Na sredini sonde mala hrpa zdrobljenih kostiju i uz nju 8 fragmenata grube, tamnosive keramike, inv. br. 15633.

Grob 80

Stratum I, sonda 6, kv. C, dubina 0,97 m. Dislociran skeletni grob, bez nalaza.

Grob 81

Stratum II, sonda 3, kv. A, dubina 0,80 m. Slabo očuvan skelet, sahranjen direktno u zemlju, orijentisan istok-zapad s licem prema istoku. Bez nalaza.

Grob 82

Stratum I, sonda 3, kv. A, dubina 0,68 m. Dislociran skeletni grob u hrpi kamenja, bez nalaza.

Grob 83

Stratum I, sonda 2, kv. B, dubina 0,76 m. Dislociran skeletni grob. Skelet sahranjen direktno u zemlju. Bez nalaza.

Grob 84

Stratum I, sonda 2, kv. A, dubina 0,95 m. Slabo očuvan skelet, orijentiran sever-jug s licem prema severu. Bez nalaza.

Grob 85

Stratum I, sonda 2, kv. B, dubina 0,80 m. Nešto kostiju i kamenja, bez nalaza.

Zarni grob 1 (tab. XV, sl. 6)

Stratum I, sonda 2, kv. A, dubina 1 m. U zemlji mala, tamnosiva žara od neprečišćene zemlje. U žari su bile spaljene kosti i pepeo umrloga. Bez nalaza, inv. br. 15525.

Zarni grob 2 (tab. XXVI, sl. 1-3; tab. XVIII, sl. 2)

Stratum I, blok III, kv. A, dubina 0,90 m. Žara je stavljena u zemlju, a oko nje je bilo nekoliko većih kamenova. Žara je poklopljena zdelom. Osim pepela umrlog nije sadržavala nikakvih priloga.

Žara je svetlosive, glatke površine, od dobro pečene i prečišćene zemlje. Razgrnut obod ukrašen je na unutrašnjoj strani širokim, plitkim kanelurama. Kratak vrat naglo prelazi u trbuh, koji se pri dnu jače sužava. Na ramenu su dve horizontalne drške okruglog preseka. Inv. br. 15591, visina 24 cm, prečnik otvora 17,5 cm, prečnik

dna 9,4 cm. Zdela je iste fakture kao i žara. Ona je plitka, razgrnutog oboda, koji je na unutrašnjoj strani ukrašen širokim kanelurama. Na truhu dve dijametralno postavljene drške, inv. br. 15592, visina 12 cm, prečnik otvora 30,5 cm, prečnik dna 8 cm.

Zarni grob 3 (tab. XXVII, sl. 1—2)

Stratum I, blok IV, kv. A, dubina 1,20 m. Žara je stavljena u zemlju. Nije ničim poklopljena. Mestimično je ispucala, pa se oko nje našlo nešto gara i pepela. Do vrha je bila napunjena spaljenim kostima i pepelom umrloga.

Žara je svetlosmeđe boje, dobro glačane površine, ali od slabo prečišćene zemlje. Ispod oboda nalaze se četiri dijametralno postavljene duguljaste drške, inv. br. 15594, visina 30 cm, prečnik otvora 25 cm, prečnik dna 10,5 cm (sl. 2).

Nalaz: među pepelom i kostima nađena je jednopetljasta lučna fibula sa polukružno raskucanom nogom, bez ornamenta, inv. br. 15599 (sl. 1).

Zarni grob 4 (tab. XXII, sl. 1)

Stratum I, blok IV, kv. C, dubina 1,40 m. Žara je stavljena u zemlju i pokrivena kamenom pločom dimenzija 45 × 56 cm.

Žara je tamnosiva, glačane površine, s nešto razgrnutim obodom, ukrašenim plitkim kanelurama. Na zaobljenom truhu, odmah ispod oboda, nalaze se dve dijametralno postavljene drške, inv. br. 15595, visina 18 cm, prečnik otvora 15,8 cm, prečnik dna 8 cm. Bez nalaza.

ERGEBNISSE DER IN DEN JAHREN 1955/56 DURCHFÜHRTEN AUSGRABUNGEN IN DER JAPODISCHEN NEKROPOLE VON KOMPOLJE

Diese Arbeit bringt die ergebnisse bei Ausgrabungen in der vorgeschichtlichen Nekropole im Dorfe Kompolje (Gemeinde Otočac) zur Veröffentlichung. Ein Vorbericht darüber wurde 1959 veröffentlicht (Radovi i rasprave JAZU, S. 245—280). Nach der Zahl der ausgegrabenen geschlossenen Grabfunde ist diese Nekropole die grösste bisher bekannte Beerdigungsstätte des Illyrerstammes der Japoden.

Die Forschungen an diesem Fundort begannen bereits im Jahre 1900 und ergaben in wenigen Jahren insgesamt 403 Gräber. Erst 1955 wurde gelegentlich einer Rekognoszierung des Geländes erkennbar, dass das gesamte Gebiet nicht restlos durchforscht war, so dass eine Revisionsgrabung vorgenommen wurde. Die Ergebnisse dieser Ausgrabung werden in diesem Bericht vorgelegt.

Das Dorf Kompolje liegt 12 km nordostwärts von Otočac auf der Hauptstrasse, die das Hinterland des Velebit mit der Adriaküste verbindet (siehe Anlage I). Am rechten Ufer des Flüsschens Gacka erhebt sich eine vorgeschichtliche Wallburg mit erkennbaren Erdterrassen, auf denen Häuser errichtet waren. Das Gelände ist steinig, so dass heute bedeutendere Funde kaum aufzufinden sind.

Etwa 50 m südlich von der Wallburg erhebt sich ein Erdhügel von unregelmässig kreisförmiger Basis und einer Höhe von 5,74 m. Das ist die Nekropole I, in der die erwähnten 403 geschlossenen Grabeinheiten sowie 90 Gräber bei den Ausgrabungen 1955/56 gefunden wurden.

Nördlich von der Wallburg liegt noch ein Erdhügel, die Nekropole II, die ebenfalls in den Jahren 1900—1903 ausgegraben wurde. Aus dieser Nekropole ist kein geschlossener Grabzusammenhang erhalten, doch unterscheiden sich die Funde typenmässig nicht von denen aus der Nekropole I, so dass daraus geschlossen werden darf, dass beide Nekropolen zu gleicher Zeit der Beerdigung dienten.

Bei den Grabungen in der Nekropole I (1955—56) wurden in einer 1,90 m tiefen Schicht 86 Skelett- und 4 Urnengräber ausgegraben. Auf Grund der Beerdigungsweise und der Typenmerkmale der Funde wurden in der Kulturschicht zwei Strata geschieden:

Stratum I — Tiefe 1,90—0,90 m.

Stratum II — Tiefe 0,90—0,40 m.

In Stratum I wurden zwei Beerdigungsarten gefunden, Skelett- und Urnenbeerdigung, in Stratum II nur die Skelettbeerdigung.

Die Beerdigung fand auf verschiedenerelei Weise statt (siehe Anlage II), und zwar:

1. Beerdigung in seicht gegrabene Gruben, die mit grösseren Steinplatten oder unbehauenen Stein ausgelegt sind. Solche Gräber sind häufig auch mit grösseren Steinplatten eingedeckt, es gibt aber welche, die bloss mit Erde und kleinen Steinen zugeschüttet wurden. (Vgl. die Gräber 6, 10, 21, 25 usw.).

2. Beerdigung auf Brett, von dem grössere oder geringere Spuren erhalten sind, und einfache Zuschüttung des Grabes. (Vgl. Gräber 7, 11, 16, 19 usw.).

3. Beerdigung in einer Art Holzkiste, häufig in trogartiger Form, davon ein Grab mit Brettern bedeckt. (Vgl. Grab 31, 42 und 29).

4. Unmittelbare Erdbegrabung und Zuschüttung mit Erde und kleinen Steinen. (Vgl. Gräber 1, 2, 5, 26, 22, 23 usw.).

Die unmittelbare Erdbegrabung ohne besondere Grabkonstruktion war am häufigsten in Gebrauch. Sie tritt bereits in einer Tiefe von 0,40 m auf, ist aber am häufigsten zwischen 0,60—0,80 m.

Die Funde vom Stratum I (1,90—0,90 m Tiefe) gehören der Zeit der Urnenfelderkultur an, genauer gesagt, deren Abschluss. Vier Urnen zeugen deutlich davon, dass in den tiefsten Schichten dieser Nekropole noch die Verbrennung im Gebrauch war. Kennzeichnend sind folgende Funde dieser Schicht: Schläfenringe, Handschienen aus Bronzeblech mit getriebenen Vogelprotomen und mehrere Arten von Fibeln, davon eine Dreischleifenfibel mit breitgeklopftem Bogen und einschleifige Fibeln mit halbkreisförmig auseinandergetriebenem Fuss ohne und mit Diskos auf dem Bogen (Taf. IV, Abb. 7; Taf. XIV, Grab 58, Abb. 1 usw.) sind ein charakteristisches Material für die Hallstatt B Stufe in den illyrischen Provinzen südlich der Save. Eine grössere Anzahl der Funde dieser Stufe entwickelte sich als unmittelbares Erzeugnis der autochtonen Werkstätten, während sich die Einflüsse des ostalpinen Gebiets und der pannonischen Urnenfelderkultur mehr in der Ornamentik und in geringeren Masse in den Formen der Gegenstände spiegeln. So kann z. B. die Ornamentik auf den Handschienen aus Bronzeblech in unmittelbare Beziehung gesetzt werden zu Einflüssen aus dem Donaugebiet, während die Form als spezifisch japodisch in Erscheinung tritt. Ähnlich steht es mit den bronzenen Spiralarmbändern (Taf. XVI, Abb. 2) und den Fibeln mit romboidal auseinandergetriebenem Bogen (Taf. XVI, Grab 22, Abb. 2). Als charakteristisch japodisches Element können die Bronzeblechdiademe und Bronzekappen angesehen werden (Taf. XVII, Abb. 1, 2).

Die Funde von Stratum II gehören ihren stratigraphischen und typenmässigen Merkmalen nach der Hallstatt C und Hallstatt D Stufe an, bzw. dem Zeitabschnitt der vollentfalteten I. Eisenzeit.

Die zahlreichen und typologisch höchst interessanten Funde dieses Stratum verweisen sehr deutlich auf die Beziehungen der Japoden jener Zeit zu den benachbarten Stämmen, ferner auf die Entwicklung einer autochtonen japodischen Kultur und auf die Einfüsse, die diese Kultur empfing und ausübte. Am Material dieses Stratums erkennen wir die Blüte und Entfaltung eines autochtonen Stils. Dies wird an den »fibule a tre bottoni« und den Fibeln mit einer spiralförmig gewundenen Schleife und dem mit Bronzeblechband umwundenen Bogen deutlich. In den früheren Ausführungen war die Rede von diesem Fibeltyp im Vergleich mit Beispielen aus Stratum I, woraus gefolgert wurde, dass diese typenmässig und genetisch nur eine Abart der Weiterentwicklung der einschleifigen Bogenfibel sind. Die Brillenfibeln aus Bronzedraht mit Bronzeblechscheibe (Taf. VII, Grab 65(8), Abb. 2, 2a) und die Scheibenbrillenfibeln (Taf. IX, Grab 66, Abb. 1—2a) sind ebenfalls sehr kennzeichnend für diese Entwicklungsphase der eigenständigen japodischen Kultur. Von den den japodischen Eigenstil kennzeichnenden Fibeln müssen allenfalls auch die Dreischleifenfibeln mit verschiedenen Bernstein- und Glassperlen genannt werden. (Vgl. Taf. V, Grab 3, Abb. 14). Derartige Fibeln gibt es zu Dutzenden, und zwar meistens auf dem engeren japodischen Gebiet, in den zentralen Landesteilen der heutigen Lika. Eine grössere Anzahl der Anhänger, insbesondere derer an den Fibeln, scheint die meisten spezifisch japodischen Merkmale aufzuweisen. Ihrem Schema nach, können diese Anhänger zwar der grossen und zahlreichen Gruppe der hallstätischen Anhänger in Mitteleuropa zugezählt werden, von diesen sind sie aber durch spezifische Eigenheiten geschieden, auf Grund derer mit Recht von einem originalen japodischen Stil und eigenen Werkstätten, in denen sie gefertigt wurden, gesprochen werden kann. Dies gilt vor allem für den Anhänger aus Grab 24 (Taf. XXIII, Abb. 4), der in seiner Konzeption wirklich einzigartig ist. Ähnliches ist auch von den Anhängern aus Grab 47 zu sagen (Taf. XXXII, Abb. 1, 2). Der Anhänger auf Abbildung 1 besitzt ein trapezförmiges Schema wie diejenigen aus Slowenien¹¹⁷, und die länglichen, an Kettchen hängenden trapezförmigen Anhänger können leicht zu ebendenselben Formen in Vače¹¹⁸, Hallstatt¹²⁰, und andernorts in Beziehung gesetzt werden. Die Anhänger aus Vače datiert Starè in die Stufe Vače IIb, bzw. in die Jahre 450—350 v. u. Z., während Kromer ähnliche Anhänger aus Hallstatt in seinen Zeitabschnitt der jüngeren Gräber, 600—500 v. u. Z., einstuft.

Am Ende der Hallstatt D Stufe, insbesondere aber zur Zeit des La Tène I, tritt auch die Certosa-Fibel sehr häufig in Erscheinung. Um das Jahr 500 muss in Oberitalien ein starkes etruskisches Element angesetzt werden, und die über Spina und Adria tief ins Innere des Landes vorgedrungenen Einflüsse der Griechenwelt spielen eine ebenfalls sehr bedeutende Rolle in der Ausbildung eines neuen Kunststils an Gegenständen der materiellen Kultur¹³³. Etwas später, um 400, dringen die Kelten in Oberitalien ein und bleiben die Herren des Gesamtgebiets mit Ausnahme des venetischen Meerbusens.

Diese ganze Kultur und die verschiedenen neuen Strömungen in Leben und Kunst der einzelnen Kulturzentren des damaligen Europa zeichnen sich wenn auch in sehr bescheidenen Spuren, in den illyrischen Provinzen ab, wo aber,

mer noch in einem Höchstmass, der originale autochtone Stil und die eigenständige Entwicklung vorherrschen. In Zusammenhang damit verdienen in Stratum II die Funde aus Grab 47 besondere Beachtung. Ausser zwei Anhängerfibeln wurde in diesem Grabe auch feine Bernsteinplastik vorgefunden (Taf. XXVII-XXXII). Von dieser Plastik war etwas ausführlicher die Rede im Vorbericht über die Ausgrabungen in Kompolje¹³⁷). Wollte man die Datierung dieser Plastik nach den mitgefundenen Fibeln vornehmen, müsste sie jedenfalls frühestens am Ende der Hallstatt D Stufe angesetzt werden. Hinsichtlich der Plastik muss man zwei Momente festlegen: die Chronologie und die Provenienz der Gegenstände. Die Mehrzahl der Analogien wurde auf italienischen Boden gefunden, und zwar gerade in den Gegenden, die vom 7. bis zum 5. jh. die Etrusker hielten und die ab Mitte des 6. jhs. von griechischen Kolonisten und Händlern infiltriert wurden.

• In der Nekropole Certosa bei Bologna wurde in Grab 100 eine Bernsteinperle vorgefunden, die ziemlich viele gemeinsame Züge mit einem Kopf aus Kompolje aufweist. Die Beigaben des Grabes 100 datieren diese Perle an den Ausgang des 6. und Anfang des 5. Jhs. v. u. Z. (Vgl. Taf. XXXIII, Abb. 1—10)¹³⁸.

Eine weitere Analogie stammt aus der etruskischen Nekropole in Marzabotto bei Bologna¹³⁹). Der aus Bernstein gearbeitete Kopf ist 4 cm hoch. Leider wurde er nicht im Grabzusammenhang aufgefunden. Ausser auf diesen Kopf ist hier auf die Widderköpfe am Henkel eines Bronzegefässes aus derselben Fundstelle aufmerksam zu machen, sowie auf den Tierkopf Tafel XXXIII, Abb. 4. Ein sehr ähnlicher, nur primitiver gearbeiteter Kopf wurde in Kompolje zusammen mit Bernsteinperlen ausgegraben, die stark stilisierte Widderköpfe darstellen (Taf. XXXIII, Abb. 5).

In der Umgebung von Ancona, in Falconara, fand man ein sehr schönes Stück bearbeiteten Bernsteins, das wahrscheinlich an einem Fibelbogen angebracht war, weil es waagrecht durchbohrt ist¹⁴⁰. Der Bearbeitungsstil dieser Figuren weist nach Kredels Angabe darauf hin, dass das Datum ihrer Anfertigung irgendwo um 520—500 v. u. Z. liegen müsse. Der Gewährsmann stellt mehrere Hypothesen über die Provenienz dieser Plastik auf und sagt abschliessend, dass sie, ihrer Ausarbeitung nach zu urteilen, dem »griechischen Kulturkreis« angehören müsse. Die Plastik von Kompolje hat auf den ersten Blick hin mit dieser nicht viel gemein.

Eine Reliefplastik, als deren Fundort die Ortschaft Ruvo in Apulien angenommen wird, nähert sich in vielen Einzelheiten der Plastik von Kompolje, besonders in der Behandlung der Augen und des Haares¹⁴¹).

Auf der Suche nach Analogien zur Plastik aus Falconara wies Kredel auf deren Ähnlichkeit mit den Reliefs von Monteleone in den Sabinerbergen und mit den Wagenbeschlägen aus Perugia und aus Ephesos in Kleinasien hin. Die bronzenen Wagenbeschläge aus Castel San Mariano in der Umgebung von Perugia weisen in Einzelzügen Verwandtschaft mit der Plastik von Kompolje auf, obwohl letztere ein etwas andersartiges Stilgepräge trägt (Taf. XXXV, Abb. 1). Petersen berichtet von den erwähnten Reliefs aus Italien, dass sie gewissen getriebenen Wagendarstellungen auf einer etruskischen Urne gleichen, deren Reproduktion

nicht zugänglich war. Was die Provenienz und die Datierung dieser Beschläge aus Perugia betrifft, hält sie der Autor für »altionisch« und verweist sie ans Ende des 6. und den Anfang des 5. Jhs.¹⁴².

Von den Beschlägen der bronzenen Wagen aus Monteleone behauptet Furtwängler, dass sie auf italischen Boden hergestellt wurden, und erwähnt zahlreiche Analogien hauptsächlich auf etruskischem Territorium und in geringerer Zahl aus Picenum, das zu jener Zeit unter stärkeren etruskischem Einfluss und gleichzeitig auch unter der Einwirkung des sog. orientalisierenden ionischen Stiles stand¹⁴³).

Bei der Beantwortung der Frage nach der Provenienz der Plastik von Kompolje darf nicht aus dem Auge verloren werden, dass sämtliche bisher aufgezählten Analogien aus dem Ende des 6. und dem Beginn des 5. Jhs. v. u. Z. stammen. Es ist die Zeit, da die erwähnten Gebietsteile Italiens von den Etruskern beherrscht werden, während das Küstenland immer stärker von der Welle der griechischen Kolonisation bespült wird. Die Phokäer gründen Spina und Adria, und ihre Einflüsse dringen durch die Po-Ebene bis tief ins Landesinnere hinein. In Picenum ist dieser Einfluss ebenfalls sehr stark, und gerade aus diesem Gebiet besitzen wir eine grosse Anzahl bearbeiteter Bernsteinstücke, von denen gewisse Parallelen zu den Funden von Kompolje zu ziehen sind. Ob die Plastik aus Grab 47 ein Import aus Picenum ist, ist eine andere Frage. In Picenum gab es bisher keine denen aus Kompolje völlig adäquate Stücke, und diejenigen aus der Certosa und Marzabotto, die stilmässig den unseren am nächsten stehen, zeigen zugleich, dass auf dem Gebiet von Picenum eher von einer stümperhaften Produktion einheimischer Meister gesprochen werden kann, die zu jener Zeit bessere Muster vor Augen haben konnten, als es ihre eigenen Originale waren.

Zur Zeit, als die Plastik von Kompolje entdeckt wurde, war der Schatz von Novi Pazar noch in der Erde geborgen. Die Funde aus Grab 47 standen einer grösseren Zahl von zumindest annähernd ähnlichen Funden in Italien einsam gegenüber. Der Import aus Süditalien in Novi Pazar (Serbien) befestigte mich in der Meinung, dass auch in Kompolje mit Import zu rechnen ist, aber hier wahrscheinlich aus Oberitalien, das damals unter etruskischer Herrschaft stand, denn, wie bereits gesagt, weisen gewisse Elemente auf Analogien zu den etruskischen Funden hin. Unter diesen Elementen sind die auf einen ovalen Bernsteinkorn eingeritzten Zeichen beachtenswert (Taf. XXXI, Abb. 2, 2a), die hier sicherlich nicht ganz zufällig vorkommen. Auf einem Bernsteinkorn aus Jezerine (Grab VI) bemerkte Radimský ähnliche Einritzungen und sagte darüber: »... auf einer Seite sind verschiedene eingeritzte Zeichen zu sehen, so dass man sie auch für Schriftzeichen halten kann«. In neuer Zeit hat B. Čović, Kustos des Landesmuseums in Sarajevo, am Rande eines irdenen Gefässes eingeritzte Zeichen entdeckt. Nach seiner müdlichen Mitteilung befinden sich an diesem Gefäss ganz gewiss Zeichen, die Buchstaben, bzw. eine Inschrift, darstellen. Interessant ist, dass dieses Gefäss, genau so wie das Bernsteinkorn aus Kompolje, aus dem ausgehenden 6. und beginnenden 5. Jh. v. u. Z. stammt.

Beim Ordnen der Funde aus dem Grabhügel II in Kompolje fanden sich unter einer grossen Anzahl von Bernsteinkörnern auch gewisse interessante Stücke, die hier gerade im Hinblick auf die Frage der Bernsteinbearbeitung in den japodi-

hen Werkstätten zu erwähnten sind. Vergleicht man die Bernsteinköpfe aus Grab 47 mit dem Kopf auf Tafel XXXIII, Abb. 6, so gibt sich auf diesem sogleich die ungeübte Hand des einheimischen Meisters kund, der bessere Muster kennt, sie aber selbst mit seiner Arbeit nicht zu erreichen vermag. Betrachten wir ferner die Widderköpfe. In Novi Pazar, Picenum und der Certosa erfahren sie eine realistische Darstellung¹⁴⁴. In Kompolje hat nur einer ein Aussehen, das an die vorerwähnten gemahnt, alle übrigen sind ihrer realistischen Form völlig verlustig gegangen und haben sich durch Stilisierung zu herzförmigen Perlen gebildet, an deren breiteren Ende die vormaligen Hörner in breite, mit Einschnitten verzierte plastische Bänder verwandelt sind (Taf. XXXIII, Abb. 7). Hat dies zu bedeuten, dass der japodische Meister es nicht verstand, einen Widderkopf zu gestalten, oder vielleicht eher, dass die Muster, die ihm vorlagen, bereits so bekannt waren, dass er einen Schritt weiter ging und zu stilisieren begann? Hinsichtlich des Vogels aus Castel San Belino in Piceum meint Marconi, dass es sich hier um eine ziemlich ungeschickte Kopie altionischer Arbeiten handelt, die in Picenum nicht älter sein kann als aus der zweiten Hälfte des 6. Jhs.¹⁴⁵. Eine Ähnlichkeit mit dem Vogel aus Kompolje macht sich nur in Einzelheiten der Flügel- und Rumpfbehandlung bemerkbar, sie ist aber trotzdem das bisher am nächsten stehende Beispiel. Der Pferdekopf erinnert an eine Arbeit aus Marzabotto, nur dass auch hier die ungeübtere Hand der japodischen Meister zu erkennen ist (Taf. XXXIII, Abb. 5).

Aus allen diesen Gründen neige ich sehr zu der Annahme, die Plastik des Grabes 47 in Kompolje als importiert anzusehen, was vorläufig das bekannteste und charakteristischste Beispiel dafür wäre, dass zwischen den Japoden und der archaischen Griechenwelt Beziehungen durch die Vermittlung Italiens bestanden haben. Die Perle aus Spina deren Angabe ich vor kurzer Zeit erhielt, ist in das 5. Jahrhundert v. u. Z. datiert (siehe Anm. 148—149). Dieser Fund stellt eine direkte Verbindung zwischen Spina und Kompolje dar (siehe Textabb. 1 und Taf. XXVIII, Abb. 1—1a).

Vom 4. Jh. an beginnt die griechische Kolonisierung der heutigen jugoslawischen Küste, aus welcher Zeit die erste schriftlichen Quellen darüber stammen. Auf den Inseln Hvar, Vis und Korčula werden die ersten Kolonistensiedlungen gegründet. Der Hellenismus verbindet kulturell das gesamte Mittelmeergebiet und verbreitet sich nicht nur längs der jugoslawischen Küste, sondern auch ins Landesinnere. Aus jener Zeit besitzen wir in Kompolje einen Fund. Bei den Ausgrabungen im Jahre 1956 wurde ausserhalb des Grabzusammenhangs in einer Tiefe von 0,50 m das Bruchstück einer Bronzedrahtfibel mit kleiner Bernsteinkerle und einem Zierplättchen aus pasta vitrea von ellipsenförmiger Gestalt mit in Intaglio-Technik gearbeiteter Löwendarstellung aufgefunden. Glasform und -farbe entspricht bis ins einzelne den Funden aus Vičja Luka auf der Insel Brač, die von Mano Zisi und Popović für Stücke aus einheimischen Werkstätten gehalten werden, welche die hellenistischen Elemente ihrem Erbe gemäss verarbeiten¹⁴⁶. Der Fund aus Kompolje könnte ohne weiteres derselben oder einer ähnlichen illyrischen Werkstätte auf Brač angehören und von aus als Handelsware auf japodisches Gebiet gebracht worden sein¹⁴⁷.

ABBILDUNGSNACHWEIS

- Taf. I Kompolje — Skelettgrab 4, Abb. 1—6; Skelettgrab 53, Abb. 7—9b; Skelettgrab 39, Abb. 10; Skelettgrab 8, Abb. 11—12. In den Tafeln ist neben der Nummer des Grabes in Klammern die alte, während der Ausgrabung im Jahr 1955 benutzte Nummerierung angeführt.
- Taf. II Kompolje — Skelettgrab 40, Abb. 1—10a; Skelettgrab 61 (4), Abb. 11—13.
- Taf. III Kompolje — Skelettgrab 30, Abb. 1—2; Skelettgrab 27, Abb. 3; Skelettgrab 4a, Abb. 4; Skelettgrab 9, Abb. 5—7; Skelettgrab 12, Abb. 8; Skelettgrab 42, Abb. 9; Skelettgrab 34, Abb. 10—13.
- Taf. IV Kompolje — Skelettgrab 68 (11), Abb. 1—2; Skelettgrab 57, Abb. 3—4; Skelettgrab 20, Abb. 5—6; Skelettgrab 2, Abb. 7; Skelettgrab 1, Abb. 8—14.
- Taf. V Kompolje — Skelettgrab 63 (6), Abb. 1—12; Skelettgrab 3, Abb. 13—19; Skelettgrab 51, Abb. 20—21.
- Taf. VI Kompolje — Skelettgrab 60 (3), Abb. 1—4; Skelettgrab 62(5), Abb. 5—13; Skelettgrab 67 (10), Abb. 14—16.
- Taf. VII Kompolje — Skelettgrab 65 (8), Abb. 1—3c; Skelettgrab 66 (9), Abb. 4—9.
- Taf. VIII Kompolje — Skelettgrab 66 (9), Abb. 1—3.
- Taf. IX Kompolje — Skelettgrab 66 (9), Abb. 1—2a.
- Taf. X Kompolje — Skelettgrab 66 (9), Abb. 1—2; Skelettgrab 72 (15), Abb. 3—11.
- Taf. XI Kompolje — Skelettgrab 69 (12), Abb. 1—5a; ausserhalb der Grabzusammenhänge Abb. 6—8.
- Taf. XII Kompolje — ausserhalb der Grabzusammenhänge, Abb. 1—1a.
- Taf. XIII Kompolje — ausserhalb der Grabzusammenhänge, Abb. 1—8.
- Taf. XIV Kompolje — Abb. 1—2, Skelettgräber 58 u. 59.
- Taf. XV Kompolje — Skelettgrab 64 (7), Abb. 1—5; Urnengrab 1, Abb. 6.
- Taf. XVI Kompolje — Abb. 1, Skelettgrab 21; Abb. 2, Skelettgrab 22 (Detail).
- Taf. XVII Kompolje — Skelettgrab 22, Schädelreste mit Kappe.
- Taf. XVIII Kompolje — Abb. 1, Grab 32; Abb. 2, Urnengrab 2 in situ.
- Taf. XIX Kompolje — Abb. 1, Skelettgrab 33; Abb. 2, Funde aus Grab 33.
- Taf. XX Kompolje — Abb. 1, Skelettgrab 43; Abb. 2, Skelettgräber 26 u. 29.
- Taf. XXI Kompolje — Abb. 1, Einzelteil des Skelettgrabs 43; Abb. 2, Funde aus Grab 43.
- Taf. XXII Kompolje — Abb. 1, Skelettgrab 54 und Urnengrab 4; Abb. 2, Einzelteil des Skelettgrabes 24.
- Taf. XXIII Kompolje — Funde aus Skelettgrab 24, Abb. 1—6.
- Taf. XXIV Kompolje — Abb. 1, Grab 6 während der Ausgrabung; Abb. 2, das gesäuberte Skelettgrab 6.
- Taf. XXV Kompolje — Abb. 1, Überreste des Skelettgrabes 11 auf trogförmigen Brett; Abb. 2, Skelettgrab 31.
- Taf. XXVI Kompolje — Urnengrab 2, Abb. 1—3.
- Taf. XXVII Kompolje — Abb. 1, Fibel aus dem Urnengrab 3; Abb. 2, Urnengrab 3.
- Taf. XXVIII Kompolje — Skelettgrab 47, Abb. 1—2a.
- Taf. XXIX Kompolje — Skelettgrab 47, Abb. 1—2a.
- Taf. XXX Kompolje — Skelettgrab 47, Abb. 1—1a.
- Taf. XXXI Kompolje — Skelettgrab 47, Abb. 1—2a.
- Taf. XXXII Kompolje — Skelettgrab 47, Abb. 1—2a.
- Taf. XXXIII — Abb. 1, Bernsteinplastik aus Kompolje, ausgegraben 1902; Abb. 2, Castel San Belino; Abb. 3, Marzabotto; Abb. 4, Marzabotto; Abb. 5, Kompolje, ausgegraben 1902; Abb. 6, Kompolje, ausgegraben 1902; Abb. 7, Kompolje, ausgegraben 1902; Abb. 8, Castel San Belino; Abb. 9, Kompolje, ausgegraben 1902; Abb. 10/1—10, Certosa bei Bologna.
- Taf. XXXIV — Abb. 1, Castel San Mariano (Peruggia); Abb. 2, Bernsteinplastik aus Ruvo; Abb. 3—3a, Kompolje, ausserhalb des Grabzusammenhangs.
- Taf. XXXV — Abb. 1, Ansicht der Wallburg und des Grabhügels I; Abb. 2, Westansicht der Wallburg.
- Textabb. 1, Bernsteinperle aus Spina, Grab 740 B.

PRESJEK C-D

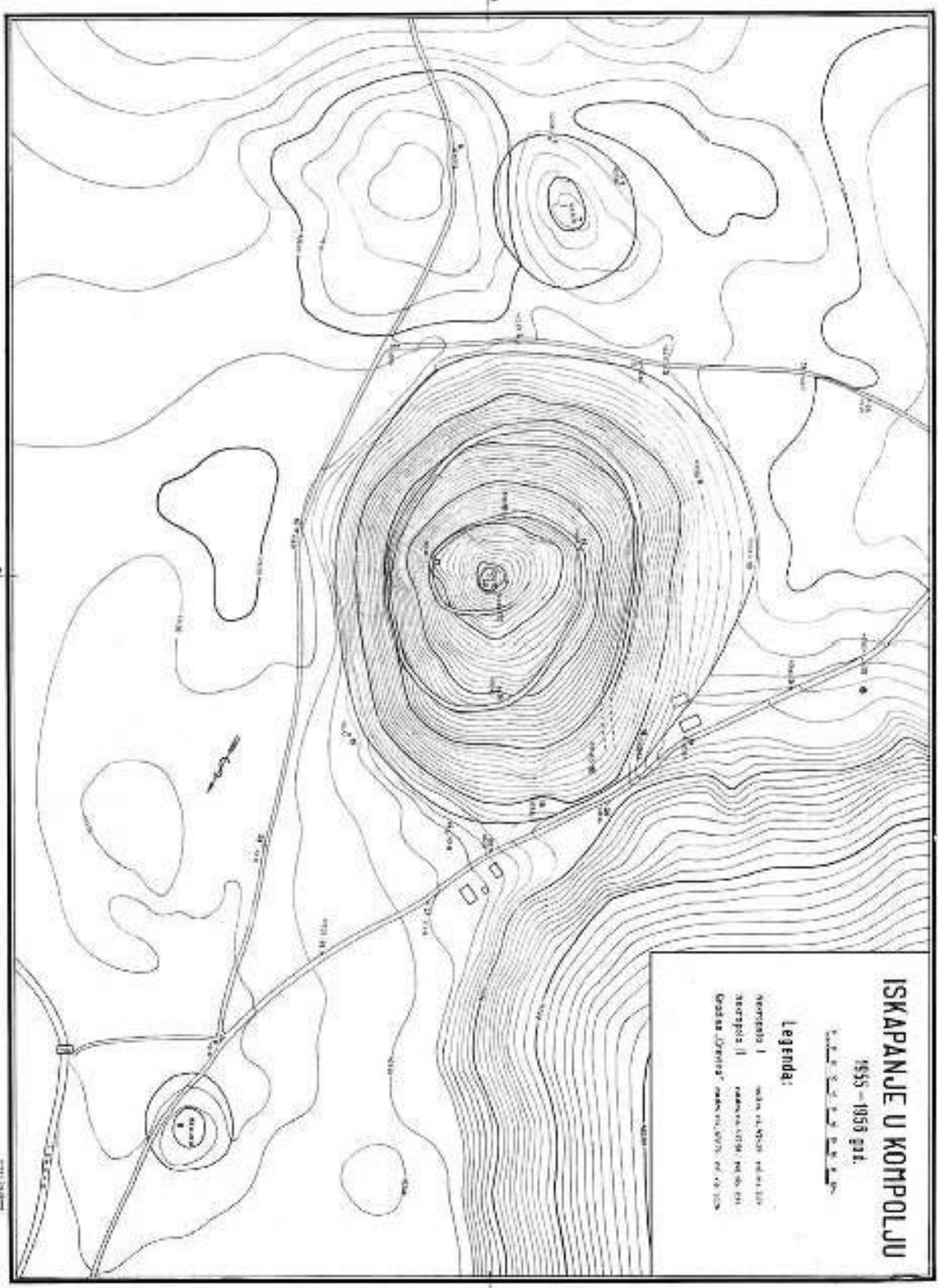
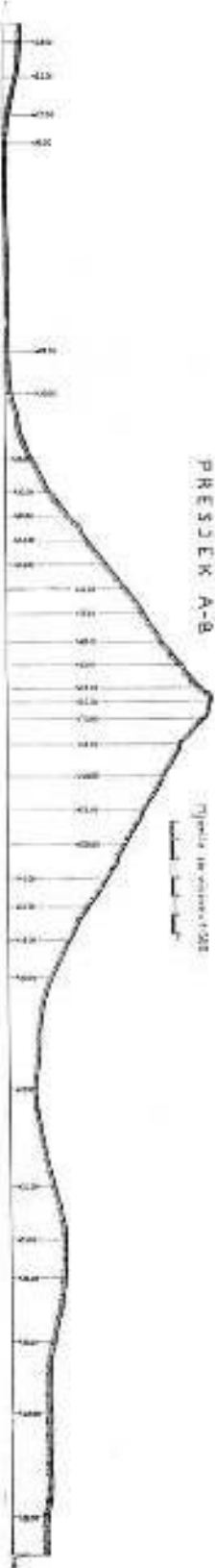
Ujedinjena Crvena Armija

1:10000

PRESJEK A-B

Ujedinjena Crvena Armija

ISKAPANJE U KOMPOLJU

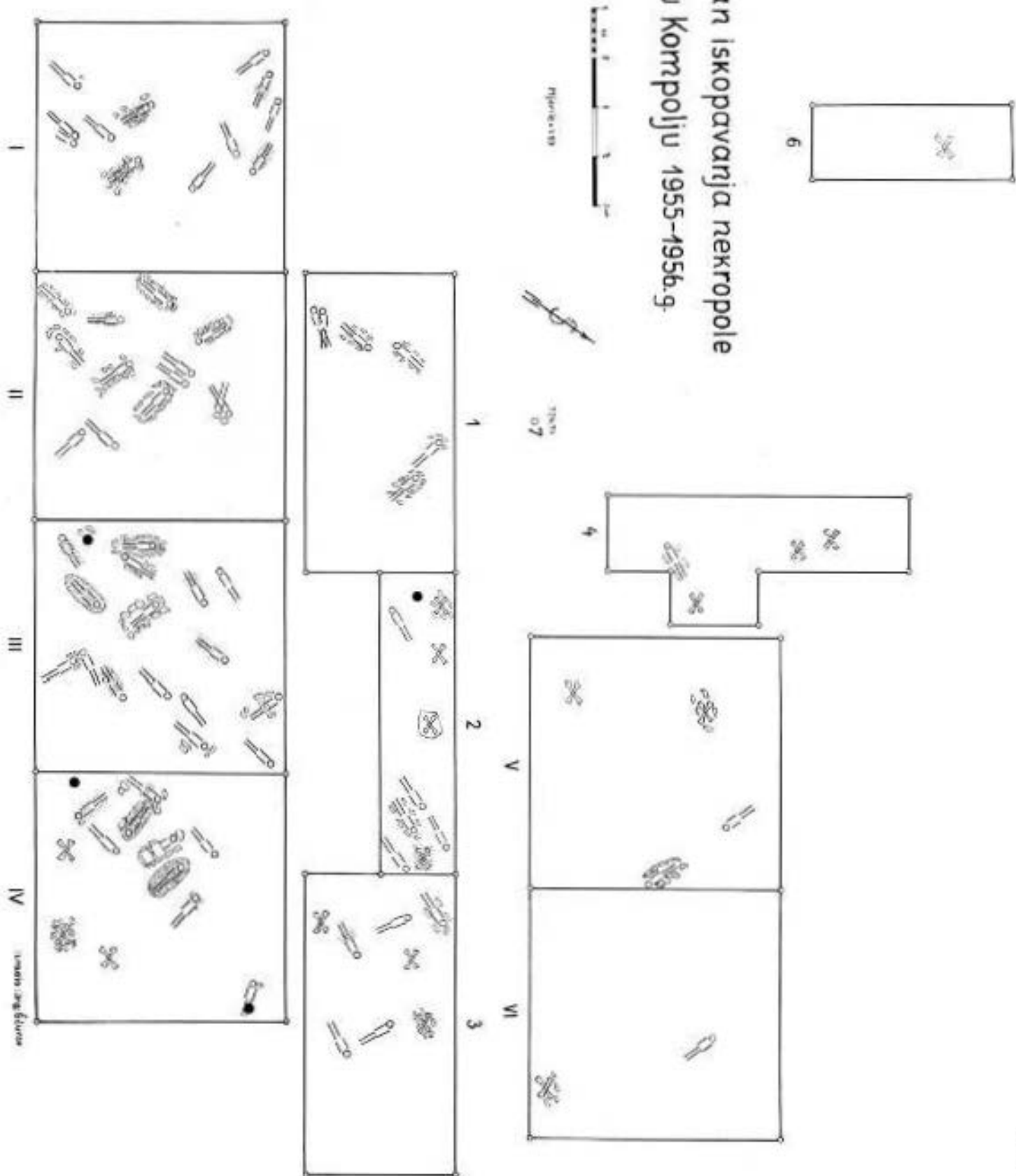
1955-1959 god.

1:10000

Legenda:

- 1. neproizvedena područja
- 2. neproizvedena područja
- 3. neproizvedena područja

Plan iskopavanja nekropole u Kompolju 1955-1956.g.

Iskopavanje u Kompolju 1956g.

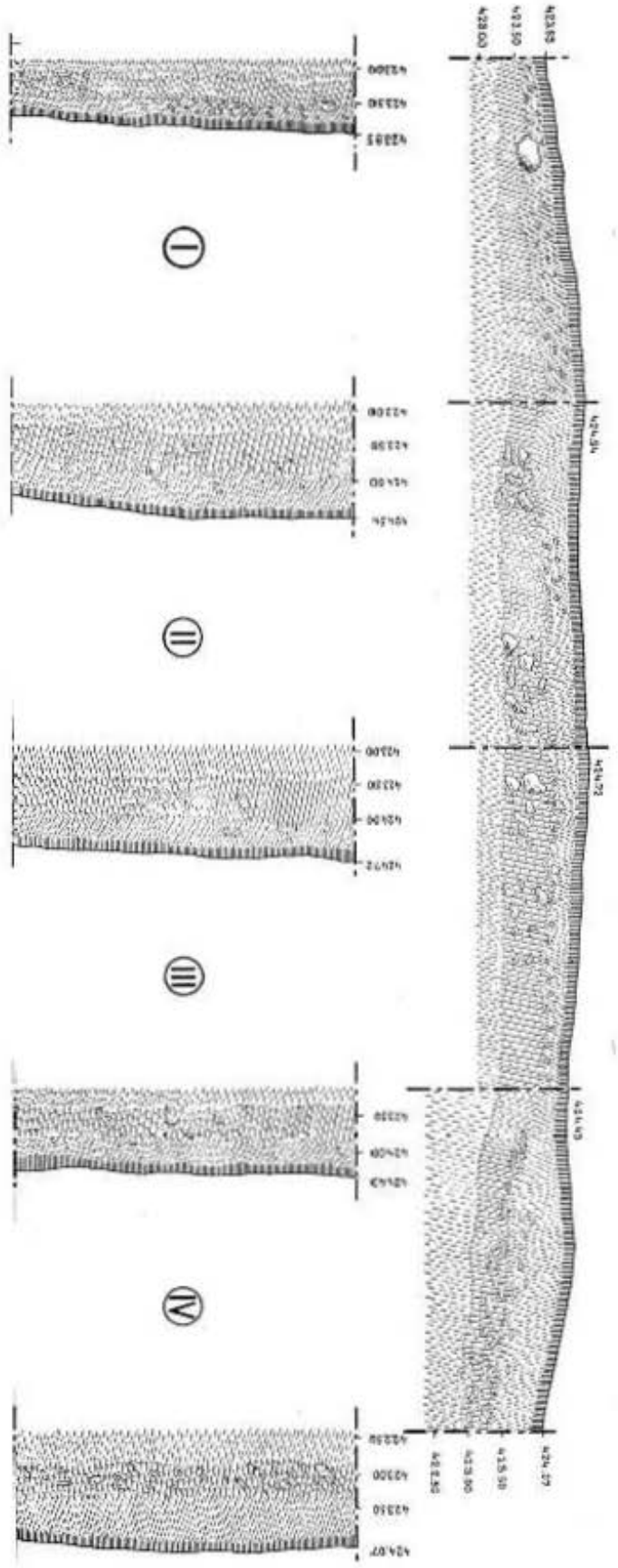
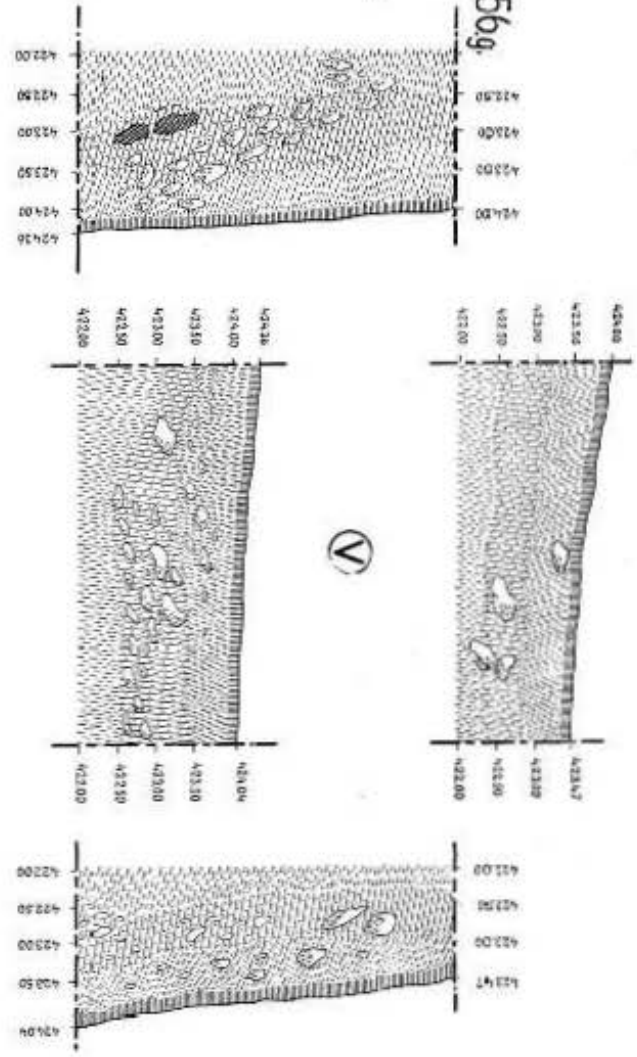
Profili

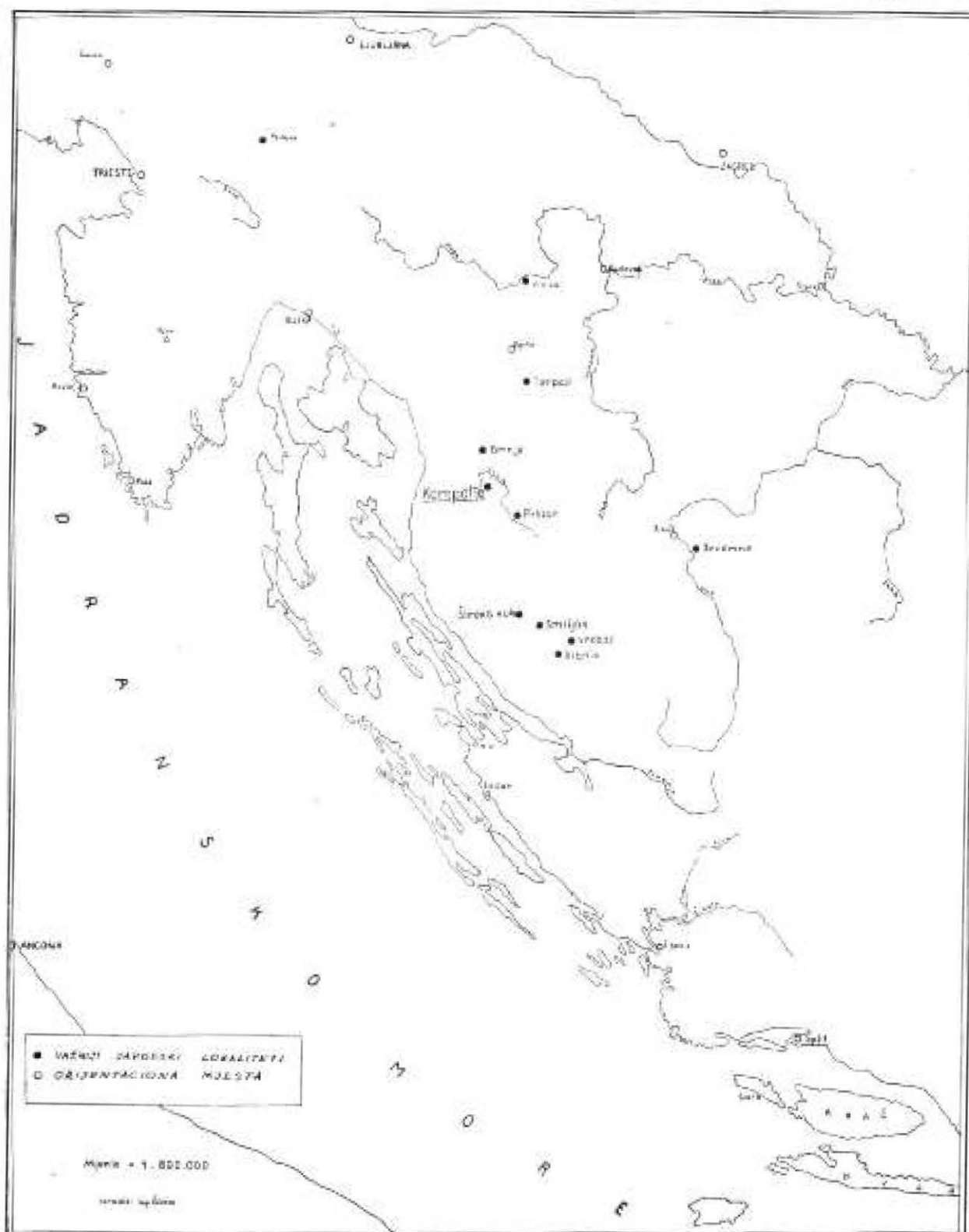

Mjerilo 1:50

LEGENDA

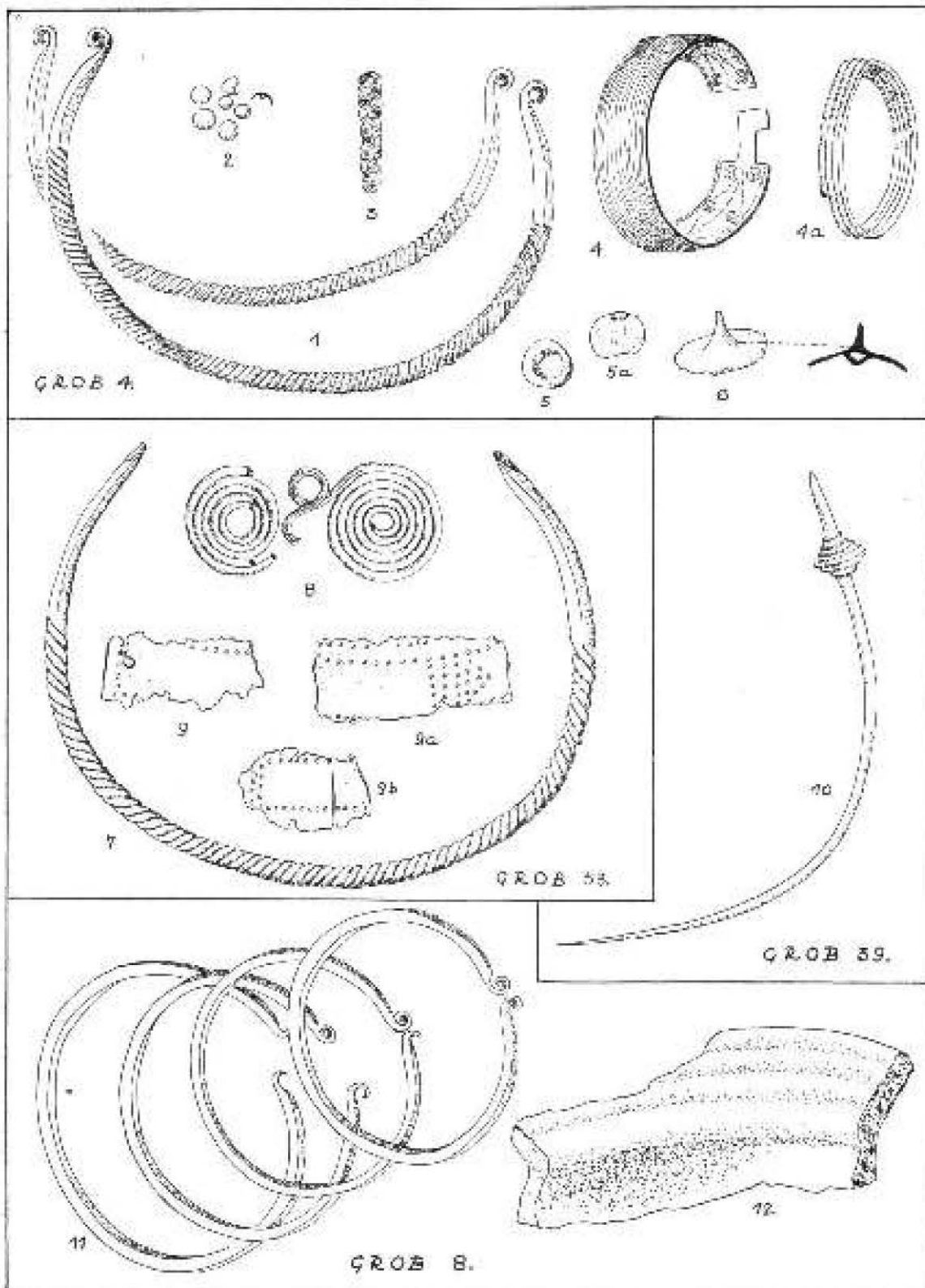
- humus
- subhumus
- glina
- zdravica
- gor

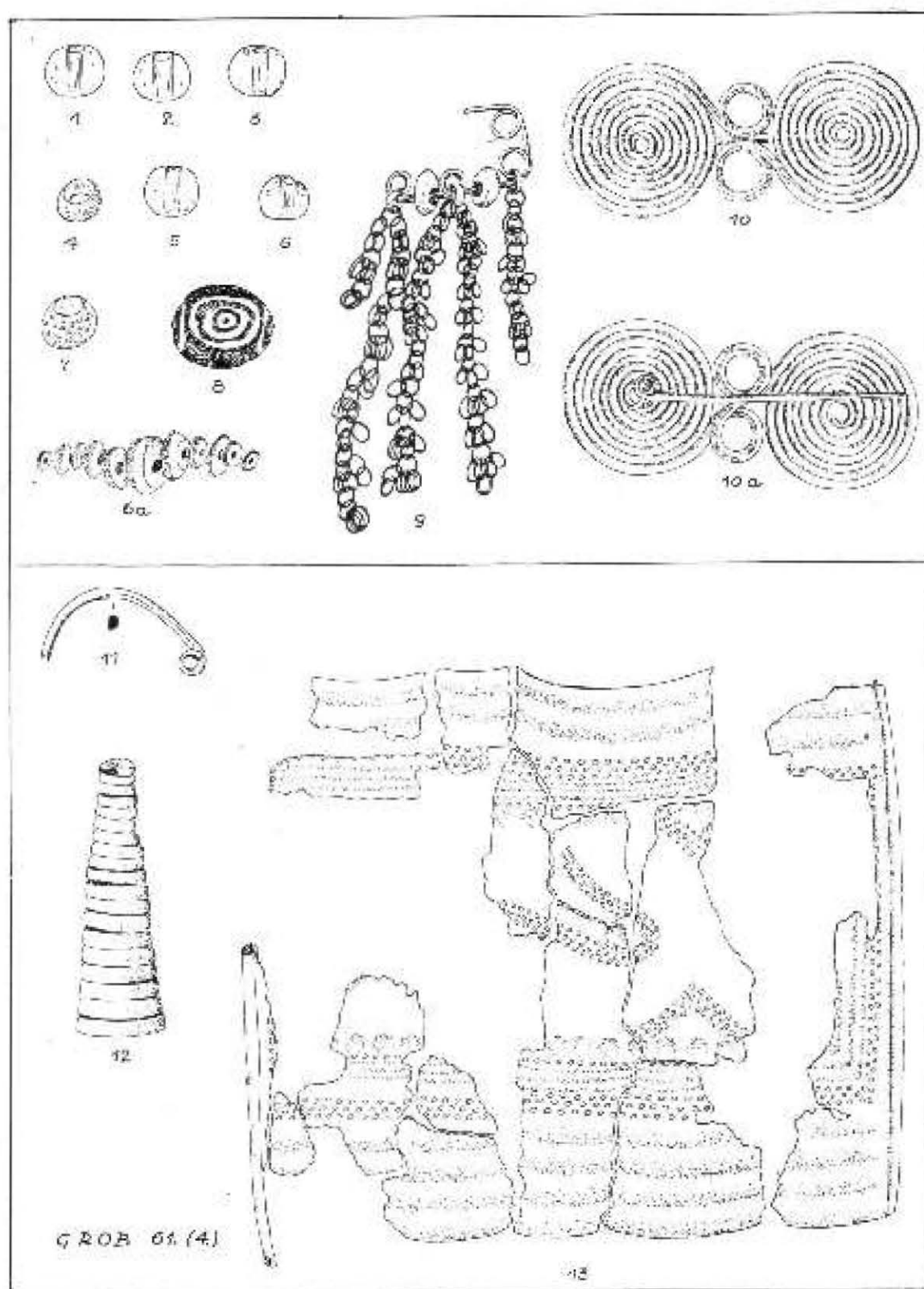
Karta rasprostranjenosti važnijih japodskih lokaliteta.

TABLA I.

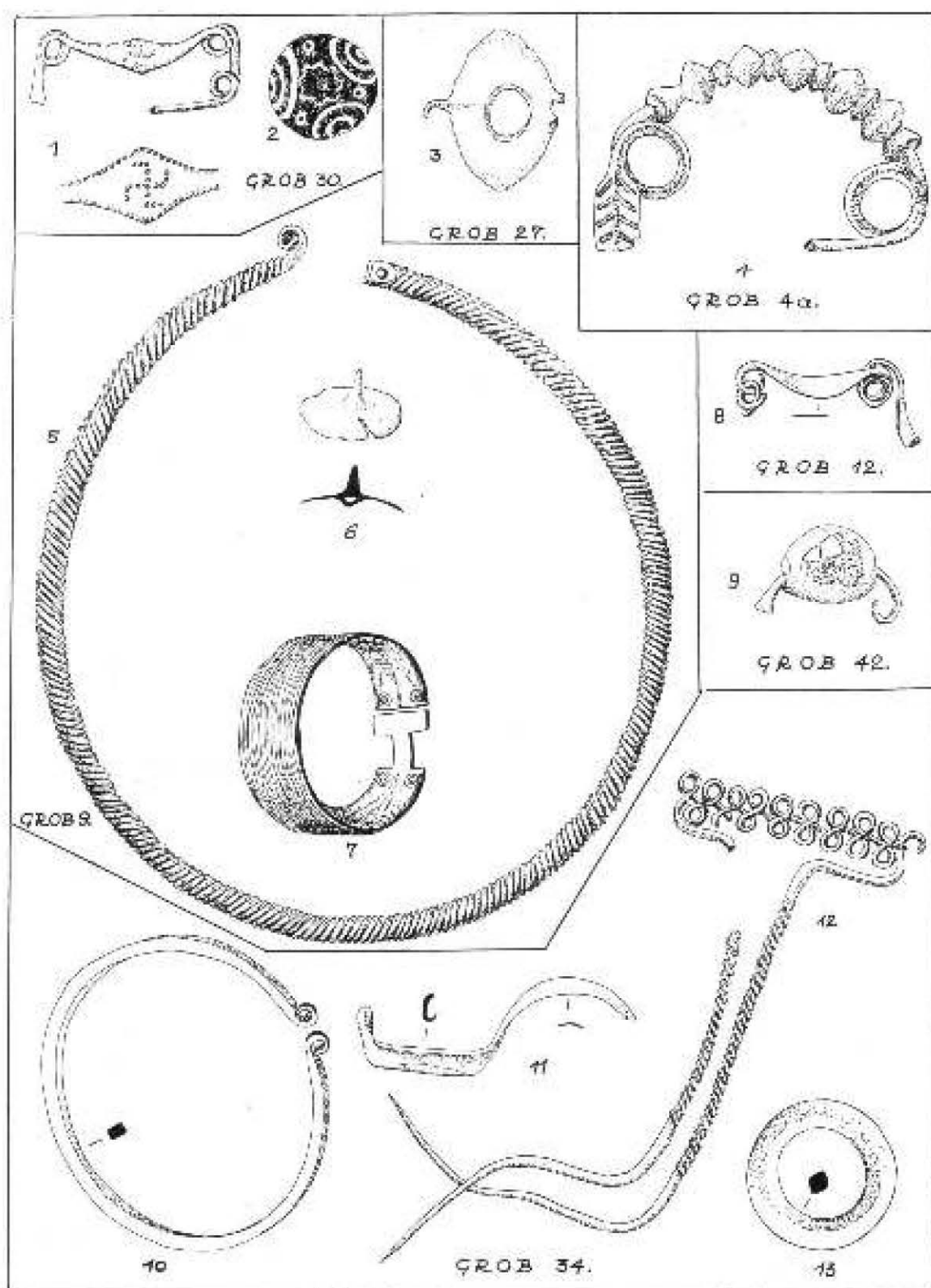
Tab. I Kupolje — skeletni grob 4, sl. 1—6; skeletni grob 53, sl. 7—9b; skeletni grob 39, sl. 10; skeletni grob 8, sl. 11—12.

TABLA II.

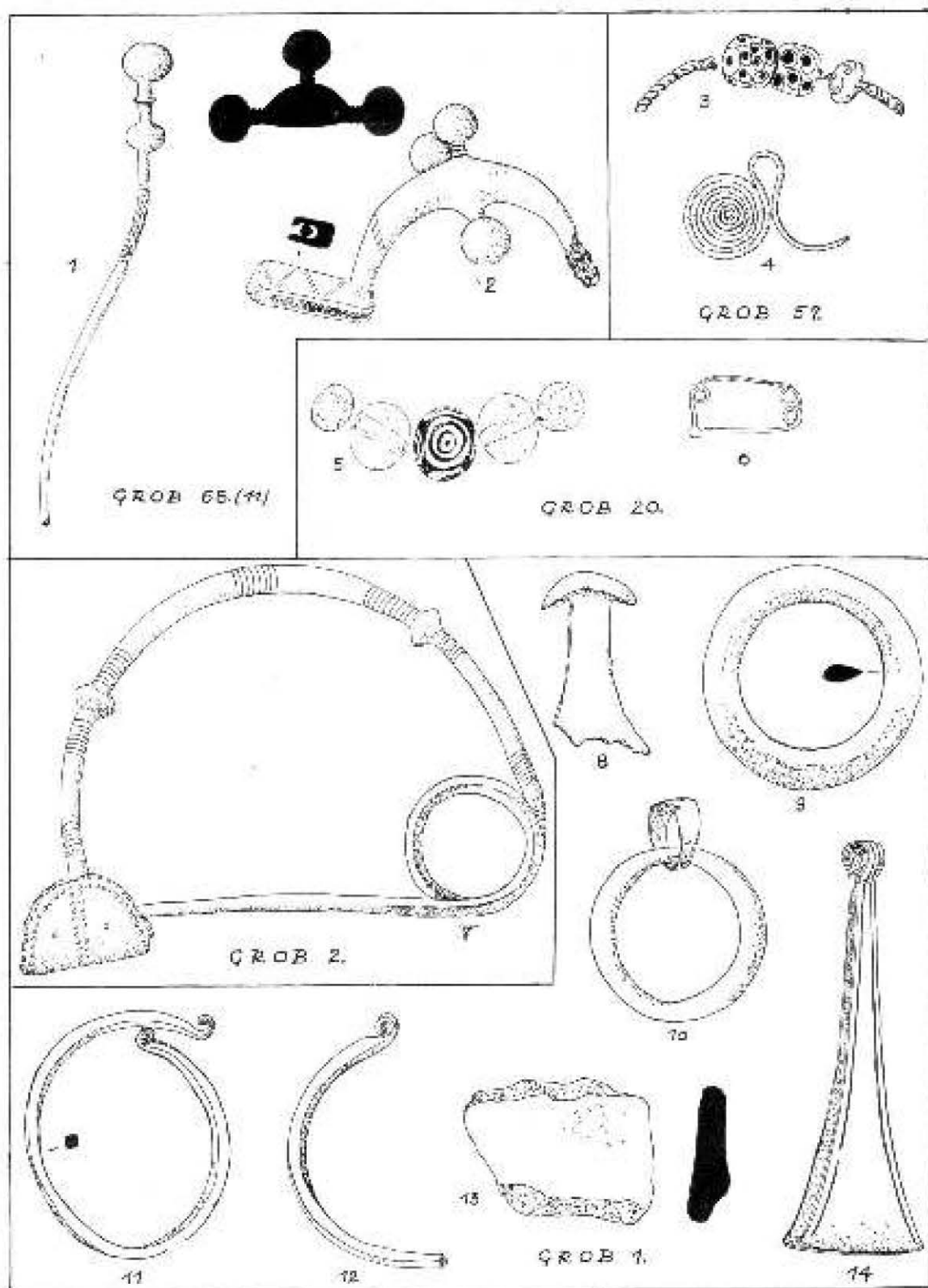
Tab. II Kompolje — skeletni grob 40, sl. 1—10a; skeletni grob 61(4), sl. 11—13.

TABLA III.

Tab. III Kompolje — skeletni grob 30, sl. 1—2; skeletni grob 27, sl. 3; skeletni grob 4a, sl. 4; skeletni grob 9, sl. 5—7; skeletni grob 12, sl. 8; skeletni grob 42, sl. 9; skeletni grob 34, sl. 10—13.

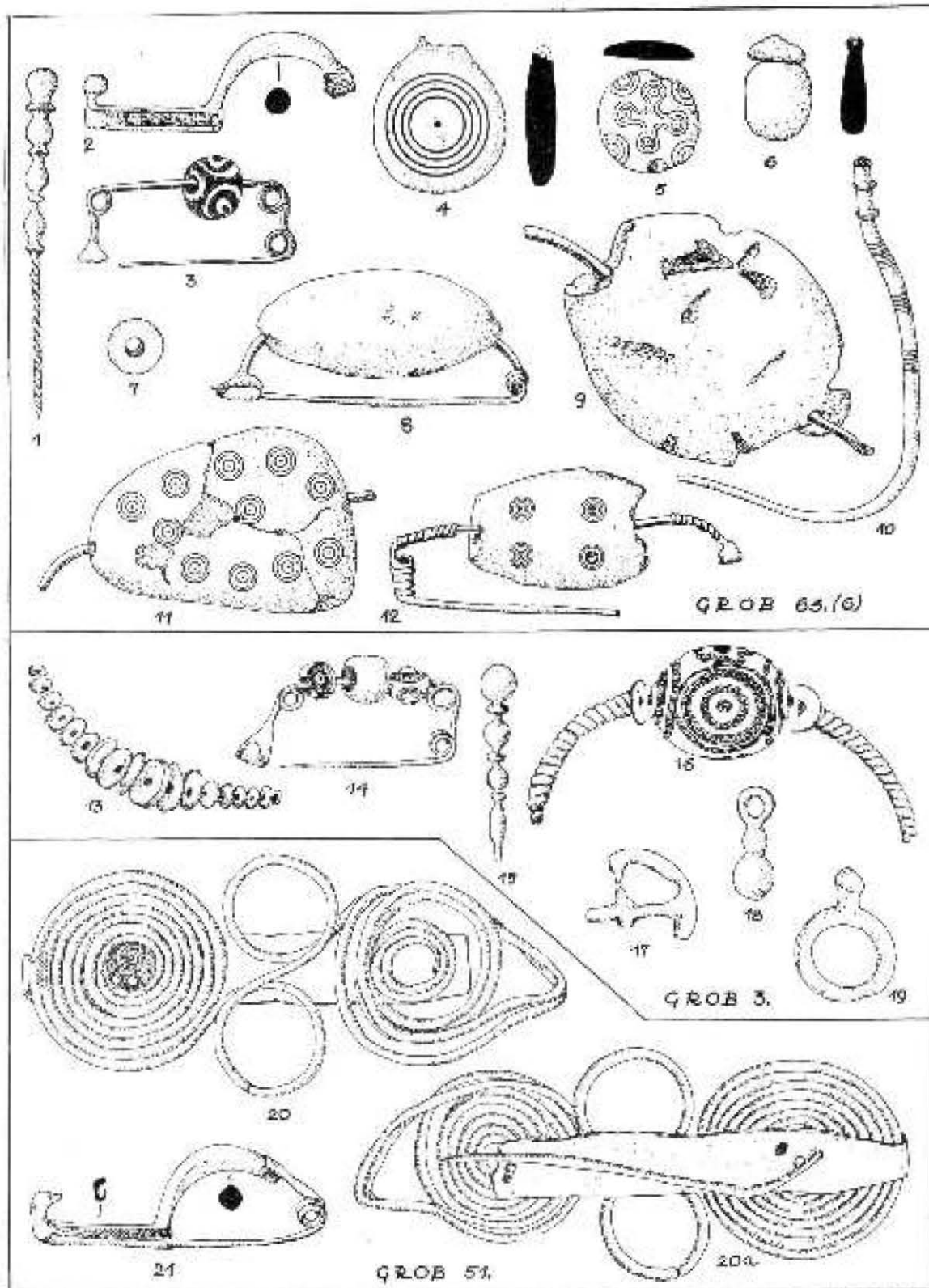
TABLA IV.

Tab. IV Kumpulje — skeletni grob 68(11), sl. 1—2; skeletni grob 57, sl. 3—4; skeletni grob 20, sl. 5—6; skeletni grob 2, sl. 7; skeletni grob 1, sl. 8—14.

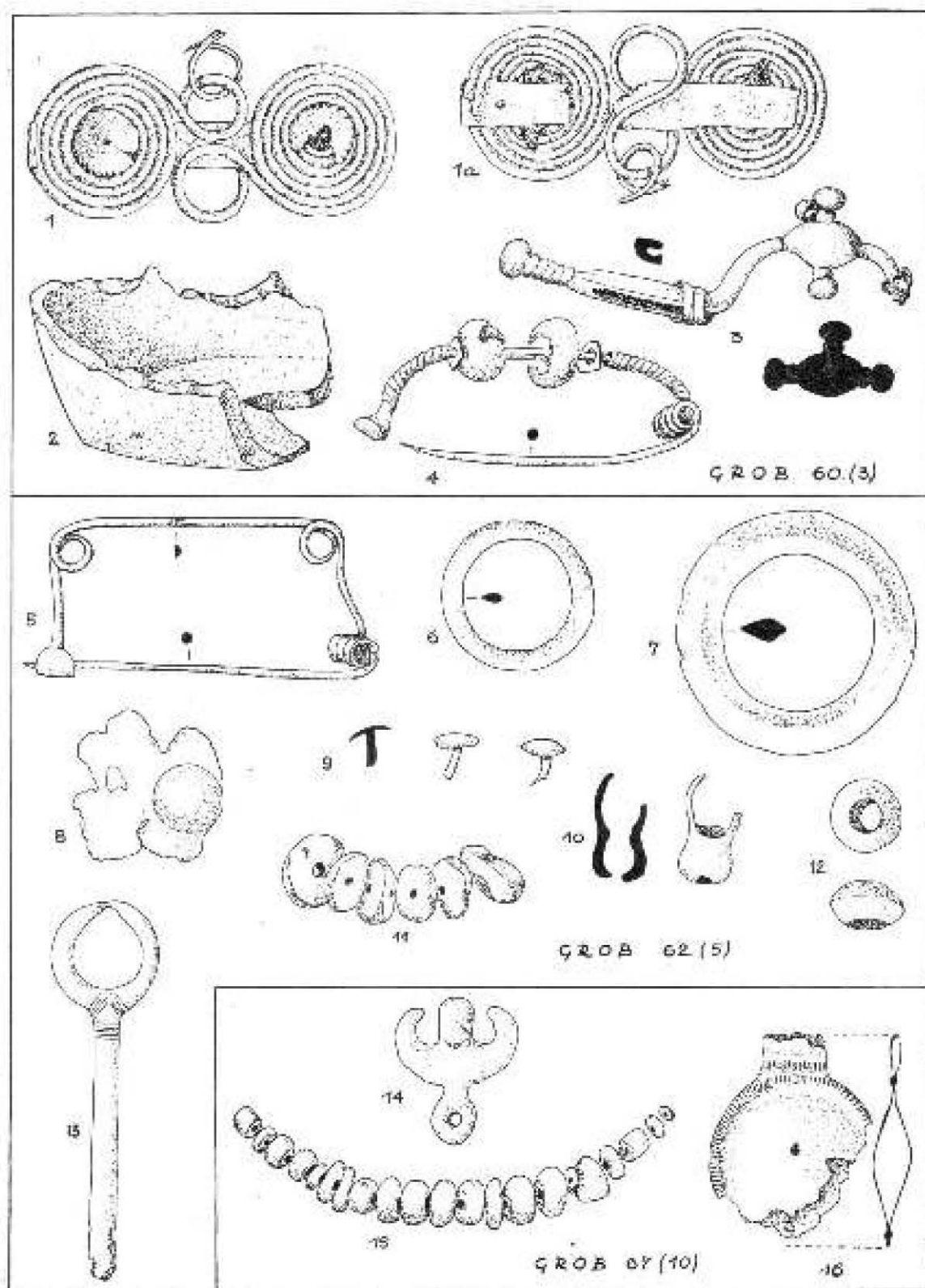

TABLA V.

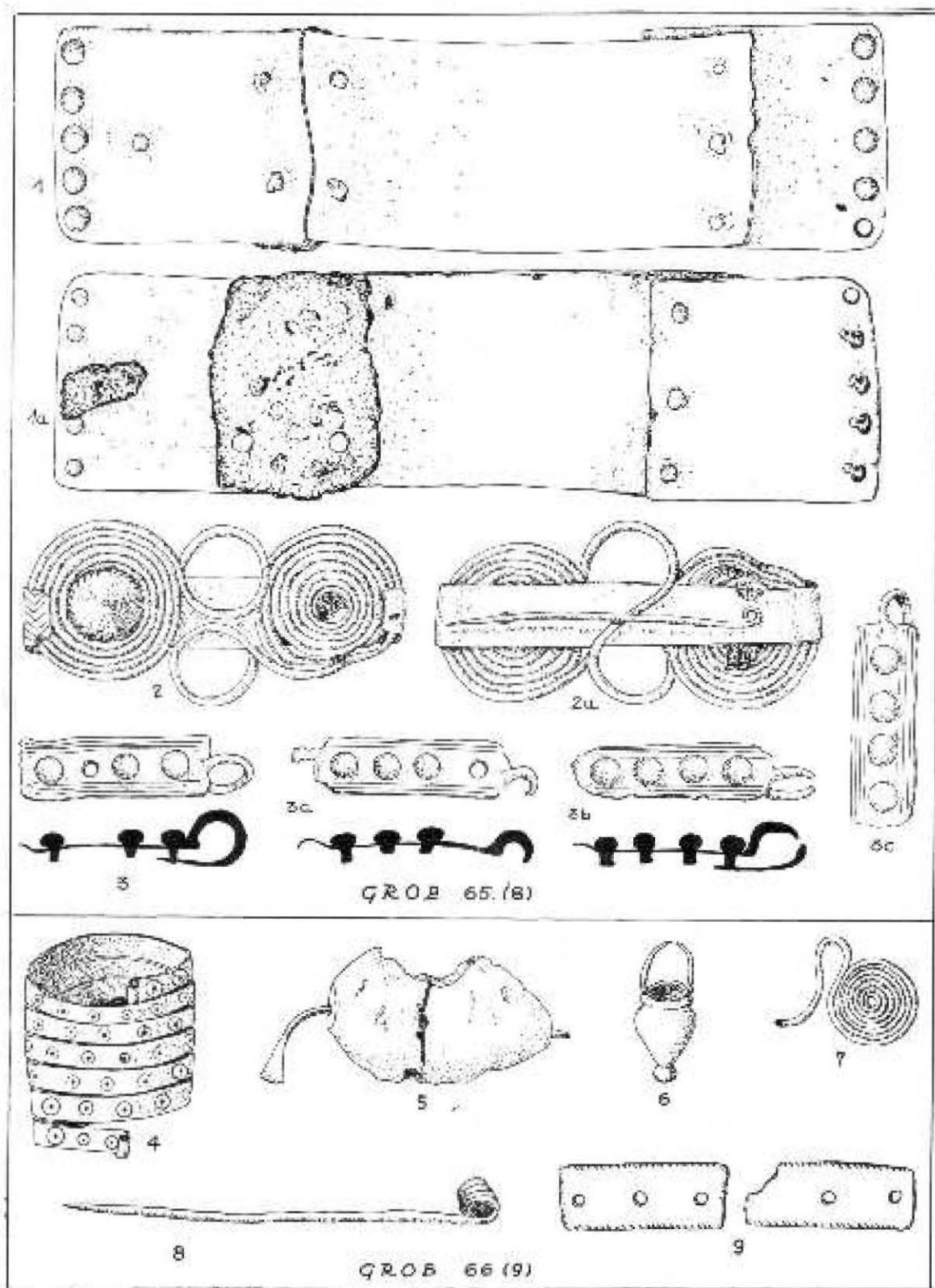
Tab. V Kompolje — skeletni grob 63(6), sl. 1—12; skeletni grob 3, sl. 13—19; skeletni grob 51, sl. 20—21.

TABLA VI.

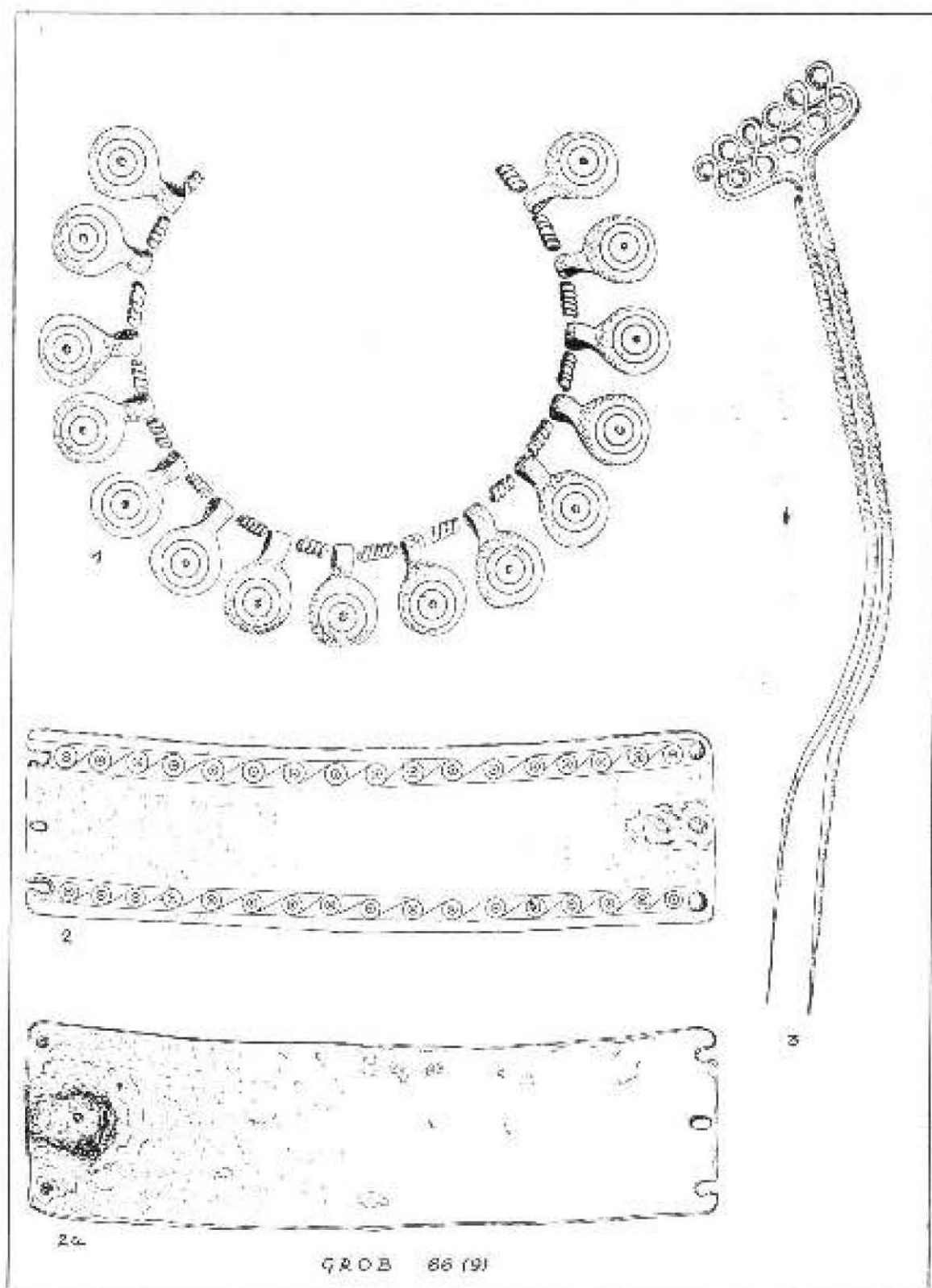
Tab. VI Kompolje — skeletni grob 60(3), sl. 1—4; skeletni grob 62(5), sl. 5—13; skeletni grob 67(10), sl. 14—16.

TABLA VII.

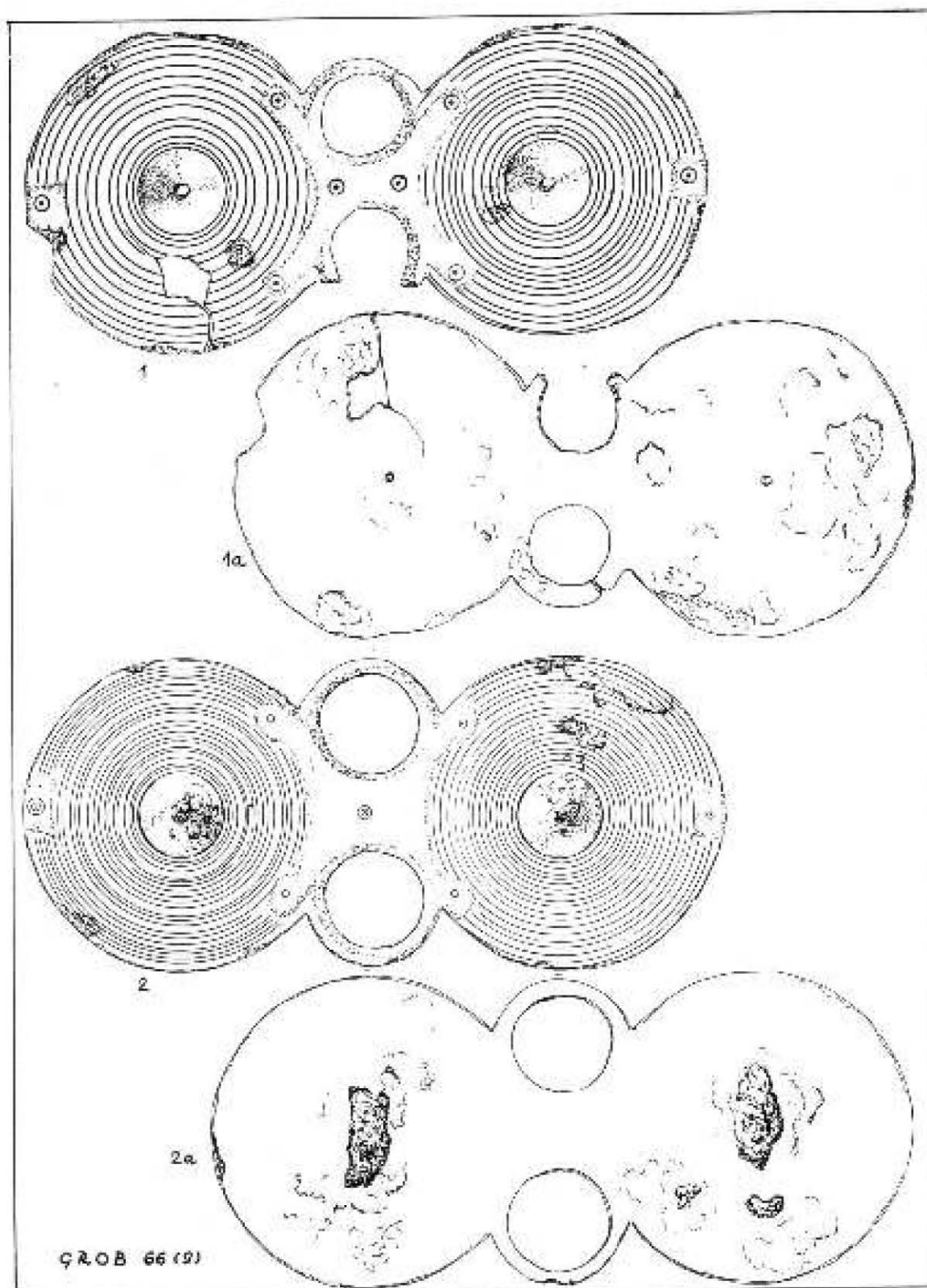
Tab. VII Kompulje — skeletni grob 65(8), sl. 1—3c; skeletni grob 66(9), sl. 4—9.

TABLI VIII.

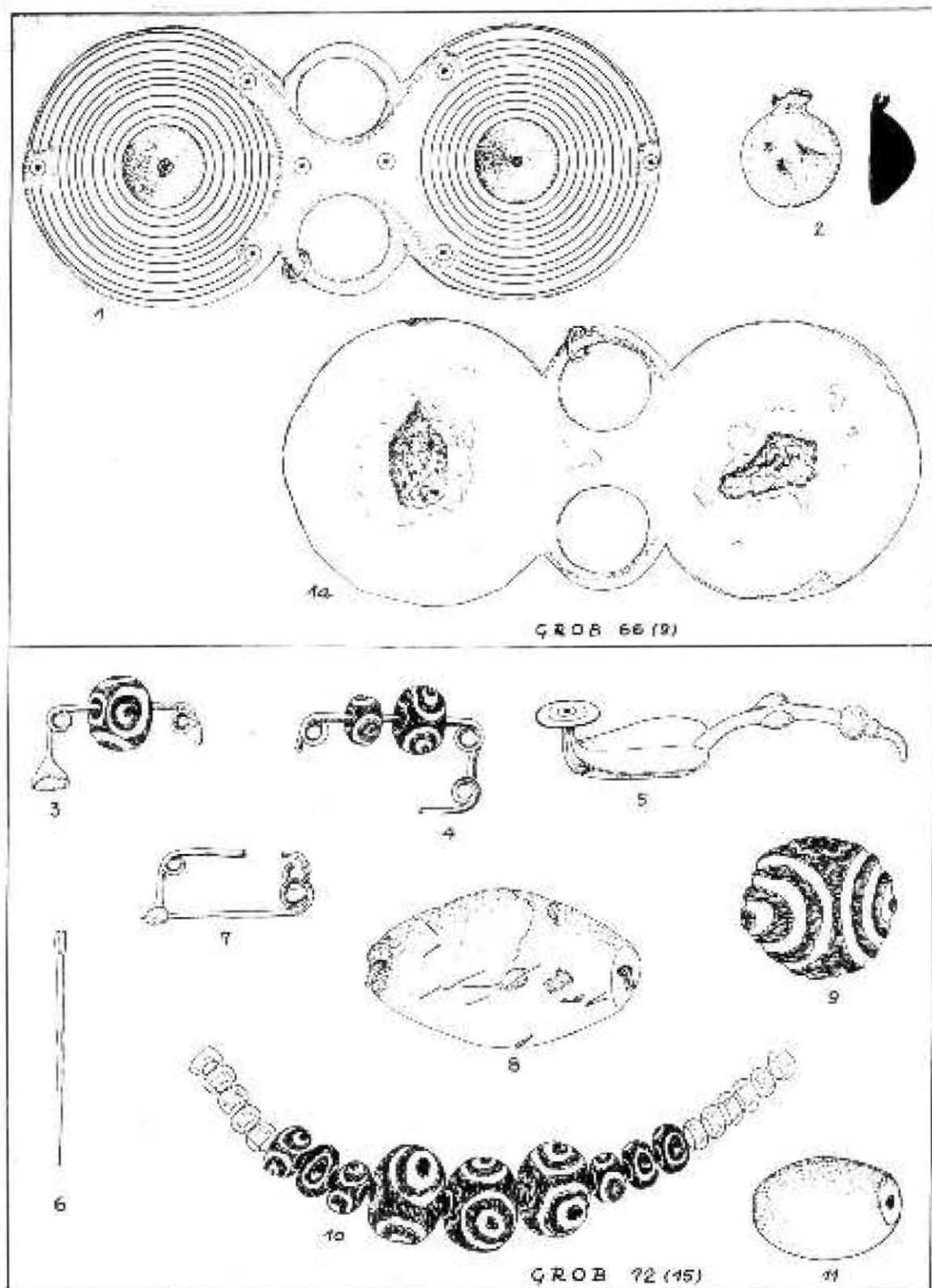
Tab. VIII Kompolje — skeletni grob 66(9), sl. 1—3.

TABLA IX.

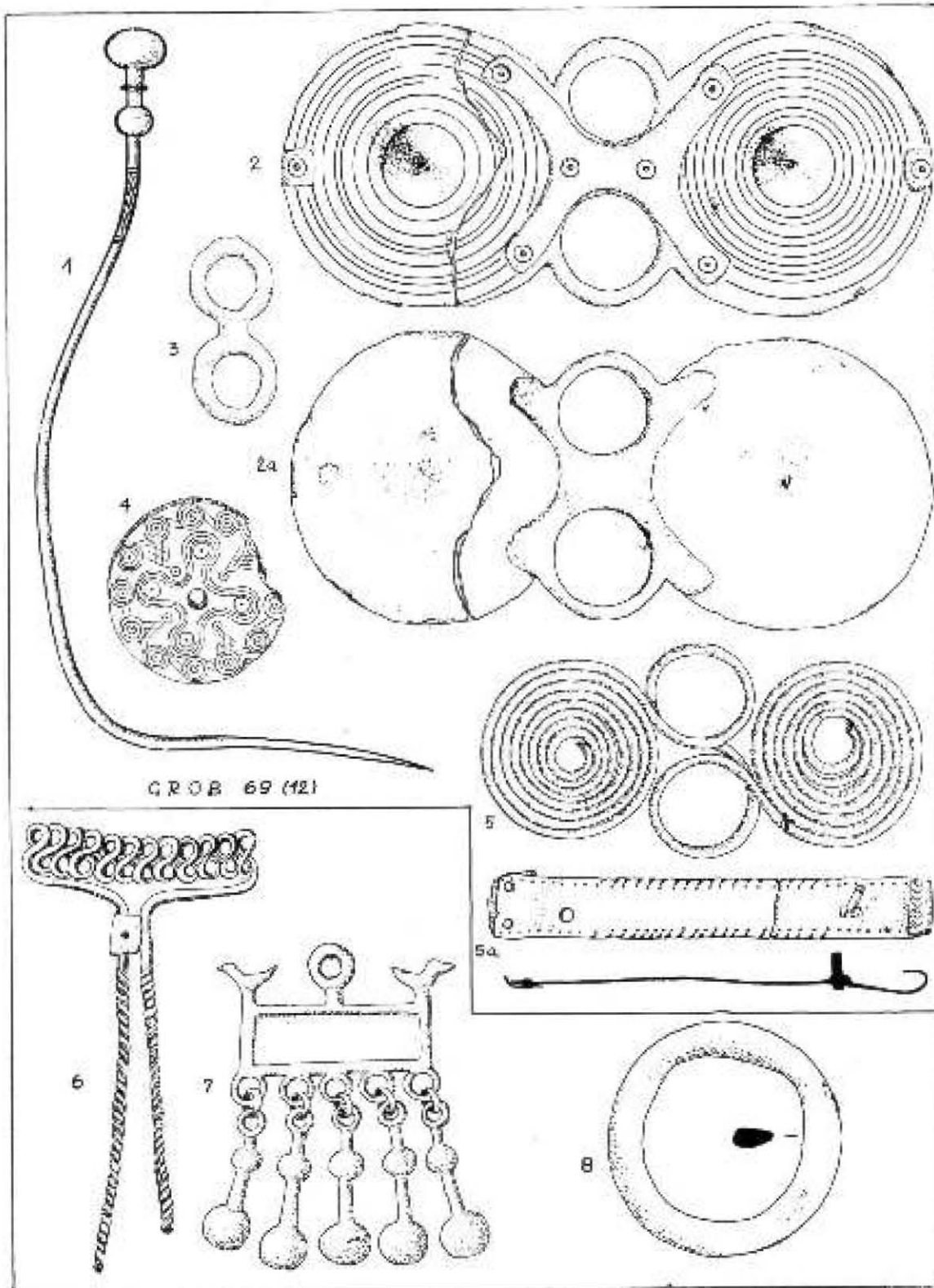
Tab. IX Kompolje — skeletni grob 66(9), sl. 1—2a.

TABLA X.

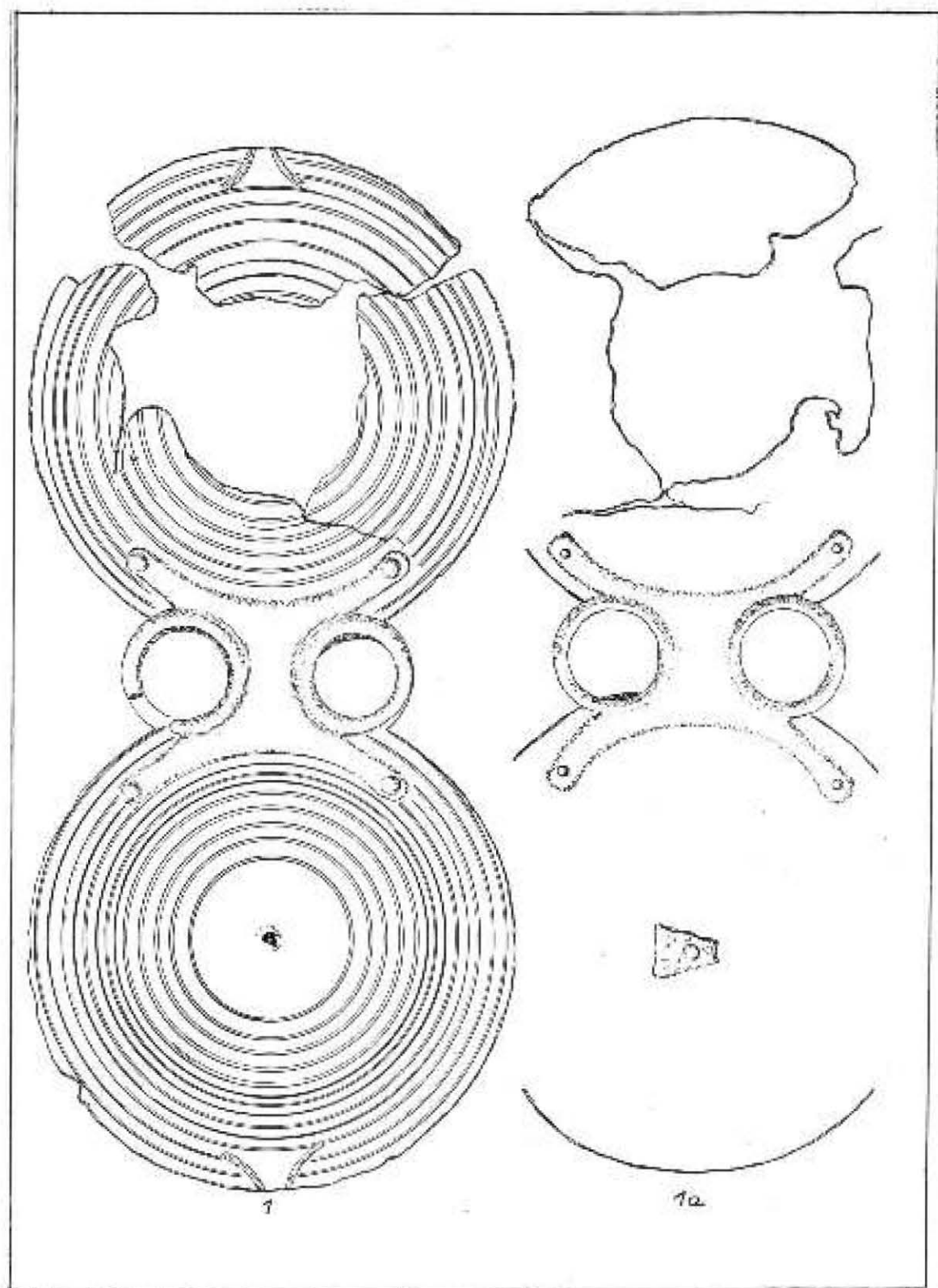
Tab. X Kumpulje — skeletni grob 66(9), sl 1—2; skeletni grob 72(15), sl. 3—11.

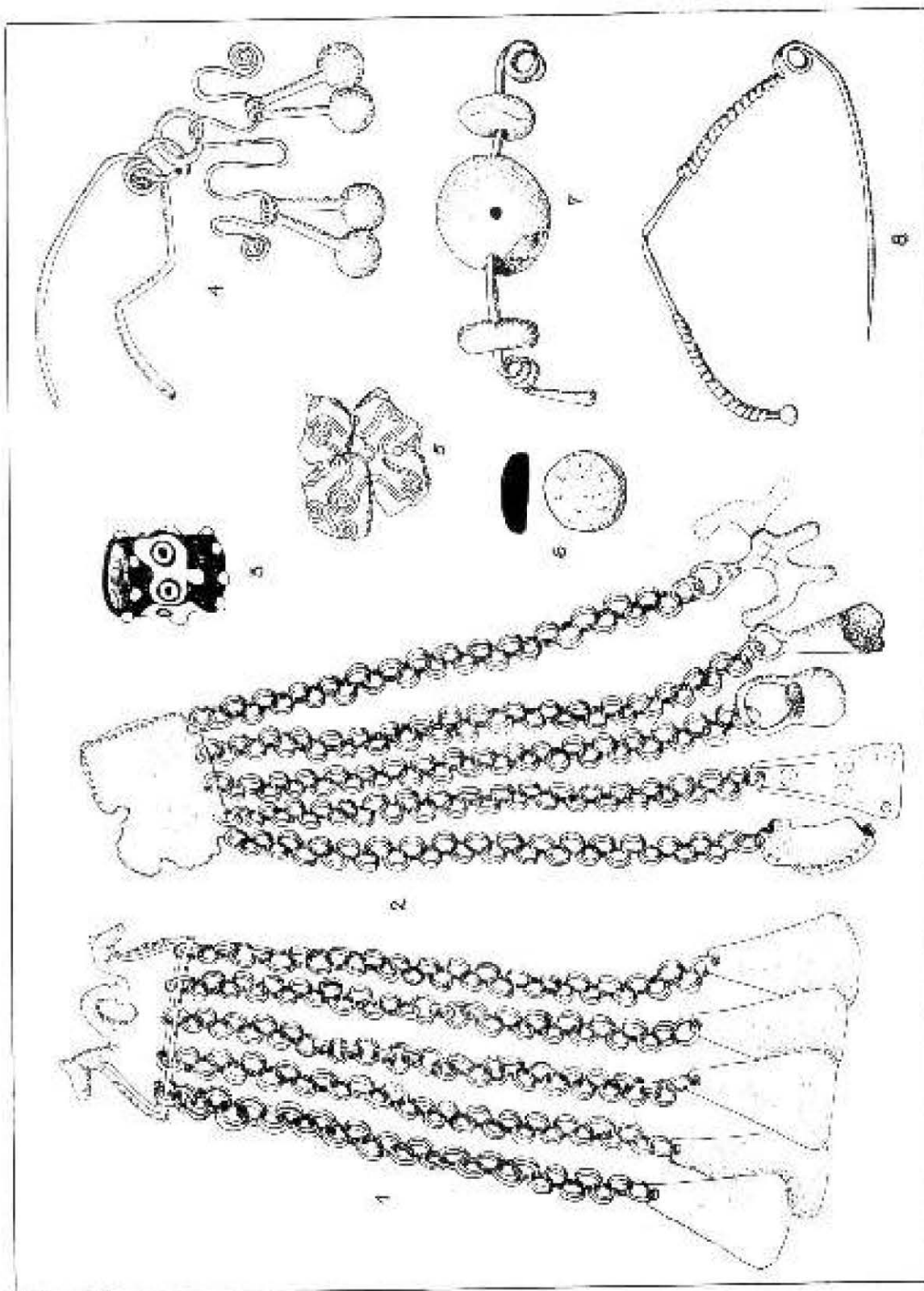

Tab. XI. Kompolje — skeletni grob 69(12), sl. 1—5a; izvan grohova, sl. 6—8.

TABLA XII.

Tab. XII Kompolje — izvan grobova, sl. 1—1a.

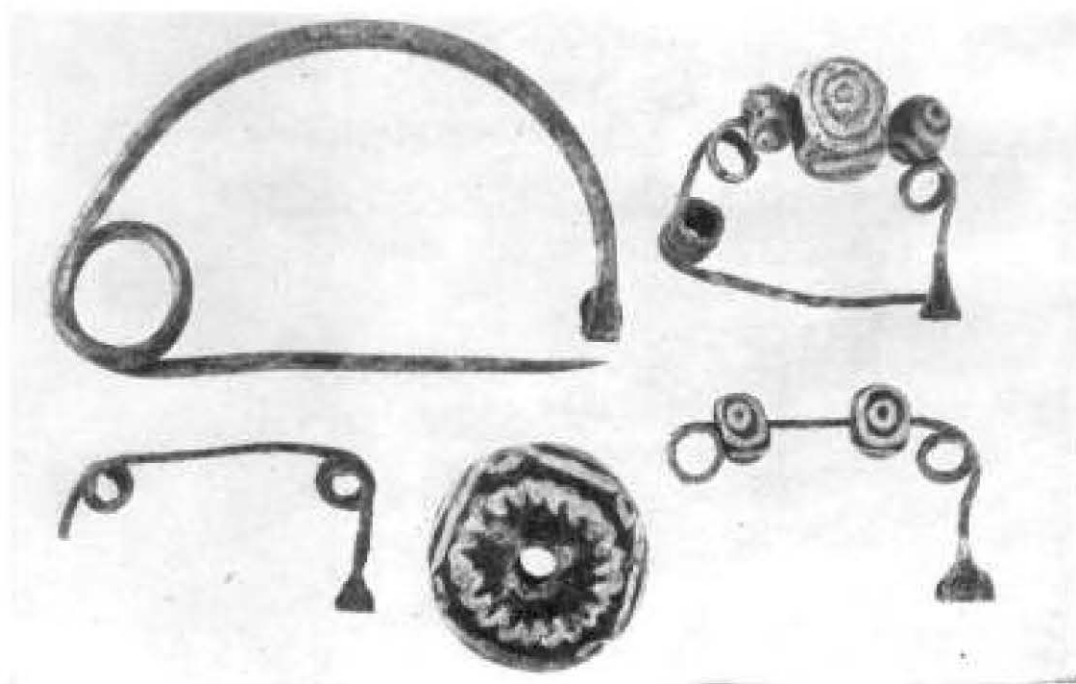

Tab. XIII Kompsolje — izvan grubeća, st. 1. 8.

TABLA XIV.

1

2

Tab. XIV Kompolje — sl. 1, skeletni grobovi 58 i 59 (1 i 2); sl. 2, nalazi iz grobova 58 i 59.

Tab. XV Kompolje — skeletni grob 64(7), sl. 1—5; žarni grob I, sl. 6.

TABLA XVI

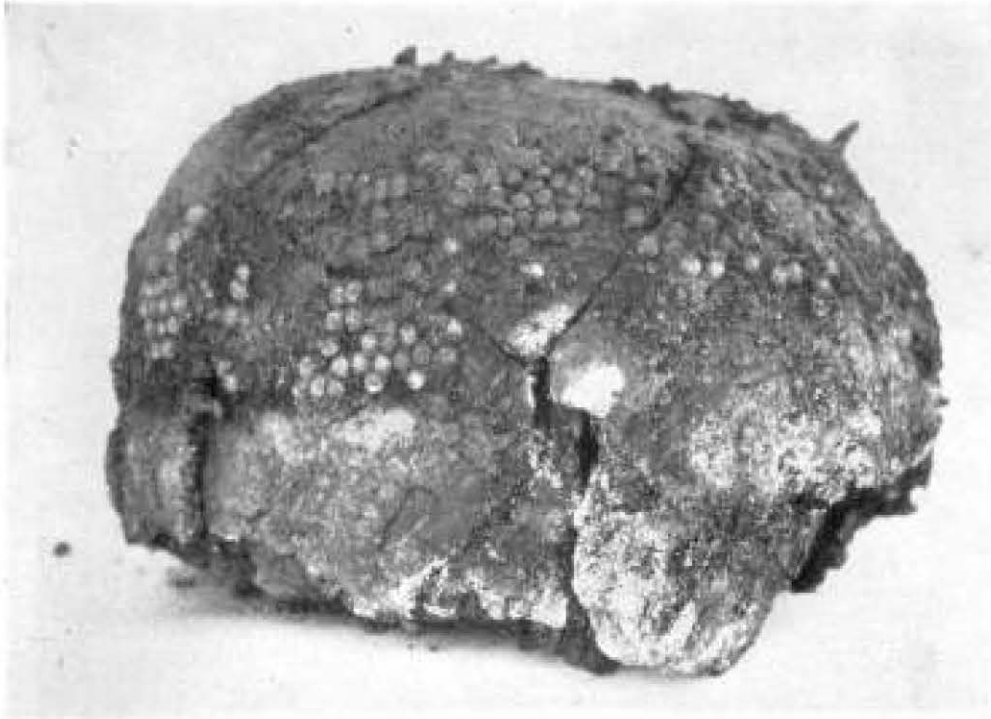
1

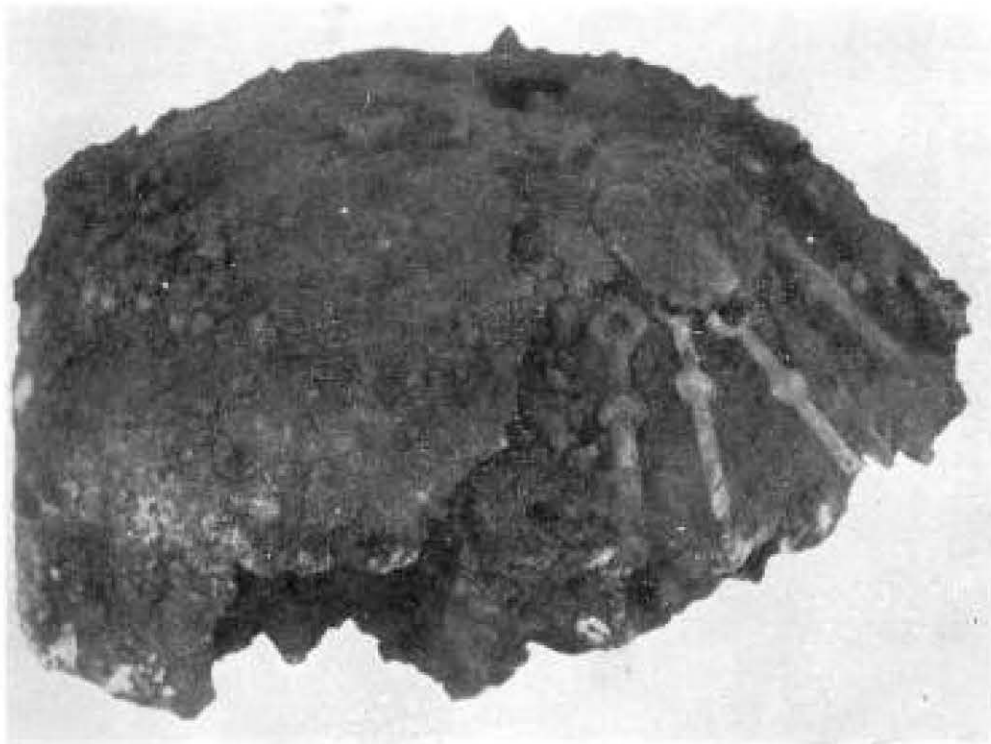
2

Tab. XVI Kompolje — sl. 1, skeletni grob 21; sl. 2, skeletni grob 22 (detalji).

1

2

Tab. XVII Kompolje — skeletni grob 22, ostaci lubanje s kapom:

TABLA XVIII.

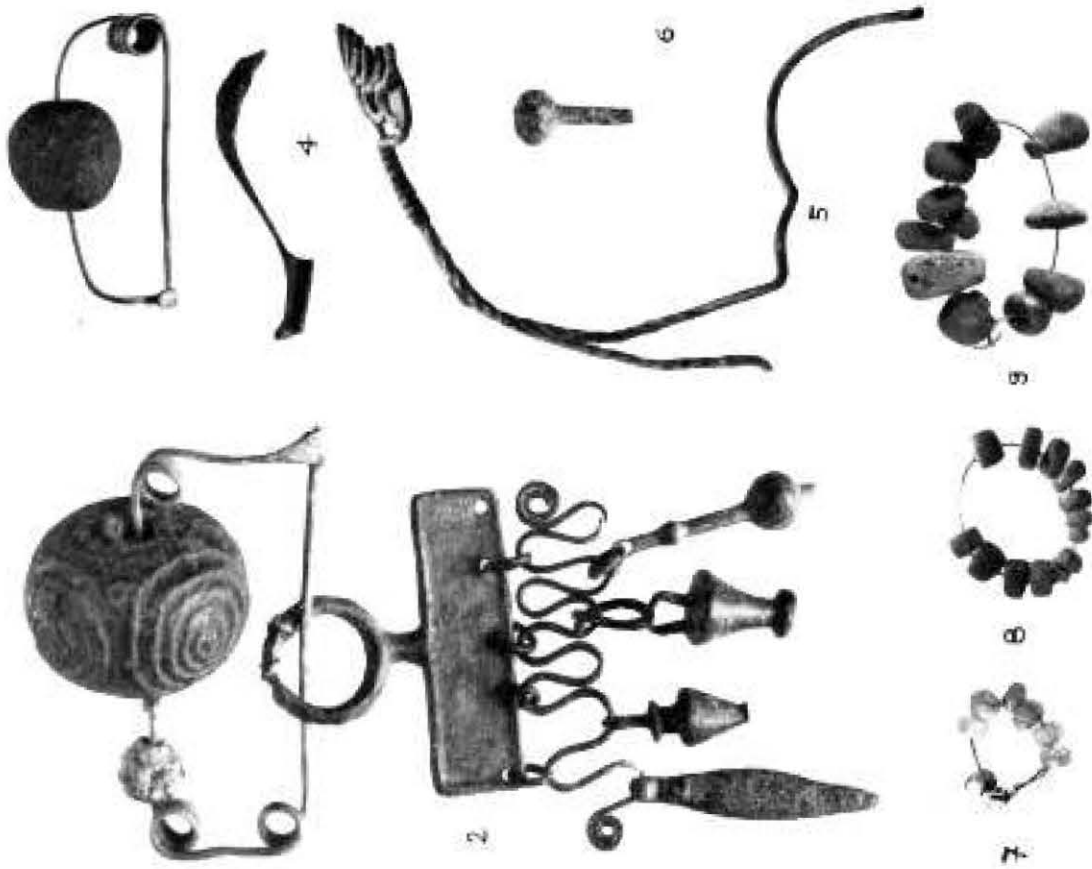

1

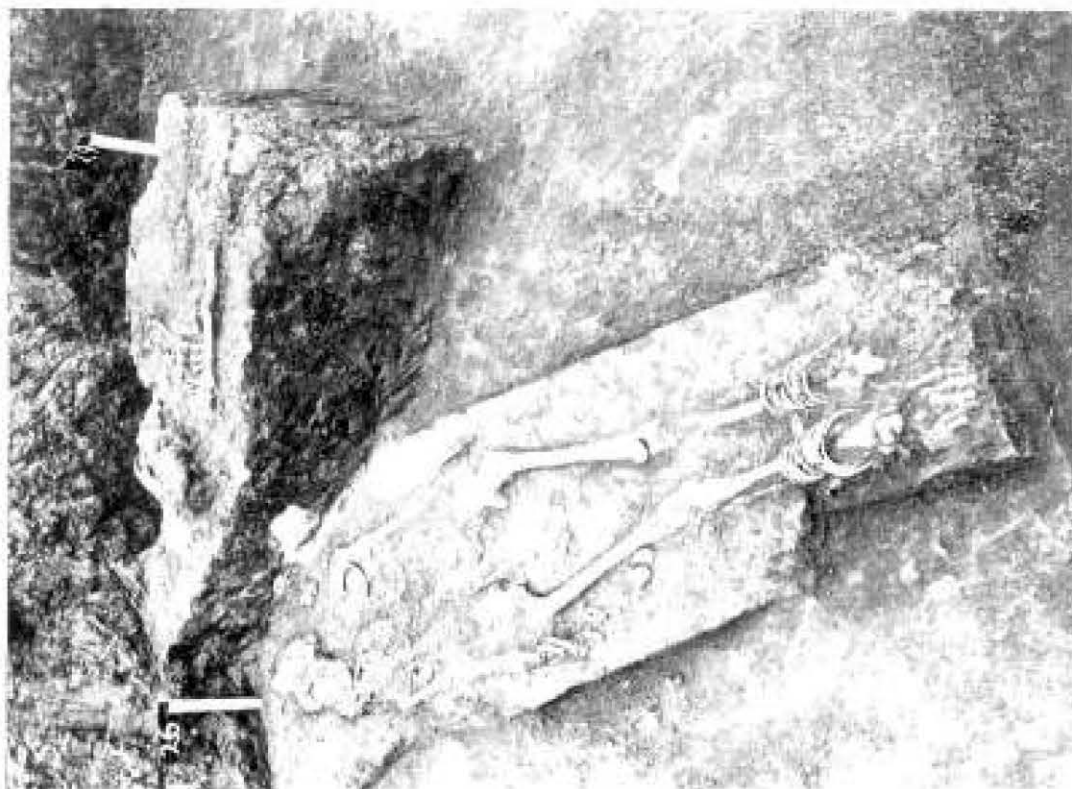
2

Tab. XVIII Kompolje — sl. 1, grob 32; sl. 2, žarni grob 2 in situ.

Tab. XIX Kompozicje — sl. 1, skeletni grob 33; sl. 2—9, nalazi iz groba 33.

TABLA XX.

2

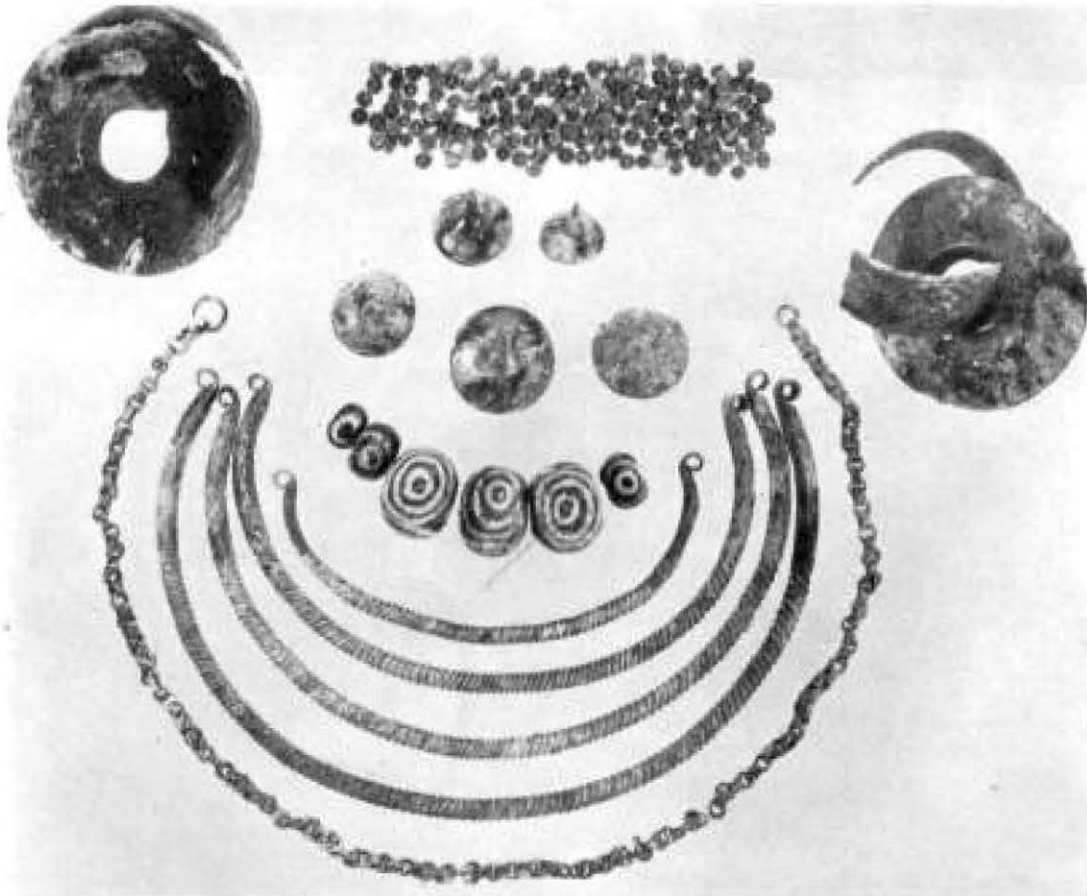

1

Tab. XX Kamposelje — sl. 1, skeletni grob 43; sl. 2, skeletni grobovi 26 i 29.

1

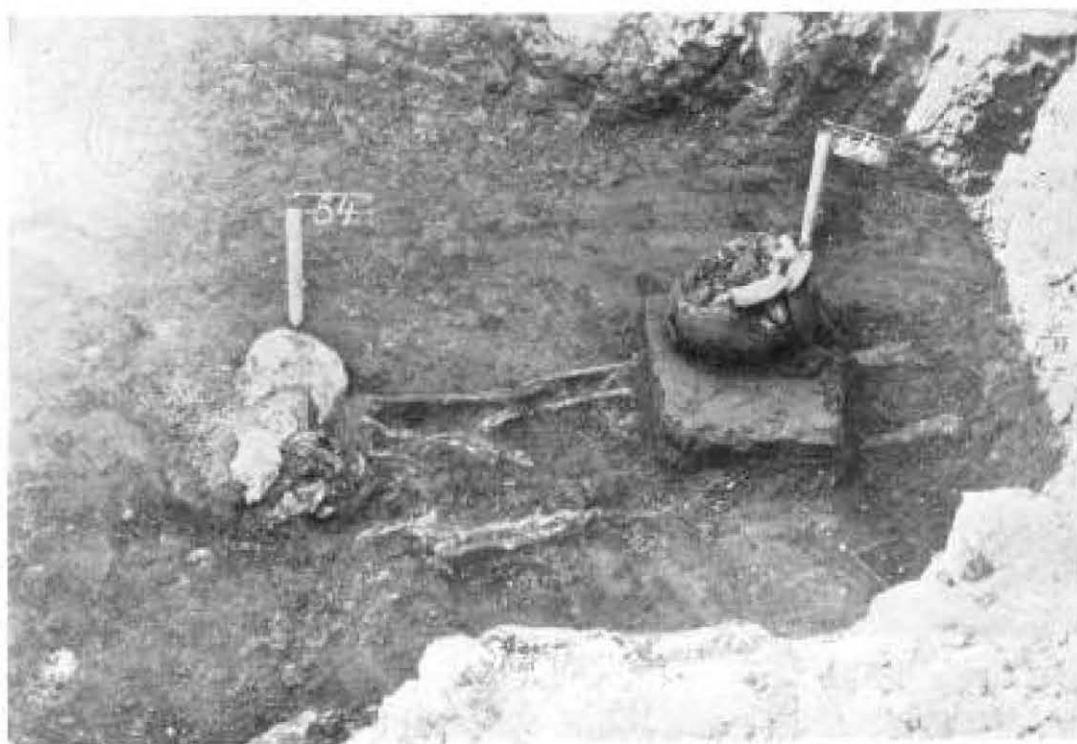

2

Tab. XXI Kopolje — sl. 1, detalj skeletnog groba 43; sl. 2, nalazi iz groba 43.

TABLA XXII.

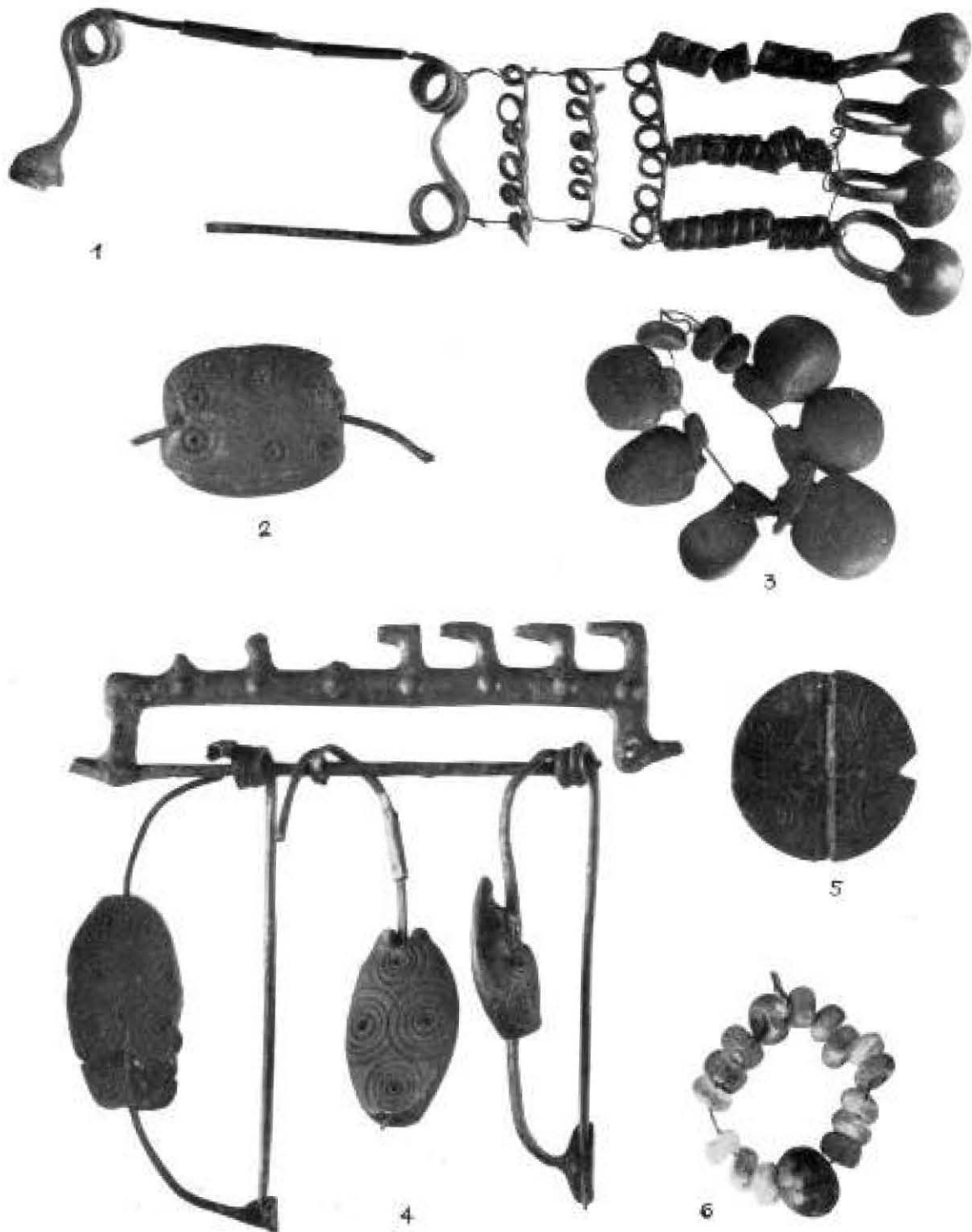
1

2

Tab. XXII Kompolje — sl. 1, skeletni grob 54 i žarni grob 4; sl. 2, detalj groba 24.

Tab. XXIII Kompolje — nalazi iz skeletnog groba 24, sl. 1—6

TABLA XXIV.

1

2

Tab. XXIV Kompolje — sl. 1, grobo 6 u toku iskopavanja; sl. 2, grobo 6, očišćen

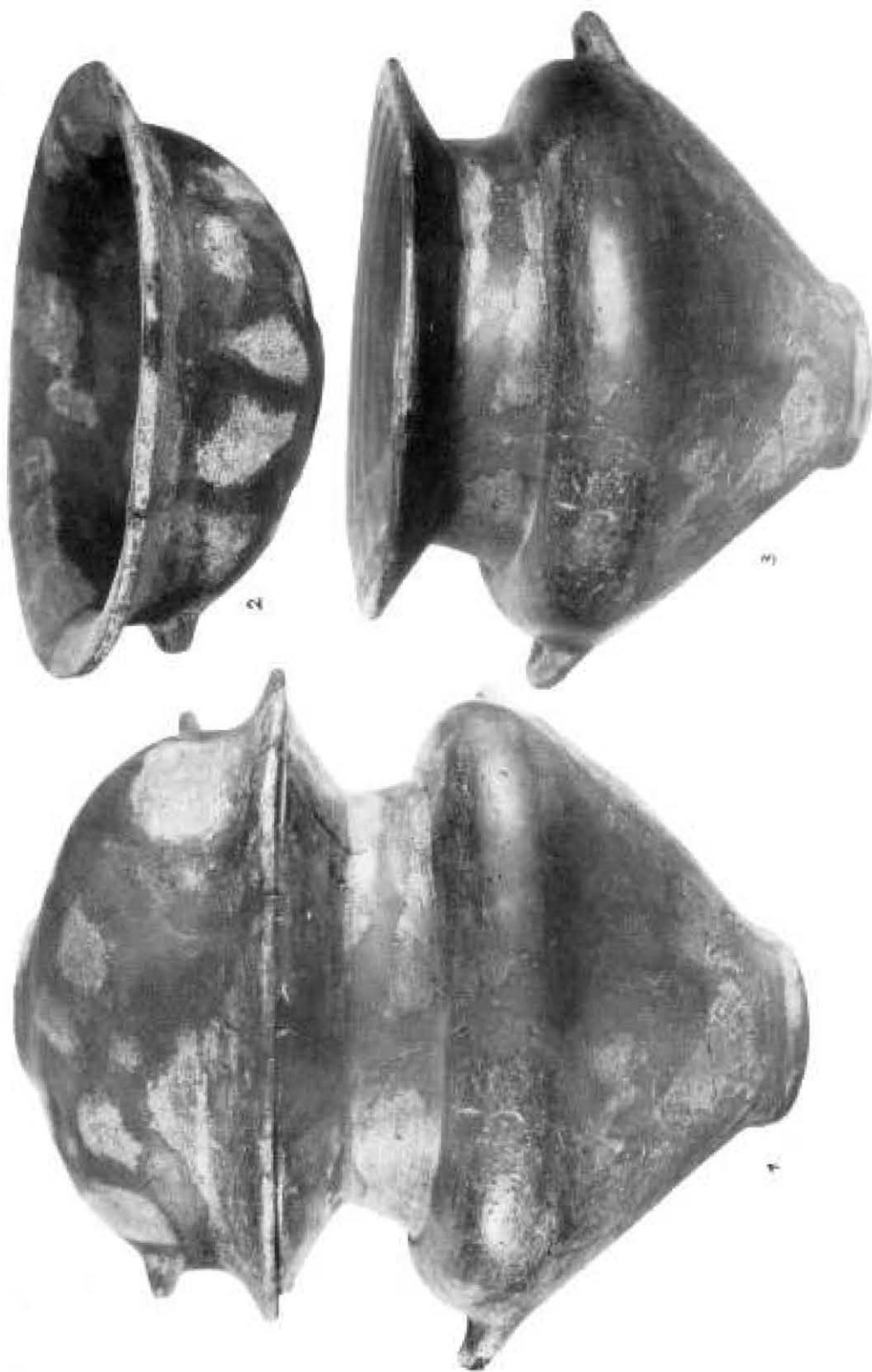
1

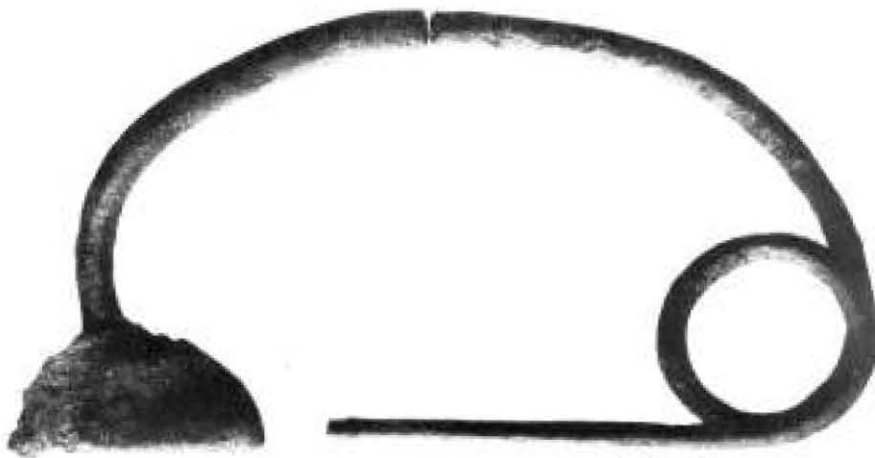
2

Tab. XXV Kumpolje — sl. 1, ostaci skeletnog groba 11; sl. 2, skeletni grob 31

TABLA XXVI.

Tab. XXVI Kompolje — žarni gruh 2, sl. 1—3.

1

2

Tab. XXVII. Kompolje — sl. 1, fibula iz žarnog groba 3; sl. 2, žarni grob 3.

TABLA XXVIII.

1

1a

2

2a

Tab. XXVIII Kompolje — skeletni grob 47, sl. 1—2a.

1

1a

2

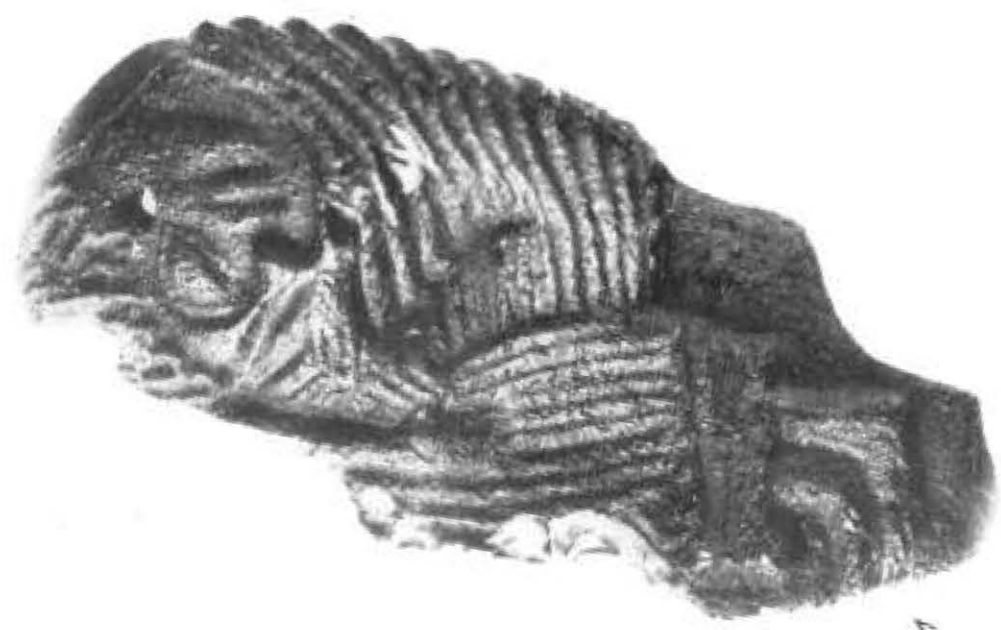

2a

Tab. XXIX Kompolje — skeletni grob 47, sl. 1—2a.

1a

1

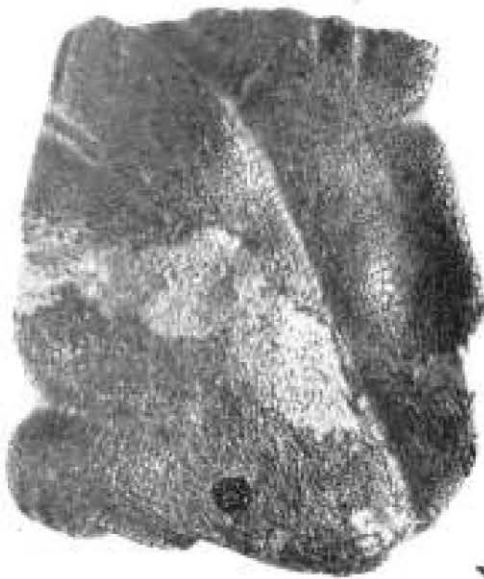
Tab. XXX Korpole — skeletni grob 47, sl. 1-1a.

1a

2a

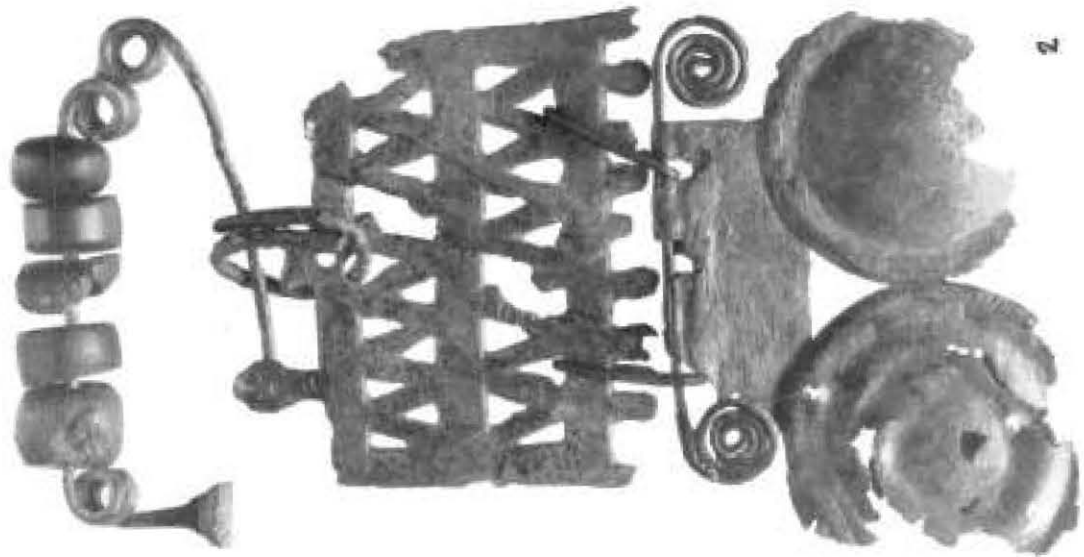

1

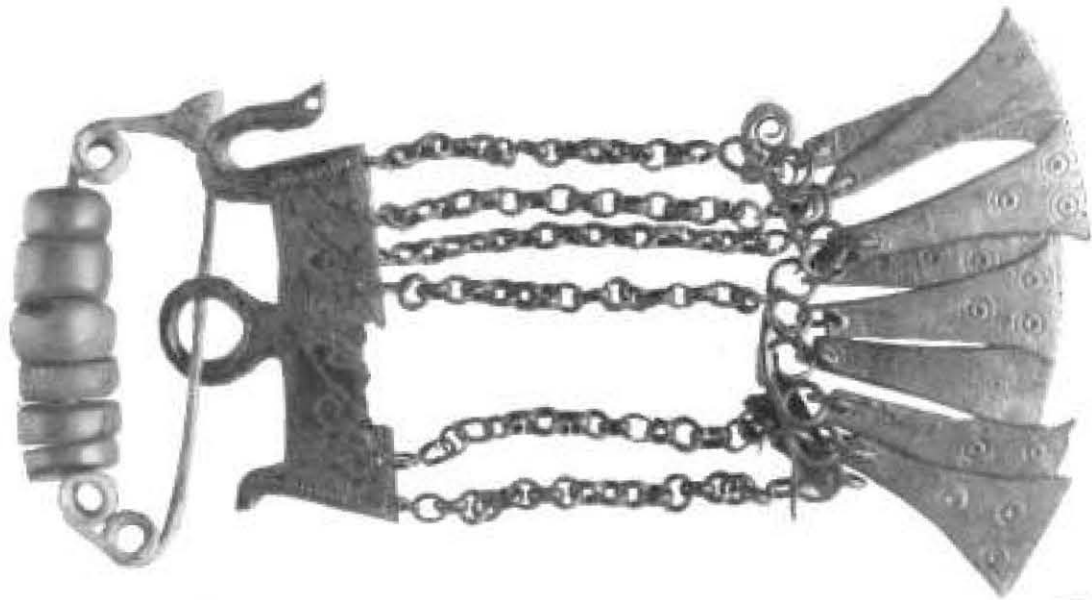

2

Tab. XXXI Kompolje — skeletni grob 47, sl. 1—2a.

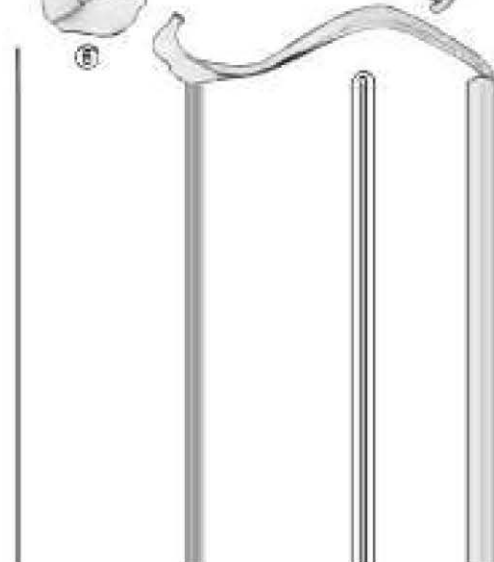
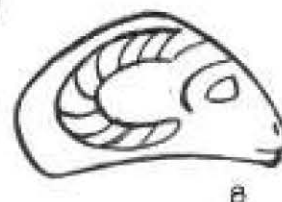
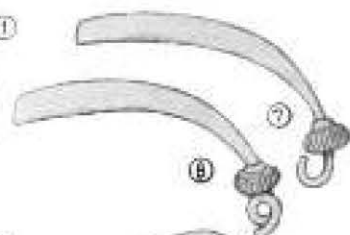
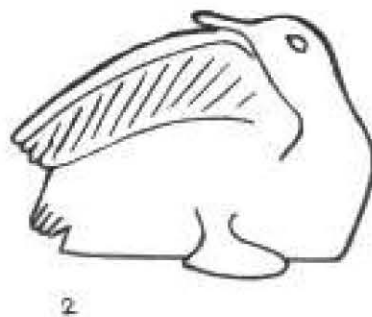

2

1

Tab. XXXII Kompadje — skeletní grob 47, sl. 1—2a.

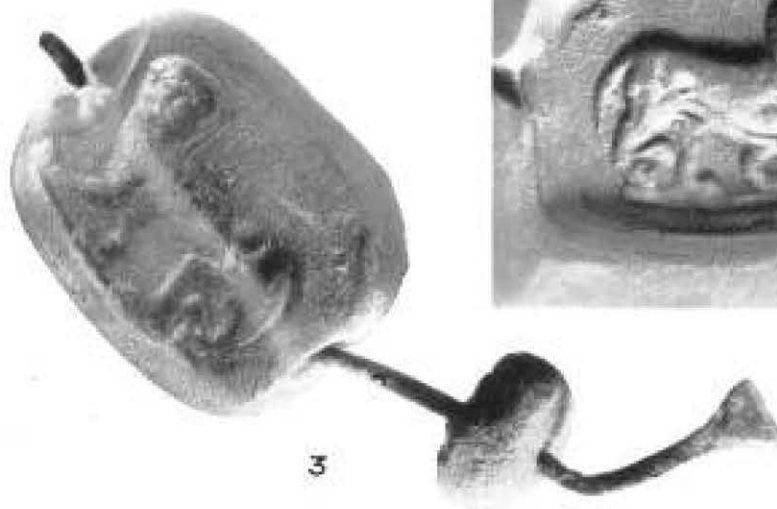
1

2

3a

3

Tab. XXXIV Sl. 1, Castel San Mariano (Perugia); sl. 2, Ruvo; sl. 3, Kompolje, van grotha.

1

2

Tab. XXXV Sl. 1, pogled na tumul I i gradinu s juga; sl. 2, pogled na gradinu sa zapada.

VERA VEJVODA

JAPODSKE DVOKRAKE IGLE

Među brojnim nalazima japodske materijalne kulture iz nekropola i naselja nalazimo i veliki broj igala. Samo jedan manji broj publiciran je u Ljubićevom popisu¹ i to iz nekropole u Prozoru. Radi upoznavanja ovih predmeta dolaze u obzir samo pojedinačne grobne cjeline, između brojnih grobova iz nekropola u Kopolju, koji još nisu publikovani.

Za upoznavanje tipologije ovih predmeta treba upozoriti na nekoliko karakterističnih tipova koji se javljaju u japodskim nekropolama u vremenu kasnog halštata. Grobove tog vremena karakteriziraju igle s okruglom glavom i tordiranim vratom sa tri do četiri kuglice (Ljubić, Popis, tab. XVI, sl. 7, 10, 12, 14. itd.), igle s valjkom u obliku vaze mlađeg tipa (Ljubić, Popis, tab. XVI, sl. 18—21) i igle na čijem se gornjem dijelu nalaze više zrna jantara ili stakla (Ljubić, Popis, tab. XVI, sl. 15—17). Igle sa jednom ili više kuglica rasprostranjene su na ilirskom području, a naročito južno i sjeverno od Save. Osim na ilirskom području, nalazimo ih na srednjoevropskim nalazištima punog halštata². Isto je tako i s iglama u obliku vaze³.

U ovom bih radu željela upozoriti na određeni tip ukrasnih igala, koje se javljaju zajedno sa ovim spomenutim, a po svom izgledu čine posebnu grupu halštatskih igala.

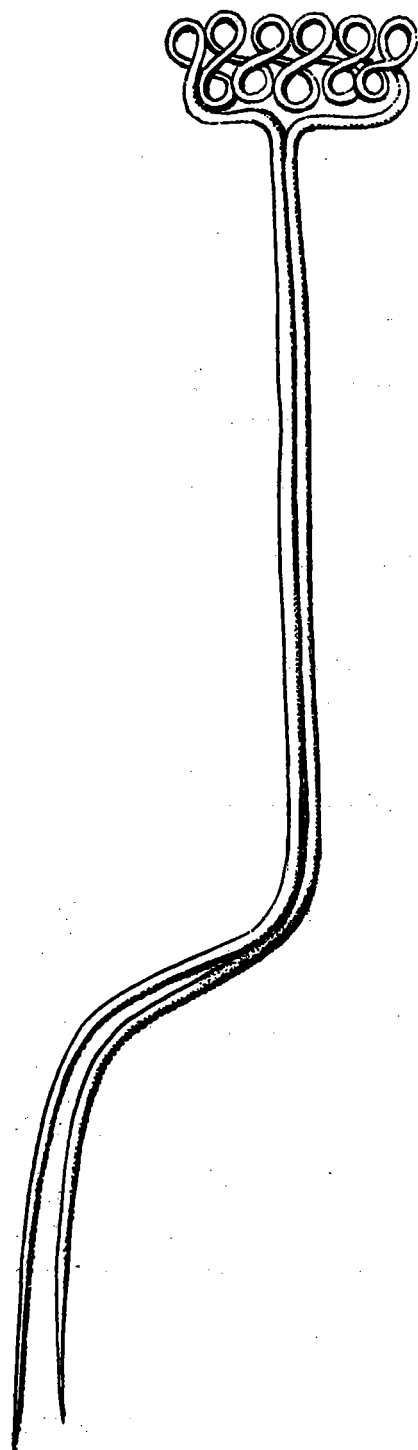
U ovu grupu idu brončane dvokrake ukrasne igle s glavom u obliku niza osmica i kracima, koji su u većini jednim dijelom tordirani. Iako imamo velik broj igala, očuvano ih je u cjelini samo malo, jer su obično veoma dugačke i kraci im se pri dnu jako stanjuju i lako se lome. U cjelosti očuvane igle gotovo su uvijek u drugoj trećini koljenasto savijene. Ove igle napravljene su od brončane žice, okruglog presjeka na kracima, a četvrtastog (u velikoj većini) na osmicama. Kako je već rečeno one su obično dugačke, a njihova dužina varira od 15—30 cm, dok dužina glave iznosi cca 4—5 cm, a širina glave cca 1—1,5 cm (tab. I, sl. 1, 6).

Brojnost nam ovih igala, kao i njihove pojedine stilske odlike dopuštaju da uočimo nekoliko varijanata i to kako slijedi:

¹ Š. Ljubić, Popis Arheologičkoga odjela nar. zem. muz. u Zagrebu 1889, tab. XVI, sl. 7—21; tab. XVII, sl. 22—27 (dalje Ljubić, Popis)

² F. Starè, Katalog Vače, Ljubljana 1955, tab. XXXIX, sl. 2, 3.

³ W. Kimmig, Prähistorische Zeitschrift, Berlin 1949—50, str. 312, sl. 12.

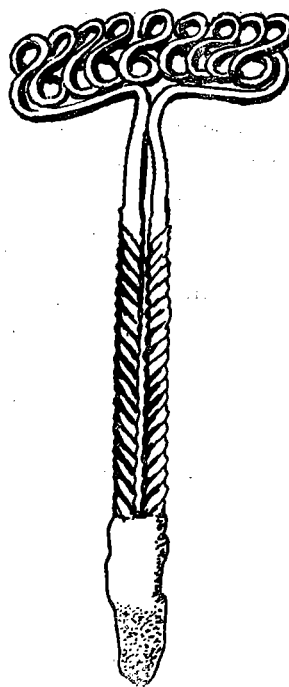
Sl. 1. Kompolje, grob 18.

Varijanta A

Potpuno ista igla kao glavni opisani tip, samo kraci nisu tordirani (crtež uz tekst, Kompolje grob 18, sl. 1).

Varijanta B

Potpuno ista kao glavni opisani tip igle, samo ispod glave i na kraju tordiranja, kraci igle pričvršćeni su zakovicom s glavicom (tab. III, grob 87, sl. 7) ili samo metalnim prstenom ispod glave (tab. III, Kompolje grob 33, sl. 4).

Sl. 2. Kompolje, grob 163.

Varijanta C

Potpuno ista kao glavni opisani tip igle, samo gdje prestaje tordiranje krakova javlja se željezno zadebljanje neodređenog oblika. Razlog toga željeznog zadebljanja, kao i veličina i oblik, teško je odrediti, jer je taj dio vrlo slabo sačuvan, a osim toga nedostaje donji dio krakova igle (crtež uz tekst, Kompolje grob 163, sl. 2).

Varijanta D

Potpuno isti opisani tip igle, samo kraci nisu tordirani. Ispod glave kraci su omotani trakom od tankog brončanog lima u dužini 1 cm. Nešto niže su oba kraka obuhvaćena debelim profiliranim prstenom od bronce, ispod kojeg je ostatak željeza i vjerojatno su se tako, oba kraka spojena produžavala dalje. Donji dio krakova igle nedostaje (tab. IV, 1, Kompolje, grob 75).

Varijanta E

Fragmenat krakova igle slične prethodnim. Na tordiranom dijelu imamo nešto ispod glave omotanu traku od brončanog lima, a ispod njega profilirani brončani prsten duguljastog oblika (tab. IV, 6, Kompolje, grob 75).

Da bismo mogli bliže datirati ove igle, potrebno je prije svega da pogledamo predmete iz grobnih cjelina, jer se na osnovu nalaza iz zatvorenih grobnih cjelina najlakše, a u isto vrijeme i najsigurnije mogu izdvojiti nalazi koji po svojim tipološkim odlikama mogu biti korisni u određivanju hronologije pojedinih predmeta.

Za ovu analizu dolaze nam u obzir u najvećem broju grobovi iz Kompolja i Jezerina. Nalazi tih grobnih cjelina, koji su dakako nađeni zajedno sa spomenutim iglama, bili bi slijedeći: stilizirane ljudske figure, lučne fibule, spiralne naočaraste fibule, certosa fibule, fibule liburnskog tipa i još neki predmeti, koje ću spomenuti u daljem izlaganju.

Pregledajući grobne cjeline, koje su priložene na tablama, utvrdila sam, da one na prvi pogled mogu da se podijele na dvije grupe: starije, sa izrazitim materijalnim stupnja HaC i mlađe, koje obuhvaćaju period stupnja HaD i produžuju život u latenu. Ovdje bih počela s analizom nalaza iz grobova koji pripadaju HaC stupnju, što će, nadam se, potvrditi i sama tipološka analiza pojedinih predmeta.

U grobu 111 (tab. I, sl. 1. i 2) iz Kompolja nađena je ukrasna igla zajedno s privjeskom u obliku stilizirane ljudske figure od brončanog lima. O porijeklu i razvoju tih privjesaka nije mnogo raspravljano, ali se njihovo porijeklo može lako uočiti pregledom privjesaka iz vremena punog halštata i to naročito iz istočnoalpske oblasti. Već je Ložar upozorio na veze koje postoje između tih naših privjesaka i privjesaka u obliku trapezoidne pločice iz nekih slovenskih nalazišta, kao i iz nalazišta Hallstatta⁴. Za ilustraciju tih privjesaka mogu nam poslužiti privjesci koje navodi Kossack⁵. Oni mahom pripadaju vremenu polja sa žarama. O nalazima liburnsko-japodskog teritorija govorio je opširnije Š. Batović⁶ datirajući ove privjeske prema nalazima iz zatvorenih cjelina, kao i na osnovu nekih analogija, koje ću ovdje navesti. Ne ulazeći dublje u analizu Batovićevog članka navest ću samo njegovo mišljenje o vremenskom nastanku tih privjesaka. Na osnovu stilske analize odjeće, zatim kape i njihove simboličke funkcije, Batović sa sigurnošću stavlja ove privjeske na konac starijeg željeznog doba odnosno tvrdi, da nikako nisu starije od 7. st. Razumije se da se njihova upotreba proteže u 6. pa

⁴ R. Ložar, *Predzgodovina Slovenije*, Glasnik muz. druž. za Sloveniju, Ljubljana, 1934, str. 67.

⁵ G. Kossack, *Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas*, Berlin, 1954, tab. XV, sl. 1—14.

⁶ Š. Batović, *Arh. vestnik*, VI/2, Ljubljana 1955, str. 242—243.

čak i u 5. st, pr. n. e. Na liburnskoj teritoriji nađeno je zasad, prema Batovićevim podacima, svega osam ovakvih figura, dok ih na japodskom teritoriju ima cca 50 komada. Već iz same statistike moglo bi se sa dosta sigurnosti reći da su one kod Japoda vrlo udomaćene i da imaju zaista svojstvene japodske karakteristike, mada se njihov razvoj, do ovog konačnog oblika, ne može dovoljno pratiti na japodskim nalazima, a da se u isto vrijeme ne uzmu u obzir i privjesci s raznih lokaliteta iz vremena punog halštata. Prema tome mislim da se ove figure mogu staviti u vrijeme HaC stupnja, te na taj način i igle o kojima govorimo nalazimo već u to vrijeme kod Japoda.

Grob 56 iz Kompolja (tab. I, sl. 6—12) sadrži također nekoliko predmeta od kojih za kronologiju naročito izdvajam fragmentiranu lučnu fibulu sa zrnom jantara, s polukružno raskucanom nožicom, i lukom, koji je omotan trakom od tankog brončanog lima (tab. I, sl. 7). Ove fibule tipološki spadaju u veliku porodicu jednopetljastih fibula od kojih vode direktno porijeklo. Ukrašavanje luka na taj način, koji sam već opisala, čest je na fibulama italskih nekropola i to naročito onih bolonjskog kruga. Italske fibule razlikuju se ponešto od naših, ali je činjenica da su one stilski veoma srodne⁷. Nalaze iz Italije datira Müller-Karpe⁸ u stupanj Ha B₂, što prema kronološkoj tablici F. Starèa u Jugoslaviji već može i treba da se pripiše vremenu Ha C⁹. U ovom grobu osim spomenute fibule i igle nađena su i dva spiralna naočarasta privjeska (tab. I, sl. 8, 8a) na osnovu kojih se doduše ne može izvesti datiranje groba, ali s obzirom na činjenicu da se takvi privjesci na ilirskom teritoriju javljaju najviše u vremenu Ha B mogli bismo i ovaj grob smatrati vremenski svakako najranijim, jer su ovakvi privjesci u početku stupnja Ha C dosta česti. Za datiranje ovog groba u spomenuti period može nam poslužiti i profilirano zrno jantara (tab. I, sl. 9). Ovakva zrna pojavljaju se veoma često u grobnim cjelinama vremena Ha C i Ha D¹⁰.

U grobu 229 u Kompolju (tab. II, sl. 1—10) karakteristične su za kronologiju, pored već spomenutih fibula i spiralnih naočarastih privjesaka, i spiralne naočaraste fibule sa pločicom od brončanog lima na poleđini (tab. II, sl. 1, 1a). Srodnost tih fibula s brončanim naočarastim fibulama od žice i osmicom u sredini tako je očigledna da o njoj ne treba ni govoriti. O spiralnim naočarastim fibulama postoji već opsežna literatura i svi se autori uglavnom slažu u tome da se ovaj tip fibule pojavio na početku mlađe kulture polja sa žarama¹¹.

Na osnovu nekih analogija i Ložarova rada o naočarastim fibulama moglo bi se zaključiti da su one mlađe od istorodnih fibula prethodnog tipa. Analizirajući ovakve fibule iz Kranjske, Ložar ih smatra mlađima, ali se ne izjašnjava direktno, kojem bi vremenu mogle pripasti. Ipak, u daljem tekstu pločaste naočaraste fibule datira na osnovu čertoskih fibula sa kojima su one često zajedno, najranije u 6.

⁷ Uporedi, O. Montelius, *La civilisation primitive en Italie*, Stockholm, 1904, I, tab. VII, sl. 65.

⁸ H. Müller—Karpe, *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit Nördlich und Südlich der Alpen*, Berlin, 1959, str. 288.

⁹ F. Starè, *Polmesečne britve iz Jugoslavije*, *Arh. vestnik*, VIII/3—4, Ljubljana 1957, prilog 1.

¹⁰ Arheološki muzej Zagreb, nepublicirano. Kompolje grob 110.

¹¹ G. Merhart, *Festschrift d. Röm.—Germ. Zentralmuseum Mainz*, II, 1952, str. 61, karta 9.

st. pr. n. e. S obzirom da su te fibule po svom tehničkom i stilskom razvoju (moglo bi se reći) nastavak tih prethodnih, to onda možemo smatrati vrijeme Ha C kao dosta siguran datum njihova postanka. Moramo napomenuti da trajanje ovih fibula nije ograničeno na sasvim uski vremenski period, jer ih često vidimo i s nalazima iz mnogo kasnijih odnosno Ha D perioda (usp. tab. IV, grob 75, Kompolje; tab. VI, grob 264 Jezerine). Prema tome dvokraka ukrasna igla iz ovog groba također može da pripada istom vremenu.

U grobu 33 iz Kompolja (tab. III, sl. 1—6) nađena je ukrasna dvokraka igla zajedno s fibulom sa tri kuglice na luku (a tre bottoni). O datiranju ovih fibula opširnije je govorila R. Drechsler u svom radu¹², koji je štampan u ovom broju »Vjesnika« (vidi poglavlje »Način sahranjivanja i analiza predmeta stratuma II«). Prema rezultatima do kojih je došla ove fibule ne mogu biti starije od stupnja Ha C.

U grobu 87 (tab. III, sl. 7—10) iz Kompolja, uz dvokraku ukrasnu iglu nađen je brončani torques, naočarasti privjesak i certosa fibula. Za datiranje ovog groba najvažnija je svakako fibula. Ovaj tip fibule označava početak mlađeg željeznog doba, jer je dosad ona uvijek nađena s materijalom, koji nije bio stariji od kraja 6. do početka 5. st. pr. n. e. Razumije se da je ovaj tip fibule bio u upotrebi i u 4. pa i 3. st. pr. n. e. Filip¹³ smatra da je druga domovina certosa fibule teritorij jugoistočno od Alpa i jugoistočno od Jadrana. Dakle baš onaj teritorij koji su držali Iliri. On dalje kaže da se čertoska fibula razvija krajem halštatske kulture, a u vrijeme latena su sve češće i najraznovrsnije varijante. Sve te varijante označavaju dugi život »ilirske« fibule čertoskog tipa. Dosad istražena nalazišta kod nas (veći broj japodskih lokaliteta: Kompolje, Prozor, Vrebac, zatim Sanski Most, Jezerine, Vače, Idrija itd.) pokazuju da je počevši od 5. st. čertoska fibula u veoma čestoj upotrebi. S obzirom na veliki broj varijanata i dug život ovog tipa, datiranje prema čertoskim fibulama nije uvijek sasvim precizno, jer se one mogu staviti u vremenski prostor od 5—3. st. Grob 87 pokazuje da je ovdje svakako još po srijedi vrlo jaka halštatska tradicija (torques, privjesak), ali kako je tu čertoska fibula već klasičnog oblika, onda se ovaj grob može datirati u 5. st. odnosno u vrijeme laten A po Reineckeu.

Dosadašnja analiza grobnih cjelina omogućila nam je da ukrasne igle donekle stavimo u vrijeme i prostor. Ako ukratko rezimiramo ono što smo dosad rekli, doći ćemo do zaključka, da se prva pojava ove igle može sa sigurnošću datirati najranije u stupanj Ha C. Moramo odmah napomenuti da sve one analogije koje ukazuju na ovakvo datiranje nisu do kraja sigurne, jer se svi ti predmeti pojavljuju u najčešćim slučajevima i u Ha D. Koliko se ovdje može govoriti o retardacijama, to ne možemo zaključiti, ali ja bih bila sklona da pojavu i razvoj ukrasne igle vežemo za Ha D. Mali broj igala i veoma uski teritorij njihovog rasprostranjenja stvara nam prilične teškoće u određivanju trajanja ovih igala. Da bih bolje opravdala, moram napomenuti da nas od Ha C do latena A dijeli vremenski raspon od čitava dva stoljeća, pa bi bilo prilično nevjerovatno da se ove igle u toku cijela dva stoljeća pojave na samo dva nalazišta i to u relativno malom broju. Osim toga na ovim izlaganjima ne možemo zapaziti nikakav specifičan razvoj da bismo na osnovu njega

¹² Up. R. Drechsler, u ovom Vjesniku.

¹³ J. Filip, Keltové ve střední Evropě, Praha, 1957, str. 77—81.

mogli tvrditi da su jedne starije, a druge mlađe. Prema tome mislim da će biti najpravičnije da ove igle smatramo lokalnim proizvodom japodskih radionica iz vremena Ha D do latena A.

Jedan detalj s ovih igala — osmice — veoma je čest sastavni elemenat raznih predmeta i dalje kroz dijeli laten. Tako npr. dvije fibule iz Jezerina (tab. I, sl. 3, 4) imaju luk, koji se sastoji od niza osmica od tanke brončane žice. Fibula (tab. I, sl. 3) ima glavu i nogu od spiralno savijene brončane žice tzv. strelastog tipa. Ova fibula iz Jezerina ima svojih srodnika i u nekropoli u Ribiću kod Bihaća, kao i u Prozoru.¹⁴ Ribićka je fibula od srebra sa dvije spirale spojene žicom, na kojoj se nalazi jajasto zrno jantara. Ove fibule karakteristične za japodski teritorij nađene su u grobovima s pretežno srednjolatenkim materijalom, a njihova pojava na prijelazu od srednjeg u kasni laten zapažena je naročito u Ribiću. Rendić spominje neke primjere koji su nađeni s rimskim fibulama na šarnir i u rimskim urnama, što nesumnjivo govori u prilog kasnom datiranju ove fibule¹⁵. Prema tome fibule na našoj tab. I, sl. 3, 4 po svom se tipu mogu najranije datirati u srednji laten.

Među mlađim tipovima fibula, koje su vremenski nešto mlađe od duhcovskih, nađena je u ČSSR u Jelšovce fragmentirana fibula s dugom nožicom čiji se kraj savija u osmice, a glava se sastoji od spiralno savijene žice. Ovaj se tip veže prema podacima Filipa, za ilirski krug, a specijalno za bosanske oblasti¹⁶. Pojava ukrašavanja osmicama sve je češća u vrijeme latena, što se lijepo zapaža u grobu 264 iz Jezerina (tab. VI, sl. 14). Ovaj grob je za nas interesantan zbog toga što se osmice na privjesku mogu veoma lako datirati, kako na osnovu samih privjesaka u obliku ljudske glave, tako i na osnovu duhcovske fibule, koja također pripada inventaru ovoga groba (tab. VI, sl. 2). Ovaj je grob za nas važan iz više razloga: Brončane naušnice ukrašene zrnima jantara tipološki su najstariji elemenat ovoga groba. Ovakve naušnice javljaju se u japodskim grobovima već od Ha B stupnja, a vrlo se rijetko javljaju kasnije. Očito se ovdje radi o retardaciji, jer su svi ostali predmeti u grobu mnogo mlađi. Spiralna naočarasta fibula sa osmicom i pločicom na poleđini, kako smo već rekli, pripada vremenu punog halštata, a privjesak i duhcovska fibula za datiranje su ovoga groba najznačajniji. Duhcovskom fibulom nazivamo tip fibule koja ima strelastu konstrukciju glave i nožicu koja je prebačena na luk. Po pravilu je ta nožica pri kraju više ili manje proširena. To je proširenje uglavnom u obliku kuglice, a često i kalotasto raskucana i ukrašena ornamentom u tehnici na proboj.¹⁵ Već sama tehnika izrade ovih fibula upućuje na zaključke o njenoj mlađoj provenijenciji. U velikom broju nekropola u Českoj, duhcovska je fibula glavni ukras na skeletima, no ona se javlja vrlo često u Mađarskoj, Austriji i kod nas. Na osnovu ostalih nalaza iz grobova Filip datira ovaj tip fibule u 4. st. (Reinecke laten B.)¹⁸. I. Hunyadi stavlja ove fibule u 4. st., ali naglašava da je njihova pojava i kasnija u latenu C, gdje se često nalazi s keramikom tog stupnja.

¹⁴ V. Čurčić, GZM, Sarajevo, 1898, Izvještaj o japodskoj nekropoli u Ribiću.

¹⁵ D. Rendić, Srebrne naušnice nepoznatih japodskih radionica, Arheološki vestnik, IV/2 Ljubljana, 1953, tab. I sl. 2.

¹⁶ J. Filip, o. c., str. 102, 99, sl. 30/7.

¹⁷ J. Filip, *ibid.*, str. 61, sl. 1—9.

¹⁸ *Ibid.*

Svakako je za nas najinteresantniji predmet ovog groba privjesak (tab. VI, sl. 14). Privjesak se sastoji od romboidne pločice koja se na kraju završava konjskim glavama. Četiri reda osmica završavaju nizom od šest privjesaka koji se sastoje od šest duguljastih brončanih cjevčica, a na njima visi pet brončanih maski. Antropomorfni elemenat u našim oblastima ulazi u upotrebu sve češće koncem halštata i traje dalje kroz laten. Antropomorfni elemenat veoma je čest ukras u nalazima japodskih i liburnskih nekropola (Jezerine, Ribić, Prozor, Nin, Baška itd.). U Jezerinama su u grobu 336 nađene ovakve maske s čertoskom fibulom. Skoro adekvatne maske nađene su i na velikoj srebrnoj fibuli liburnskog tipa u Baškoj.¹⁹ Srebrni depo iz Baške, a naročito srebrna čertoska fibula i velika srebrna fibula, prema mišljenju Z. Vinskoga imaju zajednički terminus a quo: stepen laten A. odnosno 5. st. pr. n. e. Vinski napominje da se s obzirom na konzervativizam, koji je poznat kod Ilira, oba tipa fibula mogu pojaviti i kasnije odnosno u laten B—C²⁰. Što se tiče trapezoidne pločice, ona ima veoma blisku paralelu u pločici iz Vinice, a Ložar je datira oko 500 g. pr. n. e. odnosno u laten A. Tehnika prelamanja veoma je u upotrebi i u kasnijim periodama, te Ložar smatra da bi privjesak iz Vinice mogao biti i mlađi od latena A²¹. Prema svemu ovome grob 264 iz Jezerina mogao bi najranije pripadati vremenu laten A—B. Jedan drugi tip privjeska, koji se sastoji od brončane žice složene u osmice na kojima visi privjesak od tankog brončanog lima, a sastoji se od dvije kalote, često spojene zakovicama, također spada vremenu prijelaza od stupnja Ha D na laten A. Privjesci ovog tipa česti su na liburnskoj teritoriji (npr. Nin, grob 54, Arh. muz. Zadar, neobjavljen, zatim u Jezerinama itd.). Brončana žica složena u osmice pojavljuje se dakle ne samo na našim brončanim iglama, nego i na privjescima, fibulama i narukvicama. Za nas su naročito interesantni nalazi u ČSSR, jer se njihova prva pojava može zapaziti baš u zajednici s duhčovskim fibulama tako da ovakve narukvice Filip čak naziva narukvicama duhčovskog tipa²². Samim tim su i ove narukvice datirane u vrijeme latena B.

Posebna vrsta privjeska nađena je u Prozoru (tab. I, sl. 5). To je zapravo dvo-kraka ukrasna igla u sekundarnoj upotrebi: igla je nešto malo ispod tordiranog dijela bila prelomljena, a krajevi su savijeni u petlje. Kako na osmicama vise lančići, na kojima su vjerojatno još bili privjesci, to je ova igla sigurno bila prišivana na odijelo i to na mjestu gdje su petlje, a lančići su slobodni visjeli.

Nakon analize predmeta, koju sam ovdje izvršila, ostaje mi još da dam malen statistički pregled nalazišta i tipova ovih igala:

	u grobnim cjelinama	izvan grobnih cjelina
Kompolje	17 cijelih, 10 fragmentiranih	2 cijele, 20 fragmentiranih
Prozor	./.	3 cijele, 12 fragmentiranih
Aufidena	1 komad	

¹⁹ Z. Vinski, *Arheologia Jugoslavica*, II, Beograd, 1956, str. 20 sl. 19.

²⁰ *Ibid.*, str. 28

²¹ R. Ložar, o. c., str. 31, tab. VIII, sl. 3.

²² J. Filip, o. c., str. 91, sl. 26/17, 31.

Na osnovu ove statističke tablice možemo zaključiti slijedeće: a) ukrasne dvokrake igle rasprostranjene su na veoma uskom teritoriju centralne japodske oblasti; b) kako su varijante vrlo slične među sobom, može se već i po tome zaključiti da između pojedinih tipova nije postojao veliki vremenski raspon; c) ovo tvrđenje potkrepljuju i nalazi iz grobnih cjelina, koji uglavnom pripadaju kraju halštata i početku latena; d) s obzirom na veoma uzak teritorij na kojem su rasprostranjene možemo sa sigurnošću tvrditi da su ove igle proizvod domaćih japodskih radionica. Među nalazima iz Jezerina, Glasinca i drugih ilirskih lokaliteta u Bosni i Hrvatskoj nalazimo veći broj dvokrakih igala čija glava ima oblik grčkog slova omega²³. Ove igle po veličini i namjeni svakako pripadaju grupi ukosnica. Naše igle, iako su dvokrake, vjerojatno nisu služile u ove svrhe. To zaključujem na osnovu dviju činjenica: 1) one su velikih dimenzija (cca 15—30 cm), a 2) one su redom krive, a kraci su im spojeni, pa prema tome ne mogu imati funkciju ukosnice. Po mome mišljenju vjerojatnije je, da su to ukrasne igle, koje su bile na odijelu o čemu nam govore i neki grobovi iz Kompolja, jer su te igle nađene isključivo u predjelu prsa skeleta²⁴. Kako sam već spomenula, ove igle su vezane za uski teritorij, a pregledom literature nisam ustanovila takve nalaze u susjednim bližim i daljim oblastima. Izuzetak čini nalaz iz Aufidene²⁵. Ovaj lokalitet nalazi se na rijeci Sagro (antički Sagrus), a ta rijeka spaja središnji dio Apeninskog poluotoka s Jadranskim morem. Na visoravni između Aufidene i Castela di Singro nalazilo se prehistorijsko naselje. L. Mariani, koji je ovo naselje iskopavao, razlikuje dvije faze trajanja: faza I koja obuhvata nalaze iz vremena 7—5. st. pr. n. e. i faza II od 4—3. st. pr. n. e. Ovakvo je datiranje omogućilo velik broj fibula, te baš na osnovu njih razlikuje čisto ilirsku epohu (faza I) i ilirsko-keltsku epohu (faza II).

U grobu 37 na dubini 0,40 m nađeni su fragmenti ogrlice od jantara, fragmenti željezne fibule, jedan dugi brončani lanac sa dvostrukim karikama, bakrena zdjelica promjera 0,15 cm čiji je krstasti držak pričvršćen zakovicama i igla s glavom u obliku osmice²⁶ nađena na prsima skeleta. Osim igle, čija je glava u obliku osmica, u Aufidenu je nađen veći broj privjesaka, koji imaju iste takve osmice²⁷. Ovi privjesci inače pokazuju stilsku i tipološku srodnost s nalazima iz Picenuma, a za ilirske oblasti Balkana vezuju ih razne analogije u keramičkim tipovima. Tako npr. imamo nekoliko urni iz faze I koje su veoma srodne po tipu urni iz Vrepcu,²⁸ a sve to ukazuje na veze, koje su postojale u fazi I i II između Aufidene i balkanskih Ilira. Štaviše nalaz ove igle, koja je tako srodna s japodskima, govori u prilog eventualnoj direktnoj vezi između ove oblasti i Japoda. L. Mariani kaže da su ove igle zajedničko blago ilirskih žena, i za to navodi analogije iz Bosne i Hrvatske.

²³ Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo, 1893, tab. XV, sl. 20.

²⁴ Grobovi iz Kompolja iskopani 1955—56 g., Arheološki muzej, Zagreb, (vidi R. Drechsler, Rezultati istraživanja Japodske nekropole u Kompolju 1955—56. godine, u ovom Vesniku).

²⁵ L. Mariani, Aufidena, Monumenti antichi X, Milano 1901, str. 307, sl. 48.

²⁶ R. Drechsler—Bižić, Naselje i grobovi praistorijskih Japoda u Vrepcu, Vjesnik Arh. muz. III ser. I, Zagreb, 1958, tab. IV, sl. 29.

Iz svega se ovoga može izvući slijedeći zaključak: ukrasne dvokrake igle pripadaju vremenu I i II željeznog doba odnosno stupnjevima Ha C — laten A. S obzirom na veoma uski teritorij na kojem su nađene, može se zaključiti da su ih neosporno izradili domaći majstori, na domaćem tlu, to više što ih nigdje u Evropi nema osim u Aufideni. Kako smo već ranije rekli, najvjerojatnije je da je ova jedna jedina igla u Italiju došla prekomorskim putem zajedno s drugim predmetima koji pokazuju srodnost s japodsko-liburnskim materijalom.

JAPODISCHE DOPPELTE ZIERNADELN

Im Zentralsbereich des japodischen Gebiets wurden an lediglich zwei Fundstellen, in Kompolje und in Prozor, etwa 25 Stück gut erhaltener doppelter Ziernadeln und 40 Bruchstücke von solchen gefunden. Davon kam eine hinreichende Anzahl in geschlossenen Grabfunden vor, so dass ihre zeitliche Fortdauer annäherungsweise bestimmt werden kann.

Diese doppelten Ziernadeln haben Köpfe in Gestalt gereihter Achterschleifen die Schenkel sind in der Mehrzahl der Fälle zum Teil tordiert, an zwei Stellen verbunden und dem Ende zu knieförmig umgebogen. Die Länge der Nadeln beträgt 15—30 cm (Taf. I, Abb. 1 und 6).

Ausser diesem Haupttypus bestehen mehrere Varianten (Textabb. 1 und 2; Taf. III, Abb. 4, 7; Taf. IV, Abb. 1, 6).

Es bestehen viele Analogien zum achterschleifenförmigen Nadelkopf, weil dieses Element die ganze Latènezeit hindurch auftritt. Die nächststehende Entsprechung zu den japodischen doppelten Ziernadeln sind die achterschleifenförmigen Bogenfibeln und Anhänger aus Jezerine.

Ausser an den beiden genannten Fundorten wurde lediglich ein Exemplar einer solchen Nadel in Aufidena (Italien) gefunden. Diese Nadel fand sich in einem geschlossenen Grabzusammenhang. Mariani hält sie für eine »schmückende Haarnadel« der illyrischen Frauen.

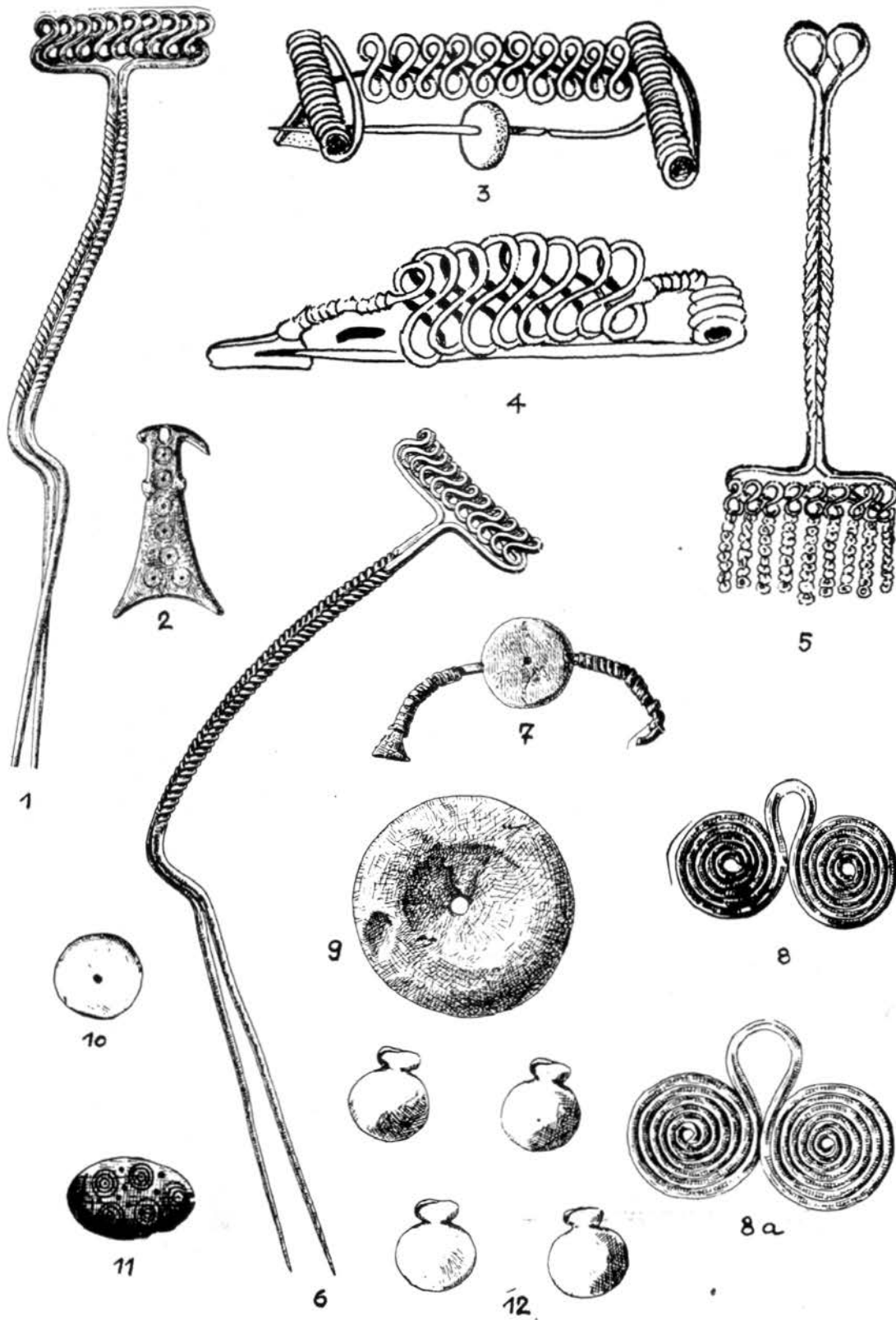
Im Hinblick auf den geringfügigen gebietsmässigen Umkreis, die geringe Zahl der Nadelfunde, ihre geringe Variabilität und auf Grund ihres Vorkommens in Grabzusammenhängen, die einer kurzen Zeitdauer angehören, kann behauptet werden, dass diese Nadeln das Erzeugnis einheimischer japodischer Werkstätten sind. Wegen ihrer grossen Dimensionen können diese Nadeln nicht zu den Haarnadeln gezählt werden, schon deshalb nicht, weil ihre Schenkel miteinander verbunden und dem Ende zu knieartig umgebogen sind. Wahrscheinlich waren es schmückende Gewandnadeln, um so mehr als sie in den Grabfunden an der Brust der Skelette gefunden wurden.

Nach den Beigaben in den Grabzusammenhängen zu schliessen, wonach wir diese Nadeln datiert haben, gehören sie dem Ausgang der Hallstattzeit und dem Beginn der Latènezeit an.

ABBILDUNGSNACHWEIS

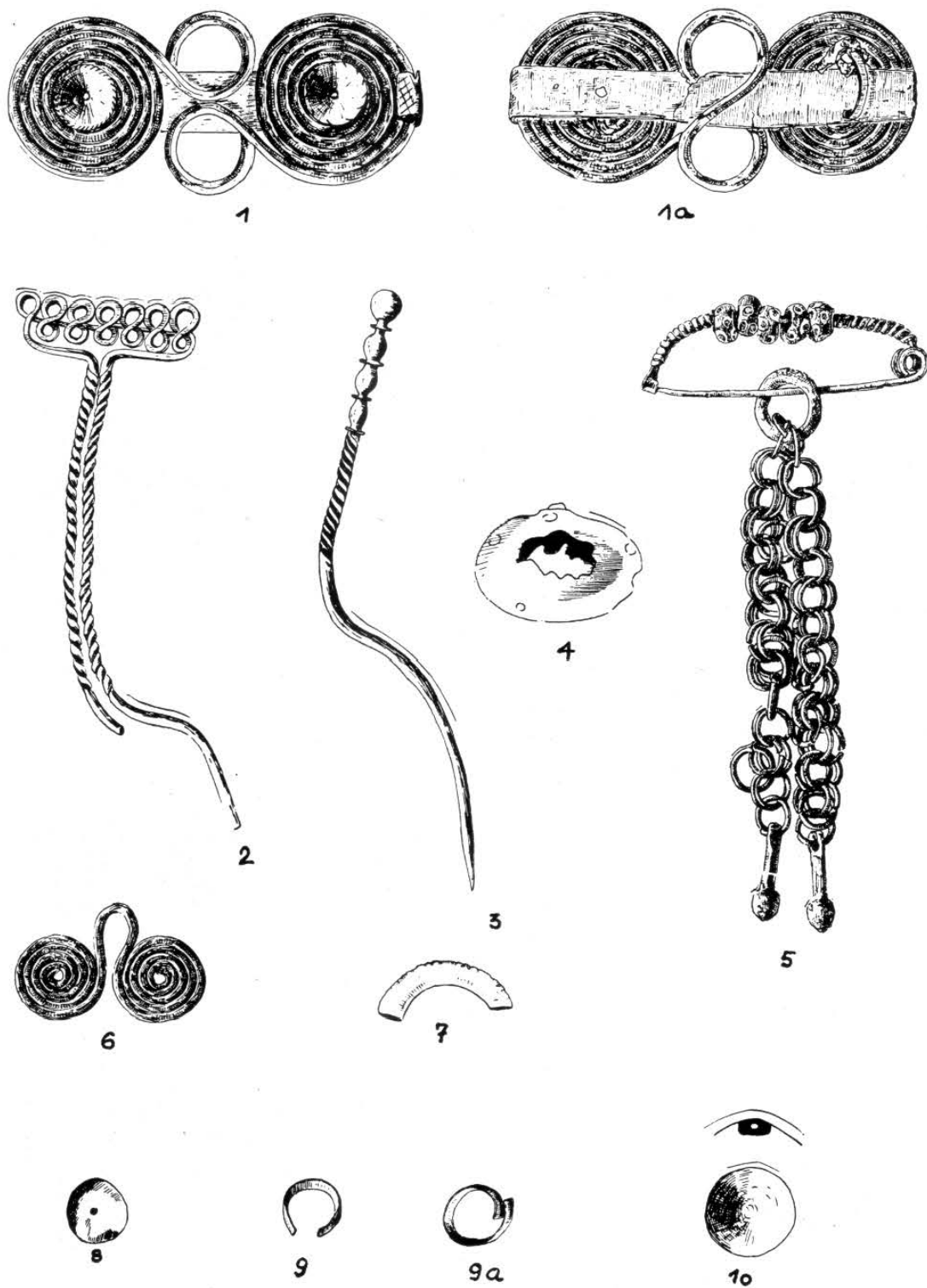
- Taf. I, Kompolje, Grab 11, Abb. 1, 2; Jezerine, Grab 241, Abb. 3; Jezerine, Grab 388, Abb. 4;
Prozor, ausserhalb eines geschlossenen Grabfundes, Abb. 5; Kompolje, Grab 56,
Abb. 6—12.
- Taf. II, Kompolje, Grab 229.
- Taf. III, Kompolje, Grab 33, Abb. 1—6; Kompolje, Grab 87, Abb. 7—10.
- Taf. IV, Kompolje, Grab 75.
- Taf. V, Jezerine, Grab, 213, Abb. 1—6; Grab 83, Abb. 7—10.
- Taf. VI, Jezerine, Grab 264.
- Taf. VII, Die Lage der Fundorte mit doppelten Ziernadeln.
- Textabb. 1, Kompolje, Grab 18.
- Textabb. 2, Kompolje, Grab 163.

TABLA I.

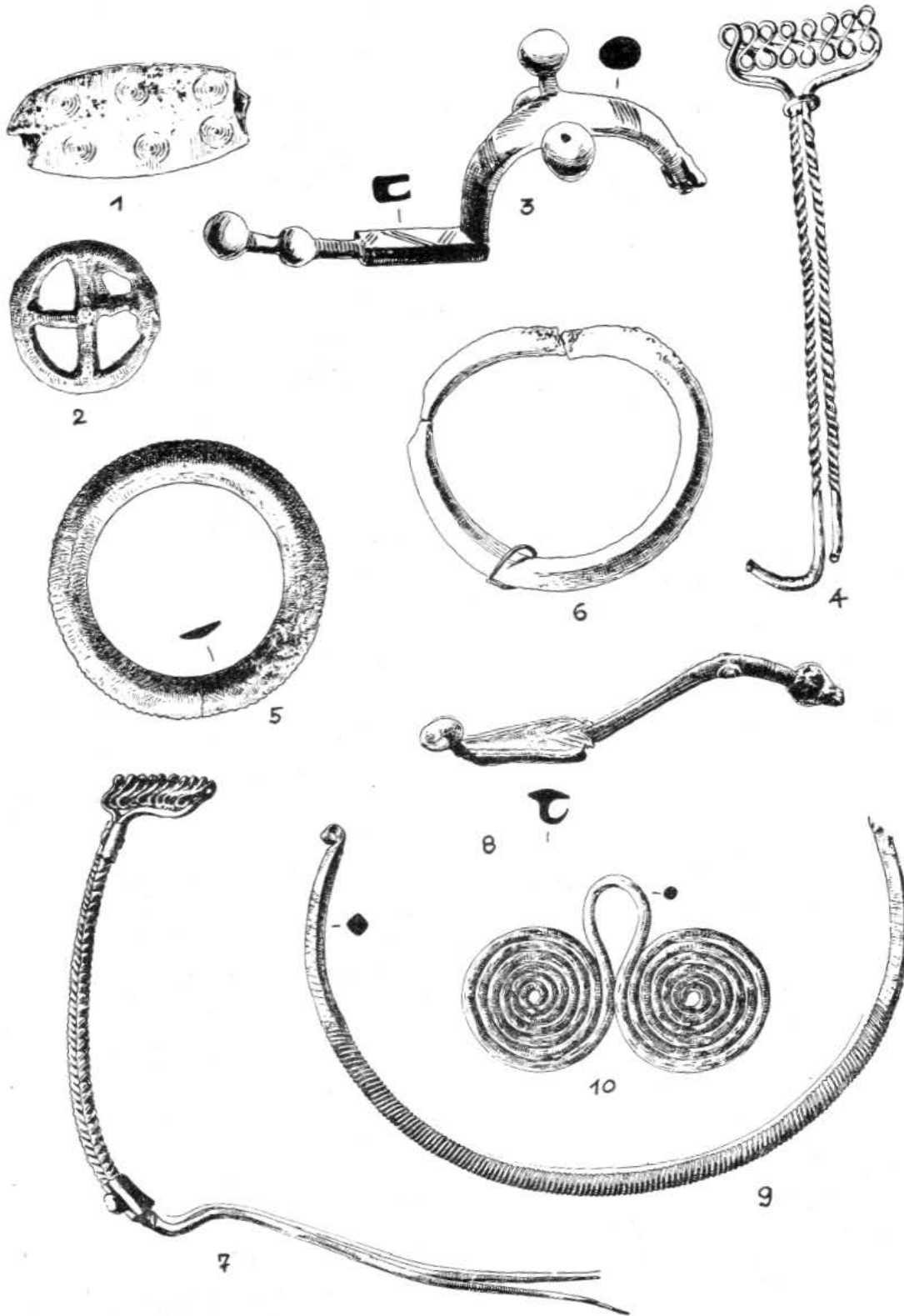
Tab. I, Kompolje, grob 11. sl. 1, 2; Jezerine, grob 241, sl. 3; Jezerine, grob 388, sl. 4; Prozor, izvan grobne cjeline, sl. 5; Kompolje, grob 56, sl. 6—12.

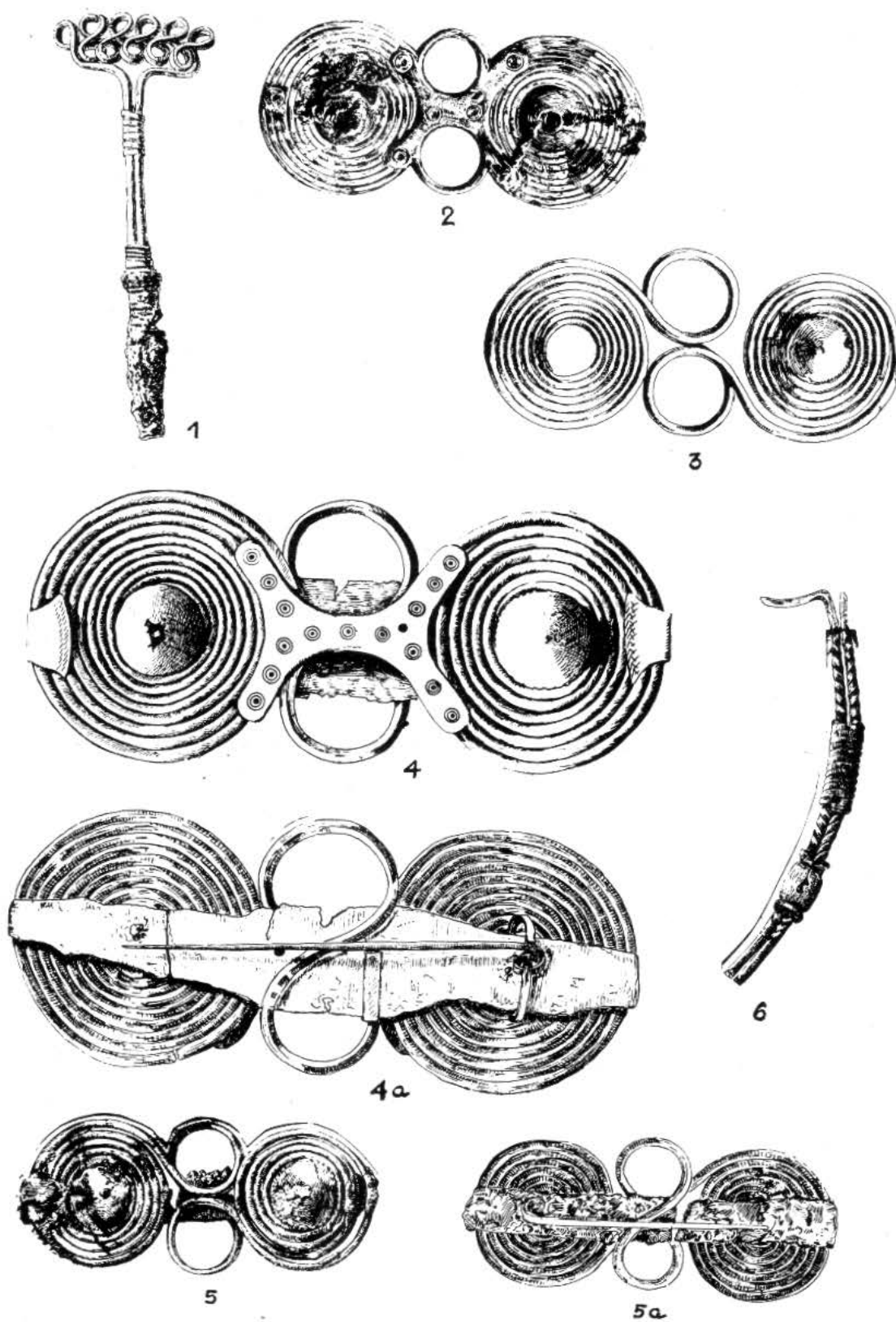

Tab. II, Kompolje, grob 229.

TABLA III.

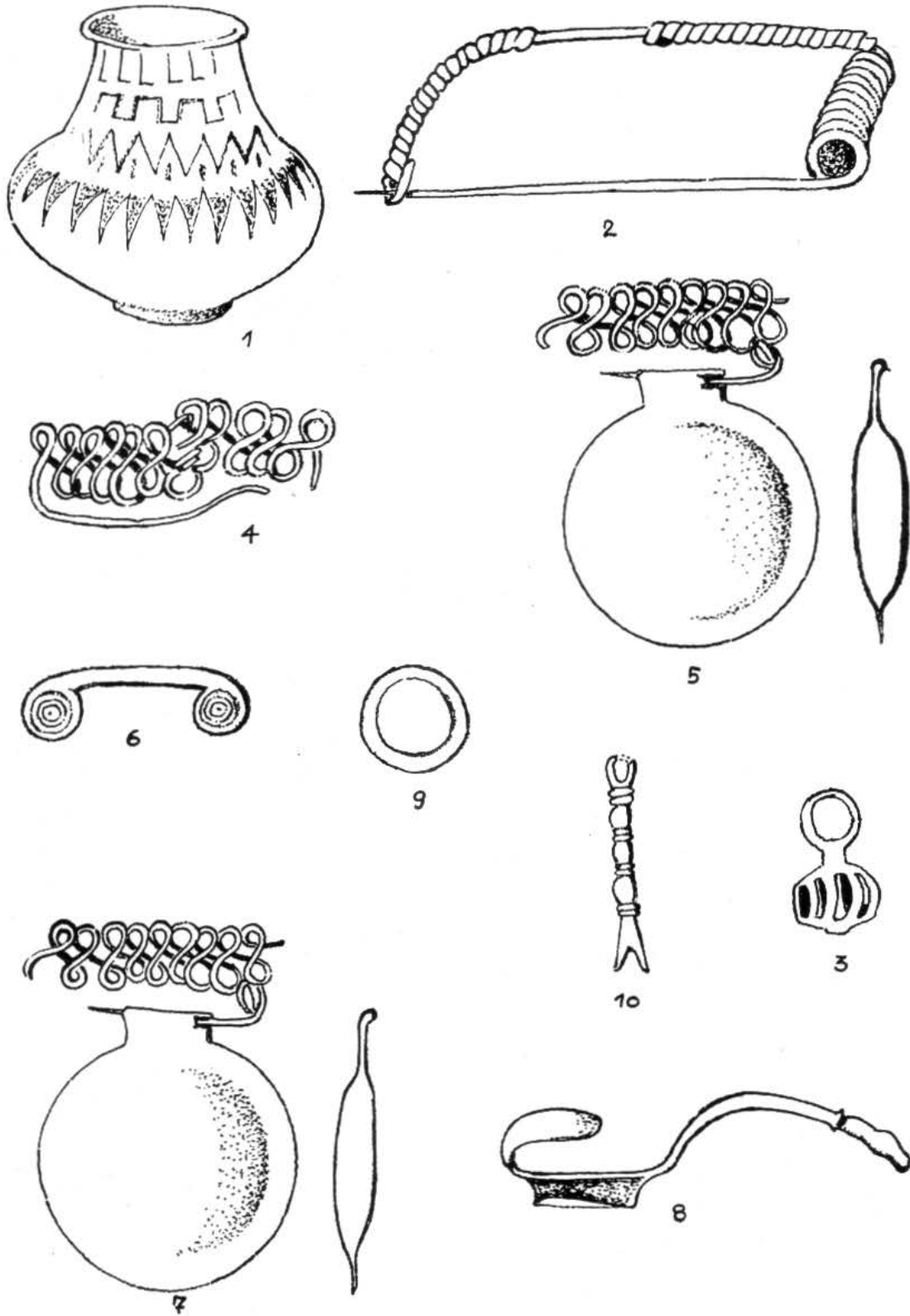

Tab. III, Kompolje, grob 33, sl. 1-6; Kompolje, grob 87, sl. 7-10.

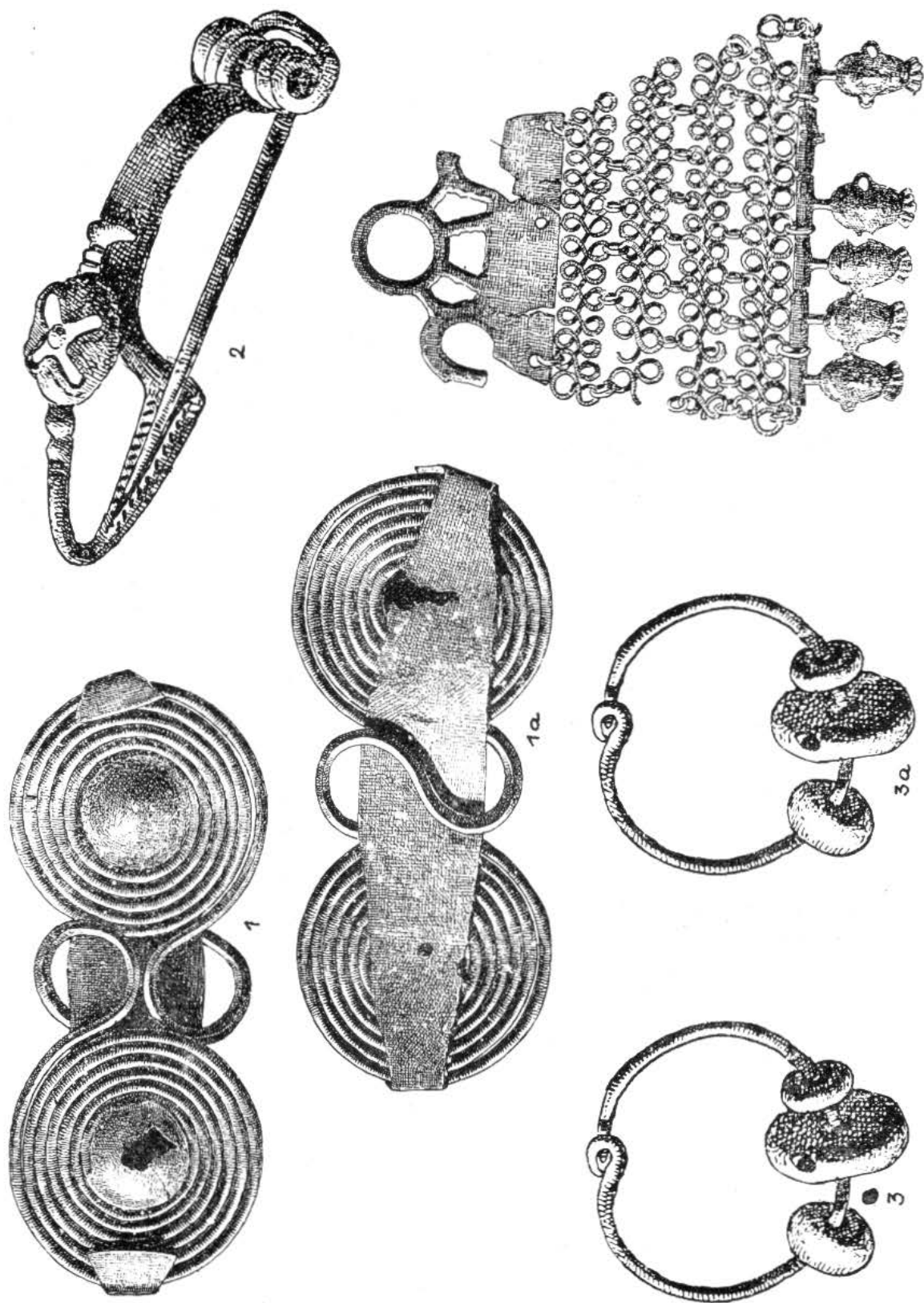

Tab. IV, Kompolje, grob 75.

TABLA V.

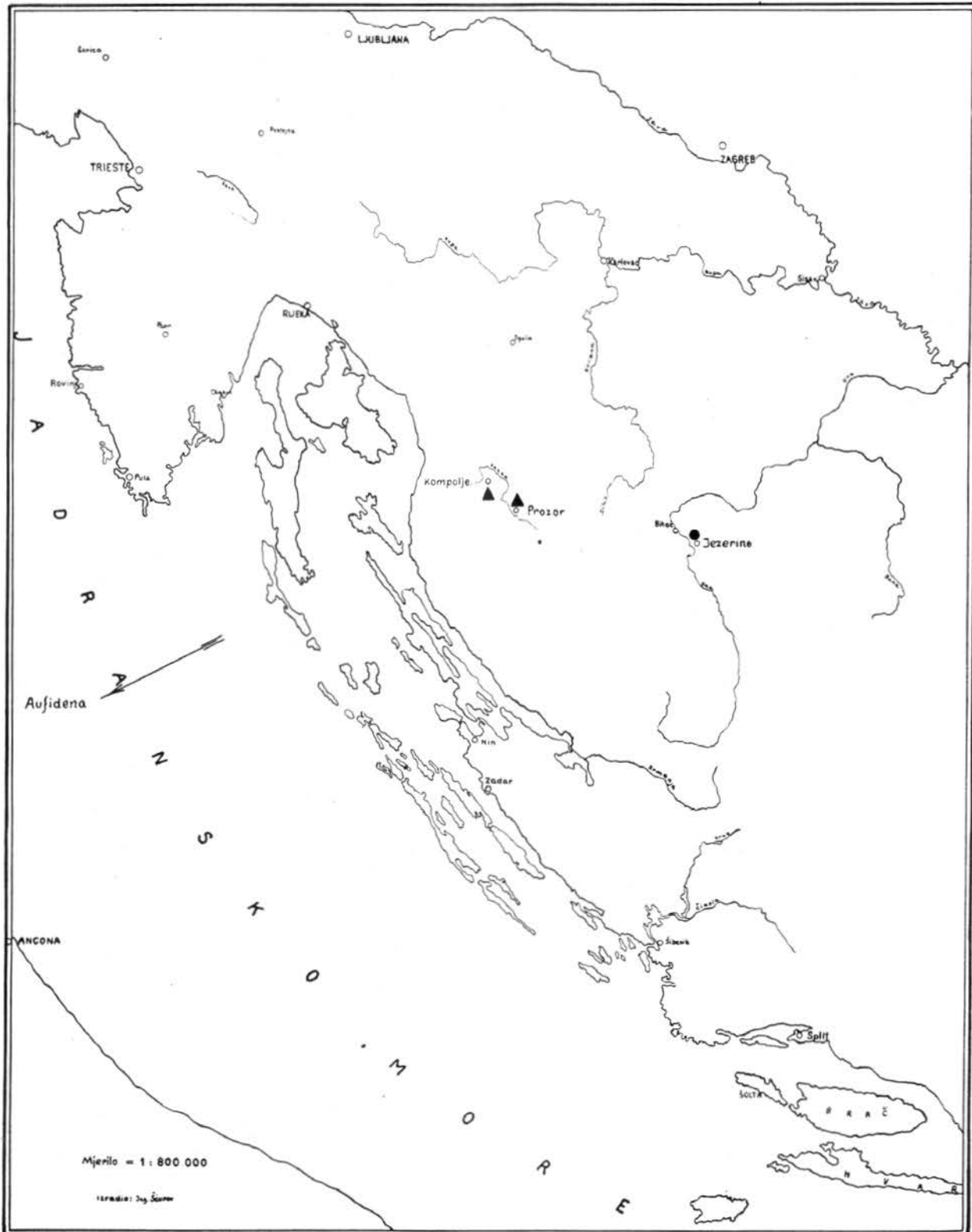

Tab. V, Jezerine, grob 213, sl. 1—6; grob 83, sl. 7—10.

Tab. VI. Jezerine, grob 264.

TABLA VII.

Tab. VII, Karte lokaliteta sa dvostrukim iglama.

SLAVENKA ERCEGOVIĆ

KELTSKI KONJANIČKI GROB S GARDOŠA U ZEMUNU

Sistematska su istraživanja, bilo terenska, bilo studijska, tzv. latenskog doba, a posebno dolaska Kelta u naše krajeve i njihove kulturne ostavštine, na području Hrvatske sasvim nedovoljna, pogotovu u odnosu na ostale prethistorijske kulturne epohe. U zbirkama pokrajinskih muzeja u Hrvatskoj, a posebno u prethistorijskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu, postoji ogroman fundus arheološkog materijala latenskog doba s raznih lokaliteta koji uopće nije publiciran ili je samo negdje uzgred spomenut. Ovaj arheološki materijal po svojoj brojnosti i raznovrsnosti, od oružja i oruđa do nakita i keramike, predstavlja dragocjene podatke za razdoblje prije i poslije dolaska Kelta u naše krajeve. Manjkavost je ovog brojnog arheološkog fundusa u nedostatku pouzdanih podataka i u nedostatku zatvorenih grobnih cjelina (npr. za lokalitete Kupinovo, Malunje itd.), pa se sav taj materijal može tretirati samo tipološki. Izuzetak je uz grobne nalaze iz Sotina, Batine i Dalja, zatvoreni grobni nalaz s položaja Gardoš — lesne uzvisine u Zemunu.

Arheološki materijal s Gardoša potječe iz jednog konjaničkog groba s paljevinom, otkrivenog 1875. god. prigodom gradnje temelja za grobnicu obitelji Hariš. Arheološki muzej u Zagrebu dobio ga je 1894. god. kao dar tadašnjeg ravnateljstva realke u Zemunu. Grobni nalaz s Gardoša u literaturi prvi spominje Brunšmid u sklopu latenskih nalaza u Srijemu¹, a poslije njega reproducirani su ili spominjani samo pojedini arheološki primjerci ove grobne cjeline, kao umbo i hvataljka od štita kod Hoffillera², samo hvataljka od štita kod Jahna³, a u novije vrijeme Vinski-Gasparini reproducirala je crtež mača s ornamentom⁴, dok cjelokupan nalaz navodi Mirosavljević samo kao građu⁵. Valja spomenuti da ovaj nalaz nije registriran ni kod Hunyadyjeve ni kod Garašanina u njihovim keltskim studijama⁶. Usporedimo li bilo muzejski inventar bilo Brunšmidove podatke⁷ o sadržaju ovog groba, usta-

¹ J. Brunšmid, Prethistorijski predmeti željeznog doba..., Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. IV, Zagreb, 1900, str. 69 i d.

² V. Hoffiller, Oprema rimskog vojnika u prvo doba carstva. Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. XII, Zagreb, 1912, str. 67, sl. 27.

³ M. Jahn, Die Bewaffnung der Germanen..., Mannus-bib., no. 16, Würzburg, 1916, str. 189, sl. 212.

⁴ K. Vinski-Gasparini, Keltski ratnički grob iz Batine. Arheološki radovi i rasprave, I, Zagreb, 1959, Tab. IV, sl. 23.

⁵ V. Mirosavljević, Materijalna kultura Skordiska. Zbornik radova Fil. fak. Sveuč., knjiga I, Zagreb, 1951, str. 102.

⁶ I. Hunyady, Die Kelten im Karpatenbecken. Dissertationes Panonicae, ser. II, no. 18, Budapest, 1942. — M. Garašanin, Iz istorije Kelta u Srbiji. Istorijski glasnik, br. 3—4, Beograd, 1953. — M. Garašanin, Ka problematici kasnog latena u donjem Podunavlju. Zbornik Matice srpske, sv. 18 Novi Sad, 1957.

⁷ J. Brunšmid, sp. dj., str. 69 i 70.

novit ćemo da ovom grobnom nalazu nedostaju dvije glinene manje posudice, tri brončane karike, kratki mač i nož za udaranje od željeza. Međutim veći je broj arheološkog materijala iz ovog groba sačuvan i sadrži interesantne i rijetke primjerke. Zbog toga je potrebno obratiti posebnu pažnju na cijeli grobni inventar, pa ga prikazati u njegovoj današnjoj cjelini.

Inventar groba je slijedeći:

1) Urna rađena na lončarskom kolu s poklopcem, sive boje. Faktura je urne gruba za razliku od poklopca, koji je izrađen od dobro očišćene gline. Ukrašena je tzv. češljastim ornamentom, koji se od vrata do $\frac{1}{3}$ njezine visine rasprostire unaokolo u vertikalnim snopovima, a na vratu urne ovaj ornament zatvara snop urezanih horizontalnih crta. Visina 30 cm, promjer otvora 22,5 cm, širina trbuha 28 cm, promjer dna 10,5 cm. Inv. pret. zb. br. 4348. Tab. I, sl. 1.

2) Posuda od brončanog lima, neukrašena. Rub joj je lagano izvijen s po dvije rupice za ataše, koje nedostaju. Posuda je zgnječena i oštećena. Današnja visina cca 8 cm, promjer otvora cca 18,5 cm. Inv. pret. zb. br. 4351. Tab. II, sl. 2.

3) Ukrašna ovalna ploča od tankog brončanog lima, u sredini izbušena poput cjedila. Od ruba ploče prema sredini ornamentat je raspoređen u tri pojasa, a sredina je ispupčena i prošupljena. Ornamentat na prvom pojasu sastoji se od naizmjeničnih vertikalnih 8—10 izbočina i po jedne ispupčene bradavice, kod slijedeća dva pojasa blage kose kanelure postavljene su jedne nasuprot drugima, tako, da se stvara utisak ornamenta riblje kosti. Ploča je oštećena i zgnječena. Dimenzije 21 × 20 cm. Inv. pret. zb. br. 4352. Tab. II, sl. 3.

4) Umbo od štita u obliku kape s ravnim obodom od bronce. Sredina umba je ispupčena, obod je kratak i ravan, a na krajevima nazubljen. Na obodu umba u jednakoj udaljenosti na tri mjesta nalaze se po dvije čunjaste zakovice, od kojih dvije nedostaju. Umbo je pri vrhu zgnječen i oštećen. Visina 10 cm, promjer 16,5 cm. Inv. pret. zb. br. 4356. Tab. I, sl. 2; Tab. V, sl. 2.

5) Hvataljka štita od bronce, na krajevima plosnata u sredini lagano ispupčena, a s unutrašnje strane šuplja poput žlijeba. Ornamentirana je na krajevima sitnim udubenim kružićima, a srednji ispupčeni dio podijeljen je sa četiri udubene crte na dva polja u kojima se ornamentat sastoji od dva nasuprotna trokuta izvedena urezanim crtama. Na svakom kraju nalaze se rupe sa po dvije čunjaste zakovice od kojih jedna nedostaje. Dužina 20,5 cm. Inv. pret. zb. br. 4357. Tab. I, sl. 3; Tab. V, sl. 3.

6) Dvosjekli mač od željeza, presavinut na dvoje sa šiljatom oštricom i izduženim i spljoštenim trnom balčaka. Na maču su djelomično dobro sačuvane korice od tankog željeznog lima. Korice na vrhu imaju sa strana zadebljanje u obliku medaljona, a pri otvoru je sa jedne strane ataša za pričvršćivanje o remen ili lanac, aplicirana sa dvije zakovice, a na drugoj strani je ugraviran vitičasti ornament. Dužina 88,5 cm. Inv. pret. zb. br. 4358. Tab. II, sl. 1; Tab. V, sl. 1, 1a.

7) Nož od željeza s trnom za nasad, sječivo je tanko, a gornji dio zadebljan sa žlijebom po sredini. Dužina 15 cm. Inv. pret. zb. br. 4365. Tab. II, sl. 5.

8) Britva od željeza s trnom za nasad, polumjesečastog oblika, široka i plosnata. Prelomljena na tri dijela. Dužina 15 cm. Inv. pret. zb. br. 4366. Tab. II, sl. 4.

9) Ostruga od željeza s kratkim i šiljastim trnom, čiji se krajevi završavaju kružnim proširenjima u obliku dugmeta. Širina 5,4 cm. Inv. pret. zb. br. 4367. Tab. III, sl. 2.

10) Žvale od željeza, koje se sastoje od dvije horizontalne šipke (središnje) povezane s petljama, na svakoj šipki nanizane su po dvije narebrene okrugle i jedna zvjezdasta karika. Na ove središnje šipke nadovezuju se sa svake strane po jedna vertikalna šipka, čiji su završeci savinuti u petlju. Između vodoravnih i okomitih šipki uklopljena je sa svake strane po

jedna potkovasta šipka s ukrašenim završecima i rupicama za provlačenje remenja. Širina je žvala 14 cm. Inv. pret. zb. br. 4368. Tab. III, sl. 1.

11) Okov od željeza u obliku češlja s tri zuba. Dimenzije 10 cm × 8 cm. Inv. pret. zb. br. 4370. Tab. III, sl. 4.

12) Tri fragmenta od željeza, jedan ulomak tuljka od koplja, druga su dva ulomka vjerojatno predstavljala okov od koplja. Dužina: 5 cm, 9,5 cm, 14 cm. Inv. pret. zb. br. 4361—4363. Tab. III, sl. 3, 5.

13) Željezni fragmenat provjesla od posude. Dužina 22 cm. Inv. pret. zb. br. 4369. Tab. IV, sl. 1.

14) Deset fragmenata brončanog lima od posude. Fragmenti su malih dimenzija. Inv. pret. zb. br. 4353. Tab. IV, sl. 2—3, 7—13.

15) Brončani ulomak provjesla od posude. Dužina 21 cm. Inv. pret. zb. br. 4354. Tab. IV, sl. 5.

16) Karika od bronce kružnog oblika. Promjer 2 cm. Inv. pret. zb. br. 4355. Tab. IV, sl. 5.

Spaljivanje, kao obred pokopavanja, upoznali su Kelti tek dolaskom u Karpatsku kotlinu, a preuzeli su ga od autohtonog stanovništva u vrijeme pune njihove koncentracije na spomenutom području. Prema Déchelettu⁸ običaj je spaljivanja kod Kelta raširen u vrijeme latena III, što odgovara Reineckeovom stupnju laten D. Međutim prema Reineckeu⁹ keltski se žarni grobovi pojavljuju već u vrijeme laten C. Mnoge su keltske nekropole u Podunavlju biritualne¹⁰ (skeletnih grobova ima i u latenu D), dok su u našim krajevima, prema sadašnjem stanju istraživanja, skeletni keltski grobovi rijetki. Arheološki materijal s lokaliteta Kupinovo, Sotin, Novi Banovci, Surčin, Dalj, Vukovar itd. pripada inventaru grobova s paljevinom, iznimka su skeletni grobovi na ciglani u Osijeku¹¹. Oskudni podaci o ritusu sahranjivanja, kao i nedostatak grobnih cjelina spomenutih nekropola, onemogućavaju uspoređivanje sa srodnim i istovremenim arheološkim materijalom susjednih dobro istraženih nekropola u Karpatskoj kotlini.

Arheološki materijal s Gardoša inventar je konjaničkog groba, gdje je konjanik bio spaljen i sahranjen u urnu. Zanimljivost je ovog nalaza u pojavi konjske opreme (žvale, stremen, okov u obliku češlja i sl.), koja je u nekropolama keltskog obilježja uobičajena, ali ne suviše česta¹². U velikim keltskim nekropolama, kao što su Horný Jatov, Hurbanovo, Holiare, Kamenín itd.¹³ nije zabilježen ni jedan slučaj, gdje bi se uz žarni ili skeletni grob našao i skelet konja. Zanimljivo je također da se skeleti konja ne nalaze ni u grobovima s kolima, već samo konjska oprema¹⁴. Naprotiv, česta je pojava kod Kelta prilaganje u grobovima cijele ili parcijalne životinje, i to vepra, svinje, ovce, goveda, ptice itd.¹⁵ U prethistorijskoj

⁸ J. Déchelette, *Manuel d'archéologie* II, 3, Paris, 1914, str. 1014.

⁹ J. Filip, *Keltové ve střední Evropě*, Praha, 1956, str. 302.

¹⁰ J. Filip, sp. dj., str. 303 i d.

¹¹ Arheološki materijal spomenutih lokaliteta nalazi se u prethistorijskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu. — E. Spajić, *Nalazište mlađeg željeznog doba s terena Osijeka*.

Osječki zbornik, IV, Osijek, 1954, str. 7 i d.

¹² J. Filip, sp. dj., str. 307, sl. 80.

¹³ B. Benadik—E. Vlček—C. Ambros, *Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku*, Bratislava, 1957 (dalje citirano: *Keltské pohrebiská*).

¹⁴ J. Filip, sp. dj., str. 270 i d., sl. 80, 85.

¹⁵ J. Filip, sp. dj., str. 299 i d. — *Keltské pohrebiská*, str. 116, 136. i d.

zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu postoji skroman nalaz iz Vukovara s oznakom »konjanički grob«. Od arheološkog materijala tog uništenog groba sačuvana je samo brončana narukvica i osteološki ostaci čovjeka i konja (dio nogu i rebra). S obzirom na osteološke nalaze može se pretpostaviti da je ovaj konjanički grob bio skeletni, te da je u njemu zajedno s konjanikom bio sahranjen i konj, bar djelomično. Pitanje postojanja skeleta konja u grobu s Gardoša morat će ostati otvoreno, jer nedostaje opis groba i njegov tačan eventualni osteološki nalaz. U vezi s ovim konjaničkim grobom valja napomenuti da je i Filip u svom sintetičnom djelu o Keltima ostavio neriješeno pitanje konjaničkih grobova za čitavu Karpat-sku kotlinu, zbog nedostatka odgovarajućih materijala¹⁶.

Od arheološkog materijala potrebno je u prvom redu istaknuti umbo od bronce (Tab. I, sl. 2; Tab. V, sl. 2), koji je reproduciran prvi put kod Hoffillera¹⁷ u sklopu opreme rimskog vojnika u prvo doba carstva. Pojava umba česta je u keltskim grobovima ratnika, čiji su štitovi bili velikih dimenzija (npr. ovalni je štit iz Velké Mani razmjera 170 × 60 cm). Štitovi su bili od drveta, ili kože, neki su imali okove unaokolo, a umbo je bio pričvršćen sa zakovicama na sredini štita. Štitovi se pojavljuju prema Filipu tek u grobovima Reineckeovog stupnja L C¹⁸. Tipični su umbi latenskog vremena od željeza, sredina je umba ispupčena, a sa strane su ravna krila, koja se u kasnom latenu trapezasto šire, ili su umbi jako produženi u obliku »ploče« s rebrom po sredini i trokutastim krilima. Ovakvi umbi zastupani su u inventaru grobova iz Kupinova (14 primjeraka), Boljevci (1 primjerak), Vojakovac (1 primjerak), Malunje (2 primjerka), i Sotin (1 primjerak), koji je jedini kružnog oblika i razlikuje se od ostalih. Svi navedeni primjerci umba nalaze se u prehistorijskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu. Umbo s Gardoša osobito je rijedak primjerak umba i po vrsti materijala — izrađen je od bronce — i po obliku i smještaju zakovica. Analogije su za umbo s Gardoša germanska umba okruglog oblika, čija je sredina manje ili više ovalna ili lagano ispupčena, a Kostrzewski ih je već prema obliku podijelio u pet tipova¹⁹. Umbu s Gardoša najrodniji je umbo iz Kelheima²⁰, koji potječe iz kasnolatenskog groba s paljevinom, čiji je inventar tipični mač kasnolatenske sheme, koplje, te grafitirana urna uz navedeni umbo. Ovakvi su umbi rijetki u Jugoslaviji, pogotovu oni rađeni od bronce; možda su donekle srodni željezni umbo iz Sotina, kružnog oblika, što potječe iz kasnolatenskog groba s paljevinom, i umbo iz Kranjske, koji spominje Déchelette²¹. Kao bliža analogija umbu s Gardoša izvan Jugoslavije uz već spomenuti kelheimski primjerak, umbo je s lokaliteta St. Paul-Eppana²², koji bi po svom obliku pripadao III tipu umba po Kostrzewskom, kao i gardoški primjerak (detalje ove tipologije umba ostavljamo po strani). Ovakvi se germanski umbi pojavljuju ne samo s ma-

¹⁶ J. Filip, sp. dj., str. 300.

¹⁷ V. Hoffiller, sp. dj., str. 67 i d., sl. 27.

¹⁸ J. Filip, sp. dj., str. 167.

¹⁹ J. Kostrzewski, Die ostgermanische kultur der Spätlatenezeit, Mannus — bib., no. 18, Würzburg, 1919, str. 127 i d., sl. 118—123.

²⁰ G. von Merhart, Eine verzierte Eisenlanze aus Bludenz. Wiener Prähist. Zeitschr., 27, 1940, str. 90 i d., sl. 3. — W. Krämer, Das Ende der Mittellatënefriedhöfe und die Grabfunde der Spätlatënezeit in Südbayern. Germania, god. 30, 3/4, Berlin, 1952, str. 334, sl. 2.

²¹ J. Déchelette, sp. dj., str. 172, sl. 495, 4.

²² G. von Merhart, sp. dj., str. 88 i d., sl. 2.

terijalom kasnolatenskog vremena, već i s materijalom rimskoga doba, samo su ovi više stožasto ispupčeni. Kossina ih datira u 1. stoljeće n. e., a ona s dužim šiljkom u sredini u 2. stoljeće n. e.²³. Ovdje treba spomenuti u literaturi već poznati primjerak umba od željeza s lokaliteta Sotin, koji potječe iz rimskog groba; on je po svom obliku udaljenija analogija gardoškom primjerku, a tipološki vuče svoj korijen od germanskih umba^{23a}. Ostala umba germanskog porijekla koji traju do 4. i 5. stoljeća ostavljamo po strani. Pravilan je razmještaj zakovica dvije po dvije na obodu gardoškog primjerka neuobičajen na umbima latenskoga doba. Sve navedene analogije za ovaj umbo imaju 4,6 ili 8 zakovica, koje su u jednakim razmacima raspoređene na obodu umba. Sličan raspored zakovica s koničnim glavicama gardoškog primjerka nalazimo na umbu carskog vremena iz Dollkeima, koji spominje Jahn²⁴.

Hvataljka štita s Gardoša (Tab. I, sl. 3; Tab. V, sl. 3) je također lijep i rijedak primjerak; izrađena od bronce, ornamentirana, zakovice imaju konične glavice, kao i kod umba. Među brojnim keltskim umbima u zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu jedina je hvataljka štita ovaj primjerak s Gardoša. Najstariji je oblik hvataljke štita keltskog vremena prema Jahnu željezni okov — šipka, koja na krajevima ima rupice za pričvršćivanje²⁵. Ovo bi bio osnovni oblik iz kojeg su se razvijali ostali oblici kasnolatenodobne hvataljke, a i one carskog vremena. Detaljnu tipologiju i podjelu na grupe prema Jahnu ne upotrebljavamo. Gardoški primjerak hvataljke reproducira u crtežu već Jahn i donosi je skupa s ostalim hvataljkama ranocarskog vremena²⁶. Ovaj oblik hvataljke i ornamentat nalazimo samo među materijalom carskog vremena, tako je npr. hvataljki s Gardoša analogna (po obliku, ornamentu i zakovicama s koničnim glavicama i njihovu smještaju) markomanska hvataljka iz 1. stoljeća n. e., koju u crtežu donosi Kossina, ali bez oznake lokaliteta²⁷; slična hvataljka štita nađena je u grobu ratnika čak iz završetka 2. stoljeća n. e. u Wachowu u blizini Brandenburga²⁸.

Možda je kao treći ostatak štita mali okov od bronce (Tab. IV, sl. 6), mjestimično ornamentiran urezanim crticama. Ovakvim je okovima štit bio obrubljen unaokolo. Nažalost više ulomaka nije sačuvano, pa ovo donosimo samo kao eventualnu mogućnost ili pretpostavku.

Od oružja su za Kelte svakako najznačajniji dugi mačevi s korinicama od željeznog lima na kojima se često susreće vegetabilni ili animalni ukras. Mač s Gardoša (Tab. II, sl. 1; Tab. V, sl. 1, 1a) primjerak je tipičnog keltskog mača, savinut na dvoje, s relativno dobro ušćuvanim korinicama od željeznog lima, na kojima je uočljiv ornament motiva vitice. Skicu ornamenta ovog primjerka donijela je Vinski-Gasparini²⁹ u sklopu ostalih srodnih mačeva s teritorije Slavonije, Baranje i Sri-

²³ G. Kossina, Über verzierte Eisenlanzen spitzen als Kennzeichen der Ostgermanen. Zeitschrift für Ethnologie, XXXVII, Berlin, 1905, str. 380, sl. 11. — G. Kossina, Die deutsch Vorgeschichte. Mannus — bib., no. 9, Würzburg, 1915, str. 187 i d., sl. 385—388.

^{23a} V. Hoffiller, sp. dj., str. 67, sl. 26.

²⁴ M. Jahn, sp. dj., str. 170, tab. III, sl. 15.

²⁵ M. Jahn, sp. dj., str. 160 i d., sl. 51, 182—192.

²⁶ M. Jahn, sp. dj., str. 189, sl. 212.

²⁷ G. Kossina, sp. dj., str. 189, sl. 390.

²⁸ G. Kossina, sp. dj., str. 189 i d., tab. XXXII. — M. Jahn, sp. dj., str. 186, sl. 210.

²⁹ K. Vinski—Gasparini, sp. dj., str. 285, tab. IV, sl. 23.

jema s osvrtom na ostale poznate mačeve iz Jugoslavije. Na osnovu statistike, koju je iznijela Vinski-Gasparini³⁰ može se zaključiti da su najgušći nalazi keltskih ukrašenih mačeva na teritoriju omeđenom rijekama Dunavom, Savom i Dravom. Mač s Gardoša po obliku završetka korica mača s medaljonom pripada tipu mača srednjolatenske sheme, po Mobergovoj klasifikaciji mačeva latenskog vremena³¹, što odgovara Reineckeovom stupnju latena C. Završetak je korica mača na gardoškom primjerku dobro sačuvan, oblika je srcolikog, koji je čvrsto sabit u korice. Prema današnjem se stanju istraživanja keltskog oružja ovakav tip mača pojavljuje već završetkom 3. stoljeća, osobito je bio raširen u 2. stoljeću, a pripadaju skupini srednjoevropskih mačeva s medaljonima. Ornament vitice na maču s Gardoša (Tab. V, sl. 1) prilično je skroman, iako nije sasvim jasan naročito u gornjem dijelu; donji dio ornamenta (vitice i trokuti) pokazuju simetriju u izradbi, pa se isto može pretpostaviti i za gornji dio ornamenta. S obzirom na ovaj ornament, možda bi se i ovaj mač mogao pripisati tzv. stilu ukrašenih mačeva »Ugarske« prema Jacobsthalu³². Ataša (Tab. V, sl. 1a) za remenje na maču s Gardoša nije simetrična ni ovalna, već je izdužena i na vrhu se račva, a ovakav oblik ataša imaju obično korice mačeva kasnog latenskog doba. Prema svemu iznesen mač s Gardoša pripadao bi kasnom stupnju latena C s mlađim tendencijama. Pojedinačne analogije za ovaj mač ne navodimo, jer ih je djelomično prikupila Vinski-Gasparini u svom radu na koji sam već upozorila (vidi bilješku 4). Primjerak s Gardoša savinut je na dvoje, a to je uobičajeno isključivo kod grobova s paljevinom. Poznato je da se ovakvi mačevi s ukrašenim koricama nailaze samo u grobovima ratnika s bogatim priložima, što potvrđuje i naš nalaz, pored već poznatih grobova iz Batine, Dalja, Sotina i dr., pa se sa sigurnošću u literaturi pretpostavlja da se ovakvo oružje izrađivalo za keltske odličnike.

Od ostalog su oružja, koje je pripadalo konjaniku, nažalost sačuvana samo tri ulomka, od kojih je jedan fragmenat nasada (drške) koplja (njega ne reproduciramo jer je isuviše malen), a druga dva ulomka (tab. III, sl. 3, 5) vjerojatno okove, koji su služili kao zaštita kopljima ili nekom drugom šiljatom oružju.

Zanimljiva je poluljesečasta britva — nož od željeza (tab. II, sl. 4), koja je jedini primjerak britve među materijalom latenskog vremena u prethistorijskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu. Prema Filipu³³ polumjesečaste se britve, slične gardoškom primjerku pojavljuju tek u drugoj polovini posljednjeg stoljeća, tako npr. one iz žarnih grobova s lokaliteta Kobyly. Interesantno je da ih među ogromnim materijalom latenskog vremena kod Filipa i Hunyadijeve nema, a ni u inventaru nekropola, kao što su npr. Holiare, Kamenín, Horný Jatov itd.

Rijedak je primjerak također mala ostruga od željeza s kratkim i šiljatim trnom i dugmetima na krajevima (Tab. III, sl. 2). Ostavimo li po strani Grčku, Egipat i Malu Aziju, čini se da bi najstariji primjerci ostruga u Srednjoj i Sjevernoj Evropi bili oni koji se nailaze među materijalom latenskog vremena, čiji su nosioci Kelti i Germani. Njihove su ostruge jednostavne forme s lagano ovalnim i tankim lukom, a na krajevima imaju po jedno veće dugme, čija je funkcija bila

³⁰ K. Vinski—Gasparini, sp. dj., str. 285 i d., tab. VII.

³¹ J. Filip, sp. dj., str. 53, sl. 16.

³² K. Vinski—Gasparini, sp. dj., str. 283, vidi notu 13.

³³ J. Filip, sp. dj., str. 176.

učvršćivanje ostruga pomoću remenja (tzv. Knosporn)³⁴. Ovom tipu ostruga adekvatan je primjerak ostruge s Gardoša, a najsirodnije su joj analogije one s lokaliteta La Tène i Stradonitz, koje autori datiraju od 3—1. stoljeća³⁵. U prethistorijskoj je zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu potpuno slična ostrugi iz Gardoša mala ostruga od željeza iz Sotina u Srijemu, koja potječe iz bogatog groba s paljevinom (grob I), nadalje upozoravamo na malu ostrugu također od željeza s banatskog lokaliteta Židovar³⁶. Ostruge su se uglavnom izrađivale od željeza, rjeđe od bronce. U inventaru nekropole Dalj³⁷ nalazi se jedna mala ostruga od bronce, koja je po obliku indentična ostrugi s Gardoša, samo su joj dugmeta na krajevima veoma mala, pa ova ostruga pretstavlja vjerovatno jednu varijantu kasnijih možda rimskodobnih oblika, čiji luk postaje širi i deblji, a dugmeta manja³⁸. Filip ne obraća posebnu pažnju ostrugama i njihovoj tipologiji, već ih spominje samo u sklopu cvata opće i specijalizirane produkcije raznih predmeta, koja je po njegovom mišljenju uslijedila koncem 2. stoljeća kod Kelta u Srednjoj Evropi³⁹.

Od konjske su se opreme sačuvale u grobu s Gardoša rijetko komplicirane žvale od željeza (Tab. III, sl. 1) i okov poput češlja (Tab. III, sl. 4). Ovakav tip žvala s okruglim i zvjezdastim karičicama na srednjoj šipki nije uobičajen i gotovo je nepoznat u literaturi. Svakako ne predstavlja jedan standardan primjerak dobro poznatih žvala latenskog vremena. Donekle joj je srodna, ali samo po srednjoj šipki sa spomenutim karičicama, žvala, koju prikazuju Zschille—Forrer u jednoj općoj studiji o žvalama i njihovu razvoju. Žvala je od bronce, još više komplicirano izrađena od primjerka s Gardoša, potječe navodno iz Pompeja, a datirana je cca u 1. stoljeće pr. n. e.⁴⁰. Slična je ovim žvalama jedan primjerak neobjavljenih žvala od željeza iz Novih Banovaca, koji se nalazi u rimskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu. Popratni materijal, tj. okolnosti nalaza ovih žvala nisu poznati. Arheološki muzej u Zagrebu nabavio je 1959. god. grupu predmeta iz Donje Doline (općina Bos. Gradiška), među kojima postoji dio konjskih žvala od željeza sa slabo sačuvanom središnjom šipkom, na kojoj se nalazi jedna okrugla karika, i jedna slobodna karika, čiji se krakovi ne završavaju u obliku zvijezde već dugmeta. Po svemu se čini da bi ova karika mogla biti sastavni dio središnje šipke žvala, analogno primjerku s Gardoša. Zbog nedostatka analogija vremenski поближе nije moguće nešto određenije kazati za žvale s Gardoša, iako je vjerovatno, da bi one mogle biti kasnolatensko-rimskodobne.

Za okov u obliku češlja (Tab. III, sl. 4) od željeza može se pretpostaviti da je bio dio konjske opreme. Sličnih tzv. okova nailazimo među keltskim inventarom.

³⁴ M. Ebert, *Reallexikon der Vorgeschichte*, XII, Berlin, 1928, str. 355 i d., tab. 90, sl. a₁, a₂.

³⁵ R. Zschille—R. Forrer, *Der Sporn in seiner Formenentwicklung*, Berlin, 1891, str. 2, tab. I, sl. 1, 3.

³⁶ Iz Sotina postoje tri zatvorena bogata groba s paljevinom iz 1903. god., neobjavljeno. — B. Gavela, *Keltski opidum Židovar*, Beograd, 1952, sl. 15, 13.

³⁷ Lokalitet Dalj sadrži uz veću halštatsku nekropolu nešto manju nekropolu latenskog vremena.

³⁸ M. Ebert, sp. dj., str. 355 i d. — R. Zschille—R. Forrer, sp. dj., str. 3 i d.

³⁹ J. Filip, sp. dj., str. 176.

⁴⁰ R. Zschille—R. Forrer, *Die Pferdetrense in ihrer Formenentwicklung*, Berlin 1893, str. 15, tab. V, sl. 10.

Vrlo sličan okov potječe iz Szekszard-a-Bakta⁴¹, te iz Stradonitza⁴². Teško je pouzdano odrediti njegovu pravu funkciju.

Posuda od brončanog lima (Tab. II, sl. 2) nažalost je zgnječena, ali se ipak sa sigurnošću može kazati da joj je oblik bio kružan, dno joj je također bilo ovalno, a rub lagano izvijen sa po dvije rupice, gdje su vjerojatno nekad bile zakucane jednostavne ataše, koje su završavale s petljom za željezno provjeslo. Također i ostali ulomci posuda (Tab. IV, sl. 3, 7—13) osim fragmenta (Tab. IV, sl. 2) pripadali bi istom obliku okruglih posuda. Brončanog je posuda među latenodobnim materijalom malo u zbirkama Arheološkog muzeja u Zagrebu. Osim ovog nalaza u Gardošu samo lokalitet Sotin, grob I, sadrži dvije posude od bronce, ali drugog oblika. Analogije za posudu s Gardoša nailazimo u inventaru latenskog vremena samog lokaliteta La Tène, posuda je od bronce sa željeznim provjeslom⁴³, nadalje posuda iz Körchova, kojoj nedostaje provjeslo⁴⁴. Vrlo je slična gardoškoj posuda iz Oggaua⁴⁵, koja potječe iz latenodobno-ranorimskog groba, pa bi ona predstavljala značajnu paralelu našoj posudi. Iz jednog keltsko-rimskodobnog žarnog groba iz Potzneusiedla u Gradišću potječe također jedna analogna posuda⁴⁶. Za ovu posudu s Gardoša nalazimo analogije i među rimskodobnim materijalom, i to u Češkoj npr. iz žarnih grobova lokaliteta Dobrichov-Pičhora⁴⁷, a u našim su krajevima one zastupane na lokalitetima Sisak i Grobnik⁴⁸ itd. Na osnovu navedenog moglo bi se pretpostaviti da je ovaj oblik posude bio u upotrebi kod Kelta u kasno latensko doba i da su ih oni proizvodili, te da se ovaj oblik zadržao i u rimsko vrijeme.

Neuobičajen je primjerak ukrasne ploče od brončanog lima u sredini probušene poput cjedila (Tab. II, sl. 3). Funkcionalno je vrlo teško odrediti čemu je ovaj primjerak služio. To otežava još više činjenica što među ogromnim inventarom, i latenodobnim, i rimskodobnim nije bilo moguće naći bar donekle srodan ili analogan arheološki predmet. Možda je ukrasna ploča imala kulturni karakter ili je bila u sekundarnoj upotrebi.

Sasvim neoštećena sačuvala se urna s poklopcem (Tab. I, sl. 1) koja je s obzirom na svoj oblik i ornamenat izuzetno zanimljiv primjerak urne. Valja napomenuti da je poklopac izrađen od finije gline za razliku od urne, čija je faktura prilično gruba. Sličnih urna među latenodobnim materijalom donekle bi možda bile posude i urne s raznih lokaliteta u Moravskoj⁴⁹, ali samo u obliku, i to kao udaljenije analogije. Vrlo adekvatne i analogne urni s Gardoša primjerci su urna, koje prikazuje

⁴¹ I. Hunyady, sp. dj., tab. LIV, sl. 21.

⁴² J. Filip, sp. dj., tab. CXXVII, sl. 3.

⁴³ V. Goss, *La Tène un oppidum Helvète*, Paris, 1887, tab. XIII, sl. 4.

⁴⁴ R. Beltz, *Die Vorgeschichte von Mecklenburg*, Berlin, 1899, str. 110 i d., sl. 185.

⁴⁵ A. Barb, *Frührömische gräber von Burgenland. Dissertationes Pannonicae, ser. II*, no. 6, Budapest, 1938, str. 189 i d. tab. XXXII, sl. 5.

⁴⁶ A. Barb, sp. dj., str. 196 i d., tab. LVII, 3.

⁴⁷ J. L. Pič, *Památky archaeologické a místopisné*, XVII, Prag, 1897, tab. LIV, sl. 8; LV, sl. 9.

⁴⁸ V. Hoffiller, *Antikne bronsane posude iz Hrvatske i Slavonije*. *Vjesnik hrv. arh. dr.*, n. s. VII, Zagreb, 1903/4, str. 98 i d., sl. 52, 3; sl. 53, 2 i 3; sl. 56.

⁴⁹ J. Filip, sp. dj., tab. LXXVI, sl. 9, 10; tab. LXXIX, sl. 10; tab. LXXXVII, sl. 11; tab. XC, sl. 10 itd.

Bónis u sklopu rimskodobne keramike iz Panonije⁵⁰. Kao analogija gardoškom primjerku urne, po obliku ili po tzv. češljastom ornamentu (Kammstrichornament) urna je iz Ljubljane, koja je nađena s novcem Augusta⁵¹. Po načinu izrađenog češljastog ornamenta u snopovima analogna je urna iz Ptuja⁵², za koju Bónis kaže da je najbliža keltskom tipu urna. Potpuno analogan poklopac našem primjerku nalazimo kod rimske urne srčolikog oblika iz Szombathelya⁵³. Vrlo je raširen tip urna, koje su popraćene s ranorimskodobnim materijalom, upravo tip urne poput one s Gardoša s češljastim ornamentom po cijeloj površini; taj se tip keramike pojavljuje isključivo u 1 stoljeću n. e., a za njega Bónis kaže da predstavlja keltsko nasljeđe⁵⁴.

S ovim su završena sumarna razmatranja arheološkog materijala konjaničkog groba s Gardoša, koji bismo s obzirom na sve navedeno mogli vremenski odrediti od Reineckeovog stupnja laten D, tj. cca 100 god. pr. n. e. do u 1. stoljeće n. e., uz napomenu da se neki primjerci npr. mač tipološki može odrediti Reineckeovim kasnim stupnjem laten C. Etnički ga treba pripisati keltskom ratniku.

Vrijeme dolaska Kelta u Srednju Evropu, pa i u naše krajeve historijski je potvrđeno, ali se ti pisani izvori u mnogo čemu ne slažu⁵⁵. Smatra se da su Kelti došli u Srednju Evropu negdje oko 400. god. pr. n. e., ali se arheološki mogu bolje fiksirati u 3. stoljeće. Za naše krajeve u vezi s keltskom migracijom i njihovim doseljnjem u ove krajeve značajno je vrijeme keltskog pohoda na Grčku preko Balkanskoga poluotoka, koji je započeo oko 280. g. pr. n. e. Poslije poraza kod Delfa 279. god. pr. n. e., vraća se jedan dio Kelta ponovno u naše Podunavlje, naseljavaju područje od ušća Save u Dunav na jug, tj. između Save i Velike Morave; kasnije su se naselili i sjeverno od Save — to su bili Skordisci⁵⁶. Prema tome je geografski položaj Gardoša u Zemunu uklopljen u područje koje su keltski Skordisci zauzimali od sredine 3. stoljeća pr. n. e. do dolaska Rimljana i rimske pobjede nad Skordiscima u 1. st. pr. n. e. Tačno vremensko determiniranje ovog događaja nije sasvim određeno, prema Vuliću bilo bi to 85. god. pr. n. e., dok se većina stručnjaka slaže da se taj događaj zbilo tek 15. god. pr. n. e.⁵⁷. Sigurno je da s ovom rimskom pobjedom nad Skordiscima nije potpuno bio uništen keltski živalj, pa ni njihova materijalna kultura, a to mišljenje zastupa i Garašanin, jer upravo arheološki materijal iz naših podunavskih krajeva svjedoči o punom kontinuitetu života do u kasno latensko doba, kako je to već uočeno na erheološkim lokalite-

⁵⁰ E. Bonis, Die Kaiserzeitliche Keramik von Pannonien. Dissertationes Pannonicae, ser. II, no. 20, Budapest, 1942.

⁵¹ E. v. Bonis, sp. dj., str. 36, 61, tab. I, sl. 7.

⁵² E. v. Bonis, sp. dj., str. 35, tab. I, sl. 2.

⁵³ E. v. Bonis, sp. dj., str. 37, tab. V, sl. 1a, 1b.

⁵⁴ E. v. Bonis, sp. dj., str. 35 i d.

⁵⁵ J. Filip, sp. dj., str. 472 i d. — M. Garašanin, Iz istorije Kelta u Srbiji, Istorijški glasnik, Beograd, 1953, str. 3 i d., bilj. 2.

⁵⁶ M. Garašanin, sp. dj., str. 4, bilj. 9—14. — Historija naroda Jugoslavije, I, Zagreb, 1953, str. 19. — B. Gavella, sp. dj., str. 51 i d. — M. Garašanin, Ka problematici kasnog latena u Donjem Podunavlju, Zbornik Matice srpske, sv. 18, Novi Sad 1957, str. 16 i d.

⁵⁷ M. Garašanin, sp. dj., str. 17, bilj. 141 i 142.

tima Karaburma, Rospri Čuprija i Saraoci na desnoj obali Dunava⁵⁸. Pored tih lokaliteta, u literaturi već registriranih, veoma je značajna za kasno latenskoranocarsko vrijeme ovdje objavljena grobna cjelina s Gardoša, jer je ovaj konjanički grob najvjerojatnije nastao u ranom 1. stoljeću n. e. Nadalje valja spomenuti nalaze iz Erdevika⁵⁹; to su dvije zidane grobnice od opeke i kamena, u jednoj od njih nađen je keltski mač s ukrašenim koricama i koplje. Svakako je zanimljiva pojava keltskog mača u rimskodobnoj grobnici, pa bi i ovaj primjer mogao služiti kao još jedna potvrda o trajanju keltske materijalne kulture u našim krajevima i poslije dolaska Rimljana. Ovdje pored toga treba spomenuti grobne nalaze sa lokaliteta Sotin na Dunavu⁶⁰, koji su kasnolatenodobni, a možda neki elementi, kao npr. brončano posuđe, indiciraju već na utjecaje rimske proizvodnje. U sklopu kasnolatenških nalaza u Srijemu ne smije se mimoći specifično keltski ratnički materijal sa lokaliteta Boljevci i Kupinovo⁶¹ na lijevoj obali Save u jug.-ist. Srijemu, koji predstavljaju nesumnjivo ostavštinu Skorđiska. Prema ovdje navedenim podacima o srijemskim i ostalim podunavskim lokalitetima može se tvrditi da na području Srijema postoji kasno latenski horizont, koji je trajao do u ranocarsko vrijeme — iako ti nalazi nisu još u dovoljnoj mjeri objavljeni — pa prema tome konjanički grob s Gardoša u Zemunu nije izolirana slučajnost.

EIN KELTISCHES REITERGRAB AM GARDOŠ IN ZEMUN

Das archäologische Material vom Fundort auf der Anhöhe Gardoš in Zemun stammt aus einem Reitergrab mit Brandbestattung und wurde dem Archäologischen Museum in Zagreb im Jahre 1894 als Geschenkgabe der damaligen Leitung der Realschule in Zemun überreicht. Das Material ist nicht vollzählig. Bei der Inventarisierung wurde festgestellt, dass zwei kleinere Tongefässe, drei bronzene Kettenringe, ein Kurzsword und ein Haumesser fehlen, doch ist der grösste Teil des archäologischen Materials bewahrt geblieben und zwar: Eine grosse Tonurne mit Deckel, ein Bronzegefäss, eine Zierscheibe, ein Schildbuckel und eine Schildfessel, ein zweischneidiges Schwert, ein Messer, ein Rasiermesser, ein Sporn, eine Knebeltrense, Beschläge, drei Bruchstücke (Lanzenstücke), ein Gefässhenkel, alles aus Eisen, sowie 10 Bruchstücke eines Gefässes aus Bronzeblech, das Bruchstück eines Gefässhenkels und ein bronzenener Kettenring.

Der gesamte Fund ist früher nicht veröffentlicht worden, sondern nur einzelne Stücke dieses geschlossenen Grabfundes, wie z. B. der Schildbuckel, die Schildfessel und das Schwert (Anm. 1—5).

⁵⁸ J. Todorović, Iskopavanja na Karaburmi — Beograd, Arheološki pregled, 1959, str. 85 i d. — J. Todorović, Praistorijska nekropola na Rospri Čupriji kod Beograda, Godišnjak muzeja grada Beograda, knj. III, Beograd, 1956, str. 59. — M. Garašanin, sp. dj., str. 4 i d.

⁵⁹ Podatak dugujem Z. Vinskom (Arheološki muzej, Zagreb) i P. Miloševiću (Muzej

Srema, Srijemska Mitrovica). Nalazi potječu iz 1959. god. s poljoprivrednog dobra »Sremski borac«.

⁶⁰ S položaja Zmajevac kraj Sotina potječu tri zanimljive grobne cjeline s bogatim arheološkim materijalom — neobjavljeno.

⁶¹ Arheološki materijal s lokaliteta Boljevci i Kupinovo čuva Arheološki muzej u Zagrebu — neobjavljeno.

Besondere Beachtung in diesem Reitergrab verdient der in Bronze ausgeführte Schildbuckel (Taf. I, Abb. 2; Taf. V, Abb. 2). Der Schildbuckel hat Seltenheitswert nicht nur in der vorgesichtlichen Sammlung des Archäologischen Museums in Zagreb, sondern in ganz Jugoslawien. Seiner Gestalt nach ist er vom Typus der germanischen Schildbuckel, kreisförmig und in Mützenform mit einem Rand, der mit hutförmigen Nieten versehen ist. Das dem Schildbuckel vom Gardoš am nächsten stehende Exemplar ist das aus Kelheim, das aus einem Brandgrab der Spätlatènezeit stammt (Anm. 20—22). Derartige germanische Schildbuckel kommen auch zusammen mit Material aus der Römerzeit vor, nur haben diese eine stärkere kegelförmige Ausbuchtung (Anm. 23). Die Schildfessel ist in Bronze ausgeführt (Taf. I, Abb. 3; Taf. V, Abb. 3) und wurde schon von Jahn zusammen mit den Schildfesseln aus der frühen Kaiserzeit abgebildet. Ihr entsprechen die Schildfesseln aus den Kriegergräbern des 1. und sogar des 2. Jahrhunderts u. Z. (Anm. 27, 28). Das eiserne Schwert gehört zum Standardtyp der mitteleuropäischen Latène schwerter mit Knauf am Schwertgriff (Taf. II, Abb. 1; Taf. V, Abb. 1, 1a). Es ist vom Schwerttypus des Mittellatèneschemas in der Mobergschen Klassifikation der Schwerter der Latènezeit (Anm. 31), was der Reineckeschen Stufe La Tène C entspricht. Die Scheide aus dünnen Eisenblech ist gut erhalten und auf der einen Seite mit Befestigungsattaschen, auf der anderen mit einem Rankenornament versehen, so dass im Hinblick auf dieses Ornament das Schwert vielleicht dem sog. Stil der verzierten Schwerter »Ungarns« gemäss Jacobsthal zuzuschreiben wäre (Anm. 32). Nach alledem zu urteilen, könnte das Schwert vom Gardoš der späten La Tène C Stufe mit hineinspielenden jüngeren Tendenzen angehören. Das halbmondförmige eiserne Rasiermesser (Taf. II, Abb. 4) ist das einzige Rasiermesserexemplar in der Menge des in der Sammlung des Archäologischen Museums in Zagreb enthaltenen Materials aus der Latènezeit. Laut Filip kommen Rasiermesser erst in der zweiten Hälfte des letzten Jahrhunderts dieses Zeitraums vor (Anm. 33). Der kleine eiserne Sporn (Taf. III, Abb. 2) mit kurzem, spitzen Dorn und Knöpfen an den Enden ist ein typisches Exemplar der Sporne, die im Material der Latènezeit zu finden sind. Ihm entspricht der Sporn aus Sotin (Grab I, unveröffentlicht), Židovar (Anm. 36) und aus den Fundorten La Tène und Stradonitz, die in die Zeit vom 3.—1. Jahrhundert datiert werden (Anm. 35). Von einem Pferdegeschirr ist das seltene Exemplar einer komplizierten Knebeltrense aus Eisen (Taf. III, Abb. 1) erhalten. Ein solcher Trensentypus mit runden und sternförmigen Kettengliedern ist in der Fachliteratur fast unbekannt. Bis zu einem gewissen Grad ist ihr die ins 1. Jahrhundert v. u. Z. datierte Trense, von der Zschille-Forrer (Anm. 40) berichten verwandt, aber nur der mittleren Leitsstange nach. Ungeöhnlich ist das Exemplar einer in der Mitte siebartig durchlöcherten Zierscheibe aus Bronzeblech (Taf. II, Abb. 3), zu der keine Entsprechung aufzufinden war. Vielleicht hatte diese Zierscheibe kultischen Charakter oder fand sekundäre Verwendung. Das Bronzenblechgefäß (Taf. II, Abb. 2) hatte ursprünglich halbkugelförmige Gestalt, einen konvexen Boden und einen leicht geschweiften Rand. Entsprechungen zu dem Gefäß vom Gardoš finden wir im Inventar der latènezeitlichen Fundorte La Tène (Anm. 43) und Körchov (Anm.

44) und aus dem latènezeitlichfrühromischen Grab in Oggau (Anm. 45) (hinsichtlich der sonstigen Analogien siehe Anm. 46—49). Ganz unbeschädigt hat sich die Tonurne mit Deckel erhalten (Taf. I, Abb. 1). Sehr adäquat und der gardošer Urne entsprechend sind die Urnenexemplare, die Bonis im Rahmen des Keramikbestandes aus Römerzeit in Pannonien bringt, der aus der frühen Kaiserzeit stammt (Anm. 50). Analog ist auch eine Urne aus Ljubljana, mit der zusammen Münzen des Augustus gefunden wurden (Anm. 51), weiter auch eine Urne aus Ptuj (Anm. 52). Ein solcher Urnentyp mit über die ganze Oberfläche ausgebreitetem kammartigem Ornament tritt ausschliesslich im 1. Jahrhundert u. Z. auf und repräsentiert nach Bonis Meinung keltisches Erbe (Anm. 54).

Das Reitergrab vom Gardoš ist in die Reineckesche Stufe La Tène D einzuordnen, obwohl einige Elemente, wie z. B. das Schwert, schon in der späten La Tène C Stufe typologisch vorhanden sind, d. h. etwa in den Zeitraum von 100 Jahren v. u. Z. bis ins 1. Jahrhundert u. Z. Ethnisch ist es ohne Zweifel einem keltischen Krieger zuzuschreiben.

Im Zusammenhang mit der Wanderung der Kelten und deren Ansiedlung in heutigen jugoslawischen Gebieten ist die Zeit des keltischen Feldzugs gegen Griechenland über die Balkanhalbinsel von Bedeutung, der um 280 v. u. Z. begann. Nach der Niederlage bei Delphi im Jahre 279 v. u. Z. kehrt ein Teil der Kelten wieder ins Donaugebiet zurück und besiedelt das südwärts von der Mündung der Save in die Donau liegende, d. h. das zwischen der Save und der Grossen Morava gelegene Gebiet; später siedelten sie auch nördlich der Save — es waren dies die Skordisker (Anm. 56). Der Fundort am Gardoš in Zemun liegt geographisch im Gebiet, das die keltischen Skordisker von der Mitte des 3. Jahrhunderts v. u. Z. bis zur Ankunft der Römer und deren Sieg über die Skordisker im 1. Jahrhundert v. u. Z. innehatten (Anm. 57). Gewiss ist, dass mit diesem römischen Sieg die keltische Bevölkerung nicht völlig vernichtet war, und auch nicht ihre Kulturgüter, denn gerade das archäologische Material der donauländischen Fundorte, z. B. Karaburma, Rospi Čuprija, Saraoci (Anm. 58) zeugt von einer ununterbrochenen Lebenskontinuität bis in die späte Latènezeit bzw. in die römische Kaiserzeit hinein. Neben den genannten, in der Fachliteratur bereits registrierten Fundorten ist der hier veröffentlichte geschlossene Grabfund vom Gardoš für die späte Latènezeit und die frühe Kaiserzeit von grosser Bedeutung, denn dieses Reitergrab ist aller Wahrscheinlichkeit nach in der Frühzeit des 1. Jahrhunderts u. Z. in die Erde gelangt. Im Zusammenhang mit diesen Funden müssen zwei in Ziegel und Stein gemauerte Gräber aus Erdevik Erwähnung finden (Anm. 59); in einem wurde ein Schwert mit verzierter Scheide und eine Lanze gefunden. Das Vorkommen eines keltischen Schwertes im römischen Grab in Erdevik ist eine weitere Bestätigung der Fortdauer der keltischen materiellen Kultur in den jugoslawischen Gebieten auch nach dem Einfall der Römer. Ferner muss auf die Gräber der späten Latènezeit aus Sotin an der Donau (Anm. 60) verwiesen werden, sowie auf die spezifisch keltische Kriegerausrüstung von den Fundorten Boljevci und Kupinovo (Anm. 61) am linken Saveufer im südöstlichen Syrmien, die zweifellos eine Hinterlassenschaft der Skordisker darstellen. Auf Grund der hier angeführ-

ten Angaben über die syrmischen und sonstigen donauländischen Fundorte ist die Behauptung erlaubt, dass auf syrmischen Gebiet ein Horizont der Spätlatènezeit besteht, der bis in die frühe Kaiserzeit hineinreicht — obwohl die Funde noch nicht in hinreichenden Mass veröffentlicht sind, so dass das Reitergrab von Gardoš in Zemun keinen isolierten Zufallsfund darstellt.

ABBILDUNGSNACHWEIS

- Taf. I Zemun-Gardoš, Brandgrab.
- Taf. II Zemun-Gardoš, Brandgrab.
- Taf. III Zemun-Gardoš, Brandgrab.
- Taf. IV Zemun-Gardoš, Brandgrab.
- Taf. V Zemun-Gardoš, Brandgrab.

TABLA I.

1

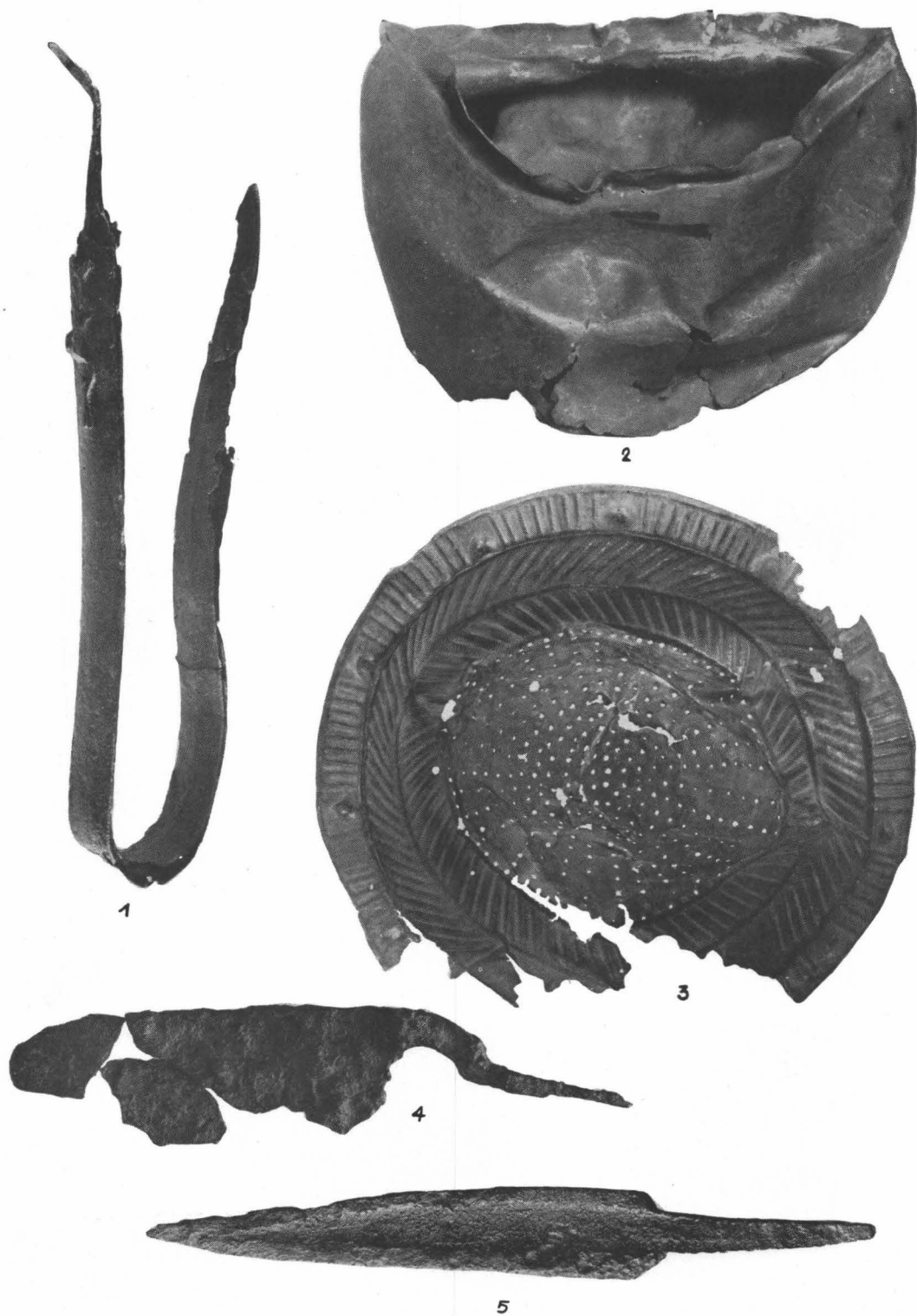
2

3

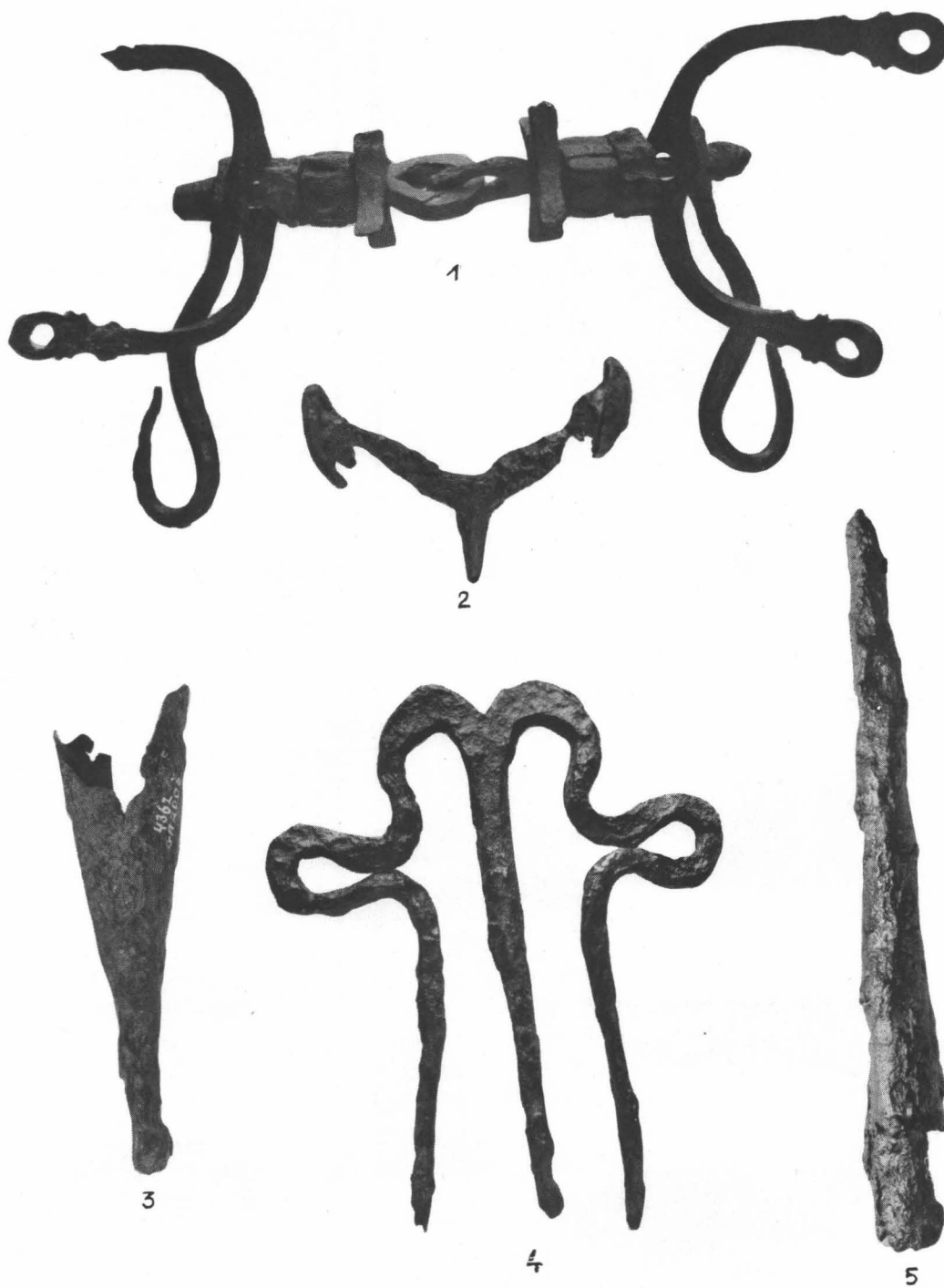
Tab. I, Zemun-Gardoš, grob s paljevinom.

TABLA II.

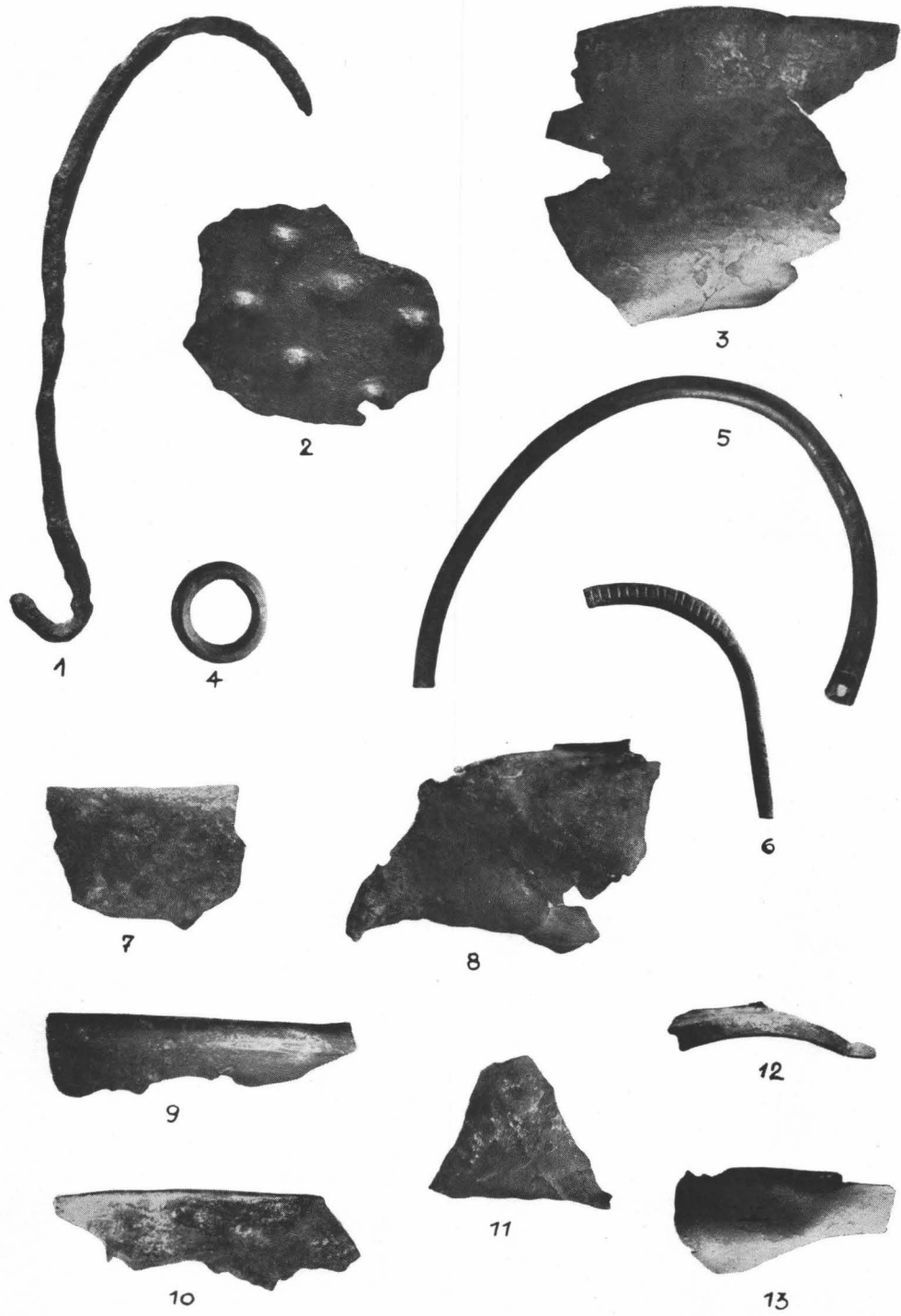

Tab. II, Zemun-Gardoš, grob s paljevinom.

TABLA III.

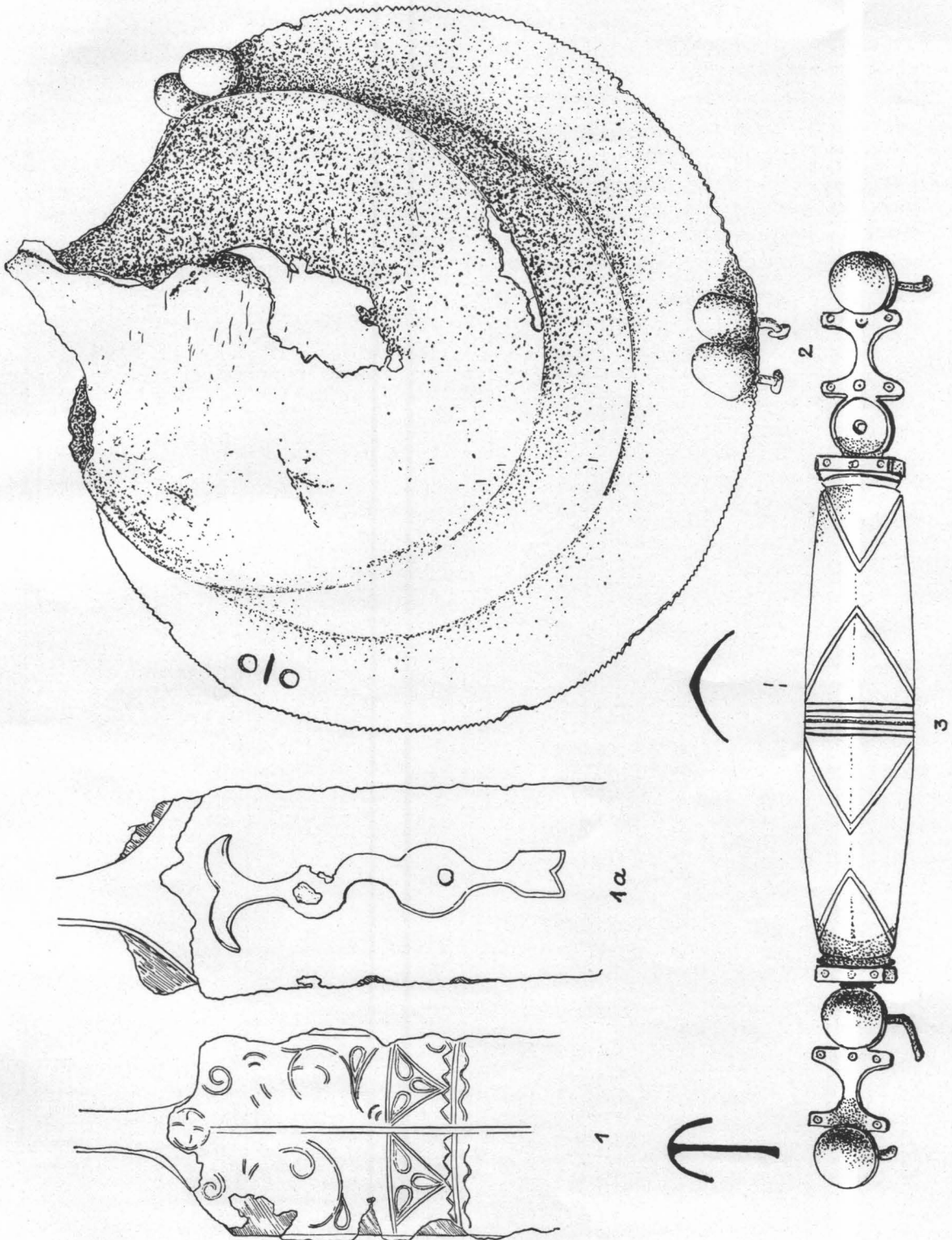

Tab. III, Zemun-Gardoš, grob s paljevinom.

Tab. IV, Zemun-Gardoš, grob s paljevinom.

TABLA V.

Tab. V, Zemun-Gardoš, grob s paljevinom.

IVICA DEGMEDŽIĆ

AMANTINI

PRIOLOG PROUČAVANJU ILIRSKIH MIGRACIJA

Trag Amantina vodi na daleke staze — prostorno i vremenski — i dodiruje krajnje granice u kojima su se kretali Iliri. Po Apijanovoj formulaciji¹ te granice ilirskih kretanja idu s juga od Haonije i Tesprotije, s istoka od Makedonije i Trakije, a sa sjevera od rijeke Dunava. Po Apijanovoj predodžbi Ilirik je vrlo naglašen u vertikali, a to je i razumljivo kad se gleda u mislima s juga prema sjeveru, tj. iz Aleksandrije, gdje je Apijan živio. Na krajnjim tačkama ilirske vertikale susreće se ime Amantina, koje je sačuvano u nekoliko varijanata, iako je pojam isti.

Paralelna pojava amatinskog imena na krajnjem sjeveru i jugu ilirskog područja dovodi na pomisao o seljenju. To ne bi bilo ništa neobično kad se uzme u obzir pastirski i prema tome selilački način života kod Ilira, ali geografska karta govori o neprohodnosti terena, kojim je trebalo proći. Već je Virchow² iznio pred naučni svijet ovu činjenicu, te je stvorio zaključak da kopnene komunikacije ne dolaze u obzir, zbog neprohodnih gora i da preostaje samo putovanje morem. Ipak, ima podataka iz antike³, iz kojih se vidi da se moglo putovati i kroz ovo neprohodno područje. Tako vijest Kasija Diona, o zalijetanju Batonovih ustanika sve do Apolonije, dopušta mogućnost da je pod konac panonskog ustanka Baton slao odrede, radi uznemirivanja Rimljana, pomiješanih s domaćim stanovnicima, iz područja svojih operacija na domak Dunavu, ali isto tako mogao je za to uzeti Ilire koji žive bliže morskoj obali. U primjeru koji o istoj temi puta navodi Zosim vidi se da je postojao put od Dunava do Epira. On spominje primjer dvaju germanskih plemena, koja su se za vrijeme Teodozija I (oko g. 380.) otišnula Dunavom u namjeri da kroz Panoniju prijeđu u Epir, a odatle da stignu do Aheloja.

Rekonstrukcija amatinskog puta ne bi se mogla izvesti u pojedinostima, jer nema podataka u antiknim izvorima. Zato se može samo općenito zaključiti da je tok naših rijeka od juga prema sjeveru služio za orijentaciju. Time dobivamo sliku o ilirskim kretanjima, izraženu u imponantnoj vertikali koju čini paralelni tok Dunava s Tisom, rijeka Drina i obala Jonskog mora, sve do Ambrakijskog zatona. Amatinsko ime uvjerljivo govori o putu u smjeru te vertikale, jer se nalazi gotovo na krajnjim njenim tačkama: uz Keraunijsko gorje i na zavoju Dunava kod današnje Budimpešte.

¹ Appian. Illyr. 1 Ἰλλυριοὺς Ἕλληνας ἡγοῦνται τοὺς ὑπὲρ τε Μακεδονίαν καὶ Θράκην ἀπὸ Χαόνων καὶ Θεσπρωτῶν ἐπὶ ποταμὸν Ἰστρον.

² Virchow, Z. f. Ethnol., 1895, p. 56.

³ Cass. Dio 55, 29, 4; Zosim IV 34 διαπλεύσαντες οὖν ἐπὶ τούτοις τὸν Ἰστρον, διανούμενοί τε διὰ Παιονίας ἐπὶ τὴν Ἠπειρον διαβῆναι, περαιωθῆναι δὲ τὸν Ἀχελῶον - - -

Vrlo se brzo mogu iscrpsti vijesti o Amantinima na sjeveru. Nakon skršenog Batonova ustanka granice rimskog posjeda u Panoniji označene su imenom Amantina da se vidi dokle su Rimljani stigli na istok. Rufije Festa⁴ samo je općenito naznačio položaj Amantina između Save i Drave. Plinije⁵ ih spominje između mnogih drugih panonskih plemena, koja su sva od reda keltska sudeći po imenu i još ih u tom istom tekstu spominje u političkoj zajednici zajedno sa Sirmijcima — *civitas Sirmiensiū et Amantinorum*. Koliko se iz prvog dijela Plinijeve vijesti može zaključiti da su Amantini pretežno uz Dunav, toliko se iz drugog dijela vidi da su uz Savu, naročito u inundacijskom području ove rijeke, gdje isti pisac spominje riječne otoke od kojih je najveći *Metubarbis, amnicarum maxima*. U ovom se istom području potvrđuje nazočnost Amantina i samim natpisom, nađenim u Putincima⁶ blizu Mitrovice (CIL III 3224). Ptolemej⁷ ih stavlja visoko na sjever uz Dunav, što ipak neće biti pretjerano, kako će se vidjeti tokom razmatranja. Čini se da je kronološki njihova zadnja granica Plinijevo vrijeme⁸, a kasna vijest od Jordana⁹, prema kojemu Amantini žive između Save i Drave, znači samo ponavljanje iste takve informacije Rufija Festa.

Mnogo je kompleksnije pitanje Amantina u epirskom području. Prije svega njihovo je ime formalno vezano uz *Amantia*¹⁰, ime grada južno od Apolonije, blizu današnje grčko-albanske granice, a čini se da se ta granica između Grčke i njenih sjevernih susjeda nije nikad ni mijenjala. Stanovnici oko Amantije dobili su ime *Amantini*, koje je sačuvano još u varijantama *Amantes*, naročito na novcima, zatim *Amantoi*, kod Hesihija, *Amantieis*, kod Stefana iz Bizanta, a latinski pisci imaju oblike *Amantini*, kod Plinija, te *Amantiani* kod Cezara. Cezarov oblik znači isključivo stanovnike upravo grada Amantije, kako se vidi iz popratnog teksta kod njega. Sam grad *Amantia* ne bi se mogao uzeti kao identičan pojam s Amantinima, a ukoliko i jest, to bi moglo samo djelomično značiti. Grad je živio svojim vlastitim životom još u kasno doba antike bez obzira što se događalo s Amantinima. Njihovu kasnijem utjecaju mogao bi se pripisati osnutak grada, također pod imenom *Amantia*, u makedonskoj pokrajini Orestis, koji spominje samo Ptolemej¹¹, a jednako istoimeni grad na italskoj obali u pokrajini *Abruzzi*¹². Njega spominje vrlo kasno *Geogr. Rav.*, a ime mu se sačuvalo do danas u obliku *Amantea*.

Etničko ime *Amantini* znači po obliku u latinskom i u grčkom jeziku prijev načinjen od imena *Amantia*¹³, te će se u ovoj studiji upotrebljavati za

⁴ Ruf. Fest. Brev. 7: *Amantinis inter Savaum et Dravum prostratis regio Saviensis ac secundorum loca Pannoniorum obtenta sunt.*

⁵ Plin. n. h. III. 148: *praeterea Arviate, Azali, Amantini, Belgites, Catari, Cornacates, Hercuniate, Latovici, Oseriate, Varciani. mons Claudius, cuius in fronte Scordisci, in tergo Taurisci. insula in Sao Metubarbis, amnicarum maxima, - - - - - Sirmio oppido*

influit, ubi civitas Sirmiensiū et Amantinorum.

⁶ CIL III 3224.

⁷ Ptolem. II. 15, 2.

⁸ V. bilj. 5.

⁹ Jordan. MGH 5, 27, 20: *Amantinos — qui inter Saum Draumque flumina insident.*

¹⁰ RE I 1724 s. v. *Amantia* 2/

¹¹ Ptolem. III 13, 22.

¹² *Geogr. Rav.* IV 32, p. 263 P.

¹³ V. bilj. 10.

oznaku ilirskog plemena koje se nalazi na sjeveru i na jugu velikog ilirskog područja. Ostale će se varijante upotrebljavati samo koliko traži tumačenje imena i pojma. Najupadljivija od tih varijanata jest oblik *Abantes*¹⁴ gdje dolazi do alternacije glasova *m/b*. Moderni lingvisti¹⁵ poznaju dobro ovu pojavu, te se većina njih slaže da je oblik *s* glasom *b* nastao pod tračkim utjecajem. Bio bi preuranjen zaključak da se oblik *s* glasom *m* proglasi ilirskom karakteristikom, a jedino što bi se pouzdanije moglo reći jest činjenica da se prvi susreće na istoku, a drugi na zapadu. Zbog toga je čest paralelizam imena *Abantes-Amantes*.

Spomenutu glasovnu alternaciju susreće već i Stefan iz Bizanta¹⁶, ali je nije znao protumačiti, nego je samo ukratko zove barbarskom. Njemu je *Amantia* dio ilirske zemlje, koju nastavaju *Abanti*, drevni junaci iz trojanskog rata. Radi geografske orijentacije navodi u blizini *Amantije* *Orik* i otok *Kerkiru* (Krf). Stefanu je bio izvor za ovaj podatak neki makedonski pisac *Antigon*, čije djelo, periegezu *Makedonije* samo on pozna, a inače su i pisac i djelo ostali nepoznati. Stefanovo tumačenje *amantinskog* imena zalazi duboko u historijsku retrospektivu, koja je već na granici mitološkog vremena, te je potrebno ići u trag pričama.

Stefanove *Abante* spominje već i *Homer*¹⁷ i to u starijim dijelovima *Ilijade*, a pod vrlo časnim epitetom »oni koji se iz bliza bore«. Opisani su kao vojnici, starinski obučeni, obrijane glave, s perčinima na zatiljku, da ih neprijatelj ne bi mogao uhvatiti za kosu i odsjeći glavu. Po odjeći i češljanju *Abanti* nisu bili jedini, te je poznato više starinskih naroda s istim običajima; priča spominje da je i *atenski mitski heroj Tezej*¹⁸ svoje dječeačke pramove žrtvovao *delfijskom Apolonu*, da muževnu dob započne načinom češljanja kakav je spomenut kod *Abanata*. Po njemu je taj način dobio ime *Θησεῖς κουρᾶ*, te se vidi da je zaboravljeno vrijeme kad je ovaj običaj bio opće poznata činjenica.

Homer spominje *Abante* i njihova vođu *Elefenora*, i domovinu, koju on pozna pod starinskim imenom *Abantis*, a ne kako se kasnije zvala, *Eubeja*. On još ne pozna njihove domovine kod *Keraunijskoga gorja*. Istom kasnije poezija iznosi varijante o *Elefenoru* i njegovu lutanju, te tako po *Likofronu*¹⁹ znamo da se taj junak nije vratio iz trojanskog rata na *Eubeju*, nego je otišao na zapad u smjeru prema otoku *Kerkiri*, gdje je sagradio grad *Amantiju*. Taj se podatak slaže s vijesti kod *Stefana iz Bizanta*, koja je spomenuta u početku. Motiv *Elefenorova seljenja*, kako ga tumači *Likrofon*, u grčkoj priči nije osamljen, nego je sasvim tipična pojava iz mitskih vremena.

¹⁴ Cf. Kretschmer, *Glotta* XXIV/1935, p. 47, koji pretvaranje *m > β* uzimlje kao tračku pojavu i navodi primjer *Ἀμυδῶν—Ἀβυδῶν* WILAMOWITZ—MOELLENDORFF, *Die Ilias* u. *Homer* 332, 2 isti primjer u obliku *AMYZON* tumači kao karsku pojavu, te ga uzimlje kao stariji oblik prema peonskom *AMYDON* ap. *Strab.* VII 277, 20; ostali primjeri: M. BUDIMIR, *Antički stanovnici Vojvodine* (*Glasnik istoriskog društva u Novom Sadu* II(2) p. 168.

¹⁵ Budimir, l. c. navodi primjer *μυσός* (= bukva) — *βυσός*, po čemu bi *Μυσία* (*Moe-*

sia), značilo isto što i *BUKOVINA* ili *SUMADIJA*.

¹⁶ *Steph. Byz.* s. v. *Ἀβαντίς* --- *Ἀβαντία* ---, ὅπερ κατὰ βαρβαρικὴν τροπὴν τοῦ β εἰς μ *Ἀμαντία* --- s. v. *Ἀμαντία*, *Ἰλλυριῶν μοῖρα, πλησίον Ὠρικοῦ καὶ Κερκύρας, ἐξ Ἀβάντων τῶν ἀπὸ Τροίας νοσθησάντων ὀκισμένη. Καλλιμάχος Ἀμαντίνην αὐτὴν φησὶν. ἦς τὸ κτητικὸν Ἀμαντικὴ λέγονται καὶ Ἀμαντες. τὸ ἔθνικόν Ἀμαντιεύς. καὶ Ἀβαντας αὐτοῦς φασιν.*

¹⁷ *Homer.* B 536. 541 sqq. Δ 464.

¹⁸ *Plut.* *Thes.* 5; *RE* I 13 s. v. *Abantes*.

Prema Likofronu, Elefenor je ubio svoga djeda *Abanta*, nehotice doduše, ali je zato ipak morao okajavati grijeh. Zbog toga nije smio biti u direktnom doticaju sa svojim vojnicima u trojanskom ratu, nego im je zapovijedi izdavao na daljinu, sa stijene koja ih je dijelila. Nakon rata se nije smio vratiti u domovinu Eubeju, iako je bio pobjednik, nego je morao bježati na krajnji sjeverozapad, na otok *Othronos*. No ni tamo se nije mogao zaustaviti, jer je naišao na mnoštvo zmija, te je pobjegao na susjedno kopno i ondje osnovao grad Amantiju. Prema Likofronovu prikazivanju vidi se da je ime grada Amantije nastalo od Abantova imena, koje je Elefenor nadjeo u čast uspomene djeda, zbog kojega je trpio toliku griznju savjesti.

Varijante o doseljenu Abanata u područje Keraunijskoga gorja odnose se na način njihova puta, jer po jednim dolaze ovamo ploveći morem, a po drugima kopnenim putem. *Apolonije s Roda*²⁰ spominje krajnji otok na zapadu, uz Keraunijsko gorje, kao domovinu Abanata, te uz pleme *Nesta* i grad *Orik*. *Skimno*²¹ veli da su stigli u krajeve, gdje se nalaze *Orik* i *Apolonija*, ne što su htjeli nego zato što im je vjetar zanio lađe. S njime se podudara *Pausanija*²², koji pripovijeda, kako su *Lokri* i *Abanti* na povratku iz *Ilija* bili odbačeni od Eubeje s osam lađa, te su tako doplovili do Keraunijskoga gorja. Iz tih je primjera vidljivo da predaja pozna doseljenje Abanata na epirsku obalu, morskim putem.

Geografski okvir u kojem se dosad odvijala priča o Abantima već od davnine nameće lutalački način života. To su pretežno goroviti krajevi u kojima se goji stočarstvo, pa je zbog osvajanja nove paše u mijenama zimske i ljetne sezone potrebno sa stadima lutati. Pravilo je da se zimi živi u toplim i travom obraslim dolinama, a ljeti se tjeraju stada na planinske paše. Putovi koji su se upoznali za vrijeme ovih sezonskih lutanja, mogu poslužiti i za dalekosežnije odluke o načinu života. Naročito ratovi, kakav je bio trojanski, nameću potrebu za smještajem preživjelih boraca, ako u svojoj dotadašnjoj sredini ne mogu više naći sigurne egzistencije. Svejedno je da li je to zbog prenapučenosti stanovništva ili zbog političkih razmirica, kada slabijoj stranci nije preostajalo drugo nego da se iseli.

U primjeru Abanata već je rečeno da su mijenjali boravišta još dok su bili u isključivoj sferi otoka, te ih *Pausanija*²³ pozna kao stanovnike otoka *Hija* zajedno s *Karanim*. To davno doba prije trojanskog rata pripada više mitološkoj fazi, nego historiji²⁴, u kojoj su na otocima dominirali karski srodnici *Lelezi*²⁵. Kako ovo posljednje ime znači više skupinu mnogobrojnih srodnih plemena²⁶ nego neko pojedino pleme, ne bi bilo daleko istini da se i starinski *Abanti* ubroje među srodnike *Lelega*. Iza trojanskog rata *Abanti* se više nisu mogli vratiti u domovinu, iako

¹⁹ Lykophron Alex. 1034.

²⁰ Apollon. Rhod. Arg. IV 1211—1214.

²¹ Scymn. 439—450.

²² Pausan. V 22, 3.

²³ Id. VII 4, 9.

²⁴ Aly W. Karer und Leleger (Philologus, 1909, p. 439) veli da *Lelezi* pripadaju mit-skom, a *Kari* historijskom vremenu.

²⁵ Strab. XIV 564 govori da su se *Kari* koje je podvrgao pod svoju vlast *Minos*, tada zvali *Lelezi*; cf. Suid.

Λέλεγες - σύλλεγται, μιγάδες.

²⁶ Hesiod. ap. Strab. VII 267; slijedi tumačenje etimologije imena *Lelega*, Strab. ib.

su bili pobjednici, jer njihovom vođi ne bi priznali pravo političkog vodstva, kao plodove pobjede. Zato je nastala priča o prokletstvu Elefenorovu, a posljedica je toga bila definitivno preseljenje.

Kao stanovnici otoka, Abanti su bili pomorci, te nije nikako bilo teško s Eubeje doploviti do Keraunijskoga gorja.²⁷ Ta je veza toliko više moguća, što je ranije od svih, još u 11. v. pr. n. e., već počela, kao historijska činjenica, kolonizacija zapada iz eubejskoga grada *Halkide*.²⁸ Zato je razumljivo što slične akcije prije toga mogu postojati još u sferi priče, onako kako spominje Apolonije Rođanin Skimno i Pausanija dolazak Abanata iz Troje u područje oko Keraunijskoga gorja. Dolazak isključivo morskim putem.

Međutim, kad se prati priča o Abantima još dalje unatrag, doznaje se da su oni u mnogo starijoj fazi bili stanovnici kopna. Aristotelova²⁹ vijest kod Strabona susreće ih u *Fokidi* kao *Tračane*, koji također nose znak velike starine, te napola pripadaju mitološkom, a napola historijskom vremenu. Razlika između njih i Lelega i Kara osjeća se u načinu života. Svi znače starinske skupine plemena, ali se Tračani bave pretežno obrađivanjem zemlje, a Lelezi i Kari pomorstvom, što u njihovu slučaju znači gusarstvom, a u kopnenom zanimanju stočarstvom. Abanti kao Tračani u Fokidi, prema spomenutoj Aristotelovoj vijesti, žive u gradu *Abā*, po kojoj dobivaju ime, a odatle onda sele na Eubeju. To znači da prvotno kopneni stanovnici počinju živjeti pomorskim životom, a ostaje im sposobnost da se prilagođuju jednom i drugom načinu života.

Kad se zato promatra situacija Abanata iza trojanskog rata, nije neobično što im neke verzije daju mogućnost puta kopnom iz Troje u područje Keraunijskoga gorja. Pored spomenute varijante njihova puta lađama preko mora, *Strabon*³⁰ pozna i kopnenu varijantu puta kroz Makedoniju, a za dokaz navodi kako se jedan dio Abanata zaustavio u Makedoniji kod Edese, dok su drugi nastavili put do obale Jadranskog mora. O tom putu nema podataka, ali on i bez primjera Abanata zaista postoji, jer veže Egejsko more s Jadranskim i to na najbrži način. Priče o trojanskim junacima dobro znaju ovaj put, jer se u najstarijim dijelovima Odiseje spominje³¹ kako je na povratku iz Troje *Odisej* najprije kopnom došao u *Tesprotiju* i vratio se da s drugovima nastavi put morem. Grad *Byllis*³² u neposrednoj blizini *Amantije* spominje se kao naseobina *Ahilovih Mirmidonaca*, koji su je osnovali nakon trojanskoga rata. Prema *Eustatiju*³³ istim je putem išao *Eneja* s ostatkom Trojanaca i s *Lelezima* čak na italsku obalu. *Eneja* je, prema nastojanjima rimske poezije, poznati junak osnivač julijevske roda, kojemu je pripadao *Cezar*. Istim je putem došao u Rim i kult boga *Jana*³⁴ s dvostrukim

²⁷ U priči su izvodive i čudesne stvari, te je tako *Radamantis* u jedan dan preplovio razmak od Eubeje do feačke *Sherije* (*Kerkire*). RE 38 Hbbd 1526 prema Homer δ 546, η 323.

²⁸ Wilamowitz—Moellendorff, *Homerische Untersuchungen*, p. 172.

²⁹ Strab. X 382.

³⁰ Id. X 449.

³¹ Wilamowitz—Moellendorff, *Hom. Unt.* 173.

³² Steph. Byz. Βύλλις, πόλις Ἰλλυρίδος παραθαλασσία, τῶν μετὰ Νεοπτολέμου Μυρμιδόνων κτίσμα.

³³ Eustath. ad Hom. Υ 96 οἱ δὲ νῦν Λέλεγες οὔτοι καὶ Τρῶες κόμμα τι μέτριον φαίνονται εἶναι Λελέγων καὶ Τρωῶν συνακολουθοῦν τῷ Αἰνείῳ καὶ συγκαίνουσαν αὐτῷ.

³⁴ Plutarch. *Quaest. Rom.* 22.

licem, koji potječe iz Perebije ispod Pinda. Plutarh, koji jedini donosi ovu vijest, mogao je dobro biti upućen u podrijetlo kultova, jer je po zanimanju bio delfijski svećenik. Tim su se dakle putem širili i utjecaji.

Utjecaj koji je ispod Pinda donio u Rim kult boga Jana došao je prastarom cestom, okruženom mnoštvom fabuloznih događaja iz mitskih vremena. U historijsko vrijeme dobila je italsko ime samnitskog podrijetla Egnatia, po svome graditelju, koji se zvao Egnatius. Taj događaj pada u grakhovsko vrijeme, ali ne prije g. 146. pr. n. ere. Prvi spominje Egnatijsku cestu Polibije³⁵, suvremenik događaja, koji pozna situaciju kad se nakon osvojenja Makedonije počeo utvrđivati prastari tok ceste na oba poluotoka: apeninskom i balkanskom. Pod utjecajem imena Egnatia bio je nazvan grad Gnathia, na apulskoj obali, po kojemu su dobile ime grčke vaze iz kasnog razdoblja svog razvitka.

Via Egnatia je na italskoj strani vodila najprije od japiigijskog rta do Tarenta i tu se priključivala na Apijsku cestu u smjeru prema Rimu. Na istočnoj obali Jadranskog mora bile su glavne luke, kroz koje je ova cesta prolazila, Apolonija i Epidamno-Dirahij. Apolonija je više bila u upotrebi u starijoj fazi, dok se promet obavljao preko Tarenta, ali kasnije, u doba rimskog carstva, došao je do izražaja više Dirahij, jer je na italskoj obali izabran Brundizij, zbog zaštićenijeg položaja od vjetrova, za luku Egnatijske ceste. Do Rima se tada išlo preko srednje Italije, te je Via Traiana postala glavni priključak Egnatijske ceste.³⁶

Kao najstarije stanovnike, i to još iz mitološkog vremena u prostoru od Crnog do Jadranskog mora, kojim prolazi Via Egnatia, spominje Strabon³⁷ Titanes i Gigantes. Titanes prikazuje Strabon u reduciranim, sasvim ljudskim omjerima, te im daje čak etničko ime: Pelagonci. Etimologiju njihova imena Titanes Titán tumači od tračke pobjedničke pjesme peana παιών (παιανισμός), u kojoj su Grci čuli refren titan, τιτάν, te su je nazvali titanismos (τιτανισμός). Iz ovog se primjera odmah vidi, koliko se pojmovi počinju miješati u zamjeni imena Titan-Pelagones-pean. Strabon asocijacijom povezujući govori dalje o narodu Peonaca, te veli da su se zvali i Pelagonci. Kao dokaz spominje Homerova junaka Asteropeja, sina Pelegonova, koji je bio rodnom iz Peonije. Uzročne veze između navedenih imena Strabon ne zna razjasniti, pa se ne vidi što drži starijim, a što mlađim. Tako za Peonce govori da ih neki drže naseljenicima Frigijaca, a drugi opet misle, da su oni sami začetnici naseobina. Strabon u tim podacima ne zna zauzeti stanovišta, te ovo razmatranje završava geografskom konstatacijom da se Peonija prostire do Pelagonije i Pierije, a za Pelagoniju veli da se prije zvala Orestija. Iako je Strabonu bilo teško uspostaviti vremenski i uzročni slijed među spomenutim imenima, geografski ne pravi nikakve konfuzije jer ona pripadaju klasičnom toku egnatijske ceste.

To isto vrijedi i za Gigante, za koje Strabon³⁸ veli da su se rodili u zemlji između Termejskog (Soluskog) zatona i gore Bermija, gdje je živio trački

³⁵ Polyb. XXXIV 12, 3 ap. Strab. VII 268.

³⁶ RE V 1989 (Oberhummer); ib. 1993 s. v. Egnatius.

³⁷ Strab. VII 281: Ἐπει δὲ ὁ παιανισμὸς τῶν Θρακῶν τιτανισμὸς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων λέγεται κατὰ

μίμησιν τῆς ἐν Παιῶσι φωνῆς, καὶ οἱ Τίτάνες ἐκλήθησαν Πελαγόνες.

³⁸ Id. VII 278.

narod *Brigi*, koji su promijenili ime u *Frigijci*, kad su se preselili u Aziju. Ta se zemlja u doba Giganata zvala *Flegra*, ali Strabon kritički primjećuje da ovakvu stvarnost poznaju samo oni koji prave mitove, dok bolje upućeni znadu da ondje živi narod barbarski i bezbožnički, koji je uništio Heraklo kad se vraćao kući nakon zauzeća Troje. Pojmovi se iznova kompliciraju pored novih imena kojih je sve više. Zato se u primjeru Giganata treba zaustaviti, da se može odrediti smisao novih činjenica, te začas napustiti etnogenetska razmatranja.

Flegra, ime domovine Giganata značilo bi u prijevodu »Spaljena«³⁹, jer je prema mitskom podatku Zeusova munja spalila one »bezbožne« divove, — susreće se na više mjesta. Već se vidi iz Strabonova podatka da se nalazi na poluotoku Paleni, koju neki autori stavljaju u Trakiju, a neki u Makedoniju; onaj dio koji pripada Makedoniji, zvao se Pelagonija *Πηλαγονία*⁴⁰. Priča veli da su iza gigantomahije mnoge lešine Giganata ostale ukopane u zemlji Palene, te bi u podnevne časove jeza hvatala pastire od sablasnog jauka i vihora iz podzemnih pećina. U Italiji se čitava kampanska obala, zbog vulkanskog tla, uzimala na pojedinim mjestima kao poprište gigantomahije, jer je gorućem terenu dobro pristajalo ime *Flegra*. Prema Aristotelu⁴¹ Giganti su u borbi uzimali na zapad, te stigli do *Japigije*, gdje ih je pobijedio Heraklo. Tu je morska pučina nadaleko zaudarala od prolivene krvi Giganata, koja se raspadala i zaudarala. Zacijelo je ovdje po srijedi prirodni fenomen sumpornih vrela u moru.

Posebno je feačka zemlja, koju su antikni Homerovi komentatori identificirali s Korkirom zbog isticanja prastare autohtonije, prikazivana kao domovina »od zemlje rođenih divova« ili grčkih Giganata⁴². Ne mogu se ovdje iscrpiti sva imena mjesta, gdje se čuva uspomena Giganata; pravilo je da pećinasto tlo sa šumovima od promaje, vulkansko i sumporovito tlo s tragovima vatre, doline s nalazima kostiju od mamuta, za koje se vjerovalo da su gigantske, bude shvaćeno kao domovina Giganata ili poprište gigantomanije. Najizrazitija je tendencija da se takva mjesta susreću u smjeru istok-zapad, te se vidi da smjer Palena-Korkira-Japigija-Kampanija, predstavlja poznati tok egnatijske ceste.

Prema analogiji mitološkog uzmake Giganata na zapad, odvijaju se pokreti najstarijih plemena, što se vidi po istim etnicima i toponimima na nekoliko različitih mjesta. Tako *Frigijce*, koje je već spomenuo Strabon⁴³ kao *Peonce* i maloazijske stanovnike, pozna i Pausanija na Siciliji s imenom u obliku *Bryge*⁴⁴, te

³⁹ Id. ib.; cf. Pindar. Nem. 1,67

⁴⁰ RE Suppl. III 662.

⁴¹ Aristot. mirab. ausc. 41.; Strab. VI 233 --- πηγή δυσώδους ύδατος μυθεύουσι δ'ὅτι τοὺς περιλειφθέντας τῶν Γιγάντων ἐν τῇ κατὰ Καμπανίαν Φλέγρα; --- ἐκ δὲ ἰχώρων τοιοῦτον ἴσχει βεῦμα ἢ πηγῆ; cf. ad Viam Egnatiam ib. Strab. VI 234 --- --- μέχρι Βενεουεντοῦ, ἐφ'ὃδῶ Ἑγνατία πόλις ---

⁴² Etym. M. Γιγαντες, παρὰ τὸ ἐκ γῆς ἰέναι; Diodor V. 61, 11 γηγενεῖς.

⁴³ Strab. VII 281 Τοὺς δὲ Παίονας οἱ μὲν ἀποίκους Φρυγῶν, οἱ δ'ἀρχηγέτας ἀποφαίνουσι, καὶ τὴν Παιονίαν μέχρι Πελαγονίας καὶ Πιερίας ἐκτετάσθαι φασί. καλεῖσθαι δὲ πρότερον Ὀρεστίαν τὴν Πελαγονίαν, τὸν δὲ Ἀστεροπαῖον, ἓνα τῶν ἐκ Παιονίας στρατευσάντων ἐπ' Ἴλιον ἡγεμόνων, οὐκ ἀπεικίτως υἱὸν λέγεσθαι Πηλεγόνας, καὶ αὐτοὺς τοὺς Παίονας καλεῖσθαι Πελαγόνους.

⁴⁴ Pausan. V. 24, 6 Σικελίαν δὲ ἔθνη τοσάδε οἰκεῖ Σικανοὶ τε καὶ Σικελοὶ καὶ Φρύγες οἱ μὲν ἐξ Ἰταλίας διαβιβηκότες ἐς αὐτήν, Φρύγες δὲ ἀπὸ τοῦ Σικαμάνδρου ποταμοῦ καὶ χώρας τῆς Τρωάδος; cf. Plutarch. Quaest. Graec. 35.

veli da su onamo došli s rijeke Skamandra u Troadi. Kao Brige spominje ih i Apijan⁴⁵ u užem prostoru između Termejskog zatona i Jadranskog mora kod Epidamna, a to je moglo biti u 7. st. pr. n. ere⁴⁶. U isto vrijeme prodrli su i u Epir, kad su se borili protiv Tesprota, koje je vodio Odisej.⁴⁷ Njihova je prava domovina oko gore Bermija, a još su bliže obali Termejskog zatona, kad su prema Herodotovoj⁴⁸ vijesti napali Mardonia, ali su bili poraženi i prisiljeni da uđu u Kserksovu vojsku. Skimn⁴⁹ ih spominje u području Lihnidskog jezera. Kad se spoje sva nabrojena mjesta u jednu liniju, dobiva se podudaran pravac s Egnatijskom cestom.

Još je izrazitiji primjer Lelega, koje je već spomenuo Eustatije⁵⁰ kao pratiocce Eneje. Njihov toponim Gargaron-Gargara Γάργαρον-Γάργαρα susreće se na Idi⁵¹ u Maloj Aziji, zatim — prema Stefanu iz Bizanta⁵² — kao grad u Lampsaku, te u Epiru, a Aristotel⁵³ ga spominje u Italiji blizu Metaponta u obliku Gargaria (mirab. ausc. 108 Γαργαρία καλουμένη ή' Ιταλία). Jednako je i u primjeru Eorda, koje Stefan iz Bizanta⁵⁴ zove i pod imenom Lelega, nastanjenih na klasičnom potezu Egnatijske ceste. Stefan ih na drugom mjestu spominje kao stanovnike grada Amira Ἀμυρος u susjedstvu Molotije. Prema ostalim vijestima Eordi⁵⁵ žive još u predjelu između rijeka Strimona (Strumica) i Aksija (Vardar). Neki ih izvori spominju još u dolini rijeke Apsos (Devol⁵⁶), sjeverno od rijeke Aeos, koja teče kroz amantsko područje.

Spomenuti primjeri uz Egnatijsku cestu govore dovoljno jasno o živom prometu između Male Azije i Italije još od mitoloških vremena, čime se jednako ističe starost pojava. U središtu se, i geografskom i etnografskom, nalazi Peonija s iskonski starim imenima svojih stanovnika. Zato neće biti na odmet da se primjeri upotpune još jednom figurom, kojoj bi se mogla priznati najveća starost između svih spomenutih bića u ovom području. To je bog Pean⁵⁷, kojeg je već Homer⁵⁸ spomenuo kao liječnika bogova, a koji je u kultu poznat zbog svoga muzičkog značenja⁵⁹. Tradicije njegova kulta sežu duboko unatrag, a njegovo ime Παιώνων

⁴⁵ Appian. b. c. II c. 39.

⁴⁶ RE III 920 s. v. Bryges (Oberhummer).

⁴⁷ Wilamowitz—Moellendorff, Hom. Unt. 187.

⁴⁸ Herodot. VI 45; to se dogodilo g. 492. pr. n. ere.

⁴⁹ Skymn. 434. 437.

⁵⁰ V. bilj. 33.

⁵¹ Steph. Byz. Γάργαρα, πόλις τῆς Τρωάδος ἐπὶ τῆ ἄκρῃ τῆς Ἰδης, ---- ἐν ἧ κατόικουν Λέλεγες

⁵² Id. ib. ἔστι καὶ Λαμψάκου πολισμάτιον Γάργαρον. ἔστι καὶ ἐτέρα τῆς Ἰταλίας, καὶ τῆς Ἡπείρου ἄλλῃ.

⁵³ Aristot. mirab. ausc. 108 (prev.) Gargaria nazvana Italija.

⁵⁴ Steph. Byz. Ἀμυρος, πόλις Θεσσαλίας, ---- Εὐπόλις δὲ Ἀμύρους αὐτοὺς λέγει, πλησιοχώρου τῆς Μολοτίας. --- Σουίδας δ' ἐν ταῖς γενεαλογίαις ἔτι οὗτοι ἐκαλοῦντο Ἐορδοί, ὕστερον δὲ Λέλεγες.

⁵⁵ Eordi su živjeli u granicama koje čine Παίονες i Βοττιαῖοι Herodot. VII 185 između Aksija i Strimona, a prije toga u dolini Begoritskog (Ostrovskog) jezera v. Thukid. II 99, Polyb. ap. Strab. VII 268.

⁵⁶ Arrian. Anab. I, 5, 5; rijeku Apsos mnogi određuju modernim imenom DEVOL, ali ima razilaženja: Mommsen RG I 706 zove je BERATINÓ, a Patsch, Sand. Berat (karta) SEMANI.

⁵⁷ RE 36 Hbbd/I 234 s. v. Paian (Blumenthal); cf. natpis Πεῶν θεῶ ἐπιφανῆ mj. Παίων Dañ A. Inscriptions grecques du Musée du Louvre, Paris, 1933, nr. 19 (= Robert L. Rev. Arch. 1933. VI—XII pp. 121—147).

⁵⁸ Homer. E 410. 899; cf. Euripid. Herc. frg. 820 ὦναξ Παίαν, ἀπότροπος γένοιό, μοι πημάτων.

⁵⁹ Suid. Παίαν, ὕμνος εἰς Ἀπόλλωνα ἐπὶ καταπαύσει λοιμοῦ ἄδόμενος.

našlo je potvrdu i u rezultatima minojske epigrafike, gdje se spominje u obliku Pa-ja-wo⁶⁰. Ovo starinsko ime srodno je s etnikom Paionia-Paeonia, što priznaju i moderni lingvisti.⁶¹ Iz toga nije dalek zaključak, da i etnik Pannonia potječe iz istog korjena. Kretschmer priznaje srodnost ova dva imena,⁶² ali ne njihov identitet. Stari su ove pojave ipak identificirali, jer Aristotelov⁶³ podatak spominje Dunav (Istros), te veli da on protječe kroz područje Peonaca, što se ne može odnositi na Peoniju uz Rodopu, nego samo na Panoniju. Bilo bi izvan okvira ovog razmatranja da se prati kako je i kada je nastao etnik Pannonia; u usporedbi s imenom boga Peana to se moglo dogoditi još u minojskoj fazi egejske civilizacije ili za vrijeme brončanog doba u Panoniji.

Egnatijska je cesta u historijsko doba označena s dvije izrazite tačke na obali Jadranskog mora. To su gradovi Epidamno-Dirahij i Apolonija, koji su postali izlazne luke ove ceste. Ona je vodila od Tesalonike⁶⁴ preko grada Herakleje u područje ilirskih Linkesta, te nastavljala do Lihnidskog jezera⁶⁵ u području ilirskih Dasareta, a odatle kroz dolinu rijeke Genusus (danas Škumbi); jednim je odvojkom izlazila na Epidamno-Dirahij, a drugim na Apoloniju. Istraživanja još ne mogu dati potpune rekonstrukcije Egnatijske ceste iz najstarijih vremena, jer se ne spominju pojedina mjesta kao kasnije u rimsko doba, od 2. v. pr. n. e. na dalje⁶⁶. Spominju se, kako je već rečeno, imena stanovnika i to kao plemenska područja Pelagonaca, Linkesta, Dasareta, Eorda, Briga, a to su samo općenite oznake. Među prve historijske spomene Egnatijske ceste može se ubroziti vojni pohod Braside »kroz klance Linka«, kako je zabilježio Tukidid⁶⁷, a onda mnogo kasnije Polibijev⁶⁸ podatak o »eordejskim klancima« na sjevernoj obali Begoritskog⁶⁹ (Ostrovskog) jezera. To su samo vrlo kratke relacije na ovoj izvanredno frekventiranoj cesti.

Gradovi Epidamno i Apolonija posljedica su korintske kolonizacije otoka Kerkire. Pod utjecajem Halkidana s Eubeje, koji su, kako je rečeno, već vrlo rano počeli kolonizirati zapad⁷⁰, pošao je i Korint istim tragom, jer su Korinćani i Halkidani bili od davnine u prijateljskim odnosima⁷¹. Korinćani su najprije došli u posjed otoka Korkire ili Kerkire, koja je do 734. pr. n. e. bila u vlasti ilirskih Liburna⁷². Po tom bi se moglo zaključiti da su Korinćani potisnuli na sjever

⁶⁰ Ventris—Chadwick, Evidence for Greek Dialekt in the Mycenaean Archives, p. 89.

⁶¹ Kretschmer, Glotta XX/1933, p. 177; cf. bilj. 37; Strabonov παιανισμός — τιτανισμός služi Kretschmeru, Glotta XIV/1925, p. 310, za zaključak da je τῆν predgrčka riječ za θεός, te da bi prema tome i παίων morao imati sličan sadržaj. Cf. Hesych. παῖον — ἀσφαλές, βέβαιον

⁶² Kretschmer, Einleitung in die Gesch. der griech. Sprache, 252, bilj. 2

⁶³ Aristot. mirab. ausc. 168 Ῥῆνος καὶ Ἰστρος οἱ ποταμοὶ ὑπ' ἄρκτον ῥέουσιν, ὁ μὲν Γερμαυούς, ὁ δὲ Παίονας παραμείβων. καὶ θέρους μὲν ναυσίπορον ἔχουσι τὸ ῥεῖθρον, τοῦ δὲ χειμῶνος παγέντες ὑπὸ κρύου ἐν πεδίου σχήματι καθιππεύονται.

⁶⁴ Strab. VII 268, 271, 275; Mommsen RG I 706; cf. bilj. 35, 36.

⁶⁵ RE V 1883 (Philippson); Praschniker—Schober, Schriften d. Balkankomm. VIII, pp. 2, 59.

⁶⁶ RE V 1989 (Oberhummer).

⁶⁷ Thukid. IV 83,2 --- μετὰ τοῦ Βρασιδίου ἐπὶ τῇ ἐσβολῇ τῆς Λύγκου; Mommsen RG I 708.

⁶⁸ Polyb. XVIII 6,3 --- εἰς τὴν Ἑορδαίαν ὑπερβολὰς, --- πρὸς τόπους ὑπερδεξίους, --- cf. id. XXXIV 12,8 ἐκεῖθεν δ' ἔστι παρὰ Βαρνοῦντα, διὰ Ἑρακλείας, καὶ Λυγιστῶν, καὶ Ἑορδῶν, εἰς Ἑδεσσαν καὶ Πέλλαν μέχρι Θεσσαλονικίας.

⁶⁹ Kiepert, Lehrb. alt. Geogr. p. 312, 2.

⁷⁰ V. bilj. 28.

⁷¹ RE III 2080 (Oberhummer).

⁷² RE II 2786 s. v. Bakchiadaí (Toepffer).

Liburne, koje prema Apijan⁷³ susrećemo u Epidamn^u, kao u prvoj etapi na njihovom uzmičanju prema sjeveru. Liburni se i u ovoj najstarijoj fazi spominju kao izraziti pomorci, što potvrđuje i sama činjenica njihove vlasti nad Kerkirom. Epidamno i Apolonija nastavljaju ulogu posrednika na Egnatijskoj cesti između Makedonije i Italije. Prije njih su to vršili Liburni u području Epidamna, a indirektno bi se moglo zaključiti da su to isto vršili Japodi na području Apolonije. Paralelno područje na suprotnoj italskoj obali zove se Japigija, sasvim srodno s imenom Iapodes⁷⁴, a još i danas u okolici nekadašnje Apolonije postoji plemensko ime Ljape⁷⁵, također srodno s japodskim imenom. Budući da su već prije 734. Liburni bili potisnuti na sjever, što se prema analognom zaključivanju dogodilo i Japodima, to bi opći zaključak bio da su ova dva ilirska plemena dominirala na jugu u vrijeme minojske faze egejske civilizacije.

Neobične su okolnosti dovele Homerove komentatore iz antike, kako je već rečeno, do zaključka da je Kerkira fabulozna domovina Feačana Sherija, gdje je kralj Alkin^o primio onako gostoljubivo brodolomca Odiseja⁷⁶. Neka tamna, vrlo stara spoznaja o dalekoj zemlji na zapadu s ljudima pomorcima, i njihovim lađama visokog tehničkog dometa potakla je Homerove komentatore da poistovjete ovu zagonetnu zemlju s Kerkirom. Arheologija o tom ništa ne zna⁷⁷, pjesničke tvrdnje mogu se uzeti samo kao simboli, jer zapad u slikovitom govoru znači i zapad života, dakle smrt samu, te u preobaženom liku zemlju ili otok blaženih. Kao da je zaista postojala blažena zemlja na krajnjem zapadu, koja je stvarno postala, zbog tajnog razloga, samo pojam smrti, i bez pjesničkog uspoređivanja sa zapadom sunca.

Odvelo bi u daleka zastranjivanja da se prati trag ideje o bajoslovnom, iščezlom svijetu na krajnjem zapadu. Zacijelo su ljudi egejske civilizacije, naročito u vrijeme cvata kretske vlasti, nešto o tom znali i Grcima ostavili odbljeske te spoznaje u pričama sa slutnjom o bajoslovnoj i nedostižnoj zapadnoj zemlji. Kako se znanje o njenom smještaju sasvim izgubilo, Grci historijskog vremena pokušavali su da je smjeste na sjeverozapadu, u području ilirskih plemena. To su bili njihovi najbliži susjedi, ali zbog uzajamne otuđenosti bili su im gotovo nepristupačni. Zato se i daljina psihološki uvećavala, pa nije čudo što je na pragu historijskog vremena ovaj prostorno blizi svijet identificiran s dalekom zapadnom zemljom priče. U primjeru Liburna odražava se stvarnost kontinuiteta s vremenom koje pozna grčka priča; na njoj se osjećaju utjecaji egejske civilizacije, gdje je mogla doći do izražaja sposobnost Liburna kao vrsnih pomoraca, naročito ako se ima u vidu minoj-ska talasokratija. Te su tradicije nastavljali i kad su se pomakli na sjever pred Korinćanima, pa je njihova pomorska vještina i u kasno historijsko vrijeme poslovičan pojam.

⁷³ V. bilj. 45.

⁷⁴ Kretschmer, Einleitung, 260; Mayer, Die Sprache der alten Illyrier, I, Wien, 1957, p. 161.

⁷⁵ Kiepert, o. c. 361, 5 LJAPE u području LJAPURIN, cf. Patsch, Sand. Berat Sp. 53 LJABEN.

⁷⁶ Homer ζ 12.

⁷⁷ Willamowitz—Moellendorff, Ilias. u Homer, p. 502.

Posljedica korinthske kolonizacije na Korkiri bilo je daljnje osnivanje kolonija na kopnu. Tako su Korkirejci osnovali 627. g. pr. n. e. Epidamno-Dirahij⁷⁸, a Apoloniju su osnovali 588. pr. n. e. i to prema Tukididu⁷⁹ sami, i prema Strabonu⁸⁰, zajedno s Korinćanima. Kad je Apijan⁸¹ spomenuo Liburne u Epidamnu, stavio ih je među osvajačima na posljednje mjesto, a prije njih je naveo tračke Brige i ilirske Taulantijce. Čini se da je trački utjecaj bio dosta jak, pa nije isključena mogućnost da je ime Epidamnos tračkoga podrijetla, jer Hesihije⁸² veli da *damnos*, u tračkom znači konj. S tim se može dovesti u vezu kult Diomeda⁸³ u Epidamnu, poznatoga tračkog junaka konjanika. Kod Heraklida Pontika⁸⁴ ima vijest o Diomedu, koga su Kerkirani pozvali da ubije zmaja, jer je pustošio njihovu okolicu. To je Diomed i učinio te postao saveznik Kerkirana i išao dalje na zapad sve do Japigije. Njegove kolonije miskoga značenja⁸⁵ na Jadranskom moru odaju put tračkih utjecaja, koji je u najstarije vrijeme stvarno išao od istoka pravcem Via Egnatia.

Iz svega što je dosad rečeno potrebno je istaknuti koje su bile povoljne okolnosti za smještaj Abanata-Amantina u području Keraunijskoga gorja:

- a) Prvenstveno je to utjecaj halkidske kolonizacije, koja je otvorila put na zapad toliko rano da je kao događaj projiciramo unatrag, u mitološko vrijeme. Sliku o tom daju priče o Homеровim i Likofronovim Abantima.
- b) Sposobnost Abanata da se služe jednako morskim koliko i kopnenim putem. Ovo je dvostruko zajamčilo uspjeh kolonizacije.
- c) Srodnost ili barem neugrožena simbioza s etničkim elementom Kara, Lelega i Tračana, koje u svakoj promjeni boravišta susreću na prostoru južno od Egnatijske ceste. Ovdje ne dolaze u obzir Grci, zbog ekskluzivnog odnosa prema spomenutim grupacijama. Primjer Kerkire, Apolonije i Epidamna to najbolje ilustrira, koji su strogo čuvali svoj nacionalni karakter od utjecaja negrčkog podrijetla.

Dolaskom Abanata u okolinu Keraunijskoga gorja trebalo je odrediti odnos prema Ilirima, koji su ovdje bili značajniji od svih ostalih etničkih cjelina. Zato je potrebno razmotriti njihov položaj u novoj sredini.

Abanti su i u novoj domovini mogli ostati pomorci, jer je grad Amantija ležao na rijeci u blizini mora. Međutim, opaža se da su s vremenom postajali sve više kopneni narod, svakako pod utjecajem ilirskih i epirskih plemena, dok se s Ilirima

⁷⁸ RE V 1885 (Philippon).

⁷⁹ Thukid. I 26 Ἀπολλωνία Κορινθίων ἀποικία

⁸⁰ Strab. VII 262 κτίσμα Κορινθίων καὶ Κερκυραίων.

⁸¹ V. bilj. 45.

⁸² Hesych. δάμνος. ἵππος.

⁸³ Cf. reljefi Tračkoga konjanika, uzidani kao spolia u trijemu saborske crkve u Bitoli.

⁸⁴ Heraklid. Pontik. 27 = Lykophr. 630 sqq.

⁸⁵ Διομήδεια, dva otoka na italskoj obali, prema Garganu, danas Tremili Schol. Pind. Nem X 12; DIOMEDIS PROMUNTURIUM, na dalmatinskoj obali Plin. III 141; na ilirskoj obali, Skymn. 433; Brundisium, Benevent, Metapont i dr. mjesta u Italiji, štovali su Diomeda, kao svog osnivača, v. RE V 882 (Bethe); cf. Plin. n. h. III, 120 — Spina, — praevalens, ut Delphicis creditum est thesauris, condita a Diomede —

u toku povijesti nisu sasvim stopili. Zato Skilaks⁸⁶, koji prvi spominje Amantiju i Amantine kao historijsku, a ne mitološku stvarnost, zna za njih kao ilirsko pleme, što izričito i veli. Hesihije⁸⁷ ih drži epirskim plemenom, ali to valja shvatiti iz perspektive njegova vremena, kada je ovaj dio svijeta bio politički organiziran kao Epirus nova.

Skilaks daje opis Amantije i Amantina u svom periplu, kada spominje ilirski narod Taulantijaca, te grčke gradove na moru, Epidamno i Apoloniju. Veli da kraj Apolonije protječe rijeka Aias (današnja Vojuša), koja izvire na Pindu. Navodi razmake između Apolonije i Amantije prateći tok spomenute rijeke, te još spominje Orik pred Amantijom, koji je više prema obali mora. Pozna njihove susjede na kopnu, Atintane, čije se područje prostire iznad Orikije i Haonije sve do okolice Dodone. Nadalje spominje zemlju Kestridu i u njoj polje Eritiju, kamo je Gerion vodio svoja goveda na pašu. Ispod ovih predjela spominje još Keraunijsko gorje i mali otok Sason.

Skilakova vijest neobično ističe kopneni značaj Amantije, a to je zemlja Kestrída i Dodona, kao kulturni centar, koji je od najstarijih vremena davao ton čitavom području Pinda. Eritija i Gerion su potpuno fantastični mitološki pojmovi, ali predstavljaju stvarnost u pogledu načina života. Goveda i stočarstvo općenito je jedino zanimanje u području Pinda, kojim se stanovnici u ovim krajevima bave od pamtivijeka i koje nameće duga sezonska putovanja u potrazi za pašom.

Orijentaciju su davali visovi u gorama na području, koje je obuhvatao pogled. Tako su se s Pinda pružali vidici prema Jonskom, Ambrakijском i Egejskom moru⁸⁸, a tok rijeka je učinio prohodnim ove udaljenosti. Visove Pinda stalno su nastavala barbarska plemena prema izričitom Strabonovom svjedočanstvu s ustaljenim oblicima života. Konzervativni pastirski način života sačuvao je uspomenu na najstarije mitološke zgrade, te se priča i stvarnost u području Pinda neprestano isprepleću. Prema Strabonu⁸⁹ gotovo s istoga mjesta, s Lakmona, u sjevernom području Pinda izvire dvije rijeke: jedna je Inah koji teče na jug, u grčko područje prema Argu, a druga je Aous — ili kako je Hekatej i Skilak zovu

⁸⁶ Skylax 26 'Από δὲ Ἀπολλωνίας εἰς Ἀμαντίαν ἐστὶ στάδια τε. [Καὶ ὁ Αἴας ποταμὸς ἀπὸ τοῦ Πίνδου ἕρους παρὰ τὴν Ἀπολλωνίαν παραρρεῖ]. Πρὸς [δ' Ἀμαντίας] εἶσω μᾶλλον εἰς τὸν Ἴόνιον Ὀρικός. Τῆς Ὀρικής καθήκει εἰς θάλατταν στάδια π', τῆς δὲ Ἀμαντίας στάδια ἕ'. Ἀπασιν ἕμποροι ἐν μεσογείᾳ Ἀτινῆνες ὑπὲρ τῆς Ὀρικής καὶ Καρίας μέχρι Δωδωνίας. [Ἐν τῇ Κέστριδι χώρα εἶναι λέγεται πεδίον, ὄνομα Ἐρύθεια. Ἐνταῦθα ὁ Γηρούνης λέγεται ἦκειν, καὶ τοὺς βοῦς βουκολεῖν.] Κατὰ ταῦτά ἐστι τὰ Κεραυνία ὄρη ἐν τῇ Ἠπειρῷ, καὶ νῆσος παρὰ ταῦτά ἐστι μικρὰ, ἧ ὄνομα Σάσων.

⁸⁷ Hesych. Ἀμαντοί, ἔθνος Ἠπειρωτικόν.

⁸⁸ RE 27 Hbbd. 758 navodi primjer kralja

Filipa V koji je 181. pr. n. e. vidio s gore Hema (Balkana) Jadransko i Crno more; cf. za Jonsko, Egejsko i Ambrakijско more Polyb. XXXIV 12 ap. Strab. VII 274.

⁸⁹ Str. b. VII 262 τὸν δ' Ἄωον Αἴαντα καλετ Ἐκαταῖος, καὶ φησιν ἀπὸ τοῦ αὐτοῦ τόπου, τοῦ περὶ Λάκμων, μᾶλλον δὲ τοῦ αὐτοῦ μυχοῦ, τὸν τε Ἰναχὸν εἶναι εἰς Ἄργος πρὸς νότον καὶ τὸν Αἴαντα πρὸς ἐσπέραν καὶ πρὸς τὸν Ἀδρίαν; cf. Herodot. IX 93 Ἔστι ἐν τῇ Ἀπολλωνίᾳ ταῦτη ἱρὰ ἡλίου πρόβατα, τὰ τὰς μὲν ἡμέρας βόσκειται παρὰ ποταμόν, ὃς ἐκ Λάκμωνος οὔρεος ῥέει διὰ τῆς Ἀπολλωνίης χώρας ἐς θάλασσαν παρ' Ὀρικὸν λιμένα ---

Aias — koja teče na zapad u »barbarsko« područje, prema Jadranskom moru. I najveća grčka rijeka, Aheoj, teče također s Pinda, a dolinu ove rijeke i dodonsko područje drži Aristotel⁹⁰ pradomovinom Grka — ἀρχαία Ἑλλάς. Tako je i svaka druga rijeka s Pinda bila pradomovina ostalih plemena.

Gerionova goveda, koja je spomenuo Skilak u kestrinskoj Eritiji, prema ostalim podacima iz mitologije, oteo je Heraklo, te ih je, prema Proksen⁹¹ kod Stefana iz Bizanta, doveo nakon toga u Dodonu i prikazao Zeusu. Dodona u epirskoj Tesprotiji, u blizini današnje Janine, bila je u najstarije vrijeme kulturno središte grčkih i negrčkih plemena. Herodot⁹² je zove grčkom, a Hekatej⁹³ prije njega molotskom i s time se ne iscrpljuje lista pripisivanja Dodone raznim plemenima. U Dodoni je bilo svetište Zeusa »pelazgičkoga«, kako ga u molitvi kod Homera⁹⁴ nazivlje Ahil; tu je bilo najstarije proročište u Grčkoj, u kojem se po šuštanju svetoga hrastovog lišća pogađala volja božanstva. Efor⁹⁵ kod Strabona potvrđuje Homerovu vijest da su Dodonu osnovali Pelazgi, u zemlji epirskih Molosa.

Tok rijeke Aeos pokazivao je Amantinima put u Dodonu. Ovi su utjecaji bili od presudnog značenja što su se Amantini pretvorili u izrazit kopneni narod. Koliko su ti utjecaji bili jaki, vidi se po činjenici što su Amantini u historijsko vrijeme, na vrhuncu svog razvoja, kovali novac s likom Zeusa iz Dodone zajedno s likom božice Dione⁹⁶. To je prije njih radio i kralj Pir, te se može zaključiti da su Amantini bili s njime u savezničkom i prijateljskom odnosu. Prema Polibiju⁹⁷ u takvim su se prilikama novac, mjere i zakoni preuzimali od odličnijega sudionika. Kako je Dodona i u Pirovo vrijeme sačuvala svoje starinsko značenje, to je bilo mogućnosti za utjecaj u odabiranju kopnenog stila života.

U nizu imena koja označuju spomenutu fabuloznu zemlju na zapadu nalazi se i Eritija, što znači »Rumena« tj. od zapadnog sunca obasjana zemlja. Nju spominje Skilak⁹⁸ u blizini Amantije u Epiru, te je drži poljem u Kestradi, gdje je čuvao svoja goveda čudovišni troglavi div Gerion⁹⁹. Za Geriona se kratko može reći da je značio boga smrti, kao kasnije Had. Mimo Skilakovih podataka, poznato je iz mitologije da je blizu Eritije brdo Abas¹⁰⁰ na kojem je Heraklo prenoćio kad je išao protiv Geriona. Tako se abantska etimologija susreće ponovo u Epiru, te se može zaključiti da tragovi njihove prastare kolonizacije postoje i mimo priča o Elefenoru. Grci su prema naslućivanju i bez mogućnosti provjere Eritiju smjestili u Epir, slično kao što su od Kerkire načinili Alkinojevu Sheriju. Pričom proslavljena

⁹⁰ Aristot. Meteor. I 14 Αὕτη δ' ἐστὶν ἡ περὶ Δωδώνην καὶ τὸν Ἀχελῶνα.

⁹¹ Ap. Steph. Byz. s. v. Χαονία.

⁹² Herodot. IV 33.

⁹³ Hekat. ap. Steph. Byz. s. v. Δωδώνη.

⁹⁴ Homer. π 233.

⁹⁵ Ephor. ap. Strab. VII 272.

⁹⁶ Head HN 265; slika novca: BMC Thesaly to Aetolia pl. XXXI 10, 11; lik Dione sa Zeusovim spominje se i u epigrafskim spomenicima Dodonc. v. G. DAUX, Chronique

des Fouilles et Découvertes Archéologiques en Grèce en 1959 (Extr. BCH) p. 744.

⁹⁷ Polyb. II 37,10 --- μὴ μόνον συμμαχικὴν καὶ φιλικὴν κοινωνίαν γεγονέναι πραγμάτων περὶ αὐτοὺς, ἀλλὰ καὶ νόμοις χρῆσθαι τοῖς αὐτοῖς, καὶ σταθμοῖς, καὶ μέτροις, καὶ νομίμασι, πρὸς δὲ τοῖς, ἄρχουσι, βουλευταῖς, δικασταῖς τοῖς αὐτοῖς.

⁹⁸ V. bilj. 86; Wilamowitz—Moellendorff, Euripides Herakles 65.

⁹⁹ Roscher Lex. Myth. s. v. Geryoneus 1634.

¹⁰⁰ Apollodor. II 2, 11.

Eritija zbog svojih goveda bila je analogija za Epir, koji je uvijek bio na glasu zbog uzornih stada goveda; Pindar zato pohvalno ističe njegove stanovnike kao »uzgojitelje goveda, preko svake mjere odlične«. ¹⁰¹

Skilakovi podaci o Amantiji s toliko aluzija na starinski svijet pelazgičke Dodone i egejskih čudovišnih divova iz Eritije, ostavljaju kroz mnoge vjekove trag u stvarnosti stočarskog načina života. Grad Amantia se razvijao u takvoj sredini, ali je došao na glas i po rijetkom prirodnom fenomenu. To je bila neobična pećina sa svojstvima koja su kroz čitavu antiku privlačila na se pažnju. Izbacivala je vatru s katranskom smolom i vrućom vodom, što danas ne bi bilo ništa neobično kao geološka pojava. U staro doba takve su pojave bile samo djelomično razumljive, shvaćene su bile kao čudo, što je izazivalo divljenje. Starima je bilo poznato samo korisno svojstvo katranske smole, da se njome mogu uništavati uši vinove loze, kako znamo po Strabonu ¹⁰² na primjerima iz drugih krajeva; međutim on je znao i za pećinu kod Amantije.

Strabon spominje ovu pećinu pod imenom *Nimfeja* ¹⁰³, a to je ime poznato i drugim piscima. Tako Plinije ¹⁰⁴ smještava Nimfej u okolici Apolonije, ali kod bližeg određivanja daje informaciju da oko njega žive »barbari« *Amanti i Bullioni*. Nimfej tako postaje pouzdano sredstvo za određivanje Amantije. Apolonija je bila u neposrednoj blizini Amantije, te nema nesuglasice između Strabonova i Plinijeva podatka, kao ni između Aristotelova ¹⁰⁵ podatka, koji Nimfej i bez navođenja imena spominje u zemlji *Atintana*. Ovi su krajevi bili u starini vrlo gusto naseljeni, te je na sasvim istim mjestima postojala bujna simbioza raznorodnih stanovnika. Atintani su živjeli uz rijeku Aaos u neposrednoj blizini Amantina, a Aristotelov je podatak plod utjecaja Dodone u krajevima oko rijeke Aaos, koja teče s Pinda. Pisac *Elijan* ¹⁰⁶ također spominje Nimfej i s čuđenjem govori kako u okolici prevladava miris sumpora i alauna, ali to ipak ne škodi usjevima, jer je okolo sve bujno i zeleno. Vatra gori danju i noću, a Apolonijati pamte, da to traje od njihova rata s Ilirima.

Ampelije ¹⁰⁷ podatak veli da se iz obližnje šume kraj Nimfeja čuje Panova simfonija sve do grada Amantije. Obje pojave, vatru iz zemlje i Panovu simfoniju drži Ampelije dvostrukim čudom, te je time jednako zapanjen kao slikarijama koje je vidio u obližnjoj *Ambrakiji*. One prikazuju *Kastora*, *Poluksa* i *Helenu* »na zidu« — vjerojatno neke ruševine — o kojima nitko ne zna, kada su slikane i tko im je autor. Po Ampelijevu prikazivanju može se zaključiti da su spomenuta »miracula mundi« i još ostala u daljim krajevima Grčke, bila velika atrakcija za antikne turiste. O Nimfeju znadu Strabon ¹⁰⁸ i *Kasije Dion* ¹⁰⁹ da

¹⁰¹ Pindar. Nem. IV 84 βουβόται πρώτες ἔξοχοι.

¹⁰¹ Pindar. Nem. IV 84

¹⁰² Strab. VII 263.

¹⁰³ Id. VII 262.

¹⁰⁴ Plin. n. h. III 145 ... Apollonia, ... cuius in finibus celebre Nymphaeum accolunt barbari Amantes et Bulliones.

¹⁰⁵ Aristot. mirab. ausc. 36.

¹⁰⁶ Aelian. var. hist. XIII 16.

¹⁰⁷ Ampel. c. VIII; cf. Praschniker IOA XXI/XXXII Beibl. 57 uz mjesto u Ampelijevu tekstu CATAMANTH, daje tumačenje u izvornom grčkom obliku:

ἐν τῇ καθ' Ἀμαντίαν ὄδῳ.

¹⁰⁸ Strab. XVI 650.

¹⁰⁹ Cass. Dio 41, 45, 2 sqq.

je imao i proročište. Prema Kasiju Dionu moglo se nimfama postaviti svako pitanje, osim onih koja se odnose na rok ženidbe i smrti. Razumljivo je, iako toga ne tumači Kasije Dion, da su nimfe djevojačka božanstva i zaštitnice zdravlja, te bi bilo izvan njihove kompetencije da odgovaraju na takva pitanja.

Kad se podaci o Nimfeju razmotre, opaža se da u Elijanovoj vijesti ima informacija o historijskom događaju. On veli da Apolonijati pamte vatru u Nimfeju od rata koji su oni vodili s Ilirima. Razumljivo je da su ti Iliri mogli biti samo Aman-tini jer se Nimfej nalazi u njihovu području. Sam se događaj može povezati s Pausanijevom¹¹⁰ vijesti o umjetničkim djelima u Olimpiji, među kojima se nalazi skulptura s natpisom, a predstavlja zavjetni dar Apolonijata, nakon pobjede nad Abantima. Natpis glasi:

Spomeni od Apolonije stavljeni, koju na moru
Jonskom naseli Feb, vlasiju dugih bog,
Oni Abantide zemlje osvojivši granice, ovdje
Staviše s bozima od Tronija deseti d'jel.

Pausanija tumači najprije geografske podatke: zemlja Abantida i u njoj tesprotski grad Tronij¹¹¹, nalazila se na kopnu, ispod Keraunijskoga gorja. Kad su Lokri iz Tronija, na rijeci Boagriju i s njima Abanti s Eubeje, došli iz trojanskoga rata pred Keraunijsko gorje s osam lađa, odvojenih od ostalog brodovlja, zaustavili su se ovdje. Zajednički su sagradili novi Tronij, a zemlji su sporazumno dali ime Abantida. Abanti su s vremenom došli u sukob s Apolonijatima i ostali poraženi. Apolonijati su od desetine plijena kod Tronija stavili spomenuti zavjetni dar u Olimpiji.

Prema Hirschfeldu¹¹², zavjetni dar Apolonijata načinio je Mironov sin Likije, te se po tome događaj može smjestiti vremenski u prvu polovicu 5. v. pr. n. ere. Amantine iz tog vremena Elijan drži Ilirima, dok ih Pausanija spominje još pod starinskim abantskim imenom, ali se po primjeru iz Kalimaha¹¹³ vidi, da su Abanti stanovnici amantinske zemlje. Kalimahu je dakle abantsko i amantsko ime identičan pojam. Pobjeda Apolonijata znači potiskivanje Amantina od mora, te zato njihove pomorske tradicije, kako se može zaključiti, pripadaju samo mitskom vremenu. U historijsko vrijeme, poput ostalih susjeda u području Pinda, postaju kopneni narod, čime i njihov etnički karakter poprima sve više definitivan ilirski smisao.

Radi razumijevanja kako je tekao proces ilirizacije Amantina treba spomenuti njihove susjede oko Keraunijskoga gorja, Enhelejce. Oni su veliko ilirsko pleme, po starini prvo, te je u najstarije vrijeme identično s pojmom Ilira. Vijesti

¹¹⁰ Pausan, V 22,3 *μνάματ' Ἀπολλωνίας ἀνακεί-
μεθα, τὰν ἐνὶ πόντῳ
Ἴονίῳ Φοῖβος ὄκισσ' ἀκερσεκόμας.
οἱ γὰρ τέρμαθ' ἔλόντες Ἀβαντίδος ἐνθάδε
ταῦτα
ἔστασαν συνθεοῖς ἐκ Θρονίου δεκάταν.*

¹¹¹ Oldfather RE II R 11 Hbbd 610; drži da podatak Pausan. V 22, 3 sqq o Troniju u Epiru, kao naseobini Lokra i Abanata, može da se uzme kao historijska činjenica.

¹¹² RE II Bd 112.

¹¹³ Callimach. frg. 259 Schneider...
οἱ μὲν Ἀβαντες [......] Ἀμαντίνην ὄκισαν.

o Enhelejcima vezane su uz Kadmoovo ime, a stvarni je razlog tome, kako prema Teopompovu izvoru Strabon tumači¹¹⁴, što je Kadmo osnivač dinastije kod Enhelejaca, o čemu postoje priče i spomenici onoga što priča spominje. Strabon ističe da domaći ljudi nisu bili vladari kod Enhelejaca, te bi se po tome dalo zaključiti da kraljevska institucija nije domaćega ilirskog podrijetla, nego je strana tekovina. Strabonovu vijest potvrđuje i Pausanija¹¹⁵ utoliko što veli da je Kadmov sin Polidor najprije bio osnivač naselja među Enhelejcima, a onda im je postao vladarom. Ova se Pausanijina vijest ne podudara ni s kakvom činjenicom iz mitologije, pogotovu ne zato što Polidor znači više simbol¹¹⁶ nego genealošku stvarnost, te nema drugi smisao nego je pojam tuđe vlasti kod Enhelejaca.

Jednako i priče o Kadmovu sinu Iliriju nemaju nikakve stvarne podloge, jer mitologija pozna kod Kadma samo kćeri¹¹⁷. Priča o Iliriju kao Kadmovu sinu nastala je u kasno vrijeme sa sasvim prozirnom racionalističkom tendencijom da se opravda presizanje stranca Kadma u ilirsko područje. Prema Sholijama Verg. Aen.¹¹⁸ Kadmo i Harmonija su nakon bijega iz Tebe i nakon prijelaza makedonske granice ostavili svoga nejakog sinčića, koji je rođen kraj rijeke u Iliriku. Našla ga je zmija, te se ovila oko njega da ga zaštiti i poslije mu je dala sposobnost da čitav onaj kraj podvrgne pod svoju vlast.

O dolasku Kadma i Harmonije među Enhelejce govori Apolodor¹¹⁹ ovako: Kadmo i Harmonija nakon bijega iz Tebe stigoše među Enhelejce, koji su bili u ratu s Ilirima. Proročanstvo je reklo Enhelejcima da će pobijediti ako se stave pod vodstvo Kadma i Harmonije, što su i poslušali i tako pobijedili Ilire. Zato su Kadma uzeli za kralja, a nakon svih tih događaja Kadmu se rodio sin Illyrios. Na koncu su Kadmo i Harmonija preobrazbom poprimili zmajске likove, ali to je bio i njihov kraj, te ih je Zeus preselio na Elizijske poljane.

Apolodorovi podaci o Kadmu kao kralju kod Enhelejaca podudaraju se sa Strabonom, a s Pausanijom samo djelomično, jer se razilaze u imenu Kadmova sina: kod prvoga se zove Polidor, a kod drugoga Illyrios. Međutim, kod Apolodora ima — barem naoko — jako razilaženje sa stvarnosti: on govori o ratu između Enhelejaca i Ilira, a poznato je da je ilirsko ime opći pojam, te bi imalo da obuhvati i Enhelejce, koji su i sami Iliri. Ova se inkongruencija može samo tako protumačiti što je među mnogobrojnim ilirskim plemenima postojalo i jedno koje se svojim posebnim imenom zvalo Iliri, što i Plinije¹²⁰ iznosi »p o s e b n o n a z v a n i I l i r i«. Takvu je činjenicu i Apolodor, možda, nejasno znao; te ju je projicirao u okvir mitološkog vremena, a time bi njegova verzija značila sukob između dva ilirska plemena.

¹¹⁴ Strab. VII 271 ταῦτα δὲ πρότερον μὲν καταδυναστεύετο ἑκάστα, ὡς ἐν τοῖς Ἐγγελλίοις οἱ Κάδμου καὶ Ἀρμονίας ἀπόγονοι ἤρχον, καὶ τὰ μυθεύόμενα περὶ αὐτῶν ἐκεῖ δείκνυται, οὗτοι μὲν οὖν οὐχ' ὑπὸ ἰθαγενῶν ἤρχοντο.

¹¹⁵ Pausan. IX 5, 3.

¹¹⁶ Wilamowitz—Moellendorff, Der Glaube

¹¹⁷ Id. ib.

¹¹⁸ Schol. Verg. Aen. I 243.

¹¹⁹ Apollodor. III, 5, 4 (= FHG I, p. 156.

¹²⁰ Plin. III 144 ... proprieque dicti Illyri et Taulanti et Pyraei retinent nomen.

Najstariji su izvori o Kadmovu bijegu k Enhelejcima u Euripidovim¹²¹ »Bakhama« i kod Herodota¹²². Euripid je prikazao Kadmov bijeg kao progonstvo i kao kaznu za nepravde što su ih Dionisu nanijeli Kadmo i njegove kćeri. Ta je kazna izražena u obliku Zeusova proročanstva, prema kojemu će Kadmo i Harmonija ići u zmijskom liku pred vojskom Enhelejaca, te će i pobjednički napredovati sve dotle dok se ne ogriješi o pljačku Apolonova svetišta u Delfima. To će joj donijeti propast, a Kadmu i Harmoniji oslobođenje od ukletosti, ali to će se dogoditi istom u času njihove smrti. Poslije toga poći će zauvijek u zemlju blaženih¹²³.

Herodotova vijest¹²⁴ govori o Enhelejcima s obzirom na motiv pljačke delfijskih riznica. Ne govori direktno o nekom takvom događaju, nego u odnosu na Mardonija za vrijeme perzijskih ratova kad je došao u Delfe da pita za budućnost. Tada su svećenici iskoristili priliku i upotrijebili jedno staro proročanstvo u kojem se govori o osveti delfijskog boga za pljačku, te su to dali Mardoniju kao odgovor, samo da poplaše Perzijance od navale na Delfe. Herodot izričito naglašava da se ovo staro proročanstvo odnosilo na Enhelejce, a ne na Perzijance, te se može zaključiti da je prije perzijskih ratova bilo pljačkaških pohoda Enhelejaca na Delfe. Tu je činjenicu iskoristio i Euripid u spomenutom slučaju o Kadmoj sudbini pod konac njegova života, pa bi se moglo govoriti o pohodima Enhelejaca na Delfe, kao o sasvim tipičnoj pojavi.

Mimo Euripidova tumačenja, po kojem Kadmo trpi kaznu što se zamjerio bogu Dionisu, iz mitologije je poznato da je krivnja još starija. Kadmo se zamjerio bogu Aresu, jer je ubio njegova zmaja. Tada je jedva izbjegao osveti zahvaljujući Zeusovoj intervenciji što je ostao pošteđen. Došlo je do izmirenja s Aresom, koji mu je u znak praštanja dao svoju kćer Harmoniju za ženu. Uz brojne varijante o daljoj Kadmoj sudbini najizrazitiji je Ovidijev¹²⁵ prikaz. Gotovo tantalovskom obiješću Kadmo se sjetio zgrade sa zmajem i u trenutku sumnje i ironije zapitao se u sebi da li je zmaj doista bio bog. Nije mogao u to vjerovati, što je i naglas izrazio, te izazvao prokletstvo bogova kad je rekao, ako je zmaj bio bog, onda neka za kaznu on sam postane zmajem. Kletva se ispunila ne samo na Kadmu nego i na Harmoniji, te su oboje smjesta poprimili zmijske likove. Ovidijevi se stihovi nastavljaju i dalje, te govore da su i u zmijskom liku ostali blage ćudi, pa nisu ljude ujedali niti od njih bježali, jer su se i kao zmije sjećali svih dobročinstava koja su kome iskazali.

¹²¹ Euripid. Bakch. 1340 sqq

δράκων γενήσεται μεταβαλῶν, δάμαρ τε σὴ
ἦν ἼΑρεος ἔσχατος Ἄρμονίαν θνητὸς γεγώς,
ἐκθριωθεῖσ' ἔφεος ἀλλάξει τύπον.
ἔχον δὲ μύσχων χρησιμὸς ὡς λέγει Διὸς
ἐλάς μετ' ἀλόχου βαρβάρων ἠγούμενος
πολλὰς δὲ πέρσεις ἀναρίθμησ' στρατεύματι
πόλεις ἔταν δὲ Λοξίου χρηστήριον
διαρπάσσει νόστον ἄθλιον πάλιν

σχήσουσι· σε δ' ἼΑρης Ἄρμονίαν τε βύσεται
μακάρων τ' ἔς αἴαν σὸν καθιδρύσει βίον.

¹²² Herodot. IX 43 --- ἐς Ἰλλυριοὺς τε καὶ τὸν
Ἐγγέλεων στρατὸν οἶδα πεποιημένον, ἀλλ' οὐκ ἐς
Πέρσας.

¹²³ Cf. Apollodor. FHG I, p. 156.

¹²⁴ V. bilj. 122.

¹²⁵ Ovid. Metam. IV 563; Ovidijev prikaz
na ovom mjestu rađen je prema helenističkom
uzoru v. RE X 1472.

Prema navedenim podacima izlazi da su Kadmo i Harmonija došli k Enhelejcima zbog prokletstva u zmijskom liku. U tom su liku išli i na čelu vojske Enhelejaca. Filon iz Bibla¹²⁶ dodaje svemu ovome da su se dovezli k Enhelejcima i to u kolima s volovskom zapregom, da bi »lakše stigli na put koji vodi k Ilirima«. Za uspomenu toga puta postao je »volovski jaram« eponim grada Budve, što je doslovan prijevod originalnog oblika Βουθήη. Nije suviše spomenuti da je ovo ime sačuvano u kontinuitetu do danas.

Filonovo izlaganje o Budvi u vezi s Kadmom dalo je mnogima povoda za zaključke o feničkoj kolonizaciji na našoj obali Jadranskog mora. Išlo se od pretpostavke da je Kadmo Feničanin, što prema podacima iz mlađeg vremena djelomično odgovara stvarnosti, a naročito zato što priča spominje među njegovom braćom jednoga koji se zvao Feniks Φινίξ i od kojega bi imali potjecati Feničani¹²⁷. Ovo ime ipak ne bi smjelo zbunjivati, jer je poznato da su njime označivali i Karane, kao što se vidi iz izvora ranijeg vremena. To su pjesnici Korina¹²⁸ i Bakhilid¹²⁹, oboje iz Kadmove grada Tebe, koji su izričito rekli, da se Karija zvala Fenike ή Καρία Φοινίκη έκαλεϊτο¹³⁰. U ovom slučaju Feniks-Fenike znači grimiznu boju, koja je kod Karana bila u intenzivnoj upotrebi, te postoje čak i arheološki nalazi koji dokazuju ovu činjenicu. Istraživač Plassart¹³¹ iznosi da je našao na brijegu Kynthos (otok Del) u karskim kolibama posudice u kojima se mljela crvena boja za maljanje tijela, po čemu Karani zaista opravdavaju svoj naziv »crveni« ili »grimizni«, tj. Φοίνικες.

Prema navedenim podacima izlazi da je Kadmo bio Karanin, što mnogi drugi dokazi potvrđuju direktno. Priča je njegovu najveću djelatnost smjestila u beotskom gradu Tebi, a ondje je od starine imao svetište i proročište Apolon Ptoss, gdje su se prema Herodotu^{131a}, još za vrijeme perzijskih ratova g. 479. pr. n. e. davali odgovori na karskom jeziku, tako da je Mardonijev poslanik Mys iz Euroma iz Karije slušao glas proročišta na svom materinjem jeziku. Ipak je prava Kadmove domovina Milet u Maloj Aziji, gdje se »ne može zatajiti Kadmov trag«, kako Plinije¹³² svjedoči i gdje su još u kasno historijsko vrijeme ostali zadnji tragovi Karije kao jedinstvene političke cjeline. Zato se karsko ime Abas, osim spomenutih primjera na grčkom i ilirskom tlu, nalazi i u Maloj Aziji kao ime brijega. Ime Kadmos nije samo lično ime nego ime rijeke, pritoke Tiamisa u Epiru, te ime gore i rijeke u maloazijskoj Kariji. Ime Abai, koje je spomenuto u obliku sing. Aba u Fokidi prema Aristotelovu primjeru kod Strabona¹³³, znači prema Herodijanu ime grada u Kariji, kako svjedoči Stefan iz Bizanta¹³⁴.

¹²⁶ Steph. Byz. s. v. Βουθήη, πόλις Ἰλλυρίδος, ὡς Φίλων, διὰ τὸ Ἰκάδμον ἐπὶ ζεύγους βοῶν ὀχούμενον ταχέως ἀνύσαι τὴν ἐς Ἰλλυριῶς ὁδόν . . . ἔχει δ' ἐπὶ τοῦ μυχοῦ Ῥίζονα πόλιν καὶ ποταμὸν ὀμώνυμον.

¹²⁷ Schol. Eurip. Phoen. 5 -- ἀφ' οὗ οἱ Φοίνικες; Zippel 18.

¹²⁸ Schol. Eurip. Phoen. 5

¹²⁹ Ap. Athen. IV 174 F.

¹²⁹ V. bilj. 128.

¹³⁰ V. bilj. 128.

¹³¹ Plassart, Delos XI ap. Wilamowitz-Moellendorff, Glaub. Hell. I 80, 5.

^{131a} Herodot VIII 135.

¹³² Plin. V 112 nec fraudanda cive Cadmo.

¹³³ V. bilj. 29.

¹³⁴ Steph. Byz. s. v. ἸΑβαί.

Od ličnih imena treba spomenuti ime *Agroon*, koje je nosio prvi ilirski kralj, ali jednako tako spominje Herodot¹³⁵ kralja istog imena u Lidiji, koja je po jeziku srodna s Karijom. Poznat je i iz mitologije Agron¹³⁶ s otoka Kosa, klasičnog terena karsko-lelegičkog, koji je tvrdokorno ostao štovalac prastaroga kulta Zemlje, te je s prezirom i prkosom odbio Atenu, Artemidu i Hermesa, koji su mu se lično došli nametati kao bogovi. Samo ilirsko ime koje je nastalo od oblika *Hyllos* ima analogiju u toponimu *Ἰλλούαλα*, što prema Stefanu iz Bizanta¹³⁷ znači mjesto u Kariji gdje je poginuo Hyllos. Drugi dio imena *ala* znači u karskom konj, prema Stefanovu¹³⁸ tumačenju. Budući da i maloazijski natpisi pružaju mnogo primjera srodnih imena s onima albanskog teritorija, bilo je pokušaja da se sam današnji albanski jezik uzme kao sredstvo za tumačenje likijskog starog jezika u Maloj Aziji, također srodnoga karskom, ali je već *Kretschmer*¹³⁹ primio s rezervom prenatragljene zaključke.

Prije nego što se konačno protumači Kadmove ime, treba nešto reći o značenju i etimologiji imena Enhelejaca. Na oko to nije teško protumačiti, jer ono dolazi od grčke riječi *ἔγγελος* što znači »jegulja«; ime se osniva na prirodnoj činjenici da Enhelejci žive u kraju od Keraunijskoga gorja do jezerskog područja ceste *Via Egnatia* gdje ima jegulja. Naročito su poznata jezera *Lihnidsko* (Ohridsko) i *Lebeatsko*¹⁴⁰ (Skadarsko) po bogatstvu jeguljama. Prema tome bi Enhelejci znači »narod jegulja«, što je samo grčka spoznaja, a ni po kakvim pričama ili arheologiji nije poznato¹⁴¹ da bi Enhelejci sami sebe tako zvali.

Nije poznato da li se može uzeti kao pomoć u tumačenju jezero *Kopais* kod grada Tebe, Kadmove domovine, koje je bilo na glasu zbog izvrsnih jegulja i koje su se gotovo na egipatski način štovale kao božice izabranim primjercima u Tebi, te su uživale svoju vlastitu svećeničku posluđu¹⁴². Poznato je samo to da je njihov kult prastar i one znače upravo onakav pojam starine, kao Kadmo i grad Teba sami, te se poslovično uzimao izraz »tebanska vremena«¹⁴³ kao znak velike starine. Ilirske su tradicije o toj temi nepoznate, a grčke polaze od tuđeg izvora. Smije se reći s *karsko-lelegičkog*, za Grke »barbarskog«, jer Platon¹⁴⁴ izričito kaže da je barbarsko sve ono što se javlja pod Kadmovim imenom. Nije poznato da bi Kadmo bio donosilac kulta jegulja kod Enhelejaca, a nisu ga ni imali. Za njih je kao Ilire karakterističan kult zmaja u čijem je liku došao Kadmo k Enhelejcima.

Iz karske mitologije poznata je priča o morskoj nemani *Enhelis*, a veže se uz otok Kos. Ondje je bio poznat po bogatstvu stada *Krisamis*¹⁴⁵, koji je doživio da mu je Enhelis otela najljepšu ovcu, ali je on pošao za njom u potjeru, stigao je i ubio. Mrtva Enhelis ukazala mu se u snu i zamolila ga da sahrani njeno

¹³⁵ Herodot. I 7.

¹³⁶ Anton. Lib. 15 sq.

¹³⁷ Steph. Byz. s. v. Ἰλλούαλα; cf. Hesych. ἰλλός. στρεβλός, διεστραμμένος.

¹³⁸ Id. s. v. Ἀλάβανδα.

¹³⁹ Kretschmer, Einleit. 387.

¹⁴⁰ RE XIII 2115 s. v. Lychnidus 2.

¹⁴¹ Wilamowitz—Moellendorff. o. c. I 25.

¹⁴² RE V 2549 s. v. Enchelys.

¹⁴³ Schol. Eurip. Phoen. 138.

¹⁴⁴ Plato Menex. 245 d.

¹⁴⁵ V. bilj. 142.

tijelo u zemlju. Krisamis nije imao osjetljivost Antigone, te se nije obazirao na svoj san, ali ga je stiglo prokletstvo zbog nepravde koju je učinio mrtvom biću: ostao je bez potomaka, te mu je tako rod izumro. Enhelis ili jegulja je ono biće koje se ukazuje i nestaje, ima dakle značaj priviđenja¹⁴⁶, te se zato uzimlje kao simbol pokojnika, upravo kao i zmija, koja je kod starih naroda pojam smrti. Uzme li se u obzir Aristotelov podatak o jeguljama za koje on veli¹⁴⁷ da ne ugibaju kao ribe, da bi im mrtvo tijelo plivalo na površini, nego da umiru i padaju na dno, razumljivo je što se kod starih razvilo vjerovanje da jegulje imaju dušu, te da traže posmrtnu počasti. Aristotelov podatak odgovara stvarnosti, jer se jegulje zavlache u mulj i ondje često ugibaju¹⁴⁸.

Osvetoljubivost zmijske i jegulje dobiva smisao Erinije, koju Eshil¹⁴⁹ pozna još pod imenom δράκαινα, a taj se izraz približava pojmu zmaja -δράκων- u kojega je Kadmo bio pretvoren. Ako se sjetimo da su zmijske s otoka Othronos otjerale Elefenora¹⁵⁰, vidimo da je on sudbinski srodan Kadmu, a ne samo etnički, jer obojica trpe kaznu od osvetničkog zmijskog elementa. U odnosu na Enhelejce treba dodati još Lukanovo tumačenje, po kojem se zmajevi zovu encheleae — u originalu: encheleae enim dracones dicuntur a Graecis¹⁵¹ — a to dovoljno jasno govori da je veza između Kadma i Enhelejaca postojala po srodnosti bića u liku jednoga i u imenu drugih. Time bi se mogao i definitivno odrediti Kadmov karakter, ali mu ostali podaci daju i drugi smisao, kako će se vidjeti tokom razmatranja.

Za Grke historijskog vremena još su uvijek Enhelejci i svi ostali Iliri stanovnici neke nedostižne Nedođije, zemlje s onu stranu groba, kao i u primjeru Korkire-Sherije i Gerionove Eritije. Kadmo i Harmonija odilaze k Enhelejcima potkraj života da se više nikad ne vrate. Stvarnost je ipak teško demantirala grčko vjerovanje u transcendentni smisao njihovih susjeda, jer su oni vrlo realistično i nedvosmisleno provalili u Delfe, te opljačkali zlato iz svetišta¹⁵². To je Grcima bila prilika za otrežnjenje, da počnu voditi računa o stvarnom značenju svojih susjeda na sjeverozapadu. Historijska ih je stvarnost međusobno udaljila još od trojanskog rata. Tada su gotovo svi stanovnici oko Pinda bili saveznici Trojanaca, a isto tako

¹⁴⁶ Wilamowitz—Moellendorff, o. c. I 316; C. Robert, Bild u. Lied 252 veli da vjerovanje u život pokojnika u liku zmijske, potječe od pjesnika Stesihora.

¹⁴⁷ Aristot. h. a. 8 ἀποθανοῦσαι δὲ αἱ ἐγγέλεις οὐκ ἐπιπολάζουσιν, οὐδὲ φέρονται ἕνω, ὥσπερ οἱ πλεῖστον τῶν ἰχθύων.

¹⁴⁸ Usmeni podatak dra Stjepana Čanađije, direktora Zoološkog muzeja u Zagrebu.

¹⁴⁹ Aeschyl. Eum. 128; Wilamowitz—Moellendorff, o. c. I 150; Koliko je kult zmajskog bračnog para bio raširen kod Ilira, vidi se po natpisu iz Skopja IOVI ET IUNONI ET DRACCONI ET DRACCENAE ET ALEXAN-

DRO (IOA VI Beibl. 38 = Ephem. ep. III p. 331 nr. 493). Ovaj je primjer Wilamowitz—Moellendorff, Der Glaube der Hell. II 513 n. 1, sasvim razlučio od kulta Aleksandra Paf-lagonca i kršćanske sekte ofita, zalažući se za njegovo iskonsko ilirsko tumačenje. Wilamowitz l. l. navodi u potkrepu svog mišljenja rimski vojnički natpis iz Prilepa s prikazom dedikanta i imenom DRACO.

¹⁵⁰ V. bilj. 19.

¹⁵¹ Lucan. 3, 189 (prev.) ENCHELOE se zovu zmajevi kod Grka.

¹⁵² V. bilj. 121, 122.

i na potezu Via Egnatia. U Homerovoj Doloniji¹⁵³ spominju se na strani Trojanaca izričito Kari, Lelezi, Kaukonci, Likijci, Misijci i Frigijci. Sasvim sličan katalog naroda spominje Herodot¹⁵⁴ za vrijeme perzijskih ratova, na strani Perzijanaca: Tračani, Peonci, Eordejci, Botiejci, Halkidani, Brigi, Pierijci, Makedonci, Perebi, Aniani, Dolopi, Magneti i Ahejci. Ove su se skupine naroda našle između Grka i Ilira, a to je bila jaka barijera, te je Grci nisu probijali. Zato im je bio tako nedostiziv i fantastičan taj blizi dio svijeta, te je gotovo jednak pojmu zagrobnog života.

Svoje najstarije spoznaje o tom svijetu crpi su iz priča, koje nisu bile njihove nego karske¹⁵⁵, a stekli su ih posredstvom Halkidana¹⁵⁶. Tamo nikada nije bio Heraklo¹⁵⁷, nego Karanin Kadmo. U njegovoj ličnosti treba tražiti smisao veza između prastarih mediteranskih naroda, naročito Karana i Ilira. Kadmovo ime znači u kretskom jeziku *n a o r u ž a n j e*, kako svjedoči Hesihije¹⁵⁸ i to baca tračak svijetla u odnosu na Enhelejce. Kad se Enhelejcima oduzme smisao transcendentálnih bića, ostaje im značenje vrlo naoružanih ljudi. Za njih je naročito karakteristično oružje *k o p l j e*, kao što izričito veli Aristotel¹⁵⁹, a to i Euripid ima na umu kad govori o Kadmovu pohodu »uz pratnju kopalja¹⁶⁰, što se odnosi na vojsku Enhelejaca. U grčkom *k o p l j e* ima nekoliko imena¹⁶¹, jedno je od njih *e n h o s* ἔγχος, te se može dovesti u vezu s Kadmom. Hesihije¹⁶² veli da se Kadmova kći *S e m e l a* zvala još jednim imenom: *E n h o* Ἐγχώ. Ove bi činjenice mogle bolje protumačiti etimologiju enhelejskog imena, kojemu više pristaje podrijetlo od koplja, nego od jegulje, te bi ono značilo »narod kopljanika«. Kadmo bi prema kretskim tradicijama bio onaj junak koji je odnio Enhelejcima naoružanje, što određuje značenje i samom njegovu imenu, te nije čudo što i njegova kći dobiva ime hoplolatrijski, po oružju. Ima vijest koja govori za Grke da su još u »tebanskim vremenima« naučili upotrebu oružja, tada kad su »barbari« naučili upotrebljavati samo koplje¹⁶³. Ti su barbari svakako Iliri prema spomenutoj Aristotelovoj vijesti¹⁶⁴, te se ne bi moglo prihvatiti mišljenje da su Tesalci¹⁶⁵ izumitelji koplja, kako o njima govori jedan podatak. Odnos je mogao biti samo u obratnom smislu, jer su Iliri poznati kao tvorcí oružja, ne samo kopalja nego mačeva i štitova. Plutarh¹⁶⁶ spominje specijalan »ilirski mač«, kojim je krvnik odrubio glavu kralju Piru, a za štit veli *K l e m e n t A l e k s a n d r i j s k i*¹⁶⁷ da je izum Ilira. Posebno se u prilog ovih tvrdnja može navesti arheološko bogatstvo nalaza ilirskog oružja, naročito u glasinačkim nekropolama.

Opći bi zaključak bio da je Kadmo živio u svijesti Ilira, samo što nema od njih direktno podataka o tom, nego iz druge ruke, iz grčkih vijesti. Upoznali su ga u vrlo stara »tebanska vremena«, što bi se modernom terminologijom reklo: u vrijeme egejske civilizacije. Veze starih mediteranskih naroda, naročito Kara i Lelega

¹⁵³ Homer K 428 πρὸς μὲν ἄλλος Κάρες καὶ Παιόνες ἀγκυλότοξοι καὶ Ἀλέγες καὶ Καύκωνες δῖοι τε Πελασγοί, πρὸς Θύμβρης δ' ἔλαχον Λύκιοι Μυσοὶ τ' ἀγέρωχοι 431 καὶ Φρύγες ἰππέμαχοι καὶ Μήονες ἰπποκορυσταί. 434 Θρήκες οἷδ' ἀπάνευθε νεήλυδες, ἔσχατοι ἄλλων.

¹⁵⁴ Herodot. VII 185.

¹⁵⁵ Misli se na priče o Kadmu, koji je bio karskog podrijetla.

¹⁵⁶ V. bilj. 70; cf. Wilamowitz—Moellendorff, Hom. Unt. 188, 29.

¹⁵⁷ Wilamowitz—Moellendorff, Euripides Herakles I 24, 46.

— u Haoniji i Pelazga¹⁶⁸ — bile su vrlo intenzivne, te je iz njihove sredine došao osnivač dinastije kod Ilira, kao što se vidi po imenu Agrona. Uzeto je ime Kadma, da bi se kraljevskoj instituciji digao ugled i naglasila starina. Premalo su poznati izvori za koje je znao Euripid¹⁶⁹, a samo se fragmentarno može nazreti kod Higina¹⁷⁰ podatak po kojemu je Agava ubila muža Likotersa, kralja u Iliriji, da njegovo kraljevstvo može predati svome ocu Kadmu. Likoterso, »vučji žar« na grčki je prevedeno ime, ali se ne zna da li iz karskog ili ilirskog izvora. Da je više teksta sačuvano, znalo bi se, kako se odvijalo uvođenje kraljevske institucije kod Ilira.

Moguće je ipak da je Kadmo uživao božansku čast u vrlo staro vrijeme. Grčke ga vijesti sasvim izričito identificiraju sa zmajem¹⁷¹, koji je opće i dobro poznato božanstvo Ilira. Međutim, bog u liku zmaja koji vodi vojsku više ima značenje ratnog boga nego boga zagrobnog života. Zato je istini najbliži zaključak da je Kadmovo štovanje samo tipičan primjer hoplolatrije, tj. direktno u simbolu oružja i to koplja, priznat je štovan kao bog, kako se prema spomenutom podatku iz Hesihija može suditi¹⁷². Koplje ili enhos dalo je ime Kadmoj kćeri Enho jednako kao i narodu koji je koplje štovao, pa su ih po tome njihovi susjedi tuđeg podrijetla nazvali u svom jeziku Enhelejci. Sasvim je razumljivo da je to ime identično s pojmom Ilira općenito, te Lukan¹⁷³ svjedoči da su se Iliri zvali starinskim imenom Enhelejci — nomine prisco Encheliae — te se Kadmov kult nastavljao pod njihovim imenom. Direktno pod imenom Enhelejaca došao je sve do Budve, a razlog je tome njihovo seljenje, koje je doprlo visoko na sjever¹⁷⁴. Iz primjera u Euripidovim Bakhamama može se zaključiti da su Kadmo i Harmonija bili shvaćeni kod Enhelejaca kao epifanija njihovih bogova.

Kretskoj interpretaciji Kadmove imena prema Hesihiju može se staviti o bok primjer iz Etym. M.¹⁷⁵ koji navodi Homerovo shvaćanje oružja, a po kojem koplje i štit znači isto, obuhvaćeno imenom Kadmos. Po tom oba primjera pripa-

¹⁶⁸ Hesych. Κάδμος. δόρυ. λόφος. άσπίς. Κρήτες

¹⁶⁹ Aristot. Poetic. 26,14 "Ίσως δέ ού βέλτιον μέν, άλλ' ούτως είχεν, οίον τά περι τών όπλων, „έγγχεα" δέ σφιν όρθ' έπί σαυρωτήρος." ούτω γάρ τόν ένόμιζον ώσπερ και νύν Ίλλυριοί.

¹⁷⁰ Eurip. Bakch. 1359 άξω έπί βωμούς και τάφους Έλληνημούς,

ήγούμενος λόγγχαισιν.

¹⁷¹ V. in lexicis.

¹⁷² Hesych. Έγγχώ. Σεμέλη.

¹⁷³ Schol. Eurip. Phoen. 138 -- οί γάρ Αιτωλοί πάντες και όπλοις όπλίζουσιν ώς Έλληνες, άκοντίζουσιν δέ ώς βάρβαροι. Ίσως γάρ τότε έν τοίς Θηβαϊκοίς χρόνοις οί μέν Έλληνες όπλοις έκέχρηγντο, οί δέ βάρβαροι άκοντίζειν ήπίσταντο. ύστερον δέ και τόν άκοντίζειν μεμαθήκασιν Έλληνες.

¹⁷⁴ V. bilj. 159.

¹⁷⁵ Schol. Eurip. Hipp. 221 Θεσσαλών όρπακ': Θεσσαλών γάρ εβρημα τόν δόρυ.

¹⁶⁶ Plutarch Pyrrh. 34,5 . . . μάχαιραν Ίλλυρικήν ώς τήν κεφαλήν άποτεμοϋντος ένέβλεψε δεινόν.

¹⁶⁷ Clem. Alex. Strom. I 16,74 b όμοίως δέ και Ίλλυριοί τήν καλουμένην πάρμην έξεϋρον.

¹⁶⁸ Alex. Ephes. Πελασγίδα Χαονίην ap. Steph. Byz. s. v. Χαονία.

¹⁶⁹ V. bilj. 121.

¹⁷⁰ Hyg. fab. 240 p. 134 Agaue Lycothersen in Illyria occidit, ut regnum Cadmo patri daret.

¹⁷¹ V. bilj. 121.

¹⁷² V. bilj. 158.

¹⁷³ Lucan. 3, 189 nomine prisco Encheliae versi testantes funera Cadmi.

¹⁷⁴ V. bilj. 126.

¹⁷⁵ Etym. M. p. 313,1 Ίστέον ότι έγγχος και ξίφος και δόρυ τόν αυτό οίδεν Όμηρος.

daju idejno i vremenski istom krugu, a nije teško pogoditi da je to sfera egejske civilizacije, kako se vidi po spomenutom kretskom imenu. Zato nije pretjeran zaključak da su Iliri imali direktne veze s ovom civilizacijom, od koje je ostao trag u kultu Kadma.

Mimo političkog i religioznog značenja Kadmove uloge kod Ilira, postoje i ekonomski motivi njegova dolaska u njihovu sredinu. Plinije¹⁷⁶ povezuje uz Kadmove ime zlatne rudnike i talionice zlata u tračkoj gori P a n g e j. Ovu goru Stefan iz Bizanta¹⁷⁷ smještava u Iliriju, a njegova neobaviještenost nastaje vjerojatno pod sugestijom puta u Iliriju, koji nije daleko od Pangeja; put o kojemu je riječ jest poznata Via Egnatia. Stefan je uz ime Ilirije¹⁷⁸ asociirao Kadmove sina Ilirija, te ih obojicu na tom mjestu i spominje, a ta ga je misao dovela do priče o nejakom Iliriju, gdje se izričito spominje Kadmov put uz makedonsku granicu do Ilirika. Već je Polibije¹⁷⁹ rekao kod Strabona da granicu između Ilirije i Makedonije predstavlja Via Egnatia, te je i Kadmo tim putem došao k Ilirima.

Stefan je time i ne misleći istakao od kolikog je značenja bila Via Egnatia za povezivanje zlatnih nalazišta u Trakiji i u Maloj Aziji. Kod Strabona¹⁸⁰ se poimence spominju najpoznatiji zlatni rudnici, a to su: na brdu Sipilu u Frigiji, kod Astira oko Abida na Helespontu, u Makedoniji oko Bermija, te lidijski zlatni rudnici između Atarneja i Pergama. Strabom je uzeo ove podatke iz djela Kalistena i Demetrija Skepsija, koji su rodom iz tih krajeva, te su dobro upućeni u prilike. On je imena spomenutih zlatnih nalazišta povezao s imenima junaka začetnika, tako Sipil uz Tantalala i Pelopa, Pangej uz Kadma, kao i Plinije,¹⁸¹ uz Abid Prijama, uz Bermij Midu, a uz lidijske rudnike Giga, Kreza i Alijata. Kad se sve ove tačke povežu u jednu liniju, dobiva se produžetak ceste Via Egnatia sve do središta Male Azije. Etnički elemenat koji tu dominira pored Tračana jesu Karani, što se vidi po Kadmovu imenu, te bi se moglo zaključiti da su oni organizatori eksploatacije zlatnih rudnika.

Egnatijskom cestom došli su Kari na zapad do Ilira i kod njih našli rudnike srebra, od kojih je naročito bio na glasu D a m a s t i o n¹⁸², te ga spominje i Strabon; taj je grad još poznatiji po autonomnim izdanjima svojih novaca. Vidi se da je bio dovoljno bogat, dok je mogao takav pothvat organizirati. Kod Ilira su i pojedini kraljevi kovali svoj novac, pored gradova i plemena, kao što su bili

¹⁷⁶ Plin. n. h. VII 197 auri metalla et flaturam invenit Cadmus Phoenix ad Pangaeum montem; cf. Strab. VII 280 και αυτό δὲ τὸ Παγγαῖον ὄρος χρυσεῖα καὶ ἀργυρεῖα ἔχει μέταλλα καὶ ἡ πέραν καὶ ἡ ἐντὸς τοῦ Στρυμόνος ποταμοῦ μέχρι Παιονίας, φασὶ δὲ καὶ τοὺς τὴν Παιονίαν γῆν ἀροῦντας εὐρίσκειν χρυσοῦ τινὰ μόρια.

¹⁷⁷ Steph. Byz. s. v. Ἰλλυρία χώρα πλησίον τοῦ Παγγαίου, ἀπὸ Ἰλλυρίου τοῦ Κάδμου.

¹⁷⁸ V. bilj. 177.

¹⁷⁹ Polyb. ap. Strab. VII 268 ἡ μὲν οὖν πᾶσα Ἐγνατία καλεῖται, --- ὄρους Ἰλλυρικοῦ, διὰ Λυχνίδου πτόλεως καὶ Ξυλωνος, τόπου ὀρίζοντος ἐν τῇ ὁδῷ τὴν τε Ἰλλυρίδα καὶ τὴν Μακεδονίαν.

¹⁸⁰ Strab. XIV 580 ὡς ὁ μὲν Ταντάλου πλοῦτος καὶ τῶν Πελοπιδῶν ἀπὸ τῶν περὶ Φρυγίαν καὶ Σίπυλον μετάλλων ἐγένετο. ὁ δὲ Κάδμος [ἐκ τῶν] περὶ Θράκη καὶ τὸ Παγγαῖον ὄρος. ὁ δὲ Πριάμου ἐκ τῶν ἐν Ἀστύροις περὶ Ἄβυδον χρυσείων, ὧν καὶ νῦν ἐτι μικρὰ λείπεται πολλὴ δ' ἡ ἐκβολὴ καὶ τὰ ὀρύγματα σημεῖα τῆς πάλαι μεταλλείας. ὁ δὲ Μίδου ἐκ τῶν περὶ τὸ Βέρμιον ὄρος. ὁ δὲ Γύγου καὶ Ἀλυάττου καὶ Κροίσου ἀπὸ τῶν ἐν Λυδίᾳ τῆς μεταξὺ Ἀταρνέως τε καὶ Περγάμου πολίχνη ἐρήμη, ἐκμεταλλευμένα ἔχουσα τὰ χωρία.

¹⁸¹ V. bilj. 176.

¹⁸² Strab. VII 271 πλησίον δὲ που καὶ τὰ ἀργυρεῖα τὰ ἐν Δαμαστίῳ ...

Amantini¹⁸³. Moglo bi se vrlo pouzdano reći da su Kari uveli kod Ilira kraljevsku instituciju samo zbog eksploatacije rudnika, nad kojom su ovako lakše provodili kontrolu. Budući da priča povezuje kraljeve uz Enhelejce, najstarije ilirsko pleme, to bi organizacija kraljevske vlasti zaista mogla biti rano provedena, tako rano da se za pojam starine uzelo Kadmovo ime radi isticanja ugleda i starine ovoga tipa vlasti. Imena ilirskih kraljeva iz historijskog vremena ne bi prema tome značila početke kraljevske vlasti, koja je nastala pod utjecajima iz Makedonije i Epira.

Sudeći po imenu kralja Agrona, karske su tradicije živjele kod Ilira i u historijsko vrijeme, bar što se tiče izbora imena, jer je Agron bio po rodu Ilir. Slično se upotrebljavalo i ime *Batona*¹⁸⁴, kojega Stefan iz Bizanta spominje kao kočijaša *Amfiaraja*. Ovo karsko ime, koje se tako često javlja kod Ilira, potječe iz kruga agrivsko-tebanskih priča. Nije isključeno da je ono došlo u upotrebu kod Ilira zbog ideje kola s konjskom zapregom. Upotreba kola s volovskom zapregom, što je poznato kao starija praksa, već je spomenuta u Filonovu primjeru o Budvi. Kola su u oba slučaja karska tekovina, jer se idejno vežu uz Tebu, grad Kadma i *Amfiaraja*, obojice kraljeva, te bi ova pojava kod Ilira mogla biti rezultat uvođenja kraljevske institucije.

¹⁸³ Gardner BMC Thessaly to Aetolia passim.

¹⁸⁴ Steph. Byz. s. v. "Αρπυια.

ETIMOLOGIJE KARSKOG PODRIJETLA U ODNOSU NA KRALJEVSKA I KNEŽEVSKA IMENA: a) Βαρδύλλης, kralj Taulantijaca (Plut. Pyrrh. 9, Diod. 16, 4) koga Cicero po Teopompu (FHG I p. 284, 35) zove razbojnikom i vlasnikom silnoga blaga, bio je najprije siromašan ugljenar (Liban. contra Sever. 52 τὸν ἀνθρακία Βάρδουλι δὲν προσεκύουον Ἰλλυριοί prev. ugljenara Bardilisa kome se klanjaju Iliri), te mu ime po podrijetlu nije kraljevsko. Karska etimologija je iz područja Egnatijske ceste, jer u Apuliji ima pleme Barduli (Krahe o. c. 109). Ostale su srodnosti u primjerima Βαργύλια (Pol. 16, 24), Βάργασα (Strab. XIV 560, Ptolem 5, 2, 19), poznata imena gradova u Kariji. Zamjena glasova d/g u osnovi načinjena je po analogiji imena Πήδασος (grad u Kariji) u području Stratonikeje, prema Stefanu Biz., a i Herodot VI 20 spominje Κάρρας Πηδασιέες), te Πήγασος (fabulozni krilati konj Plat. Phaedr. 2291).

b) Βάτων ὁ Ἀμφιαράου ἡνίοχος (Steph. Byz. s. v. "Αρπυια citirajući kao izvor Polibija). Amfiaraj ulazi u tebanske tradicije zato što je imao proročište u Tebi, gdje se proricalo po snima (Her. VIII 134). Ime se može protumačiti prema riječi Βάττος što u kirenejskom jeziku koji je srodan s karskim, znači

»kralj« (Her. IV 159). U ilirskom se ovo ime susreće vrlo često. Cf. Mayer o. c. I 80.

c) CARAVANTIUS, polubrat kralja Gentija (Liv. 44, 30, 9). U latiniziranom obliku može se nazreti osnova *κάρβαν*, što prema Hesych. znači »barbarin« (prema primjeru *κάρβανοι* = *βάρβαροι*), dok Et. M. ovu riječ tumači kao pojam karske galarne (*Καρὸς βοήν ἔχων*), a ostali su primjeri kod Hesihija: *καρβανίζειν* = *βαρβαρίζειν* zatim *καρβίνοι* = *βαρβαρικάί*, čime se spomenuti smisao samo potvrđuje. Kod Steph. Byz. *κάρβας* znači »istočni vjetar«, čime uvjerljivo tumači ime poluotoka i grada na Kipru *Καρπασία* > *Καρβασία* koji se nalaze u istočnom dijelu Sredozemnog mora. Isti smisao dobiva ime otoka i grada *Κάρπαθος* (Hymn. Apoll. 43), u istom području, jer svima njima daje ime njihov položaj na istoku. Tako bi se i ime Karpata moglo protumačiti po smještaju, kao najistočnijega gorja u Evropi, iako Ptolem. III 5, 1. 7, 1. pozna oblik ὁ Καρπάτης, dok je kod Marc. Heracl. II 38 τὸ Κάρπαθον ὄρος i prema tome bliži obliku imena spomenutog otoka.

d) Γένθιος - Γέντιος ilirski kralj (lat. Mayer o. c. I 148, II 50). Primjeri kod Hesych. bez navođenja etnika: *γέντα* = *σπλάγγνα* (utroba), *γέντινοι* = *οἰκεῖοι* (kućni), mogu se obuhvatiti zajedničkim izrazom »iznutra«, čime se može tumačiti i Gentijevo ime.

Navedeni primjeri govore u prilog civilizatorske uloge kraljevstva kod Ilira, ali se ne može prosuditi, koliko je to bilo od koristi narodu, a koliko kraljevima. Opća je pojava bila u kraju oko Keraunijskoga gorja da su ljudi politički bili organizirani u rodovskom sistemu *κατὰ συγγένειαν*, a živjelo se na selu *κωμηδόν*. Ondje je ovaj način života karakterističan za ilirska, grčka i karsko-lelegička plemena. Razlikuju se međusobno samo time da li imaju ili nemaju kraljevsku vlast. Tukidid¹⁸⁵ veli za Haonce da su bili bez kraljeva i pridaje tome njihovu krajnju surovost, iako obje pojave ne stavlja u uzročnu vezu. Slično postupa i Skilaks¹⁸⁶, te se ne zna da li ova dva pisca žele svojim oznakama istaknuti razliku u stepenu civilizacije.

Za plemena koja žive na selima u rodovskom sistemu, a glavno im je zanimanje stočarstvo, najdragocjenija je ruda sol i po tom bi se dala mjeriti snaga njihove ekonomske i političke moći. Za stanovnike otoka dolazila je u obzir morska sol, te oni zato ne vjeruju da kopnjeni ljudi poznaju ovaj začim u jelu. U najstarijim dijelovima Odiseje¹⁸⁷ proriče Tirezija Odiseju da će nakon povratka kući otići i do onih ljudi, »koji ne znaju mora niti solju začimju jela«. U interpretaciji toga teksta nastala je zamjena pojmova: riječ »kopno« grč. *επειρος* shvaćena je kao zemlja Epir, te je Stefan iz Bizanta¹⁸⁸ stvorio zaključak, da ljudi u Epiru ne znaju mora niti upotrebljavaju soli. Ovo je samo dokaz, koliko su stanovnici kopna, otoka i obala bili međusobno daleko.

Epirska je Haonija bila poznata zbog soli, iako Aristotel¹⁸⁹ i Plinije¹⁹⁰ tvrde da nije bila baš najbolje kvalitete. Bila je bez lijepe boje i nedovoljno slana, ali je za uzgoj stoke bila upotrebljiva. Aristotel¹⁹¹ veli da se mogla njome hraniti stoka mjesto morske ribe, što znači da je slana morska riba služila kao hrana ili — još je vjerojatnije — bila je začim hrani, kao i sol sama. Upotreba ribe kao govede hrane mogla bi protumačiti naziv *Λαρινοί βόες*, što Suida¹⁹² tumači prema imenu govedara *Larina* (*Λαρίνος*), koji je goveda ukrao Heraklu, kad ih je ovaj oteo od Geriona. Izvor Suide za ovu verziju bio je Liko iz Regija (*Λύκος ὁ Ῥηγίνος*), ali on istodobno navodi Proksena, koji veli da je sam Heraklo goveda odveo Zeusu i Dodonu. U trećoj verziji Suida navodi Apolodora, prema kojemu larinska goveda znače »dobro uhranjena goveda«, a slično tumačenje nalazi se i kod Ateneja¹⁹³. Iz navedenih je primjera jasno da se atributom »larinska« želi istak-

¹⁸⁵ Thukid. II 80 --- βάρβαροι δὲ Χάονες --- ἀβασιλευτοί ---

¹⁸⁶ Skylax 28 οἰκοῦσι δὲ κατὰ κώμας οἱ Χάονες

¹⁸⁷ Homer λ 122—125.

¹⁸⁸ Steph. Byz. s. v. Βούνειμα πόλις Ἡπείρου. -- κτίσμα Ὀδυσσεύος, ἣν ἔκτισε πλησίον Τραμπίας, λαβὼν χρησμὸν ἐλθεῖν πρὸς ἄνδρας οἱ οὐκ ἴσασσι θάλασσαν. βούν οὖν θύσας ἔκτισε.

¹⁸⁹ Aristot. Meteor. II 3,42 Εἰσι δὲ τὴν δύναμιν ἀσθενέστεροι τῶν ἄλλων καὶ πλείους ἡδύνουσιν ἐμβληθέντες, καὶ τὴν χροῖαν οὐχ ὁμοίως λευκοί.

¹⁹⁰ Plin. 31, 82 in Chaonia excocunt aquam e fonte refrigerandoque salem faciunt inertem nec candidum.

¹⁹¹ Aristot. I. c. 41 nastavlja u duhu tradicije o govedima iz Eritije (v. bilj. 91), koja je Heraklo oteo Gerionu:

εἴλοντό γὰρ δὴ, ὡς οἱ ἐκεῖ μυθολογοῦσιν, ἐξουσίας δοθείσης ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους, ὅτε ἦλθεν ἄγων ἐκ τῆς Ἐρυθραίας βοῦς, ἀλλὰ ἀντὶ τῶν ἰχθύων, οἱ γίνονται αὐτοῖς ἐκ τῆς κρήνης.

¹⁹² Suid. s. v. Λαρινοί βόες, οἱ ἐν Ἡπείρῳ, ἀπὸ Λαρίνου βουκόλου, κλέψαντος τὰς Ἡρακλέους βοῦς, ὡς Λύκος ὁ Ῥηγίνος, ὅτε τὰς Γηυόου βοῦς ἤλαυνε. Πρόξενος δὲ αὐτὸν τὸν Ἡρακλέα ἀνεῖναι τινὰς τῶ Δωδωναίῳ Διὶ. Ἀπολλόδωρος δὲ αὐτὸς εὐτραφεῶς λαρινούς. λαρινεύειν γὰρ τὸ σιτεύειν.

¹⁹³ Athen. IX 376 b βόες λαρινεύονται.

nuti odlična kvaliteta govede pasmine, te su tumačenja uvjerljivo argumentirana. Ipak, svemu tome kao nadopuna može poslužiti etimologija od grčke riječi *λάρος* što znači galeb, tj. ptica koja se hrani ribama, da se razumije u čemu je tertium comparationis. Tako bi aluzija kod Aristotela na ribu, kao govedu hranu u Haoniji¹⁹⁴, mogla značiti puno razjašnjenje atributa *larinos*: to su goveda, koja poput galebova jedu ribe, pa im je ostao i nadimak po galebovima.

Kapacitet haonskih solana zacijelo nije mogao namiriti potrebe dok se morska riba uzimala za hranu goveda. Zato je teško vjerovati da bi ilirska plemena tražila u Haoniji soli; more se pak moglo samo sezonski iskorištavati jer je ljetna paša bila obično u gorama. Ovo se odnosi na uzgoj ovaca, dok bi teško bilo govoriti o govedarstvu na široj podlozi, za što su potrebne ravnice, kao uz rijeke Tiamis i Aaos. Vošovski zapreg, koji je prema Filonu dao ime Budvi¹⁹⁵, kao dokaz o uzgoju goveda u ovom području, tiče se karskih goveda za tegljenje, kakva spominje Plinije¹⁹⁶ u Maloj Aziji oko Mileta. To se može zaključiti prema načinu prikazivanja Kadmove vožnje u Iliriju, kako je poznato iz arheologije¹⁹⁷.

Ono što je Ilirima bilo dostupno, te što je ostalo uvijek u klasičnoj sferi ilirstva, jesu slani izvori u području Neretve kod Konjica¹⁹⁸ i solane u okolici Tuzle¹⁹⁹. Ilirima koji su u potrazi za solju znali doći do ovih nalazišta, nije bilo teško naći put do Save, Drave i Dunava, te osvojiti njihove doline kao nizinske pašnjake. Tako su sa sjeverne strane došli na dohvat tračkih plemena, kao što im je u slučaju Briga kod Epidamna²⁰⁰, to bilo moguće na jugu. U ovakvim su se okolnostima zbivale sezonske migracije, međusobna nerazumijevanja i sukobi, te kao posljedica svega, smjena stanovništva i definitivna preseljenja. Kroz gorovito i teško prohodno područje između mora i Save pokazivale su put pritoke iste rijeke, a tako isto i nagoniska sposobnost za orijentaciju, koju posjeduju životinje, naročito ovce, u odabiranju paše²⁰¹.

Područje slanin izvora u dolini Narona²⁰² (Neretve) i solana oko današnje Tuzle ulazilo je u interesnu sferu Autarijata²⁰³, »najvećeg i najodličnijeg ilirskog plemena«²⁰⁴, kako ga naziva Strabon. Zbog slanin izvora kod Narona vodili su neprestane borbe s Ardijejcima, što Aristotel²⁰⁵ i Strabon²⁰⁶ izričito spominju. Indi-

¹⁹⁴ V. bilj. 191 *ἄλας ἀντὶ τῶν ἰχθύων*.

¹⁹⁵ V. bilj. 126.

¹⁹⁶ Plin. VIII 197 Carici... excellentes in opere... ad laborem damnantur.

¹⁹⁷ Roscher Lex. Myth. II s. v. Kadmos 842 Fig. 4.

¹⁹⁸ Rücker A. Salzquellen in Bosnien und Hercegovina, WMBH I/1893, p. 336, spominje slane izvore s obje strane Neretve: 3 km od Konjica postoje slabi slani izvori; SIMIN-HAN je mnogo bogatije nalazište. Tamo su 1883. vršeni pokusi bušenjem, te se dobilo 24 kg soli na 1 hl. vode.

Lukas, Orographie von Bosnien und Hercegovina, WMBH VIII/1902, p. 326, spominje DONJESELO sjev. od Konjica, poznato zbog

soli u grudama i u vodi i to visoko u terci-jarnim masama; cf. Richter, Beiträge zur Landeskunde Bosniens u. Hercegovina, WMBH X/1907, p. 408.

¹⁹⁹ Thalloczy, WMBH I/1893, p. 333; Rücker I. 1. pozna u Tuzli slana vrela

²⁰⁰ V. bilj. 45.

²⁰¹ RE II R. Hbbd III s. v. Schaf 373 (Orth).

²⁰² Strab. VII 262.

²⁰³ Skylax 24 *Λίμνη δ' ἐστὶ τὸ εἶσω τοῦ ἐμπορίου μεγάλης, καὶ ἀνήκει ἡ λίμνη εἰς Αὐταριάτας, ἔθνος Ἰλλυρικόν*.

²⁰⁴ V. bilj. 202; cf. Appian. Illyr. 3.

²⁰⁵ Mirab. ausc. 138.

²⁰⁶ Strab. VII 263 *συνεχῶς ἐπολέμει περὶ ἄλων*.

rektno bi se dalo zaključiti da je neprijateljstva s tračkim Tribalima²⁰⁷, koji su nastavali donji tok Save, izazivao posjed solana, koje se i danas nalaze oko Tuzle. One su također mogle biti u međašnom području, kao i slani izvori kod Naron, te izazivati sukobe. Kad su Autarijati pobijedili Tribale i potisnuli ih daleko na istok, našli su se brzo u istom području Skordisci²⁰⁸, jako keltsko pleme, koje je pobijedilo Autarijate²⁰⁹. I ovi su ratovi mogli biti samo zbog soli, kao i u slučaju Tribala, a ova su nalazišta najbliža za panonska i tračka plemena, jer je poznato da je područje Tračana siromašno ovim važnim začinom²¹⁰.

Rijeku Naron pozna osim Skilaka²¹¹ još i Teopomp²¹², te obojica donose vijesti o trgovini, ne samo pri ušću nego i dublje uz tok rijeke, na kopnu. Prije ilirskih Ardijejaca žijeli su s jedne i druge strane rijeke Skilakovi Nesti²¹³ i Manijci²¹⁴, koji su po imenu Tračani. Vjerojatno su po primjeru Diomeda i Briga²¹⁵, i ilirskih Liburna²¹⁶ došli Egnatijom do Epidamna, a odatle sve do Naronu putujući većinom uz morsku obalu. Dokaz je tome i činjenica, što Apolonije s Roda²¹⁷ spominje Neste uz Keraunijsko gorje. Zacijelo je Apolonijev izvor znao prilike iz ranijeg vremena nego što ga zna Skilakov tekst. Svakako je zbog sadržaja svog epa o Argonautima, morao potražiti informacije o najstarijim prilikama uz jonsku i jadransku obalu.

Kao što Skilak govori o trgovini uz Naron, tako i Teopomp²¹⁸ zna o toj temi, pa spominje dopremu vina s grčkih otoka Tasa i Hija. Za dokaz navodi razbijene zemljane posude za vino, na dnu Naronu, jer su ovom rijekom grčki trgovci zalazili dublje u ilirsko kopno. Ovaj je put isto tako išao, kao kod Manijaca i Nesta, Egnatijom do Epidamna, a dalje morem ili kopnom uz morsku obalu. Teško je vjerovati da bi doprema vina s Tasa i Hija išla samo morskim putem, oko čitave Grčke ili kroz Istam, kad je Egnatia toliko skraćivala razmak od Egejskog do Jadranskog mora.

U takvim su prilikama Grci doznali za slane izvore na granici Autarijata i Ardijejaca. Spis koji se pripisuje Aristotelu²¹⁹, ubraja ove izvore među svjetska pri-

²⁰⁷ Strab. VII 264 καταστρεψάμενοι δὲ ποτε οἱ Αὐταριάται Τριβαλλοῦς ...

²⁰⁸ Appian. Ilyr. 3.

²⁰⁹ Strab. VII 264.

²¹⁰ RE II R I Bd 2095 rob se prodavao u Trakiji za malo soli, što se zvalo ἀλώνητον ἀνδράποδον i značilo je davanje u besćenje.

²¹¹ Skylax 23 --- πρὶν ἐπὶ τὸν Νάρωνα ποταμὸν παραπλευσάσαι πολλὴν χώραν ἀνήκει σφόδρα εἰς θάλασσαν.

id. 24 Ἀπὸ δὲ Νέστον ἐστὶν ὁ Νάρων ποταμός. Ono mjesto atribuirano prvotnom autoru Skilakova teksta M. SUIĆ, Istočna jadranska obala u Pseudo Skilakovu Periplusu (Extr. »Rad« 306, JAZU, p. 173; aprobiram Suićevo mišljenje, ali zbog kompleksnog pitanja autorstva Periplusa upozoravam na mišljenje prema kojemu bi EFOR mogao biti autor Periplusa,

a donosi ga Wilamowitz—Moellendorff, *Hom. Unt.* 172; zatim usmeni podatak, koji je Sieglin dao Philippu (RE IX 728 s. v. Japyges) da je Periplus napisan 382, ali da koristi predložak iz 473/2, koji je prerađen 350.

²¹² Strab. VII 263 καὶ ἄλλα δ' οὐ πιστὰ λέγει, τὸ τε συντερεῖσθαι τὰ πελάγη ἀπὸ τοῦ εὐρίσκεσθαι κέραμόν τε Χῖον καὶ Θάσιον ἐν τῷ Νάρωνι, καὶ τὸ ἄμφω κατοπτεῦσθαι τὰ πελάγη ἀπὸ τινος ὄρους, καὶ τῶν νήσων τῶν Λιβυρινίδων ...

²¹³ Skylax 23.

²¹⁴ Id. 24.

²¹⁵ V. bilj. 38, 44, 45, 81, 85.

²¹⁶ V. bilj. 45.

²¹⁷ Apollon. Rhod. IV 1212

μέλλον Ἀβάντων ὄρεα Νεσταίου τε καὶ Ὀρικῶν εἰσαφικέσθαι.

²¹⁸ V. bilj. 212.

²¹⁹ V. bilj. 205.

rodna čuda. To je iz vremena, kad su Ardijejci već pokorili Skilakove Manijce i Neste, te primali teške udarce od moćnih Autarijata. Aristotelov²²⁰ opis slanih izvora kod Narona glasi:

Prijevod:

ἐν Ἰλλυρικῷ δὲ τοῖς Ἀρδιαίοις καλουμένοις, παρὰ τὰ μεθόρια τῶν Αὐταριτῶν, κάκεινων φασὶν ὕρος εἶναι μέγα, τοῦτου δὲ πλησίον ἄγκος, ὅθεν ὕδωρ ἀναπηδᾷ, οὐ πᾶσαν ὥραν ἀλλὰ τοῦ ἡρος πολὺ τῷ πλήθει, ὃ λαμβάνοντες τὰς μὲν ἡμέρας ἐν τῷ στεγεῷ φιλάττουσι, τὰς δὲ νύκτας εἰς τὴν αἰθρίαν τιθέασαι, καὶ πέντε ἢ ἕξ ἡμέρας τοῦτο ποιησάντων αὐτῶν πῆγνυται τὸ ὕδωρ καὶ γίνεται κάλλιστον ἄλας, ὃ ἐνεκεν τῶν βοσκημάτων μάλιστα διατηροῦσιν· οὐ γὰρ εἰσάγονται πρὸς αὐτοὺς ἄλες διὰ τὸ κατοικεῖν πόρρω αὐτοὺς τῆς θαλάσσης καὶ εἶναι αὐτοὺς ἀμικτούς.

Kažu da ima velika gora u Iliriku kod Ardijejaca, blizu njihove granice s Autarijatima; u obližnjoj uvali izvire voda, ne čitavo vrijeme, nego samo u proljeće u svoj punini, gdje je ljudi grabe, te je danju čuvaju pod krovom, a noću stavljaju na otvoreno. Tako rade pet do šest dana, a onda se voda skrućuje i postaje od nje izvrsna sol, koja se čuva najviše zbog stoke. Oni ne uvoze soli, jer žive daleko od mora, te ne dolaze u dodir s drugima.

Istoj temi posvećuje i Strabon²²¹ prostora:

Prijevod:

Αὐταριᾶται μὲν οὖν τὸ μέγιστον καὶ ἄριστον τῶν Ἰλλυριῶν ἔθνος ὑπῆρξεν, ὃ πρότερον μὲν πρὸς Ἀρδιαίους συνεχῶς ἐπολέμει περὶ ἄλων, ἐν μεθορίαις πηγνυμένων ἐξ ὕδατος βέοντος ὑπὸ ἄγκει τινὶ τοῦ ἔαρος, ἀρυσσάμενοις γὰρ καὶ ἀποθεῖσιν ἡμέρας πέντε ἐξεπήγνυτο οἱ ἄλες. συνέκειτο δὲ παρὰ μέρος χρῆσθαι τῷ ἄλοπῃ γίφῃ, παραβαίνοντες δὲ τὰ συγκείμενα ἐπολέμουν. καταστρεψάμενοι δὲ ποτε οἱ Αὐταριαταὶ Τριβαλλοὺς ἀπὸ Ἀγριαίων μέχρι τοῦ Ἰστρου καθήκοντας ἡμερῶν πεντεκαίδεκα ὁδὸν ὑπῆρξαν καὶ τῶν ἄλλων Θρακῶν τε καὶ Ἰλλυριῶν, κατελύθησαν δ' ὑπὸ Σκορδίσκων πρότερον, ὕστερον δ' ὑπὸ Ῥωμαίων, οἱ καὶ τοὺς Σκορδίσκους αὐτοὺς καταπολέμησαν πολὺν χρόνον ἰσχύσαντας.

Autarijati su najveće i najodličnije ilirsko pleme, koje je prije bilo neprestano u ratu s Ardijejcima zbog soli, koja se na granici dobivala u krutom stanju od vode, što je tekla ispod neke uvale samo u proljeće. Kad se ona grabi i ostavi pet dana da stoji, skruti se sol. Po dogovoru naizmjenice bi se koristili solanom, a kad bi se prekršio sporazum, došlo bi do rata.

Oba se teksta podudaraju u opisu nalazišta, načinu dobivanja soli i u imenima korisnika, samo Aristotel ne spominje sukoba, a Strabon ih spominje. Aristotel ima primjedbu da je upotreba soli najviše zbog stoke, a Strabon toga nema. Na koncu Aristotelova teksta ističe se da oni — ne veli izričito, da li Ardijejci ili Autarijati ili jedni i drugi — žive daleko od mora, te ne uvoze soli jer nemaju veze s drugim ljudima. Po načinu bi se reklo da opis više odgovara Autarijatima, nego Ardijejcima, samo se onda sukobljuje sa stvarnosti: Ardijejci žive blizu mora, oni su čak »najodličnije pleme na moru, kao što su Autarijati na kopnu«²²² i to u

²²⁰ Mirab. ausc. 138.

²²¹ Strab. VII 263.

²²² Appian. Illyr. 3; cf. bilj. 198; cf. Richter WMBH X 409.

vremenu »prije nego što su Liburni postali od njih moćniji na moru«²²³, kako izričito govori o njima Apijan. Prema tome su Ardijejci lako mogli imati dodira sa stranim trgovcima i na moru i uz Naron na kopnu. Zato bi se Aristotelov podatak mogao prije odnositi na Autarijate, koji su živjeli na mnogo većem prostoru, te bi lako mogli imati u vlasti i druga nalazišta soli. Možda je o tom autor teksta nešto nejasno doznao, te zapamtio samo veliku udaljenost od mora, a onda sve informacije o solani spojio u jednu i vezao ih samo uz jedno mjesto. Ipak, indirektno bi se moglo zaključiti da se dio teksta pri kraju odnosi na solane blizu današnje Tuzle, gdje su Autarijati mogli dolaziti u sukob s Tribalima.

Za Autarijate veli Stefan iz Bizanta da su tesprotsko pleme²²⁴, čime bi granica Ilira bila još južnija nego u primjerima Enhelejaca i Amantina. Moderni autori nemaju povjerenja u ovaj podatak²²⁵, ali ne navode argumenata za svoj stav. Ipak, ne može se tako lako prijeći preko Stefanove tvrdnje, jer navodi tri izvora za potkrepu, Heraksa, Favorina i Eratostena. Autarijate nije teško zamisliti tako duboko na jugu, jer se srodne etimologije s njihovim imenom nalaze mnogo južnije nego što je njihov klasični prostor oko spomenutih slanih područja. Rijeka Tara sačuvala je do danas u kontinuitetu istu etimologiju kao i ime Autariatae²²⁶. Isto je s imenom poznatoga grada u Japigiji, T a r a s (Tarent)²²⁷, pa uzme li se u obzir da je osnova toga imena t a r a n t s izrazitim - n t -sufiksom, zalazimo već u sferu egejskih jezičnih karakteristika, gdje je spomenuti sufiks potpuno tipična pojava. Tesprotija leži još južnije nego Tarent i Tara, te se može shvatiti kao središte iz kojega su preseljenjem na sjever odnijeta spomenuta imena. Bilo je to u vrijeme dok su egejske tradicije bile još vrlo žive, te bi se moglo vjerovati da se dogodilo prije seobe Liburna s Kerkire na sjever²²⁸.

Većina migracija, koje su se dosad spomenule, odvijala se cestom i pravcem Egnatije, kako se vidi u primjeru Abanata, Briga, Nesta, pa i Liburna sudeći po Apijanovu izvoru²²⁹. Put Autarijata, kao kasnije i Enhelejaca,²³⁰ tekao je u vertikalnom smjeru, od juga na sjever. To bi bio onaj put koji spominje Filon i veže ga uz osnutak Budve »ilirski put« *ἡ ἐς Ἰλλυριούς ὁδός*²³¹. U slučaju Autarijata zacijelo je potražnja soli bila uzrok seljenja na sjever, jer su tim putem prošli kraj slanih nalazišta u Haoniji, kraj Naronu, pa visoko na sjever, uz granicu Tribala,²³² ispod Save. Tako bi se mogla zamisliti rekonstrukcija puta ostalih ilirskih plemena prema spomenutim vijestima starih pisaca i prema analogijama kretanja

²²³ Appian. *Illyr.* 3 Καὶ ναυτικοὶ μὲν ἐπὶ τοῖς Ἀρδιαίοις ἐγένοντο Λιβυροὶ, γένος ἕτερον Ἰλλυριῶν

²²⁴ Steph. Byz. *Αὐταριάται, ἔθνος Θεσπρωτικόν. Χάραξ ἐν ἐβδόμῃ χρονικῶν καὶ Φαβιωρῆνος ἐν παντοδαπαῖς καὶ Ἐρατοσθένους.*

²²⁵ Lenk RE II R 11 Hbbd 67: »Freilich sind die Namen der bei Steph. Byz. überlieferten thesprotischen Stämme anfechtbar. Für Ἀμόνται beruft er sich indess auf Aristoteles, für Αὐταριάται auf Eratosthenes.«

²²⁶ Tomaschek RE II 2593 s. v. Autariatai; ovo mišljenje još uvijek podržava H. KRAHE,

Beitr.zur illyrischen Wort- und Namenforschung 34. Der Stammesname AUTARIATAE (Idg. Forschungen LXV—1960 Heft 2 p. 118).

²²⁷ Schwyzer, *Griech. Gram.* I (München 1953²), p. 526.

²²⁸ V. bilj. 72, 73.

²²⁹ V. bilj. 45.

²³⁰ V. bilj. 126.

²³¹ V. bilj. 126.

²³² Strab. VII 264, 5, 17.

s juga na sjever. Nije isključeno da bi uz Autarijate, kao izrazito kopneni narod, mogao doći u obzir put kojemu su pokazivale smjer Tara i Drina, samo nema dovoljno istraženih podataka²³³.

Autarijati bi prema tome bili najstariji koje znamo na vertikali od Ambrakij-skog zatona do Save idući uz Taru i Drinu. Njihova kasna sudbina potvrđuje da su dobro znali put u tom smjeru na jug, jer im se pripisuju pljačke delfijskoga svetišta. Apijan²³⁴ veli da su Autarijati išli na Delfe zajedno s Keltima, te su zato navukli na se Apolonovo prokletstvo. Keltima to nije bio prvi dodir s ilirskim plemenima. Teopomp²³⁵ spominje Kelte sa sjeverne jadranske obale, koji su oko 380. pr. n. e. počeli navaljivati na Ardijejce, te su ih dosta oslabili. Put ih je mogao voditi od mora do izvora Save, a dalje njenim tokom sve do ušća Bosne, vjerojatno uz prešutan pristanak Autarijata, koji su Kelte pustili da obračunavaju s njihovim protivnicima Ardijejcima. Vrlo je vjerojatno da su Autarijati istovremeno imali obračunati s Tribalima, koji su bili u donjem toku Save ili kako Apijan²³⁶ veli »u susjedstvu Skordiska«, iako su Skordisci kasnija pojava od tih sukoba Autarijata i Tribala. Apijan veli za Tribale²³⁷ da su u tim krajevima bili na vrhuncu svoje moći, u vrijeme prije Filipa i Aleksandra, a to je prva polovica 4. v. pr. n. ere.

Nije poznato, kakav je bio konačan ishod sukoba Kelta i Ardijejaca, ali je činjenica da su Kelti išli s Autarijatima na Delfe. Strabon veli²³⁸ da su Autarijati ostali pobjednici nad Tribalima, a to je vremenski prije Filipa i Aleksandra. Tada su Autarijati bili još jaki, te su mogli poći u »svetogrdnu« pljačku s Keltima kao ravnopravni ortaci. Arijan²³⁹ opisujući mladenački Aleksandrov pohod na Tribale, spominje Autarijate kao kukavice, što nevjerojatno zvuči za »najveće i najodličnije ilirsko pleme«²⁴⁰ i pobjednike Tribala, ako ne bi došli u obzir neki izuzetni motivi da se ovo shvati. Nije moguće vjerovati da bi u kratkom razmaku između njihove pobjede nad Tribalima i Aleksandrova pohoda mogli tako naglo oslabiti. Jedino su u tom razmaku mogli poći s Keltima na Delfe, te su ih poslije toga mogle zadesiti teške elementarne katastrofe²⁴¹, koje pisci spominju kod njih. Oni su to mogli shvatiti samo kao prokletstvo Apolonovo, što ih je psihološki toliko deformiralo u vrijeme Aleksandrova pohoda da ih je Arijan prikazao kao kukavice.

Apijan ističe²⁴² da Iliri i Kelti nisu ni pored katastrofa, što su ih stizale kao »kazna božja«, prestajali da poduzimlju pljačkaške pohode grčkih svetišta. Ne zna se da li je time mislio i na Autarijate, ali je Skordiske, tračke Mede, i ilirske Dardance izričito spomenuo. Ova je tema prilika Apijanu da uzveliča ulogu Rimljana, kao branitelja delfijskog svetišta i njihove razloge da posegnu na ovu stranu Jadrana. U skraćenom je obliku Apijan sažeo, ali ujedno i pobrkao krupne posljedice delfijskog prokletstva oko Scipionova imena, kad mnogi ilirski domoroci »nisu htjeli biti saveznici svetogrdnika, nego su ih dragovoljno prepustili Scipionu, bez pomoći, pamteći što su svi ostali Iliri imali pretrpjeti zbog Autarijata«²⁴³. Međutim,

²³³ Rezervirano za nastavak ove studije.

²³⁴ Appian. Illyr. 5.

²³⁵ Theopomp. FHG I 41.

²³⁶ Appian. Ill. 4.

²³⁷ Id. ib.

²³⁸ Strab. VII 263, v. bilj. 221.

²³⁹ Arrian. anab. I 5, 1.

²⁴⁰ V. bilj. 221; Appian. Illyr. 3.

²⁴¹ Zippel. Die röm. Herrschaft in Illyrien bis auf Augustus, Leipzig, 1877, p. 40.

²⁴² Appian. Illyr. 5.

²⁴³ Id. ib.

iako je Apijan htio Rimu dati ulogu delfijskog osvjetnika, te tako opravdati njegove vojne pohode u ovaj dio svijeta, došao je u nepriliku, što je morao priznati da ni sa Scipionom nije sve bilo onako u redu kako bi tražio takav bogobožan program. Nije se usudio prešutjeti Scipionova grijeha da je dio »svetoga zlata podijelio Medima i Dardancima«²⁴⁴. Apijan rezignirano konstatira i pozivlje se na nekog italskog pisca, a da mu ne navodi imena, da su »zato u Rimu najviše, a naročito poslije Scipiona, buktali građanski ratovi, sve do vremena monarhije«²⁴⁵.

Čini se ipak da su Autarijati izveli više od jednoga pohoda na Delfe bez straha od prokletstva, kao i Kelti, čiji je vođa Breno²⁴⁶ pravio obješenjačke šale na račun bogobožnosti i rekao, da bogati bogovi treba da prikazuju darove ljudima. U takvim se prilikama pamtilo sve što god su neugodna doživjeli i tumačilo kao kazna božja. Najznačajnija posljedica neugodnih događaja »post hoc ergo propter hoc« bile su metanastaze Autarijata i Kelta Skordiska. Za Autarijate se spominje kao kazna — *ἱεροσυλία* — za svetogrđe, najezda žaba nakon gromova, pljuska i poplava, koje su se svuda nalazile, te ugibale i kužile zrak i zdence²⁴⁷. Prema praznovjernom tumačenju, to ih je prisililo da ostave svoju domovinu i da se presele daleko na istok. Zna se da su tom prilikom došli u sukob s peonskim kraljem Audoleontom²⁴⁸, koji je na to pozvao u pomoć makedonskog kralja Kasandra, te ih je uz njegovu pomoć pobijedio oko g. 310. Kasandar ih je naselio oko gore Orbela u današnjoj Pirinskoj Makedoniji, ali su oni pošli i dalje, u Skitiju sve do ušća Dunava. Tu im se izgubio trag²⁴⁹.

Sa Skordiscima, koji su pošli na Delfe pod općim imenom Kelta, dogodilo se slično kao s Autarijatima. Između njih je došlo do međusobnih sukoba, ali se ne zna kad je to bilo, možda iza obračunavanja Kelta s Ardijejcima. Strabon samo kratko bilježi da su Skordisci pobijedili i uništili Autarijate²⁵⁰, a da ne navodi prilika u kojima se to dogodilo. Na drugom mjestu²⁵¹ spominje Autarijate uz Dardance i tračke Bese, dok između Dardanaca i Ardijejaca spominje Dasarete, Hibriane i ostala plemena bez imena. Sve njih, tj. između Dardanaca i Ardijejaca, uništili su Skordisci, te zemlju opustošili u prostoru od više dana hoda²⁵².

Analizirajući ove Strabonove podatke vidimo da se u nekadašnjem prostoru Autarijata nalaze Dasareti, Hibriani i ostala manja plemena, koja su uništili Skordisci²⁵³. Istovremeno Strabon²⁵⁴ spominje Autarijate, pomaknute na istok za čitavu širinu njihova bivšeg prostora. Nije isključeno da su ih tu Skordisci uništili, jednako kao i one koje su našli na njihovom prijašnjem prostoru. To bi odgovaralo položaju u kojem su se Skordisci našli na povratku iz Delfa. Poznato je da su tamo svi pošli pod zajedničkim imenom Kelta, a kad su se vraćali, jedno pleme je zalu-

²⁴⁴ Id. ib.

²⁴⁵ Id. ib.

²⁴⁶ Justin. 24 Brenus... quasi terrena iam spolia sorderent, animum ad deorum immortalium templa convertit scurriliter iocatus, locupletes deos largiri hominibus oportere. Statim igitur Delphos vertit.

²⁴⁷ V. bilj. 241.

²⁴⁸ Zippel, o. c., p. 39.

²⁴⁹ Kiepert, o. c., § 307, 5 uvjerljivo navodi mogućnost identifikacije Autarijata s plemenom Saudarata, koje spominje poznati Protogenov natpis iz Olbije, iz g. 100. pr. n. ere.

²⁵⁰ V. bilj. 221.

²⁵¹ Strab. VII 264.

²⁵² Id. ib.

²⁵³ V. bilj. 251.

²⁵⁴ V. bilj. 251.

talo i zaustavilo se kod gore Skardos (Šar-planina)²⁵⁵, te po njoj uzeli ime Skordisci. Livije²⁵⁶ potpuno izričito spominje Skordiske u ovom području 179. pr. n. e., kad su Bastarni imali u planu da pregaze Dardance za račun Filipa V, te da nastave napredovanje prema Italiji i da je opustoše. Put je trebalo izvesti kroz zemlju Skordiska do Jadranskog mora i Italije, jer da drugoga puta nema kojim bi se vojska prebacila — per Scordiscos iter esse ad mare Adriaticum Italiamque; alia via traduci exercitum non posse²⁵⁷. Ovaj je plan propao zbog Filipove smrti, dok su Bastarni bili već u pokretu. Kasnije su se Skordisci uputili prema Dunavu i Savi, te zauzeli nekadašnji prostor Tribala. Tu su opet mogli naići na jedan dio Autarijata, jer Strabon veli²⁵⁸ da su Autarijati pobijedili Tribale i protjerali ih na istok. Takav su pothvat Skordisci mogli sprovesti, ako su već prije bili sposobni da na jugu unište tolike protivnike. U tom bi slučaju bio razumljiv Strabonov²⁵⁹ izraz da su Skordisci doveli Autarijate do katastrofe. Skordisci su definitivno ostali u ovim krajevima jer se nisu htjeli vratiti u svoju staru domovinu Galiju zbog straha od Apolonova prokletstva, kao što su i druga keltska plemena o sebi vjerovala iz osjećaja krivnje za pljačku Delfa.

Svi spomenuti događaji, kao Teopompovo²⁶⁰ spominjanje razbijenih zemljanih posuda u Naronu u kojima se dovozilo vino s Tasa i Hija, zatim »slani put« Autarijata iz Tesprotije²⁶¹, a naročito pljačkaški pohodi na Delfe, odvijaju se najviše uz Neretvu i Bosnu do Save, te bi to bio glavni od mogućih drugih putova. Možda će kasnija istraživanja na terenu utvrditi pouzdan smjer ovog puta, a od dosadašnjih arheoloških nalaza jedino stari novci daju uvid u njegov tok.

Od novaca su najčešći srebrni stateri autonomnih izdanja Apolonije i Dirahija, koji su bili u prometu sve do Dunava, pa čak i dalje na sjever, do Karpata. Vidi se da su oni bili plaćevno sredstvo onih Ilira koji nisu imali svojih vlastitih izdanja, a takvih je većina, naročito u Panoniji, pa Strabon²⁶² zato veli da Iliri ne kuju svog novca. Prema nalazištima novca Apolonije i Dirahija pokušao je Patsch²⁶³ rekonstruirati smjer njihova kolanja. Na priloženoj karti kod Patscha nalaze se ova mjesta: Konjic, Umoljani, Tasovčić, Ljubuški, Fojnica. U tim se mjestima našlo novca Apolonije. Nalaze novca Dirahija imaju: Debelo brdo kraj Sarajeva, Jasenica, Ljubuški, Mostar, Pale, Prozor, Vir i Zenica, a zajedničkih nalaza oba grada ima: Dobra voda, Donja Tuzla, Tremošnica kod Gradačca, Srebrnik kod Gradačca, Tolisa kod Brčkog i Boka kod Brčkog. Pravac kolanja nastavlja se i preko Save. Pojedinačnih i skupnih nalaza istih novaca bilo je i po nekoliko puta na istom mjestu. Kao nalazišta poznati su: Vinkovci, Sotin, Vukovar, Trpinja,

²⁵⁵ H. Krahe, Die Sprache d. Illyrier, I, Wiesbaden, 1955, p. 97, 61 s. v. Scordus; A. Mayer, Die Sprache d. alt. Illyrier, I, Wien, 1957, p. 311 s. v.

²⁵⁶ Liv. XL 57 (prev.) postoji put preko područja Skordiska prema Jadranskom moru i Italiji; drugim se putem vojska ne može prebaciti.

²⁵⁷ Id. ib. sqq.

²⁵⁸ V. bilj. 221.

²⁵⁹ Strab. I. c.

²⁶⁰ V. bilj. 212.

²⁶¹ »Slani put« u figurativnom govoru podrazumijeva pravac u vertikali, koji čine nalazišta soli u Haoniji, u Hercegovini i oko Tuzle.

²⁶² Strab. VII 262 (odnosi se na Dalmate prvenstveno, a zatim na ostale): τὸ δὲ μὴ χρῆσθαι νομισμασι πρὸς μὲν τοὺς ἐν τῇ παραλίᾳ Ἰθιον, πρὸς ἄλλους δὲ τῶν βαρβάρων πολλοὺς κοινόν.

²⁶³ Patsch WMBH VI 262.

Dalj, Sarvaš, Osijek, Podgajci Podravski, Gorjani, Privlaka, Otok, Cerna, Podgajci Posavski (dopis AMZ 21. XI. 1961), Golubinci, Mitrovica, Stara Pazova, Mihaljevci, Boljevci, Progar, Hrtkovci, Kupinovo, Jarak, Kukujevci, Zemun, Novi Banovci na Dunavu, Surduk, Stari i Novi Slankamen, Sisak.²⁶⁴ Budući da je tok rijeke bio glavni putokaz za ceste, to bi se rekonstrukcijom dala nazreti linija koja od ušća Bosne prelazi na tok današnje Berave sve do njena ušća u Bosut. Vjerojatnije je zamisliti Beravu kao nekadašnje inundaciono područje Save, u kojem su pojedine izohipse tvorile otoke, što i Plinije²⁶⁵, spominje uz Amantine u Panoniji pod imenom Metubarbis. Baš u Cerni²⁶⁶ kod ušća Berave u Bosut, ima takva uzvisina koja je mogla biti jedna od otoka, spomenutih kod Plinija pod nazivom amnicæ. Dalje linija vodi od Otoka i Privlake²⁶⁷, gdje je također nađeno »ilirskih« novaca Apolonije i Dirahija, a zatim do Vinkovaca i otuda do Trpinje i Vukovara²⁶⁸, ne razlikuje se mnogo od linije kombiniranog vodenog i kopnenog puta, kojim su kolali novci Apolonije i Dirahija.

Prije nego što se počne govoriti o uzrocima preseljenja Amantina, treba u pregledu o njima dati sliku od vremena kad ih susrećemo kao Ilire prema Skilakovu svjedočanstvu. U sjeni Apolonije, koja ih je pobijedila i o tome ostavila uspomenu u Olimpiji, a u susjedstvu epijskih kraljeva, Amantini su dvostruko bili pod grčkim kulturnim utjecajem: pod korintskim iz Apolonije i kopnenim kroz Dodonu zahvaljujući utjecaju Epirota. Posljednji je ostavio mnogo izrazitijeg traga. Kad su 314. svi ovi krajevi pali pod makedonsku vlast Kasandrovom zaslugom²⁶⁹, Amantini se ne spominju izričito, ali je prirodno da su imali istu sudbinu sa susjedima. Uspon kralja Pira mogao je na njih povoljno djelovati, čak se čini da su mu bili saveznici, a ne podložnici, jer je račune imala podmirivati Apolonija. Za vrijeme epijske republike bili su ekonomski dovoljno jaki i politički toliko samostalni da su kovali svoj vlastiti novac od 230—168. pr. n. e.²⁷⁰, a to je vrijeme, kad je Rim počeo ozbiljno presizati na ovu stranu Jadranskog i Jonskog mora. Uloga je Amantina toliko značajnija što su već od 229. njihovi susjedi: Apolonija, Epidamno, Atintani i Partini već bili prisiljeni da uđu u savez s Rimljanima²⁷¹, dok su oni još uvijek nesmetano mogli kovati svoj novac. Mimišla ih je i katastrofalna sudbina Epira 167, kad je rimski vojskovođa Emilije Paul dao nakon pobjede razoriti sedamdeset molotskih gradova, sto i pedeset tisuća stanovnika pobiti i prodati u ropstvo i zemlju teško opustošiti²⁷². Pad Epira pogodio ih je ipak indirektno, jer u opustošenoj zemlji nije više bilo paše za njihova stada. Zato uzmak Amantina uz Egnatijsku cestu može samo da se shvati kao potražnja novih pošnjaka. Ne može se reći kada se to zbilo, vjerojatno odmah iza pobjede Emilija Paula, jer je premalo podataka za to, jedini ih Plinije²⁷³ spominje u makedonskoj

²⁶⁴ Brunšmid, VHAD N. S. XII/1912 sep. p. 6; za Cernu: AMZ inv. 5984, 6515.

²⁶⁵ V. bilj. 5.

²⁶⁶ AMZ inv. 5984.

²⁶⁷ V. bilj. 264.

²⁶⁸ V. Geografska karta FNRJ, izd. Bohinec—Planina, Zagreb 1949.

²⁶⁹ RE X 232 (Stähelin).

²⁷⁰ V. bilj. 96.

²⁷¹ Mommsen RG I 552.

²⁷² Polyb. XXX 15 (= Strab. VII 268 τῶν Ἰλιρῶν ἑβδομήκοντα πόλεις ἀναστρέψαι Ἰλιρῶν; Liv. XLV 34 oppida circa septuaginta; Plin. n. h. IV 39; cf. Plut. Aemil. 29; Appian. Illyr. 9.

²⁷³ Plin. IV 35 ... Lyncestae, Othryonei et liberi Amantini atque Orestae.

pokrajini Orestis kao slobodne — *liberi Amantini*. Odonda grad Amantia i Amantini više nemaju nikakve međusobne veze, a ukoliko ih je bilo prije, to bi bila samo karsko-ilirska simbioza iz najstarijih vremena, u kojoj je grad odigrao eponimnu ulogu kod stanovnika u susjedstvu. Grad Amantia je sretno prošao u rimskim građanskim ratovima za Cezara i za Oktavijana²⁷⁴, iako je bio vrlo izložen, te se živavo održao do kasnog vremena antike.

Pred Amantinima u Orestidi sve se više širila pustoš. Na istoku prema Dardaniji Polibije²⁷⁵ spominje pustošenje Ilirika sve do Skarda (Šar-planine), čime su Makedonci otežali upade Dardanaca u svoju zemlju. Plinije²⁷⁶ spominje sličnu metodu kod Kasandra, koji je u ratu s Galima dao iskrčiti šume oko gore Hema (Balkana), iskopati jarke i podići opkope, te je ogoljeno zemljište samo od poplava zaštitio tim mjerama, a sve je ostalo služilo njegovoj strategiji. Istovremeno je područje Autarijata napušteno²⁷⁷, zbog spomenute elementarne katastrofe i Kasandrove pobjede nad njima, a svoj su udio u pustošenju dali i Skordisci. Strabon²⁷⁸ veli da su opustošili »sve do ilirskih, peonskih i tračkih gora«, te se kroz pustoš moglo ići nekoliko dana u prostoru. Epir je i dalje ostao pustoš, te Strabon²⁷⁹ govori da je u tim krajevima, tj. u Epiru i Iliriku, nekada sve bilo gusto naseljeno, a u njegovo vrijeme sve je opustjelo, te se živi samo na selima, dok je ostalo u ruševinama. Posebno za g. 27. pr. n. e. ističe²⁸⁰ da je definitivno moguće držati »Ilirik uz Epir kao potpuno smirenu zemlju, kojom je lako bilo vladati i bez oružja«.

Visoko na sjever od ovih krajeva uz Dunav i Tisu dogodila se sudbonosna promjena g. 58. pr. n. ere. Tada je keltsko pleme Boja u savezu sa suplemenjacima Tauriscima doživjelo na Tisi katastrofalan poraz od dačkoga kralja Burebiste²⁸¹. To ih je prisililo da se povuku daleko na zapad u Galiju, te su svu svoju zemlju na istoku, naročito u Panoniji uz Dunav, prepustili, osim nekoliko manjih enklava na zapadu, svojim susjedima za pašu²⁸². To je područje poznato pod geografskim imenom »Pustoš Boja« ili latinski »deserta Boiorum«, a grčki ἡ Βοίων ἐρημία. Razumljivo je da su susjedi kojima su zemlju ostavili, bili Iliri, naročito najbliža ilirska plemena. Međutim, u tom se području javlja i ime Amantina²⁸³, koje se prije susretalo samo na jugu, već na domak Epiru. Zato bi se Amantini mogli uzeti kao glavni nasljednici teritorija koji je nekada pripadao Bojima²⁸⁴. Najraniji je njihov spomen u novoj domovini iz vremena Oktavijanovih prvih pohoda u Panoniju, kad je na znakove bune zatražio 700 ilirskih dječaka za taoce. Apijan²⁸⁵ ovu zgodu spominje samo općenito pod ilirskim imenom, ali se sačuvao natpis iz Pu-

²⁷⁴ RE I Bd 1724 s. v. Amantini.

²⁷⁵ Polyb. 28, 8, 3.

²⁷⁶ Plin. n. h. XXXI 53.

²⁷⁷ V. bilj. 249.

²⁷⁸ Strab. VII 264.

²⁷⁹ Id. VII 272.

²⁸⁰ Id. XVII 713,

²⁸¹ Degmedžić, Poraz Boja i Tauriska na Tisi (Rad Vojvođanskog Muzeja VIII) Novi Sad 1959., passim.

²⁸² Strab. V 177 ... (Boji).

²⁸³ Ptolem. II 15, 2; Plin. III 148.

²⁸⁴ Polaschek, Noricum RE 33 Hbbd 978.

²⁸⁵ Appian. Illyr. 28 ἔμηρά τε δόντες ἐπτακοσίους παιδας, οὓς ὁ Καῖσαρ ἤτει, -

tinaca²⁸⁶ kraj Mitrovice u kojem se spominje nesretni dječak, jedan od 700 talaca. Kod transporta u Rim pao je u rijeku kod Emone (Ljubljane), pa mu otac podiže nadgrobni spomenik. Uz ime dječaka spomenut je i njegov rod, te plemenska pripadnost: on je Amantinus.

²⁸⁶ Appian. Illyr. 28
Gardthausen, Augustus 1/I S. 321 ističe grčki utjecaj u obliku imena LICAIOS, što je vjerojatno spomenuti kao kuriozitet.

²⁸⁶ CIL III 3224.

PRIJEVOD GRČKIH I LATINSKIH TEKSTOVA U BILJESKAMA

¹ Apijan Illyr. Ilirima drže Heleni one koji žive iznad Makedonije iz Trakije počinjući od Haonaca i Tesprota, sve do rijeke Dunava.

³ Zosim IV 34 ... zaplovivši dakle iza toga uz Istros, imali su na pameti da prijeđu preko Panonije do Epira i da se približe Aheloju.

⁵ Plin. III 148 Zatim Arviati, Azali, Amantini, Katari, Kornakati, Eravisci, Herkunijski, Latovici, Oserijati, Varciani, Gora Claudius, kojoj su s lica Skordisci, a s leđa Taurisci. Ima otok na Savi Metubarbis, najveći od riječnih, ... utječe kod grada Sirmija, gdje je gradsko naselje Sirmijaca i Amantina.

⁹ Jordan MGH 5, 27, 20 Amantine ... koji nastavaju prostor između Save i Drave.

¹⁸ Stefan Biz. Abantis: ... Abantia ... prema barbarskoj zamjeni glasova **b** u **m** Amantia... s. v. Amantia, zemlja Ilira, blizu Orika i Kerkire, od Abanata nastavana, koji su se povratili iz Trojanskog rata. Kalimah je zove Amantijom. Posvojni pridjev od te imenice je Amantinike. Etnik je Amantieus. I Abantima ih zovu.

³² Stefan Biz. Bilis, grad u Iliriji uz more, naseobina Mirmidonaca, koji su došli s Neoptolemom.

³³ Eustat. ad Hom. Y 96 Ovi Lelezi i Trojanaci, čini se da su manji dio onih Lelega i Trojanaca, koji su pratili Eneju i zajedno se s njime izlagali pogiblima.

³⁷ Strab. VII 281 Zato što se paianismos kod Tračana, zove titanismos kod Helena, podražavanjem govora Peonaca, a Titani se zovu i Pelagonci.

³⁹ Pindar Nem. 1, 67 ... poljana Flegra.

⁴¹ Strab. VI 233 ... izvor vode loša mirisa; pripovijeda se, da od zarobljenih Giganata u Flegri, u Kampaniji ... od njihove krvi potječe izvor.

ib. Strab. VI 243 ... do Beneventa, na Egnatijskoj cesti, grad ...

⁴² Etym. M. Giganti, zato što od zemlje proishode; Diodor V 61, 11 od zemlje rođeni.

⁴³ Strab. VII 281 Peonci jedni drže naseljenicima iz Frigije, a drugi starosjedocima; i kažu da se Peonija prostire sve do Pelagonije i Pierije, a da se Pelagonija prije zvala Orestija. Asteropej pak, jedan od vojskovođa kod Ilija, na strani Peonaca, zove se kod njih sinom Pelegona, što nije neosnovano, jednako kao što i činjenica da same Peonci zovu Pelagoncima.

⁴⁴ Pausan. V. 25, 6 Siciliju nastavaju ovi narodi: Sikanci i Sikeli, pa Frigijci, od kojih su prvi došli iz Italije na Siciliju, a Frigijci su došli s rijeke Skamandra i iz zemlje Troade.

⁵¹ Stefan Biz. Gargara, grad u Troadi, na vrhu gore Ide, u kojem žive Lelezi.

⁵² id. ib. Ima i kraj Lampsaka gradić Gargaron, te još jedan u Italiji, a jedan u Epiru.

⁵⁴ Stefan Biz. Amiros, grad u Tesaliji, ... a Eupolis veli da su Amirani susjedi Molotske zemlje ... Suida u genealogijama veli, da su se oni zvali Eordi, a kasnije Lelezi.

⁵⁷ Natpis: Peonu, bogu jasnemu

⁵⁸ Euripid Herc. frg. 820 Peane, gospode, odbij od mene jade.

⁵⁹ Suida: Pean, himna Apolonu, koja se pjeva na završetku neke nevolje.

⁶³ Aristot. mir. ausc. 168 Rijeke Rajna i Dunav teku od sjevera, jedna kroz Germaniju, a druga kroz Panoniju protječe. Čak i ljeti korito im je plovno, a zimi su tako zamrznute, da ih kao preko polja prelaze jahači.

⁶⁷ Tukidid IV 83, 2 ... na strani Braside, na prelazu Linka

⁶⁸ Polib. XVIII 6, 3 ... Eordejske prelaze ... prema mjestima sasvim na desno ...

cf. id. ... a ondje je kraj Barnunta, kroz Herakleju, te kroz zemlju Linkesta i Eorda, u Edesu i Pelu, sve do Tesalonike ...

⁶⁹ Tukidid I 26 Apolonija, naseobina Korinčana

⁸⁰ Strab. VII 262 ... osnovali je Korinčani i Kerkirani

⁸² Hesih. damnos — konj

⁸⁵ Plin. III 120 ... Spina, ... vrlo moćna, ako se može vjerovati prema riznici u Delima, osnovana od Diomeda ...

⁸⁶ Skylax 26 Iz Apolonije u Amantiju ima 320 stadija (i rijeka Aias s gore Pinda protječe kraj Apolonije). Pred Amantijom, više prema unutra, na Jonskom moru, nalazi se Orik. Od Orikije do mora ima 80 stadija, a od Amantije 60. Svima njima susjedi na kopnu jesu Atintani, preko Orikije i Karije +++ sve do Dodone. (U zemlji Kestrīdi, kažu da ima polje Eritija. Onamo kažu da je Gerion došao i pasao goveda). Iza toga je Keraunsko gorje u Epiru, a kraj njega je malen otok po imenu Sason.

⁸⁷ Hesih. Amanti, narod epirotski

⁸⁸ Strab. VII 262 Rijeku Aaos Hekatej zove Aias, te veli da od toga istoga mjesta uokolo Lakma, a više prema njegovu usjeku, teče Inah prema Argu i prema jugu, dok Aias teče prema zapadu i prema Jadranskom moru.

Herodot IX 93 U Apoloniji su ovce posvećene Heliju, te preko dana pasu uz rijeku koja teče s gore Lakma, kroz apolonijatsku zemlju, u more, kod luke Orika, ...

⁹⁰ Aristot. Meteor. I 14 A ona je oko Dodone i Aheloja ...

⁹² Polyb. II 37, 10 ... ne samo što postoji kod njih saveznička i prijateljska zajednica, nego se služe istim zakonima, mjerama i tipom novaca, štaviše, o njima odlučuju isti vijećnici i suci.

¹⁰⁴ Plin. III 145 ... Apolonija, ... i u toj zemlji znameniti Nimfej, koju nastavaju barbari Amanti i Buñoni.

¹²³ Kalimah frg. 259 ... Abanti ... nastavali su Amantinu

¹²⁴ Strab. VII 271 Svako od ovih plemena ima svoga vladara, od kojih su kod Enhelejaca vladali potomci Kadma i Harmonije, te ondje pokazuju spomenike iz priča o njima. Ovima dakle, nisu vladali domaći vladari.

¹²¹ Euripid Bakhe 1340 sq

Zmaj preobrazbom postat ćeš, a žena ti Harmonija, od Aresa koju imaš, iako smrtnik —,

lik zmijske, narav zvjersku, primit će.

U jarmu junce, proročanstvom Zeusa, sa ženom gonit' i barbarima vladat ćeš. Mnoge ćeš grade s vojskom neizbrojivom razoriti, dok oni plijenom proročišta

Loksijske

bijedan povratak iznova ne zasluži,

a tebe Ares odvest će i Harmoniju u blaženih zemlju, život svoj da posvetiš.

¹²² Herodot IX 43 ... znam da je to sastavljeno protiv Ilira i protiv vojske Enhelejaca, a ne protiv Perzijanaca ...

¹²⁶ Stefan Biz. Buthoe, grad u Iliriji, kako veli Filon, radi toga što se Kadmo vozio na upregnutim volovima, da što prije stigne na put, koji vodi u Iliriju ... Nalazi se u zatonu grad Rizon i rijeka istog imena.

¹²⁷ Schol. Eurip. Fen. 5.. od kojega su Feničani

¹³⁷ Hesih. Illos = zavijen, prevrnut.

¹⁴⁷ Aristot. h. a. 8 ... umiru jegulje, a ne lutaju na površini niti ih išta gore diže, kao što je najčešći slučaj kod riba ...

¹⁵⁸ Hesih. Kadmos = koplje, brijeg, štiti (Krećani)

¹⁵⁹ Aristot. Poet. 26, 14 Možda nije bolje, ali tako je, kao što se veli za oružje: »koplja su im uspravna na dršku«. Tako su onda mislili, kao što Iliri još i sada.

¹⁶⁰ Eurip. Bakh. 1359

Do žrtvenika i grobova helenskih ću voditi

idući pred kopljima

¹⁶³ Schol. Eurip. Fen. 138 ... jer svi Etolci +++ oružjem se opremaju kao Heleni, a kopljima kao barbari. Možda su se u tebanška vremena Heleni služili oružjem, a barbari su se možda naučili kopljem baratati kasnije; jer kasnije su se i Heleni naučili držati kopljem.

¹⁶⁶ Plutarh, Pir 34, 5 ... strašnim se pogledom zagleda u ilirski mač, kao da mu već glavu rubi.

¹⁷ Klem. Al. Strom. I 16, 74 b Jednako su i Iliri izumili tako zvani laki štiti ...

¹⁷⁰ Higin. fab. 240 Agava je ubila Likotersa u Iliriji, da svome ocu Kadmu pribavi kraljevsku vlast.

¹⁷³ Lukan 3, 189 ... pod starim imenom Enheleje pokazujući grob preobraženoga Kadma ...

¹⁷⁵ Etym. M. Treba znati da je Homeru značilo istu stvar koplje, mač i dugo koplje.
¹⁷⁶ Plin. VII 197 Zlato kopati i taliti, izumio je Kadmo Feniks, kod gore Pangeja.

Strab. VII 280 ... ova ista gora Pangej, ima zlatne i srebrne rudnike, a jednako ih imaju i zemlje s ove i s one strane rijeke Strimona sve do Peonije; a kažu, da su i oni koji su orali peonsku zemlju, nalazili komade zlata ...

¹⁷⁷ Stefan Biz. Ilirija, zemlja blizu Pangeja, nazvana po Iliriju, sinu Kadmovu.

¹⁷⁹ Polib. Strab. VII 268 ... čitava se dakle, zove Egnatija, ... kroz ilirsko gorje, kroz grad Lihnid i Pilon, te cesta svojim smještajem predstavlja granicu između Ilirije i Makedonije.

¹⁸⁰ Strab. XIV 580 Ovako bi se mogao zamisliti postanak bogatstava: Tantalovo i Pelopovih potomaka od rudnika u Frigiji i oko Sipila; Kadmovo od rudnika u Trakiji i oko gore Pangeja; Prijamovo od zlatnih rudnika u Astiru kod Abida, od čega je i sada još nešto malo ostalo; time što se često javlja i kopa, dokazuje da se rudnik od starine koristio. Midino bogatstvo nastalo je od rudnika oko gore Bermija; Gigovo, Alijatovo i Krezovo od rudnika u Lidiji, između Atarneja i Pergama, gdje pust gradić ima mnogo mjesta s rudnim blagom.

¹⁸² Strab. VII 271 ... negdje u blizini nalaze se i srebrni rudnici u Damastiju ...

¹⁸⁵ Tukidid II 80 ... a barbari Haonci ... bez kraljevske ustanove ...

¹⁸⁰ Skilaks 28 ... a Haonci žive na selima.

¹⁸⁸ Stefan Biz. Buneima, grad u Epiru ... osnovao ga Odisej, a sagradio blizu Trampije poslušavši riječ proročišta, da će doći k ljudima »koji ne znaju mora«. Prinio je dakle vola za žrtvu i sagradio grad.

¹⁸⁹ Aristot. Meteor. II 3, 42 ... od ostalih ima slabiju snagu i lakše postaje mekana kod nabacivanja, a po boji je nejednako bijela.

¹⁹⁰ Plin. 31, 82 U Haoniji iskuhavaju vodu s izvora, te rashlađivanjem dobivaju sô, koja je blaga i ne sasvim bijela.

¹⁹¹ Aristot. 1. c. 41 ... jer ondje se priča, kad im je Heraklo dao mogućnost dolazeći iz Eritije i goneći goveda, da uzimlju sô mjesto riba, koju grabe s izvora.

¹⁹² Suid. Larinska goveda, u Epiru, nazvana po govedaru Larinu, koji ih je ukrao od He-

rakla, kako tvrdi Liko iz Regija kad ih je odvodio od Geriona. Proksen veli, da je sam Heraklo nekoliko njih oteo Zeusu u Dodoni, a Apolon tvrdi, da larinski znači ugojen. Goveda postaju »larinska« = hrane se.

¹⁹³ Atenej IX 376 b ... sô, mjesto riba

¹⁹⁶ Plin. VIII 179 Karska goveda ... sjajna kod poslova ... za teret osuđena.

²⁰³ Skilaks 24 Od tržišta u unutrašnjost, ima veliko jezero, koje dopire do Autarijata, plemena ilirskog.

²⁰⁵ Strab. VII 263 ... neprekidno se bore, zbog soli ...

²⁰⁷ Strab. VII 264 ... a uništivši tada Autarijati Tribale ...

²¹⁰ »rob kupljen za sol«

²¹¹ Skilaks 23 ... prije nego što se uplovi u rijeku Naron, mnogo zemlje zadire jako u more.

i d., 24 ... a od Nesta dalje, jest rijeka Naron ...

²¹² Strab. VII 263 ... a govori i ostale nevjerojatne stvari, kao na pr. da su mora podzemno spojena, čemu bi bili dokaz nalazi zemljanog suđa sa Hija i Tasa u Naronu, te da se oba mora, mogu vidjeti s neke gore i s liburnskih otoka.

²¹⁷ Apolon. Rod. IV 1212 ... naslijeđe Abanata i do gora Nestâ i u Orik doći.

²²³ Apijan Illyr. 3 Iza Ardiječaca, kao pomorci postadoše Liburni, drugo pleme Ilira, ...

²²⁴ Stefan Biz. Autarijati, pleme tesprotsko: Haraks u sedmoj knjizi Kronikâ i Favorin u Raznolikim pričama, te Eratosten.

²⁴⁶ Justin 24 Breno, ... kao da mu je pre-malo bilo zemajskog plijena, obrati misao na hramove bogove besmrtnih govoreći obješenjački, da bogati bogovi treba da ljude obasiplju darovima. Zato smjesta krene na Delfe.

²⁶² Strab. VII 262 ... a značajno je za one koji žive uz obalu, da se ne služe novcima, dok je za mnoge druge barbare to opća pojava.

²⁷² Polib. XXX 15 sedamdeset epirotskih gradova razorio je Paulo. Liv. XLV 34 oko sedamdeset gradova.

²⁷⁹ Plin. IV 35 ... Linkesti, Otrioneji i slobodni Amantini, te Oresti

²⁸⁵ Apijan Illyr. 28 ... davši za taoce sedam stotina dječaka, kako je Cezar tražio.

AMANTINI

BEITRAG ZUR ERFORSCHUNG DER MIGRATIONEN ILLYRISCHER VÖLKER

An der Doppelform des Namens *Abantes/Amantes* kann man die Wandlungen und Wanderungen des illyrischen Volkes der Amantini, die sich im äussersten Norden und Süden des illyrischen Raumes niedergelassen haben, verfolgen. Das parallele Auftreten beider Formen erstreckt sich über Niederpannonien zwischen der Draumündung, der Save und der Donau bis an die Strommkrümmung bei Budapest und über ihre Heimat im Süden rings um die Kerauniergebirge. Diese Gebirge liegen auf der Wasserscheide des Adriatischen und Jonischen Meeres. In Pannonien hat der Name die Form Amantini, was auch inschriftlich bezeugt ist.

Mehrere Nebenformen des amantinischen Namens im Süden entsprechen dem wechselvollen Schicksal des Volkes auf diesem Gebiete und seiner immer dauernden unstäten Lebensweise. Der Ursprung des Namens ist auf *Amantia*, eine Stadt im Epirus, in der Nähe von Apollonia die schon von Skylax erwähnt wird, zurückzuführen. Den Namen Amantia hat Stephan von Byzanz als das alte *Abantis* gedeutet und seine Träger für die uralten homerischen Helden, die Abanten, erklärt. Der Lautwechsel *m/b* ist aus verschiedenen sprachphysiologischen Gründen zu erklären. Der Name Abantis, statt Amantia, lebte noch in historischer Zeit, was durch das Siegesdenkmal der Apolloniaten in Olympia zu ermitteln ist.

Die Wanderungen und die Wege dieses Volksstammes sind die methodischen Mittel zur Erklärung des parallelen Auftretens des amantinischen Namens auf den Endpunkten der imposanten Vertikale zwischen dem Ambrakischen Busen und dem Donauknie bei Budapest, wobei auch die äussersten illyrischen Einflüsse mit in Betracht zu ziehen sind. Einzelheiten über den Verkehrsweg zwischen Pannonien und dem Epirus sind nicht bekannt; er wird im allgemeinen zuerst von *Dio Cassius* und dann von *Zosimus* erwähnt.

Die Angabe des Dio Cassius kennt sogar die bis nach Apollonia unternommenen Einfälle der batonischen Insurgenten, was eine unbegreiflich hohe Leistung bedeutet, wenn man die Operationsbasen um die Draumündung zu dem Ausgangspunkt in Beziehung bringt. Die Angabe des Zosimus gilt der theodosianischen Zeit, als er über einen Einfall der Germanen in Pannonien berichtet. Diese haben sich längs der Donau stromabwärts in Pannonien niedergelassen und sich von hier aus nach dem Epirus und sogar nach dem Acheloostal begeben.

Wenn man in den schwer zugänglichen Gebirgsgegenden des Illyricums die Wege sucht, dann kommt zuerst die aus uralter Zeit bekannte Via Egnatia in Betracht. Sie lief zwischen zwei Meeren, von Thessalonike bis zu dem Kerauniergebirge, unweit von Apollonia, und überquerte so den ganzen Rumpf der Halbinsel. Und nicht nur das, die Via Egnatia verband auf der kürzesten Entfernung Kleinasien mit dem Balkan und über das Adriatisch-Jonische Meer hin auch mit Süditalien, wo sie ihre italische Benennung erhielt. Sie war besonders mit allen Wegen des Pindusgebietes gut verbunden, wo die Hirtenvölker von altersher herumzogen und so vielen gegenseitigen Einflüssen unterworfen waren. Um den vom Pindus herlaufenden Acheloos hat sich das »uralte Hellas« nach Aristoteles' Angabe gebildet. Der Mittelpunkt aller kultureller und religiöser Wirkungen war

die von Homer gepriesene Dodona, wo sich das aus uralter Zeit stammende Zeusheiligtum auch in später historischer Epoche aufrechthielt.

Auf der Egnatia sind die ältesten Spuren der Abanten erhalten. Das sind die geographischen Benennungen, denen der Name *Abas* oder *Abanten* als Etymologie zugrunde liegen. Diese Form wäre dem Einfluss der Karer, der uralten Bewohner des westlichen Kleinasien und des Balkans, zuzuschreiben. Die Abanten, als ältere Stammesvettern der Karer, übten den gleichen Einfluss auf dem Gebiete der Egnatia aus, weshalb viele Erscheinungen aus gemeinsamen Wurzeln zu erklären sind. Der erwähnte Lautwechsel *m/b* entspricht unter diesen Verhältnissen in der Form des Namens mit *b* dem karischen Einfluss im Osten, mit *m* dagegen dem illyrischen im Westen.

Von den Einrichtungen bei den Illyriern wird die Königswürde, die in uralter Zeit von Kadmos eingeführt sein soll, dem karischen Einfluss zugerechnet. Da im allgemeinen Kadmos als Phönizier gilt, was den jüngeren Überlieferungen entstammt, muss man auf ältere Angaben aufmerksam machen, an die der thebanischen Dichterin *Korinna*, Pindars Zeitgenossin, wonach Karien auch unter dem Namen Phoinike bekannt war. Die Hauptstadt Beotiens Theben, das sich mit Kadmos als seinem Begründer rühmte, hatte ein Heiligtum dem Gotte Apollon Ptoos gewidmet, wo die Priester noch in der Zeit der Perserkriege die Orakelsprüche in karischer Sprache ausriefen. Daraus ist ersichtlich, dass die karischen Gebräuche noch mehr zu Korinnas Zeit in Theben lebendig waren, sie war also für ihre Aussage gut unterrichtet.

Wenn man also nach Korinnas Bericht, in Kadmos Phoinix nicht einen Phönizier, sondern einen Karier sehen soll, dann bekommt auch die kadmeische Gründung *Bouthoe/Budva* in Illyrien, einen ganz anderen Sinn. Der Angabe von *Philon aus Biblos* nach, ist Bouthoe eine phönizische Gründung, was mit der semitischen Abstammung des Verfassers und mit der Spätzeit der Nachricht ganz übereinstimmt. Dem Philon galt Kadmos natürlich als Phönizier und dessen Gründung Bouthoe als phönizisch. Da auch sonst keine archäologischen Beweise dazu vorhanden sind, sollte der falsche Schluss von phönizischer Kolonisation der Adriaküste im Osten, nicht weitergeführt werden.

Die Beziehungen der Illyrier, unter encheleischem Namen, zu Kadmos und Harmonia, sind den Bacchen des Euripides entnommen. Dort werden sie zum ersten Male erwähnt. Die Darstellung der euripideischer Tragödie lässt Kadmos und seine Gattin Harmonia in Drachengestalt nach dem illyrischen Westen fliehen und dort das Ende ihres Lebens finden.

Die Encheleer sind einer der ältesten Stämme der Illyrier. Ihren Namen deuteten die Griechen etymologisch als »Aalmänner«. Der Aal und der Drache gehören dem ältesten Kult der ganzen Halbinsel an, die »Aalmänner« Encheleer, trugen also einen theophoren Namen. Der Drache genoss bei den Illyriern auch in historischer Zeit eine grosse Verehrung, was durch inschriftliche Belege gut bezeugt wird.

Wen also die »Aalmänner« Encheleer mit Kadmos dem »Drachen« in der Sage auftreten, stellen sie ganz verwandte Begriffe des ältesten illyrischen Kultes dar.

Kadmos, der nach griechischer Auffassung durch Verdammung zum Drachen geworden ist, wird bei den Illyriern als Epiphanie ihres Gottes empfunden. Sie waren von Gott begnadet, da er selbst ihr — encheleisches — Heer nach Delphi führte. Der Zug der Encheleer nach Delphi lässt den ältesten Weg, den von Philon erwähnten »illyrischen Weg«, erraten.

Dieselben Encheleer kennt auch Herodot, bei dem sie als verruchte Plünderer des delphischen Heiligtums vorkommen. Die delphischen Orakelsprüche aus uralter Zeit, mit Verwünschungen gegen die Plünderer, in Verse gefasst, verkündeten den Namen der Encheleer. Zur Zeit der Perserkriege, als Mardonios das delphische Heiligtum bedrohte, versuchten die Priester sein Vorhaben von Delphen abzulenken, indem sie statt Encheleer, den Namen der Perser in der Orakeldrohung unterschoben. Herodot behauptet, in dieser Sache sehr gut unterrichtet zu sein. Bei ihm kann man auch »den illyrischen Weg« voraussetzen, den die Encheleer auf ihren Plünderungszügen durchwanderten.

Der Name Kadmos hat im Altertum auch andere Deutungen erfahren. Nach Hesychios soll er bei den Kretern die »Ausrüstung« bedeuten. Diese Auffassung könnte gut für die Illyrier stimmen, die sprichwörtlich als sehr gut bewaffnete Männer in allen Überlieferungen auftreten, was man immer durch archäologische Funde bestätigen kann. Ein besonderer Umstand, der den Namen Theben und Kadmos anhaftet, ist der Sinn des Uralten, was die Terminologie »die thebanischen Zeiten« hervorgebracht hat. Diese Terminologie ist den Scholien der Phönissen von Euripides entnommen und bedeutet ungefähr dasselbe, wie in moderner Fachsprache »ägäisch« und »kretisch-mykenisch.«

Mit dem Namen Kadmos' kann man alle Wege des Pindusgebietes in Verbindung bringen; so lässt ihn der Mythos den Rinderhirten Pelegon begegnen auf den Wegen, die von Rindern erspürt worden sind. Der Name Pelegon mit der Alternation Paion, lässt die späteren Völkernamen *Paiones* und *Pannonii* vorahnen. Die Überlieferung verbunden mit Kadmos in Illyriern, kennt die Rinder nur als Zugtiere, wie dies in der philonischen Angabe über Bouthoe erwähnt wird. Der Gebrauch von Rindern als Zugtiere, ist den Karern eigen, nach karischer Art wurden Kadmos und Harmonia von Rinder »auf illyrischem Wege gezogen.« Dieser »illyrische Weg« könnte sehr gut mit dem Wege der encheleischen Plünderzüge nach Delphi übereinstimmen.

Den uralten Vorstellungen, wie Kadmos, Pelegon, drachenbeinige Giganten, ist noch eine Tatsache hinzuzufügen, die nicht so phantastisch anmutet: das sind die Goldgruben im Egnatiagebiete, in der ganzen Länge von Kleinasien bis nach Italien. Nach Plinius wird Kadmos als Erfinder der Goldgiesserei genannt. Diese seine Rolle ist leicht mit den illyrischen Silbergruben, besonders mit der von Damastion in Beziehung zu bringen. Damit wird der karische Einfluss bei den Illyriern in dem Gebrauch der Rinder als Zugtiere, im Kult, ferner als Stifter der Königswürde und als Begründer des Bergbaus vom Gold und Silber bestätigt. Nicht der Sage, sondern der historischen Zeit gehört der Gebrauch der Namen Agron, Bardyllis, Baton, Caravantius an, die als Fürstennamen bei den Illyriern auftreten. Sie alle sind karischen Ursprungs.

Die Amantiner so vielen Einflüssen ausgesetzt, sind davon nicht unberührt geblieben. Als entscheidend für ihre Lebensweise ist die Viehzucht zu erwähnen. In den Gegenden um das Kerauniergebirge ist besonders die Rinderzucht schon aus mythischen Zeiten berühmt gewesen, mit ihr sollten sich auch die Amantiner befasst haben. Für grosse Rinderherden war es besonders wichtig immer genügend Weide und Salz zu sichern. Eben in diesen Gegenden sind die sogenannten »Iarinischen Rinder« berühmt geworden, die wegen des Salzgehaltes mit Seefischen, wie die Möven (griech. Iaros) gefüttert wurden. Eine so entscheidende Bedeutung ist dem Salz, fast mehr der Weide, zugeschrieben worden, dass der Bedarf an Salz auch neue Wege öffnete. Hier führten die Wege in der Richtung vom Süden nach dem Norden.

Im grossen Illyrierraum kommt reichlich Steinsalz eben in der Richtung Süden-Norden vor. Die erste Etappe des Salzgrabens im Süden beginnt im Thesprotien, wo sich das illyrische Volk, die *Autariaten*, in ältester Zeit, als ein thesprotischer Stamm nach den Autoren bei Stephan von Byzanz, aufgehalten hatten. Zuerst werden bei Homer die Thesproter als »Männer die das Meer nicht kennen und kein Salz gebrauchen« dargestellt, was man mit ihrer festländischen Lebensweise in Beziehung bringen kann. Bei den Meeresvölkern der homerischen Gedichte war der Gebrauch des gegrabenen Salzes ganz unbekannt - was natürlich zur Annahme führte, dass die Festländer überhaupt kein Salz kennen. Erst die Aristotelische Erfahrung hat Steinsalz im Epirus bestätigt und damit ein neues Licht über die dortige Salzgewinnung gebracht.

Wenn man weiter an dem Beispiel der Autariaten die Suche nach Salz verfolgt, kommt man zu Salzquellen auf der Grenze der Autariaten und der Ardiäer, die von Aristoteles und Strabon erwähnt werden. Das sind die noch heute bekannten Quellen bei Konjic in der Herzegowina, wenn man das als naturgeschichtliche Tatsache zur Voraussetzung hat. Mit indirekter Beweisführung kommt man zu dem Schluss dass auch die Salzgruben bei dem heutigen Tuzla, sich im Gebiete der Autariaten befinden mussten, da diese mit den Triballern viele Kämpfe führten. Die Triballer waren am unteren Lauf der Save ansässig und hatten gewichtige Gründe für blutige Zusammenstösse mit den Autariaten, da sie als thrakisches Volk, sehr arm an Salz waren, was auch sprichwörtlich bekannt war. Demzufolge kann man voraussetzen, dass die Feindseligkeiten zwischen den Autariaten und den Triballern wegen der Salzgruben bei Tuzla entstanden sind.

Das Suchen nach Salz hat also seit den ältesten Zeiten den illyrischen Völkern die Wege vom Süden nach dem Norden gewiesen. Durch diese schwer zugänglichen Gebiete war es möglich nur in der Richtung der Ströme des heutigen Bosnien, die in die Save münden und als Wegweiser dienten, vorzudringen. Das ist auch archäologisch sehr gut dokumentiert, da sich viele Münzen von Apollonia und Dyrrhachium, der Neretva, Bosna und Drina entlang gefunden haben.

Die »illyrischen« Münzen von Apollonia und Dyrrhachium waren bei allen illyrischen Völkern fast vier Jahrhunderte vor unserer Zeitrechnung im Umlauf und sind hoch in die Donau- und Theissgegenden eingedrungen. Sie galten als eigene Währung bei allen diesen Völkern, da sie mit einigen Ausnahmen, keine

solche hatten. Funde von Münzen aus Apollonia und Dyrrhachium sind also das zuverlässige Mittel zur archäologischen Erforschung der alten Wege, die vom Süden nach dem Norden führten.

Die genannte vertikale Richtung hat sich also in den ältesten Überlieferungen erwiesen: als kadmeischer »illyrischer Weg«, als Weg der encheleischen Plünderungszüge nach Delphi, und als »Salzweg« der Autariaten; dieser letztere ist am weitesten vorgedrungen und ihm sind die apolloniatischen und dyrrhachenischen Münzen gefolgt. Den Amantinern blieb endlich nichts anderes übrig, als diese Richtung zu verfolgen. Die Geschicke dieses Volkes sind nicht gut bekannt, es ist aber vor auszusetzen, dass sie immer den Apolloniaten gewichen sind, besonders als Apollonia nach 229. das Bollwerk der Römer auf dem Balkan geworden ist. Wenn Plinius die »liberi Amantini« in der Richtung der Egnatia erwähnt, dann ist es möglich von ihrem Herumstreifen und vom Suchen neuer Sitze zu sprechen.

Damit kann man den günstigen Umstand zu einer dauernden Übersiedlung nach dem Zusammenstoss des Burebista mit den Bojern und Tauriskern in Beziehung bringen. Als die Bojer nach der vernichtenden Niederlage an der Theiss, weit nach Westen flohen, überliessen sie das ganze Land in Pannonien den Nachbarn als Weide. Strabon, der das meldet, hat den Namen der »Nachbarn« nicht angegeben, aber die Illyrier waren allein als solche vorhanden, und die nächsten unter ihnen waren gerade die Amantiner. Ihr Name erschien im fernsten Osten des einstigen Bojergebietes, sie waren also ihre Nachfolger auf dem Territorium. Dieser ganze Raum, der von Strabon als Weide bezeichnet wird, entspricht am meisten als der für die sagenumwobenen Rinderherden von Epirus erworbene und zur weiteren Zucht ausgebeutete, angesehen zu werden.

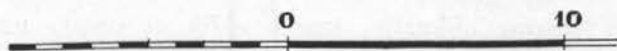
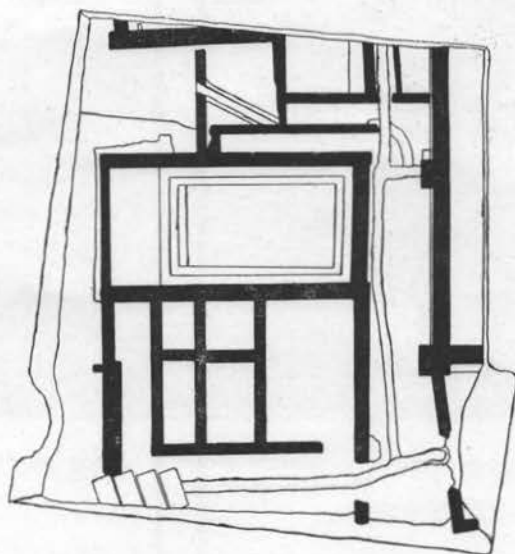

BRANKA VIKIĆ-BELANČIĆ — MARCEL GORENC

ISTRAŽIVANJA ANTIKNOG KUPALIŠTA U VARAŽDINSKIM TOPLICAMA OD 1956. DO 1959. GODINE

I

Istraživanja u godinama 1956—1959. nastavak su sistematskih iskopavanja antičkog kupališta u parteru parka u Varaždinskim Toplicama¹. Prilikom radova u 1955. god., pošto je istočno od kompleksa s bazenom otkriven jugozapadni dio neke zgrade (sl. 1), a sondiranjem u sjeveroistočnom dijelu partera fragmenat jed-

1. Tlocrt antiknog kupališta iz 1955. godine.

¹ Vidi izvještaj o Arheološkim istraživanjima u Varaždinskim Toplicama od 1953—

1955. god. od istih autora. Vjesnik arh. muzeja u Zagrebu, III ser. I.

nog apsidalnog zida, za koje se moglo pretpostaviti, da pripadaju istom objektu, došlo se do zaključka da se ovdje radi o jednoj monumentalnoj građevini. Određivanje veličine, pravca, arhitektonske kompozicije i namjene ovog objekta bio je zadatak kampanje 1956. i 1957. god.

Budući da se radilo na području koje je već ranije bilo zahvaćeno blokovskom mrežom to je signatura blokova tekla od V—XVII. Dispozicija slojeva bila je jednim dijelom slična onoj iz ranijih godina, a unutar arhitekture imala je i svoj specifični karakter. Slijed slojeva je ovakav: tanki humozni sloj, subhumus s recentnim grupom i tragovima arhitekture iz kraja 18. i početka 19. st., zatim slojevi

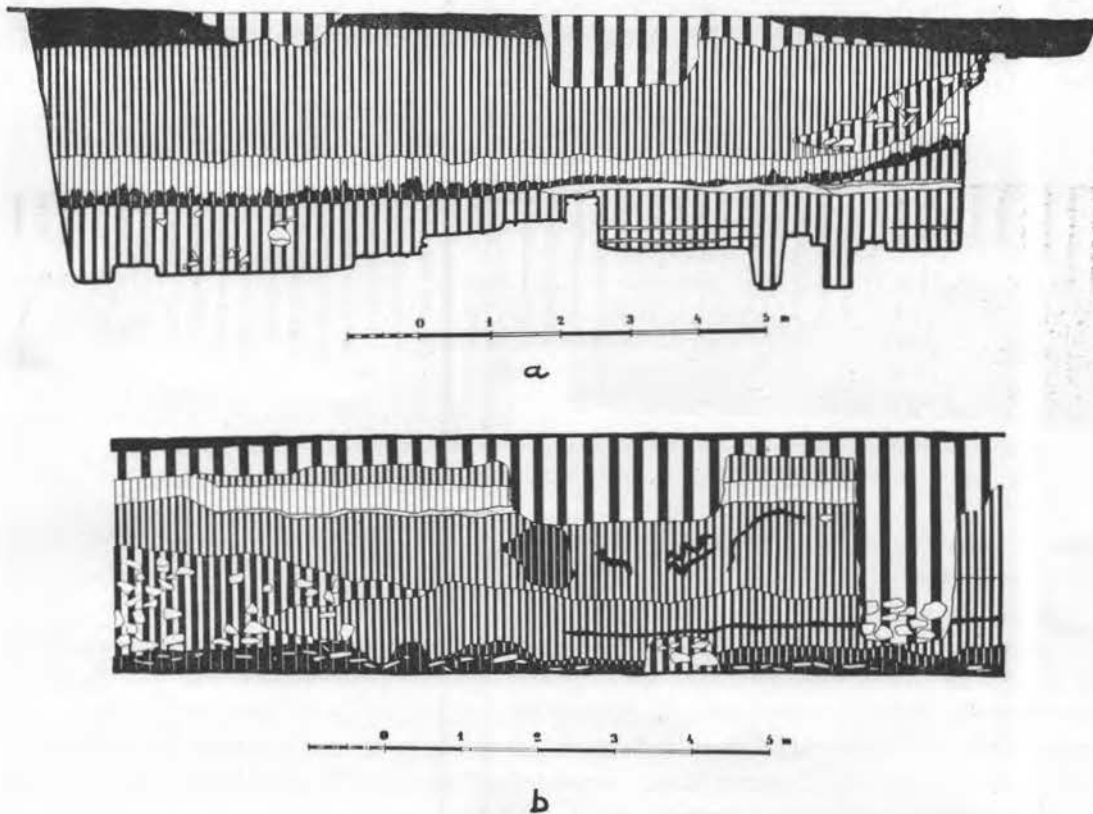

2. Pogled na gromadaste slojeve u istočnom dijelu istočnog objekta (kupališna bazilika — Basilica thermarum).

tvrde sedre, polutvrde i rastresite sedre. Najviši dijelovi antiknih zidova javljaju se već na 35 cm od gornje površine parka. Ispunu nutarnjeg prostora arhitekture čine još gromadasti slojevi urušene građe obiljene sedrom (kamenje, opeka, žbuka, paljevina, željezne spone i čavli) (sl. 2) i pri samom antiknom podu slojevi otpale zidne i stropne slikarije, iznad kojih su ostaci urušene i nagorene krovne konstrukcije i crijepa (sl. 3). U najjužnijem dijelu iskopa iz 1957. god. slojevi su bili ispreturani zato što je na ovom mjestu još u prošlom stoljeću vađena sedra za građevne svrhe, a šupljina ispunjena recentnim šutom (sl. 4). Kako tadašnji iskop nije obuhvatio u cijelosti istočnu stranu ovog objekta, jer se na

tom dijelu nalazi drvored crnogorice i ograda parka, to se radi njegovog potpunog definiranja izvršilo sondiranje u susjednom dvorištu².

Metoda rada bila je ista kao i ranijih godina, a teškoće još i veće, jer su slojevi s urušenom građom bili neobično tvrdi i uglavljeni u užim prolazima i prostorima (sl. 5). Osim toga, moralo se raditi s mnogo većim oprezom da bi se spasilo što više zidnih slikarija, kako na zidovima zgrade, tako i na podu pod urušenim materijalom³.

3. Sjeverni profil iskopa iz 1955. i istočni profil iskopa iz 1957. god.

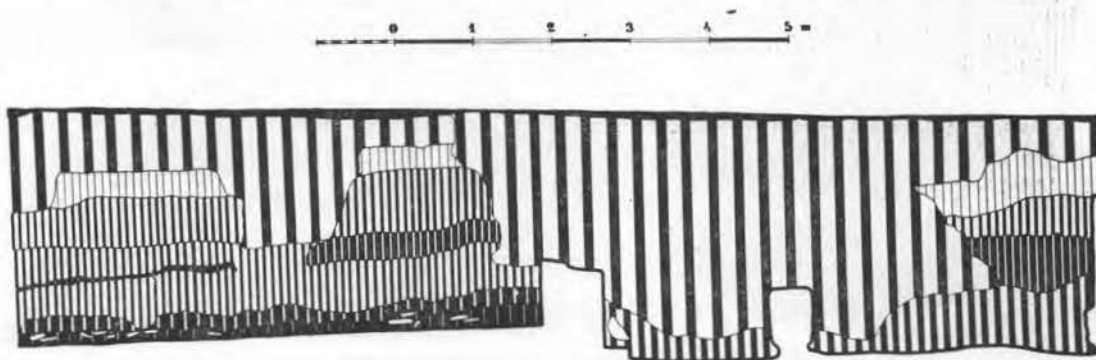
Zbog svih navedenih razloga silhueta iskopa isprva je imala oblik izduženog slova L, kome je jedna stranica imala dužinu 25 m, a širinu 5 m, dok je druga bila duga 15 m, a široka 10 m. Kasnije je čitava površina dobila oblik nepravilnog paralelograma dužine 25 m, a širine 15 i 10 m (blokovi V—XVI). Na tom istraženom prostoru otkriven je gotovo cijeli objekat bazilikalnog tlocrta s ugaonim i bočnim

² Dvorište se nalazi u ulici Braće Radića 1, neposredno uz istočnu ogradu parka. Vlasnica I. Pipelek najspremnije je omogućila ispitivanje, te joj se zahvaljujemo na susretljivosti,

³ Što se ovaj posao izveo maksimalnim uspjehom, može se posebno zahvaliti i požrtvovnosti radnika.

pilastrima i eksedrom u sjevernom dijelu, kome, kako smo spomenuli, nije istražen samo srednji dio istočnog zida. Na velikim površinama prostora građevine, a u slojevima sedre, koji su inače bili sterilni, odnosno prekrivali antikni sloj s arhitekturom, naišlo se na petrificirane ostatke jednog jelena, ljudsku lubanju i u najdonjem dijelu ovih slojeva na otiske drvenih urušenih balvana⁴.

Analizom svih slojeva možemo pratiti situaciju ovog kompleksa i pošto je bio napušten. Termalna je voda nekontrolirano prelijevala to područje taložeci sedru, koja je pod različitim uvjetima stvarala specifične konglomerate fizikalne i arheološke, a u kojima možemo naknadno tačno ustanoviti kako se odvijao sam proces destrukcije, — otpadanje zidnih slikarija sa stropova, urušenje krovne konstrukcije,

4. Južni dio istočnog profila iskopa iz 1957. god. (ranije prekopavan teren).

cije iz drva i opeka i najzad gornjih dijelova zidova. Kod toga je karakteristično da je u srednjem dijelu objekta građa krovne konstrukcije najviše usitnjena, jer je padala iz najveće visine.

Prilikom definiranja sjevernog dijela velike pačetvorinaste građevine utvrđeno je da se na nju nadovezuje nekoliko zidova, po čemu se vidjelo da je otkriveni objekat dio jednog većeg arhitektonskog kompleksa, koji se širi prema sjeveru i sjeverozapadu. Radi toga je istraživanje nastavljeno u tom smjeru, te je 1958. i 1959. iskopano i oslobođeno devet prostorija i sjeverni dio trijema, koji leži uz istočnu stranu građevine (blokovi XVII—XXX).

Prostorije se nižu u tri reda i međusobno su spojene vratima, koja neke vežu u smjeru istok-zapad, a druge u pravcu sjever-jug.

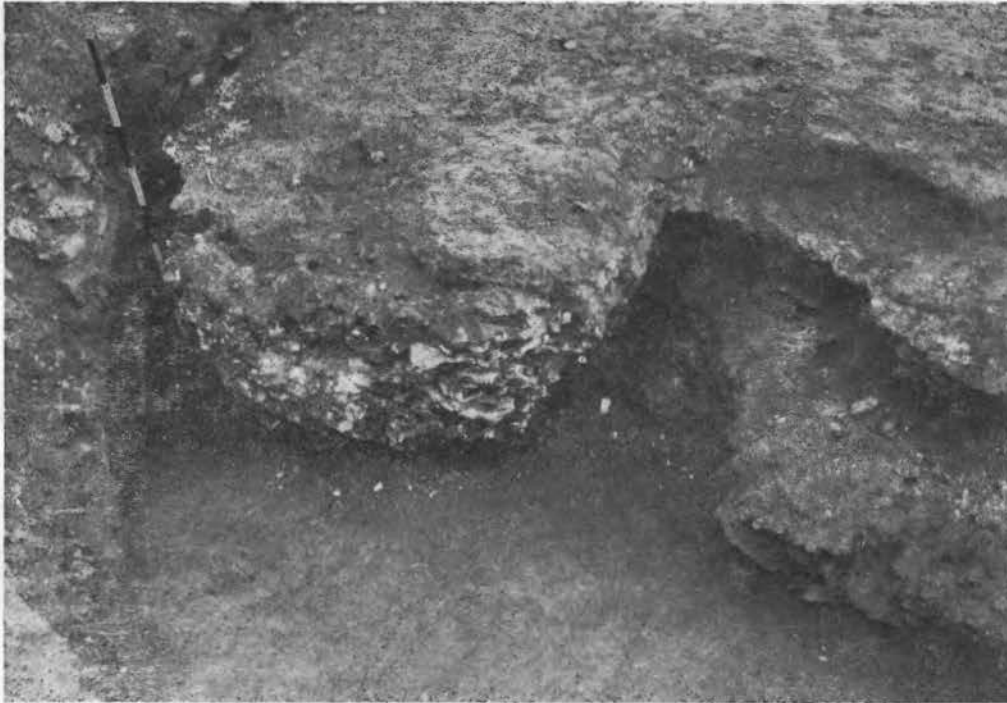
Osnovna koncepcija tlocrta je pravokutna, a razvedena je i oživljena apsidalnom linijom polukružnih bazena (prostorija 5 i 8).

Prostorije u trećem, najsjevernijem nizu tek su djelomično istražene u najjužnijem dijelu, jer se pružaju izvan linije iskopa. I ovi su prostori, kao i velika bazilikalna prostorija, ranije otkrivena, bili ispunjeni urušenom građom uvaljanom u sedru i prožetom njome, pa su profili slojeva u biti identični. Veći poremećaji primjećuju se u sjeverozapadnom dijelu, gdje je ranije prekopavano zbog vađenja

⁴ Zanimljiva je pojava da je drvo u sedri potpuno nestalo, dok su kosti jelena i ljudska lubanja petrificirani.

sedre, tako da su najprije antikni slojevi izbačeni, antikna arhitektura mjestimično oštećena, a onda šupljina ispunjena recentnim šutom (sl. 6). Tom prilikom su probijeni i antikni podovi, a djelomično i uništeni uređaji hipokausta (prostorijska 8).

U cjelini, istraživanja od 1956. do 1959. još su više upotpunila sliku intenzivnog života ovog antiknog kupališta i lječilišta, proširila problematiku kupališnog

5. Gromada urušene građe, uvaljene u sedru, uz zapadni krak eksedre.

ustrojstva i raznolike, kontinuirane građevne djelatnosti. Stoga će detaljna analiza velike količine novih podataka, tehničkih, oblikovnih i likovnih sintetizirati odnose, mogućnosti i stvaralačka htijenja, koja se manifestiraju u toku nekoliko stoljeća.

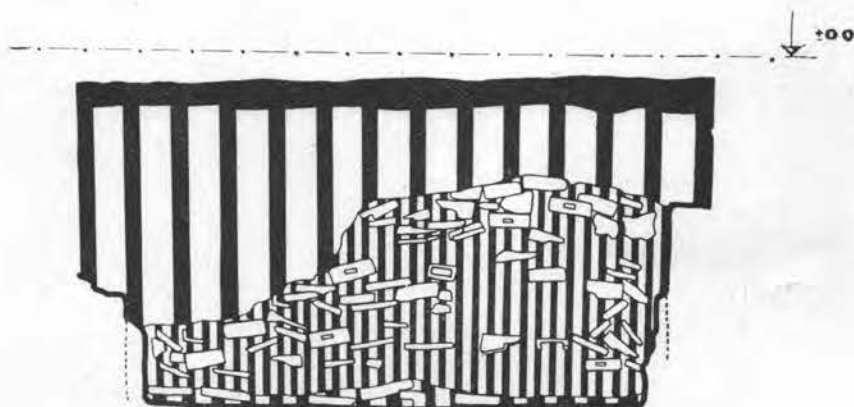
II

ISTOČNI OBJEKT — KUPALIŠNA BAZILIKA (BASILICA THERMARUM)

Ima oblik izdužene pačetvorine dužine 22,50 m, širine 14,50 m (sl. 7). Zidovi su sačuvani do visine od cca 2,80 m. Sva četiri ugla su pojačana pilastrima kubičnog oblika (stranica 1 m). Na zapadnom se zidu nalaze još dva pilastra, koja su od južnog i sjevernog udaljena 6 m, imaju širinu od 98 cm, dok od zida odstupaju za 40 cm. U gornjem su dijelu oba jače oštećena. Na sredini zapadnog zida vidljiva su za-

zidana vrata širine 1,45 m, visine 1,80 m, koja imaju ravni luk iz klinastih kamenova raspona 2,18 m (sl. 8). Visina luka je 40 cm. Ispuna se vrata sastoji od većih nejednakih blokova povezanih bijelom žbukom sitnog agregata, koja se mrvi (sl. 31 na tabli). Na sredini sjevernog zida nalaze se također zazidana vrata širine 1,50 m, visine 1,80 m, kojima donji dio i prag leži ispod poda kasnije nadograđene prostorije 2 (sl. 32 i 48, na tabli). Unutarnji je otvor vrata 1,12 m, a dovratnici i nadvratnik imaju širinu od 28 cm. Na zapadnoj i istočnoj strani sjevernog zida vidljiva su bočna vrata (ista slika). Zapadna vrata imaju monolitne dovratnike, visine 1,70, širine 56 cm, a debljine 26 cm, te im je otvor širok 80 cm. Na istočnim vratima nedostaju dovratnici, tako da je otvor 1,15 m, ali je vidljiv prag širine 75 cm, koji je viši 5 cm od nivoa poda građevine. Dio istočnog dovratnika leži uz sam otvor

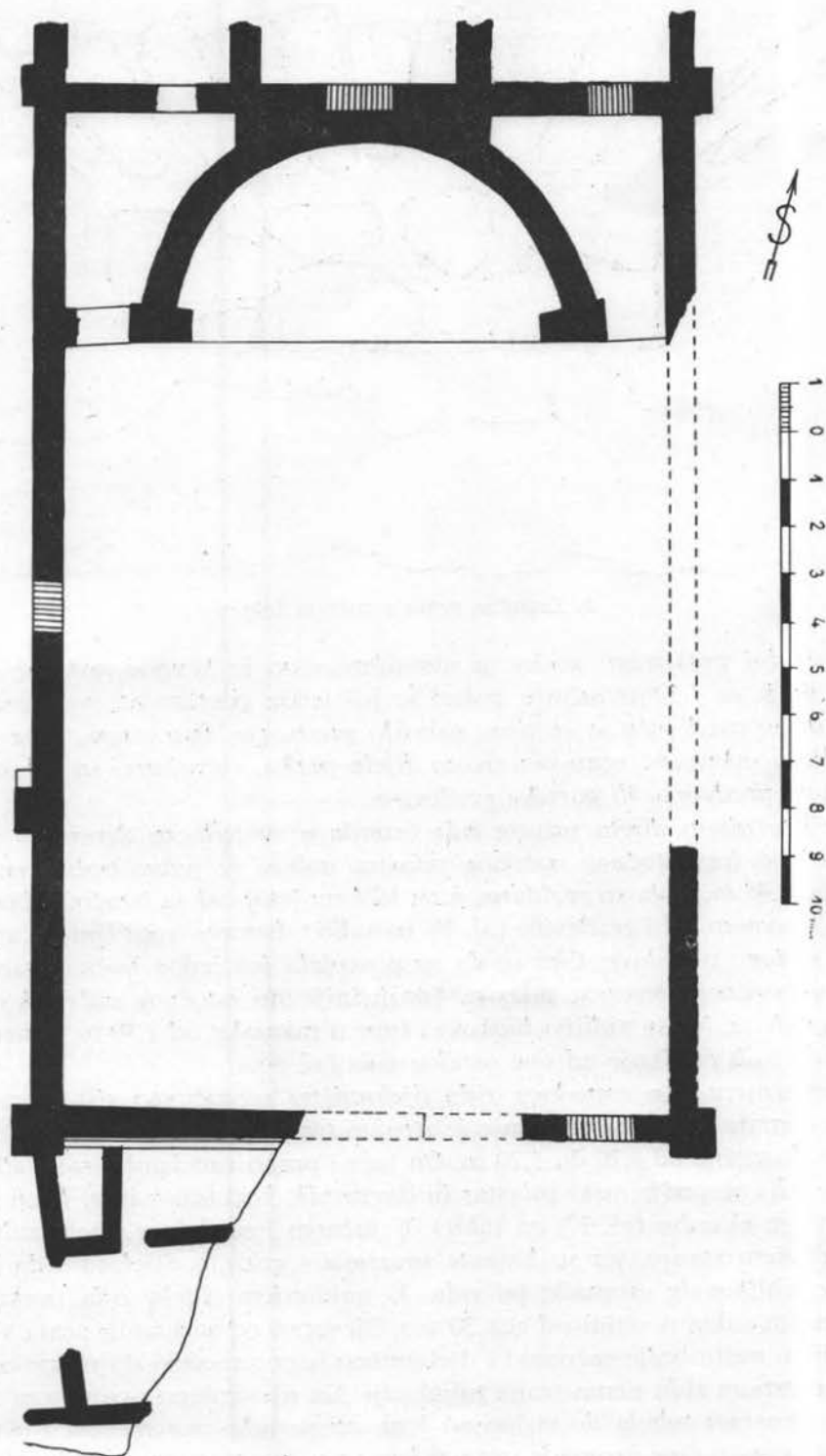

6. Profil presjeka I—Z u prostoriji 4 iz 1958. godine.

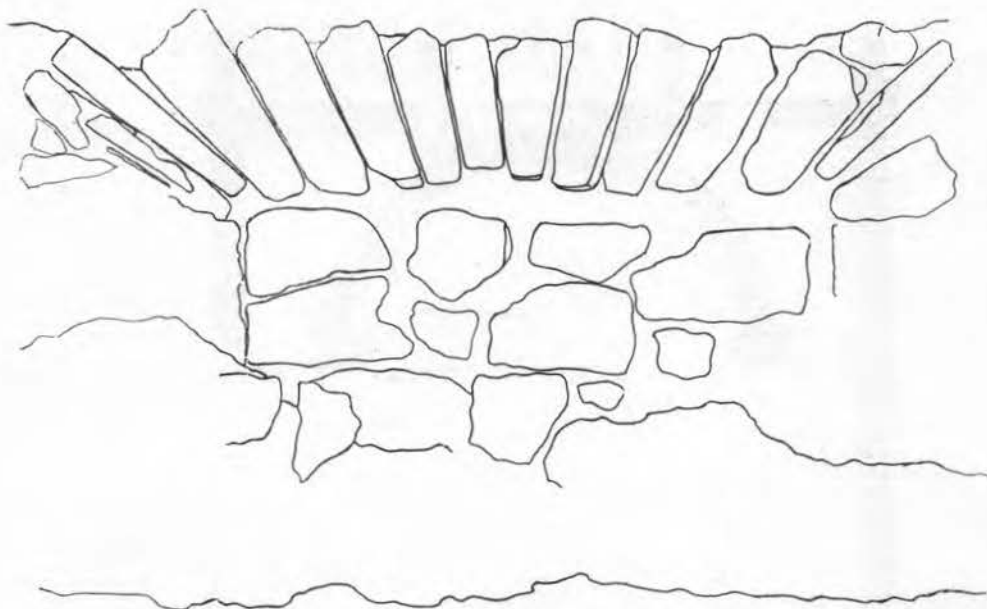
vrata prevallen na zemlji, te je zapravo sekundarno upotrebljen žrtvenik dužine 56 cm, debljine 29 cm, a širine 22 cm. Istočni zid je oslobođen samo u svom sjevernom dijelu u dužini od 6,25 m i južnom dijelu (6,50 m), dok je srednji ostao neistražen, jer se na tom mjestu, kako smo spomenuli, nalaze nasadi i ograda parka (sl. 33, na tabli). Visok je cca 2,25 m. Na udaljenosti od 3,40 m od sjeveroistočnog kuta građevine prema jugu nalaze se zazidana vrata širine 90 cm, a visine 1,20 m, koja su ispunjena pritesanim blokovima žutog pješčenjaka, slaganim na redove, nešto koso postavljeni.

Na južnom se zidu nalaze monumentalna vrata širine 2,50 m s kamenim pragom i tri stepenice (sl. 34, na tabli). Prag vrata širok je 80 cm, a na njemu se vide otisci i tragovi paljevine izgorjelog drvenog praga, koji je ležao na kamenom. Također su vidljive udubine utora vrata. U slojevima, koji su činili ispunu vrata, nađene su željezne sponje i baglame. Stepenice su, što se ide na niže, sve kraće, tako da je gornja duga 2,20 m, srednja 2 m, a najdonja svega 1 m, dok su im širine gotovo jednake (22—24 cm) (sl. 35, na tabli). S vanjske strane uz stepenice nalazi se na oba kraja dvostruki kubični postament za stup, od kojih zapadni ima stranicu 60 cm, a istočni 50 cm.

7. Plan kupališne bazilike.

8. Zapadna vrata s ravnim lukom.

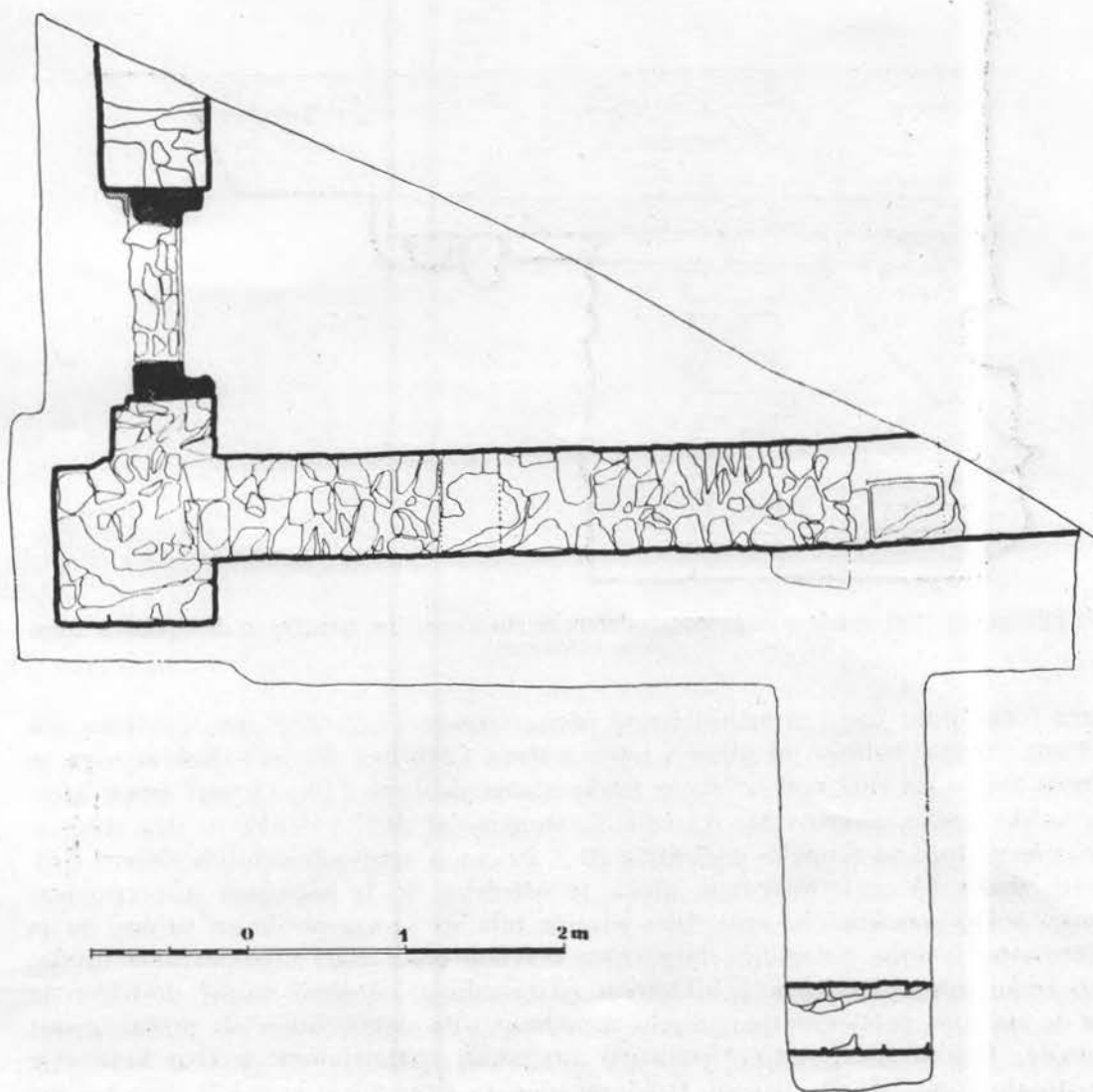
Uz zapadni postament nađen je slomljeni stup iz krupno zrnatog mramora, a u istoj liniji, za 1,50 m južnije, nalazi se još jedan postament, po čemu se može utvrditi, da se pred južnim vratima nalazilo predvorje. Dva stupa, koja su u prošlom stoljeću otkrivena upravo u ovom dijelu parka, vjerojatno su također pripadala južnom predvorju ili portiku građevine.

U najistočnijem dijelu južnog zida (sonda u susjednom dvorištu) na 70 cm udaljenosti od jugoistočnog ugaonog pilastra nalaze se jedna bočna vrata širine 1,20, visine 1,48 m, koja su zazidana, a ne leže na istoj osi sa istočnim bočnim vratima na sjevernom zidu građevine (sl. 36, na tabli). Ispunu vrata čini veće pritesano kamenje složeno u redove. Čini se da su postojala još jedna bočna vrata s južne strane jugoistočnog ugaonog pilastra (najjužniji dio istočnog zida), koja su kasnije pregrađena, jer su vidljivi blokovi i fuge u razmaku od 2,30 m, a struktura se zida između njih razlikuje od one ostalog zida (sl. 9).

Na nutarnjem licu zapadnog zida djelomično se sačuvao sistem za grijanje od tegula hamata i tubula, kroz koje je strujao topli zrak. Javlja se u dužini od cca 14,50 m, a do visine od 1,20 do 1,70 m. On teče i preko zazidanih vrata, ali prestaje na mjestu gdje se javlja niski pilastar ili dovratnik, koji leži u istoj liniji sa zapadnim pilastrom eksedre (sl. 37, na tabli). U južnom i srednjem dijelu zida ovaj sistem je u lošem stanju, jer su hamate spuznule s gornjih dijelova zida i zajedno sa sedrom oblikovale gromade po zidu. U najdonjem dijelu zida prekrila ih je zidna slikarija sokla u visini od cca 30 cm. Sjeverno od zazidanih vrata vidljivi su tubuli koji su nešto bolje sačuvani i djelomično neporemećeni do visine od 1,20 m.

Na sjevernom zidu nema traga tubulaciji. Na djelomično otvorenom istočnom zidu vide se ostaci tubula do visine od 1 m, ali su jako poremećeni i oštećeni, te zajedno sa sedrom čine gromade upravo kao i na spomenutom zapadnom zidu. Na južnom zidu nema traga vertikalnom grijanju.

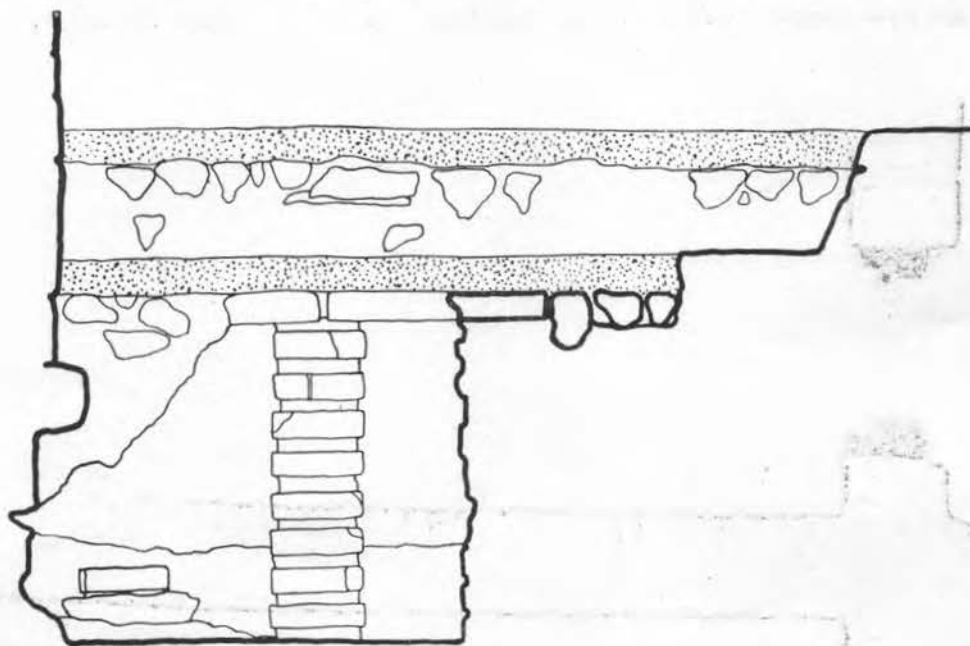
Svi su zidovi ovoga objekta bili građeni od većih i manjih poluobrađenih kamenova, a jezgra im se sastoji iz kamena lomljenaka, koji je vezan bijelo-žučkastom žbukom sitnog i krupnijeg agregata, bez primjesa opeke. Na vanjskom su licu zida vidljive horizontalne fuge i to prva na visini od 1,17 m od poda, a druga poput sokla na 1,70 m. Struktura je zida ispod sokla i iznad njega različita, jer je u donjoj partiji kamenje duguljasto i položeno u horizontalne nizove, dok se u gornjem dijelu na to više nije pazilo. Vanjska je žbuka nanescena u četiri sloja od kojih je donji grublji i služio je za ispunjenje fuga, dok su gornji finiji i zaglađeni (sl. 38, na tabli). Na sjevernom dijelu istočnog zida nakon najdonjeg sloja bjelkaste žbuke 18 mm debljine slijedi 3 mm deo sloj ružičaste izolacione žbuke s primjesom sitno tucane opeke (zaštita od vlage), zatim sloj bijele čvrste žbuke 15

9. Tehnički snimak jugoistočnog kuta kupališne bazilike (sonda u vrtu Pipelek).

mm debljine, pa četvrti sloj od 18 mm na kome je tanka navlaka mramorne prašine, koja je bila podloga za zidnu slikariju. Pilastrici su imali dva sloja žbuke, a na srednjem južnijem javlja se trag treće žbuke, nešto grublje, valjda iz vremena obnove zgrade.

Cijela zgrada bila je prekrita debljim žbukanim podom od vapna miješanog krupnije tucanom opekom, koji je na površini glačan, te djeluje poput crvene marmorizacije (vidi sl. 37). Pod leži na dubini od 2,80 m, a na njemu se ne vidi trag od stupova, koji bi bili nosači krovne konstrukcije. S obzirom, da je u sjeverozapadnom i jugozapadnom kutu pod bio jače oštećen, mogla se ispitati njegova struk-

10. Situacijski plan sonde u sjeverozapadnom dijelu kupališne bazilike s dva poda i stupićem hipokausta.

tura i debljina, kao i situacija ispod njega (sonde 1, 2). Pod ima debljinu cca 15 cm, leži na naboju od gline s nešto valuća (debljine 20 cm). Nakon toga se javlja još jedan niži pod iz bijele žbuke slične debljine (10—15 cm) ispod koga su velike opeke, pokrovi hipokaustičnih stupića (sl. 10). Vidljiva su dva stupića, koja se sastoje od 8 opeka dimenzija 20×20 cm, a spojenih debljim slojem ružičaste žbuke (4 cm). Pokrovna ploča je oštećena, te je sačuvana u potpunosti samo jedna stranica (52 cm). Oba stupića bila su zasuta antiknim šutom, pa je vjerojatno u doba polaganja najgornjeg crvenog poda stari hipokaustični uređaj bio izvan upotrebe. Kada je uklonjen najzapadniji, oštećeni stupić utvrđeno je da se na tom najsjevernijem dijelu zapadnog zida nalazi otvor ili prolaz poput kanala, koji je bio potpuno ispunjen urušenim materijalom, a kroz kojega je postojala komunikacija između istočnog objekta i prostora, koji leži zapadno, no zasada nije istražen.

Slična je situacija bila i u jugozapadnom kutu građevine, gdje su također nađena dva poda, samo što se ovdje moglo utvrditi da starija slikarija sokla seže ispod kasnijeg crvenog poda za cca 12 cm i da je ona iz vremena bijelog žbuknog poda, jer kod njega završava oblim prijelazom (sl. 39, na tabli).

U sjevernom se dijelu građevine nalazi velika polukružna eksedra, koja je tjemenom prislonjena uz sjeverni zid, odnosno spaja ih dilatacioni zid 65 cm debljine (sl. 40, na tabli). Eksedra ima raspon od 9,20 m, a radijus od 4,80 m. Debljina zida je 80 cm, a visina u zapadnom dijelu 2,50 m, dok je u istočnom cca 2,30 m. Od tjemena prema istočnom kraku bila je oštećena još u prošlom stoljeću prilikom prekopavanja terena i to u donjem dijelu u dužini od 2 m, a u gornjem 4,80 m (restaurirano). Na oba kraja završava pilastrima veličine $1,30 \times 1$ m (zapadni) i $1,23 \times 95$ cm (istočni). Zapadni je sačuvan do visine od 2,20 m, a istočni do visine od 1,80 m. Eksedra ima pod iste kvalitete kao crveni pod u cijeloj građevini, samo je nešto višeg nivoa, te je odvojen stepenicom dužine 6,8 m, širine 30 cm, visine 20 cm. Vanjsko je lice eksedre građeno od manjih i većih poluobrađenih kamenova, koji se u raznim položajima nižu na redove, a spojeni su bijelom žbukom krupnog agregata. Na 1 m od poda teče vijenac od dvostrukog niza opeka, koje su na nekim mjestima stavljene po cijeloj dužini (38 cm), a na nekim po užoj strani (37 cm), dok su mjestimično umetnuti samo manji komadi (10—17 cm). Preko toga je stavljena bijela žbuka ispunjena pljevom, koja je na površini zaglađena, a na nju nanescena slikarija. S nutarnje strane zid ima sličnu teksturu i vijenac od dva reda opeke, ali se iznad njega na 15 cm razmaka javlja na tjemenu još jedan kraći niz, koji je vjerojatno kasnije umetnut prilikom popravka zida. Vezivna žbuka je bijelo-žučkasta s krupnim agregatom (do 10 cm), dok je gornja žbuka iste kvalitete kao i na vanjskom licu, te je na nju nanescena slikarija.

Pilastri su građeni od kamenih blokova i nekoliko redova opeka i to nepravilno, tako da na zapadnom imamo prvo tri reda blokova, pa zatim 5 redova opeke s prednje strane, a 4 reda s bočne strane, nakon čega slijede opet dva reda blokova i jedan red opeke naizmjenično. Na istočnom pilastru najgornji red blokova ima nagib u smjeru pada (jug), jer ih je povukao luk svoda prilikom urušavanja.

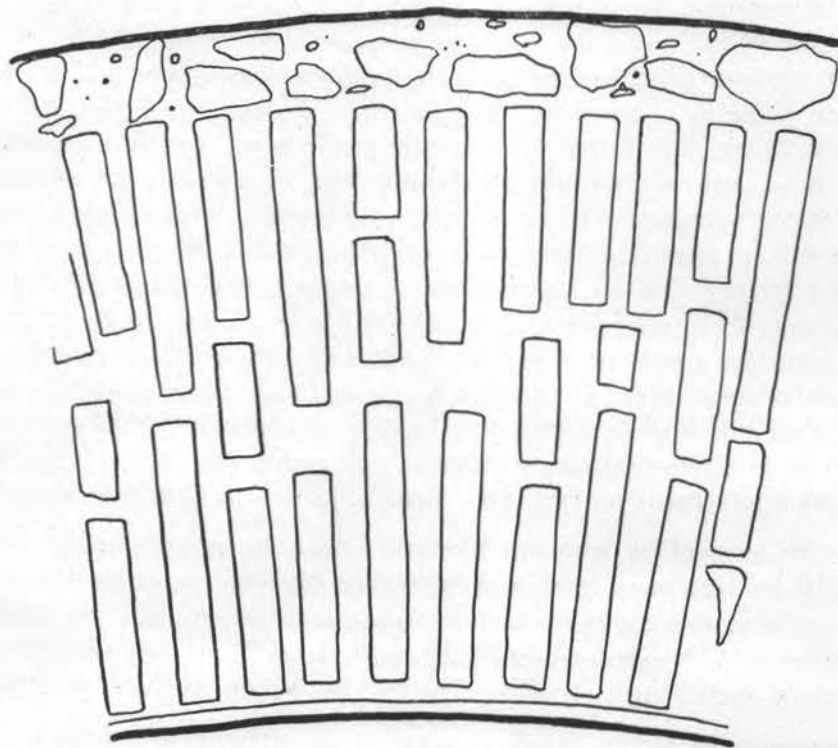
U jugozapadnom dijelu eksedre nađen je dio spomenutog luka u dužini od 4,50 m, a širini od 1,50 m (vidi sl. 40). On se sastoji od nizova masivnih opeka veličine 40×28 cm, koje su spojene ružičastom, nepropusnom žbukom s krupnim česticama opeke (deblj. 4—5 cm) (sl. 11). Mjestimično su vidljive i manje površine slikarije svijetlocrvene boje s bijelim trakama i tamnije crveni pojasevi.

Između zapadnog pilastra eksedre i zapadnog zida objekta čini se da su se nalazila jedna vrata. Naime na zapadnom je zidu građevine vidljiv niski pilastar dužine 1 m, širine 30 cm, koji ima dva žbukana nosa, a pred kojim potpuno prestaje crveni pod, te počinje opločenje od opeke u širini od 1 m, koje s južne strane ima istaknuti ožbukani rub. Ovu pretpostavku potkrepljuje i činjenica da se na niskom pilastru i pilastru eksedre nalazi 20 cm široki pojas gara, a u dnu velika količina paljevine, vjerojatno od izgorjenih drvenih dovratnika.

Istočni objekt bio je opremljen slikarijama od kojih su se neke sačuvale na samom zidu, dok su ostale otpale sa zidova i stropa tako, da su ležale licem na podu zgrade⁵.

Na zapadnom se zidu, kako smo već spomenuli, sačuvala slikarija sokla u dužini od cca 15 m, a do visine od 30 cm (sl. 12). Ona je crvenosmeđaste boje, a sastoji se od polja, koja su odvojena okomitim crnim trakama poput pilastra, a u kojima se nalazi crna vitica vertikalno položena, koja prema dolje završava crnim listom vinove loze. Sjeverno od zapadnih zazidanih vrata sačuvaio se osim slikarije sokla i pojas slikarije iznad njega i to s motivom jajastog niza, u visini od 65 cm.

11. Detalj urušenog luka u eksedri.

Nakon crnih horizontalnih traka, kojima je slikarija sokla obrubljena prema gore, nižu se pojasevi i trake crvene i bijele boje, a u širem bijelom pojasu vide se šiljaste jajnice smeđaste boje. U najsjevernijem dijelu istog zida nalaze se manje površine slikarija, koje su jedva vidljive ispod skramice sedre, tako da se tek nazire svijetlocrvena podloga i crvene vijuge marmorizacije. U istočnom dijelu sjevernog zida, i to sa zapadne i istočne strane istočnog prolaza iza eksedre, također se nalaze

⁵ Detaljna analiza zidnih slikarija ulazi u okvir posebnog rada, koji priprema B. Vikić —Belančić.

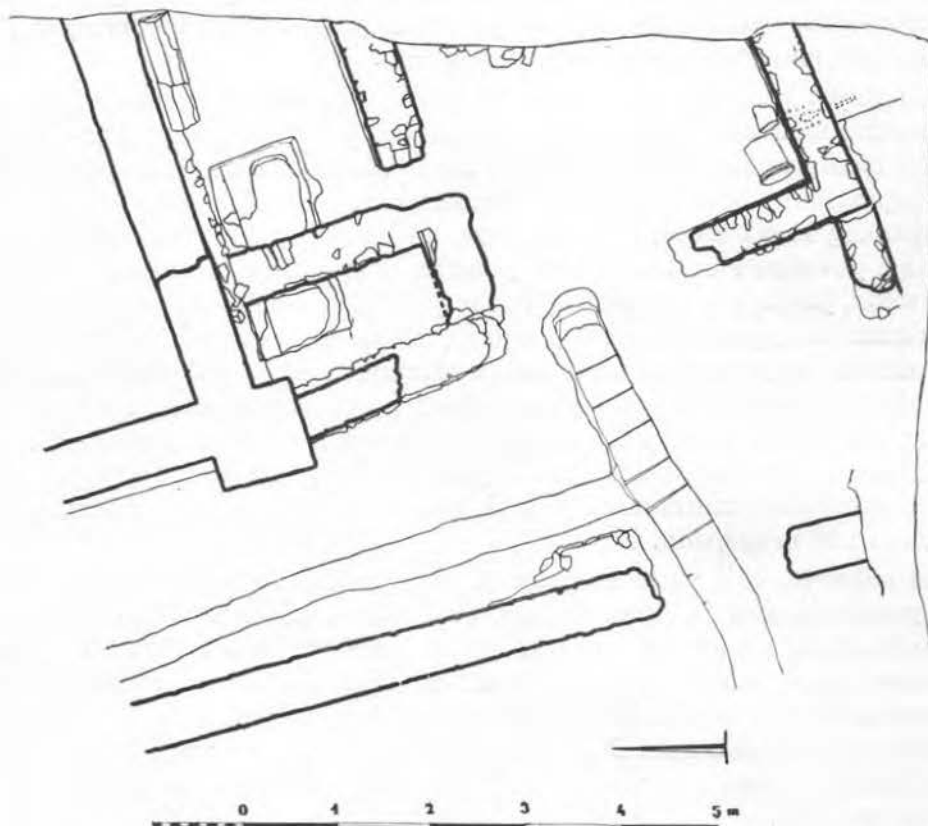
veće površine zidnih slikarija. Zapadno od vrata iznad sokla istog karaktera kao što je onaj na zapadnom zidu, ali ovdje djelomično prekriven kasnijim crvenim podom, javlja se dio pano-kompozicije u tamnocrvenom okviru. U njemu su dva manja svjetlocrvena polja u plavom okviru i tragovi crvenih vijuga. S istočne strane vrata sačuvala se zidna slikarija do visine od 40 cm, no ovdje je sokl ostao većim dijelom ispod crvenog poda, te je vidljiv svega u pojasu od 18 cm. Time je crna vitica ostala pod podom, a uočljive su samo crne trake pilastra. Iznad je opet crveni okvir obrubljen s gornje strane bijelom i crvenom trakom, a zatim slijedi crveni pojas. Na samom sjevernom dijelu istočnog zida slikarija ima visinu od 40 do 80 cm. Vidljiv je dio peteljke lista vinove loze, koji je ovdje ostao ispod poda, zatim tamnocrveni okviri dužine 90 cm., a širine 75 cm, te polja duga 76 cm, ali neodređene širine, radi oštećenja. Da li je unutar polja bio kakav ukras, ne može se utvrditi radi mnogo ožiljaka i skramice sedre.

I eksedra je s vanjske i nutarnje strane bila bogato ukrašena, no slikarije su se tek djelomično sačuvala. Vanjska strana imala je vertikalno položena pačetvorinasta polja u tamnocrvenim ili bijelo-plavim okvirima, koja su motivom crvenih mrežica ili nepravilnih okašca imitirala mramornu oplatu (sl. 41). U sjevernom dijelu zapadnog kraka sačuvalo se nekoliko takvih polja, dok na istočnom kraku samo manje površine i uz sam istočni pilastar. S unutarnje strane eksedre, iznad slikarije sokla, javljaju se crveno uokvirena polja s rozetama i girlandama, ali su sačuvana samo uz zapadni i istočni pilastar (vidi sl. 40, na tabli). Pilastru su također bili oslikani svijetlocrvenim poljima u tamnije crvenim okvirima, koja prate crvene i bijele trake, ali je i ovdje gotovo cijela površina prevučena skramicom od sedre, tako da se boje i ukras tek naziru. Na istočnom pilastru sa njegova sjevernog boka vide se u polju debele crvene vijuge nanese slobodnim potezima kista, koje također imitiraju marmorizaciju. Slikarije na pilastrima imaju visinu od 1,20 m (istočni) i 1,30 m (zapadni).

Pored slikarija, koje su se sačuvala po zidovima, našlo se mnogo fragmenata na podu građevine, koji su otpali sa stropa, zidova, ili sa svoda eksedre. Na tim se ulomcima javljaju nizovi plavo-bijelih perla, crno obrubljenih, zeleni rombovi s cvjetovima, rozete u kasetama, jajasti niz na crvenoj ili smeđoj podlozi, sferni trokuti crvene ili žute boje, smeđa polja s plodovima, fragmenat s glavom bradatog muškarca, dio pejzaža i dr. Boje su intenzivne i svježije, a na nekim se fragmenatima vidi šatiranje kako bi se dobio dojam dubine, odnosno perspektive (sl. 43) a, b, c, d, e, na tabli).

Istočno od velike građevine, a uz njen istočni zid pruža se trijem, koji je zasad ispitan u sjevernom dijelu u dužini od 5,50 m, a u južnom dijelu u dužini od 2 m (sl. 42), dok srednji nije moguće istražiti zbog nasada i ograde parka. Širina trijema je 2,60 m, a pod mu leži na dubini od 2 m. Pod je od crvene ilovače, ali je sav rastočen, te je bio prekrit opekom, koja je istrunula. Podloga poda se sastoji od naboja zeleno-sive pjeskovite ilovače. Opeke su se poda tek na pojedinim mjestima sačuvala kao npr. uz zapadni zid trijema. Opeke su duge 32 cm, široke 15 cm (oštećene) a debele 2 cm. Istočni je zid trijema visok cca 2 m, a leži na pločama iz pjesčenjaka debljine 30 cm. Ove su ploče sekundarno upotrebljene za temeljenje zida trijema, te strše s njegove istočne strane za cca 20—24 cm, tako da djeluju poput

stepenice. Duge su 1,45 i 1,55 m. Ispod sjevernije ploče nalazi se neki stari temeljni zid pravca sjever-jug, širine 40 cm, koji zakreće prema istoku i nestaje u stijeni iskopa (visina 38 cm). Istočni zid trijema građen je iz većih pritesanih blokova bijelog kamena, a u najdonjem se redu nalaze četiri velika bloka iz žutog pješčenjaka, od koga su uopće građeni svi najstariji zidovi u kompleksu kupališta, te su ovdje sekundarno upotrebljeni. Vezivna žbuka je žućkasto bijela s dosta vapna i sa sitnim agregatom do 2 mm. Vanjska nije sačuvana. Na zapadnom zidu trijema, tj. na vanjskom licu istočnog zida građevine, vidljivi su u donjem dijelu ostaci slikarije plave i zelene boje na crnoj podlozi, koja se sastoji od segmenata, što se dodiruju i djeluju poput girlande (sl. 13).

14. Situacijski plan arhitekture južno od kupališne bazilike, sa starim temeljnim zidovima i kasnijim nadogradnjama

SITUACIJA JUŽNO OD KUPALIŠNE BAZILIKE

Na kupališnu je baziliku kasnije dograđen jedan drugi objekt od koga je zasad istražen samo zapadni dio u potpunoj dužini od 6 m, a djelomičnoj širini od 4 m (sl. 14). Istočni dio leži izvan linije iskopa. Zapadni je zid prislonjen uz sam jugozapadni ugaoni pilastar kupališne bazilike, i to na njegovu žbuku, te ima pravac sjever-jug, ali s malim odklonom prema istoku. Jako je oštećen, te pošto

teče u dužini od 1,20 m nedostaje u rasponu od 3,40 m, pa se opet nastavlja (1,50 m) i zakreće prema istoku. Istočni krak, tj. južni dio ove dogradnje, dug je 2,15 m, širok 50 cm, a visok 1,35 m, te leži na jednom starijem proširenom temeljnom zidu, visine 65 cm, koji strši cca 20 cm izvan linije gornjeg zida. Ispod njegova zapadnog kraka nalazi se također jedan stariji zid, koji teče prema zapadu u dužini od 1 m, širini 48 cm, a visini od 70 cm.

Jugozapadni ugao dograđenog objekta zidan je od masivnih blokova, dok su zidovi iz većih pritesanih kamenova spojenih bijelom žbukom krupnog agregata (sl. 44, na tabli). Stariji temeljni zidovi, na kojima leži, građeni su od manjih pritesanih kamenova, slaganih na redove, a žbuka je čvršća i sa sitnijim agregatom. Na samom se južnom zidu nalazi četverougao ni otvor (32×20 cm, dub. 52 cm) u kome leži olovna vodovodna cijev, promjera 22 cm, sa širokim spojnim šavom. Cijev je duga 1,50 m, ima smjer sjeveroistok-jugozapad i nestaje u južnoj stijeni iskopa. Otvor u zidu je obložen opekom (52×20 cm, debljine 7,5 cm). S obzirom da je ovaj dio bio ranije prekopan, javlja se recentni šut i unutar objekta i s njegove južne strane, sve do 2,20 m od gornjeg ruba parka. Nakon toga počinje sloj sedre debljine 40 cm, a zatim se na 2,60 m ulazi u sloj antiknog šuta. U tom se sloju našlo unutar jugozapadnog kuta ovog objekta 3 velika fragmenta stupova iz pješčenjaka (dužine 48 cm, promjera 34 cm; dužine 48 cm, širine 15 cm; dužine 30 cm, širine 16 cm) (sl. 45, na tabli). S južne strane objekta otkriveni su u istom sloju fragmenti grublje keramike, stakla, jedna S fibula, te kasnoantikni vrlo patinirani novčić. Na 3,30 m došlo se do bijelo žbukano poda, ispod koga je naboj od ilovače, kamena i opeke, a na 4,20 m do sedre zdravice.

Prilikom čišćenja neposredno uz južni bok južnog zida kupališne bazilike otkriven je zid koji teče u istom smjeru, a prislonjen je na žbuku južnog zida, te djeluje poput jedne stepenice, širine 25 cm, a visine 35 cm (vidi sl. 14). Također se na 3 m dubine došlo do crvenog poda od žbuke s tucanom opekom, koji je za 20 cm niži od poda bazilike. Da bi se ispitala situacija ispod poda, načinjena je sonda veličine 80×55 cm. Ona je dala slijedeću sliku: Utvrđeno je, da spomenuti zid, što teče paralelno s južnim zidom i naliči na jednu stepenicu seže još dublje, tj. 20 cm ispod crvenog poda, a s njim pod pravim kutom leži još jedan stariji zid pravca sjever-jug (1,15 m udaljen od jugozapadnog pilastra), koji ide u dubinu od 70 cm, a dug je cca 1,80 m. Ovaj pod pravim kutom zakreće prema zapadu, zatvarajući prostor $2 \text{ m} \times 1,20 \text{ m}$). U sondi se osim toga našlo fragmenata opeke, gar i nekoliko fragmenata keramike. Ti su zidovi vremenski stariji od kupališne bazilike i imaju bijelu žbuku sitnog agregata. Istočno od sonde, također uz južni zid građevine na dubini od 2,25 m, nađena je polovica jednog velikog ulomka marmornog stupa dužine 1,25 m, koji je ležao na sloju urušene opeke i gara, a vjerojatno je pripadao portiku južnog portala. Kraj njega se nalazio i ulomak ruke neke statue od mramora.

KOMPLEKS SJEVERNIH PROSTORIJA

Prostorija 1⁶

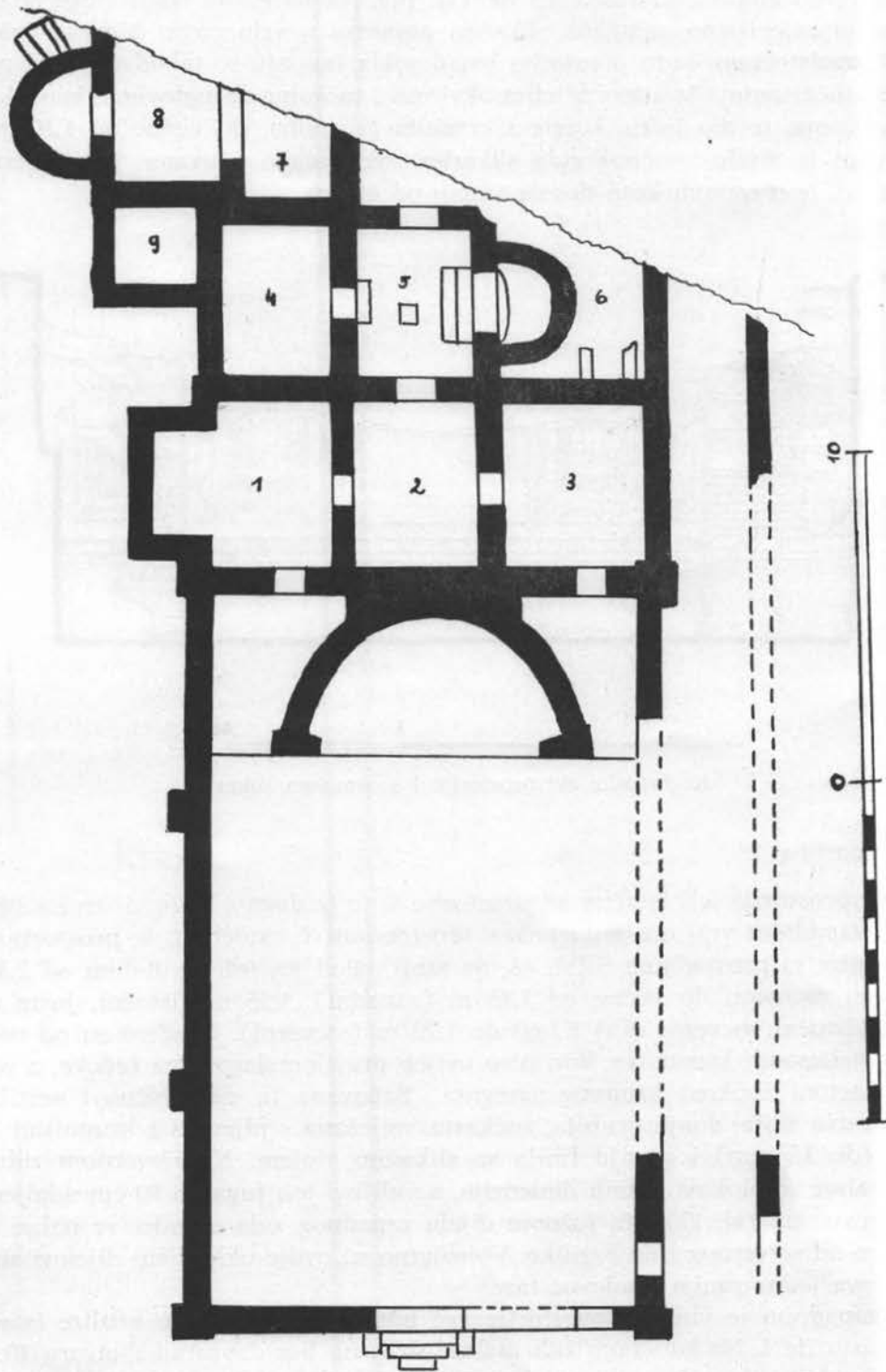
Ova prostorija leži najzapadnije od svih prostorija dograđenih na kupališnu baziliku u smjeru sjevera (sl. 15). Duga je 5 m a široka 3,50 m, te je na zapadnoj strani proširena u uglatu nišu širine 2 m, a dužine 3 m (sl. 46, na tabli). Niša je svojim južnim zidom prislonjena na sjeverozapadni ugaoni pilastar kupališne bazilike, te ima debljinu zida 90 cm i pojačanje od kamenih blokova između kojih je opeka vezana slojem žbuke (4—6 cm). U donjem dijelu su 2—3 reda opeka između blokova, a u gornjem naizmjenično red blokova i red opeka. Na južnom dijelu zapadnog zida vidljiv je ispod oštećenih slikarija luk od opeke jednog kasnije zazidanog otvora, širine 1 m, a visine 1,28 m. Na istočnoj se strani nalaze vrata, kojima je ova prostorija vezana s prostorijom 2, a ima prolaz i u kupališnu baziliku kroz vrata na južnom zidu. Ovo su u isto vrijeme i zapadna bočna vrata spomenute građevine (vidi sl. 32). Zidovi su niše sačuvani do cca 1,30 m (zapadni), 1,60 m (južni), 1,80 m (sjeverni). Građeni su od većih i manjih blokova (veći u donjem dijelu), složenih na redove s proredom od dva niza opeka. Vezivna žbuka je bjelosivkasta s krupnim agregatom do 10 mm. Preko nje je nanosena vertikalna žbuka u dva sloja i to donja žućkasta i grublja, a gornja finija, na koju je došla zidna slikarija.

Istočni je zid prekinut otvorom vrata širine 1,35 m od kojih se sačuvao južni dovratnik od tesanika širine 56 cm, vis. 1,20 m, a sjeverni dio nedostaje. Prag je vrata visok 5 cm. Zid je građen od većih i manjih pritesanih kamenova, koji nisu pravilno slagani na redove, a vezivna je žbuka sivkastobijela, krupnog agregata. S obje se strane vrata vide tragovi gorenja. Sjeverni zid, visine 2,30 m, bio je opremljen tubulima (sl. 47, na tabli). Sačuvala su se tri reda do visine od 1 m, a četvrti najdonji vidljiv je u horizontalnom presjeku, jer seže ispod poda. U samim kutovima ostalo je 6 redova, tj. do visine od 1,50 m. Tubuli su mjestimično cijeli, a od nekih je ostala samo poledina pričvršćena uz zid debljim slojem ružičaste žbuke (debljine 3,50 cm). Tubuli imaju veličinu $26 \times 10 \times 10$ cm, a otvor $14,5 \times 6,5$ cm. Zid je građen na isti način kao i istočni samo ima mjestimično umetnute komade opeka, a u najgornjem dijelu 2 niza horizontalno položenih opeka, i otvor, tj. pačevorinastu šupljinu 17×13 cm.

Pod prostorije je od vapna miješanog tucanom opekrom, na površini je crven i glačan slično kao i u bazilici i eksedri, a leži na dubini od 2,45 m. Ta je prostorija bila bogato oslikana, te su se sačuvale veće površine po svim zidovima i u niši (osim sjevernog zida s tubulima). Na zidovima niše javlja se iznad slikarije sokla sa crnim pilastrima i viticom, motiv tamnocrveno uokvirenih polja, u kojima su manji svijetlocrveni kvadrati u dvostruko bijelom okviru s tačkicama na uglovima, zatim lukovi horizontalno i vertikalno položeni, obrubljeni caknama i bijelim tačkama, vertikalni pojasevi crvene, tamnozeleno i žute boje, bijeli okviri s

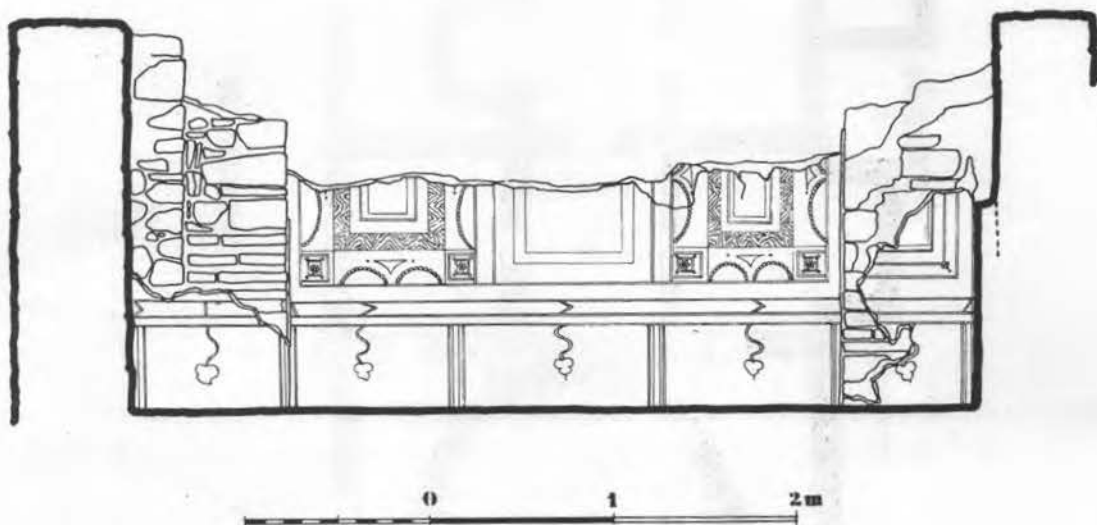
⁶ Signatura prostorija teče onim redom kako su otkrivene.

15. Plan kupališne bazilike sa sjevernim nadgrađenim prostorijama.

crvenim vijugama marmorizacije i dr. (sl. 16). Na istočnom boku sjevernog zida niše osobito je lijepo sačuvana slikarija pojaseva u vrlo živim bojama (vidi sl. 47). U jugoistočnom kutu prostorije iznad sokla javljaju se također crveni pravokutnici, slični onima iz niše s bijelim okvirom i tačkama na uglovima, kao i lukovi sa caknicama, te dio jedne kasete s crvenim vijugama, do visine od 1,10 m. Na sjevernom je dijelu istočnog zida slikarija sokla slabo očuvana, jer je stradala od požara, te u samom kutu doseže visinu od 40 cm.

16. Zapadni zid prostorije 1 s ostacima slikarija.

Prostorija 2

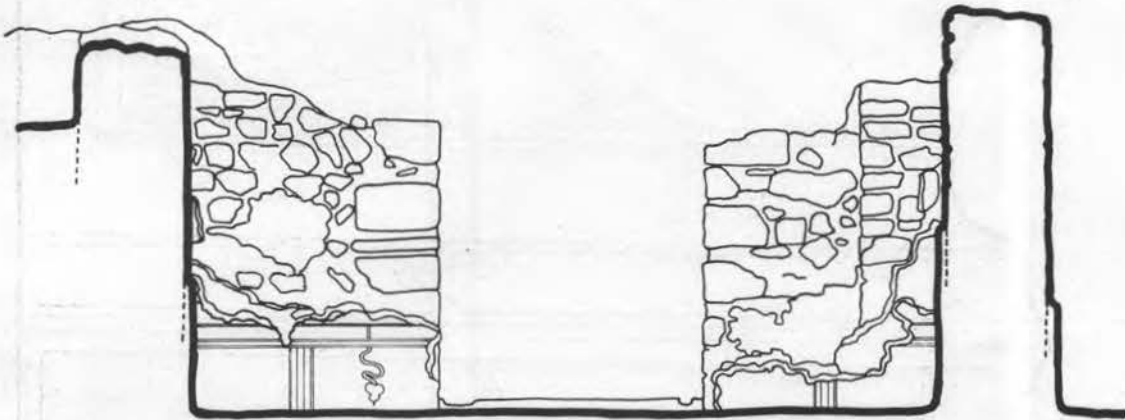
Ova prostorija leži istočno od prostorije 1, te je duga 4,85 m, a široka 3,80 m. Ona je zapadnim vratima povezana s prostorijom 1, istočnim sa prostorijom 3, a sjevernim sa prostorijom 5 (sl. 48, na tabli). Pod joj leži na dubini od 2,30 m. Zidovi su sačuvani do visine od 1,85 m (zapadni), 1,55 m (istočni, južni dio), 1,90 m (istočni, sjeverni dio) i 1,60 do 1,70 m (sjeverni). Građeni su od većih i manjih pritesanih kamenova, koji nisu uvijek pravilno slagani na redove, a vezani su žučkastom žbukom krupnog agregata. Sačuvana je djelomično i vertikalna žbuka u dva sloja, donja grublja, žučkasta, miješana s pljevom i krupnijim agregatom (do 15 mm) i gornja finija sa slikanim slojem. Na sjevernom zidu, uz vrata, nalaze se blokovi raznih dimenzija, a vidljiva je i fuga na 80 cm udaljenosti od otvora vrata (sl. 17). Na južnom dijelu zapadnog zida također se nalazi fuga na 63 cm od sjevernog zida bazilike. Vjerojatno su ovdje uklopljeni dijelovi zidova ili stupova jedne ranije građevne faze.

O zapadnim je vratima prostorije već bilo govora prilikom analize istočnog zida prostorije 1. Na istočnom zidu nalaze se vrata bez dovratnika otvora 10,5 m. Uz ovaj zid ispod poda teče kanal širok 50 cm. Na sjevernom zidu su također vrata bez dovratnika široka 1,30 m s pragom širine 50 cm, a visine 17 cm. Na oba

su kraja praga, a 20 cm udaljenosti od zida, udubljenja, vjerojatno utori dovratnika (11 cm i 5 cm širine), koji su bili drveni, jer su na pragu i zidu ostali jaki tragovi paljevine drveta (sl. 48. i 49, na tabli).

Prostorija je bila lijepo ukrašena, ali su slikarije osim u jugozapadnom kutu dosta slabo uočuvane i nagorene. Sokl je i ovdje ukrašen crnim vertikalnim trakama poput pilastra i crnom viticom s listom vinove loze, a prema gore završava tamnocrvenim pojasom. Na sjevernom zidu je sačuvan do visine od 60 cm (zapadni dio) i 40 cm (istočni dio), na zapadnom zidu u visini od 55 cm, na južnom samo uski pojas pri podu, koji ide i preko sjevernih zazidanih vrata u visini od 20 cm. U samom jugozapadnom kutu, kako smo spomenuli, sačuvao se i dio slikarije iznad sokla do visine od 1,15 m i to: u velikim crveno uokvirenim poljima

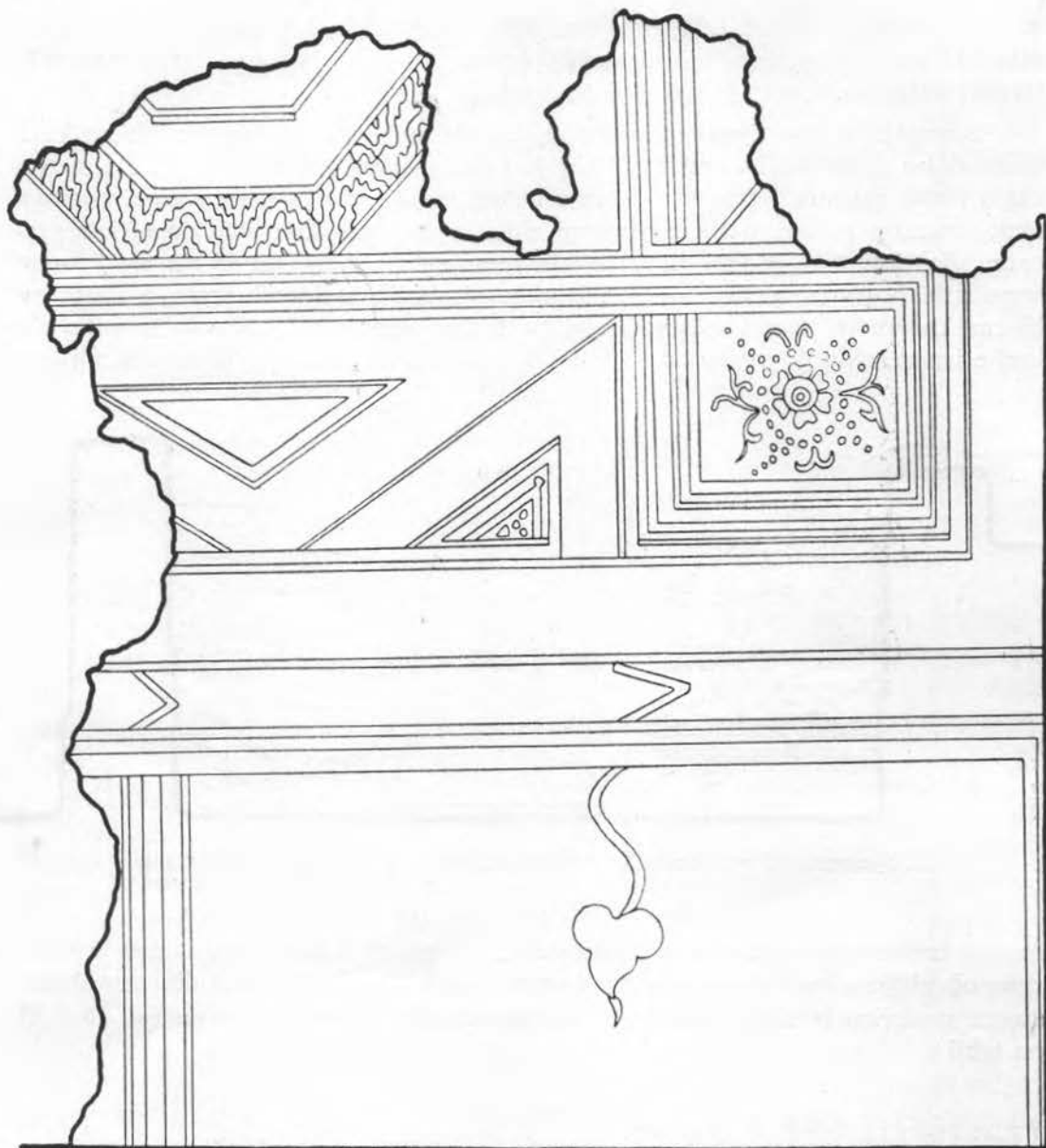

17. Sjeverni zid prostorije 2 s vratima i fugom na istočnom dijelu zida.

motivi četverouglate kasete s bijelo-plavom rozetom i voluticama, dva trokuta crno obrubljena na svijetlocrvenoj i tamnocrvenoj podlozi, kao i dio osmokutne kasete u okviru bijeloplave boje s crvenim vijugama marmorizacije (sl. 18 i 50, na tabli).

Prostorija 3 (sl. 51, na tabli)

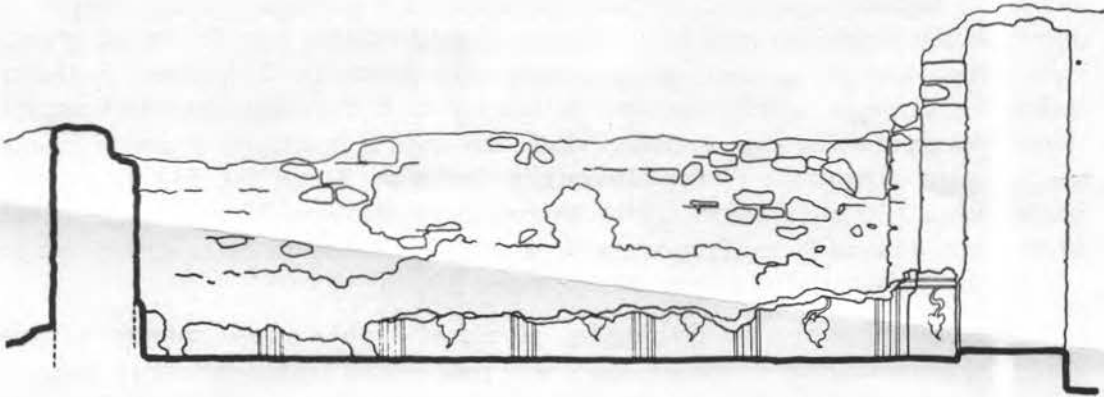
Ova prostorija leži istočno od prostorije 2 i povezana je s njom zapadnim vratima, kao i s kupališnom bazilikom kroz njena istočna bočna vrata. Dužina joj je 4,85 m, širina 4,20 m, a visina je poda ista kao u prostoriji 2, tj. 2,30 m. Zidovi su slabo sačuvani i jako prožeti sedrom, tako da se ne vidi tekstura, a široki su 52—54 cm. Zapadni je sačuvan do visine od 1,90 m (sjeverni dio) i 1,55 m (južni dio), sjeverni do visine od 1,80 m (zapadni dio) i 1,35 m (južni dio), istočni zid do visine od 1,50 m, a južni je visok 1,55 m. Na istočnom zidu uz sam sjeveroistočni ugaoni pilastar bazilike, na kojeg je zid dograđen, vidljiv je uski pilastar (20 cm) ili dovratnik, pa se čini da su ovdje bila jedna bočna vrata (široka 1,25).

18. Južni zid prostorije 2 s ostacima zidnih slikarija.

Ona su kasnije bila zazidana, a preko njih je došla zidna slikarija (sl. 19). Tom se prilikom nije dovoljno pazilo na liniju zida tako da je on uži na mjestu zazidanih vratiju, a time je i ploha sačuvane slikarije na tom mjestu uvučena, odnosno uleknuta.

Vezivna je žbuka zidova žučkasta i srednje velikog agregata, dok je vertikalna u dva sloja kao i u ranije analiziranim prostorijama, donja grublja a gornja finija (svaka 15 mm debljine). Na južnom su zidu uz vrata vidljivi otisci na ružičastoj

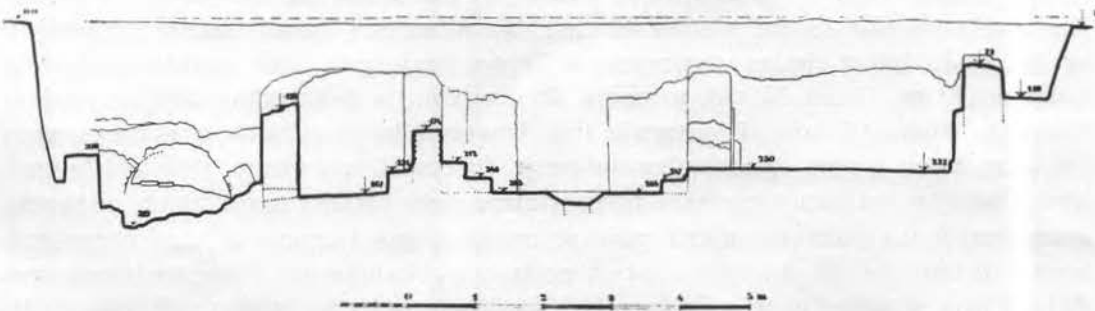
19. Istočni zid prostorije 3 sa slikarijama sokla i tragom vrata uz sjeveroistočni ugaoni pilastr kupališne bazilike.

podlozi od dva tubula, a na južnom dijelu zapadnog zida sačuvala su se djelomično dva reda nagorenih tubula do visine od 65 cm (sl. 52, na tabli). Uz zapadni zid teče ispod poda kanal širine 50 cm, poput onog iz prostorije 2. Zbog oštećenja u podu mogao se kanal detaljnije ispitati i nazrijeti 1 stupić hipokausta. Kanal ima zid od opeke debljine cca 20 cm, dok je pod debeo 13 cm i načinjen je od vapna u kojeg su umiješane krupne čestice tucane opeke.

Slikarije su slabo sačuvane i to samo u najnižim dijelovima zidova. Naziru se crni pilastri i dijelovi vitica na istočnom zidu u visini od 20—30 cm (vidi sl. 19), na sjevernom zidu do visine 20—40 cm, a u jugoistočnom kutu slikarija oblo prelazi preko pilastra bazilike do visine od 50 cm.

Prostorija 5 (sl. 53. i 48, na tabli)

Iz prostorije 2 ulazi se u prostoriju 5, kroz sjeverna vrata. Ona je duga 4,50 m, a široka 3,50 m, te joj pod leži na dubini od 2,40 m. Osim prema prostoriji 2, otvorena je u smjeru zapada (prostorija 4) i sjevera (neistražena prostorija), a iz nje se na istočnoj strani prilazilo u jedan bazenčić (sl. 20). Zidovi su sačuvani do visine od 1,90 m (zapadni), 1,70 m (istočni), 1,50—1,70 m (južni, istočni i zapadni dio) i 1,70 m (sjeverni). Širina je zidova 60—62 cm. Građeni su od polu-

20. Presjek Z—I kroz prostorije 4, 5 i 6.

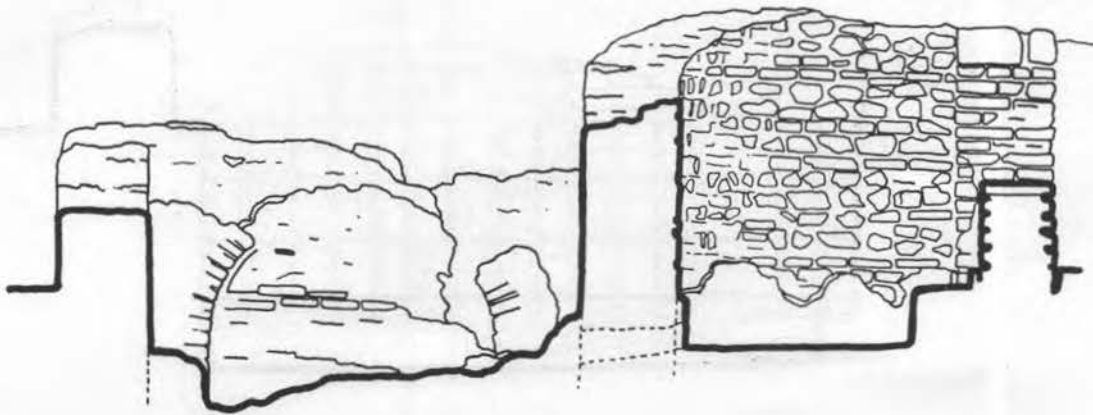
obrađenih kamenova srednje veličine, samo su uz dovratnike kameni blokovi s mjestimičnim proslojem opeke. Na južnom je zidu vidljiva fuga 75 cm od otvora vrata slično kao što se vidi na sjevernom zidu prostorije 2. Vezivna je žbuka žućkasta s krupnim agregatom, dok je vertikalna u dva sloja, kao kod ostalih zidova sjevernih prostorija. Zapadna vrata, što vode u prostoriju 4, imaju monolitne kamene dovratnike (južni oštećen), a široka su 90 cm (sl. 53). Dovratnici imaju visinu 1,10 m (sjeverni cijeli), širinu 62 cm, debljinu 25 cm. Južni (visina 40 cm) ima utor od 9 cm. Prag vrata širok je 62 cm, visok 15 cm, a prilazi mu se stepenicom dužine 1,14 m, širine 38 cm, visine 19 cm.

Sjeverna vrata nemaju dovratnika, ali zidovi s obje strane završavaju pravilnim blokovima, koji se izmjenjuju s dva reda opeka (vidi istu sliku). Prag je posve plitak i građen od opeke. Kroz ta se vrata ulazilo u prostoriju koja leži u trećem sjevernijem nizu prostorija, ali nije istražena, jer se nalazi izvan linije iskopa.

Južna vrata prostorije opisana su već prilikom analize prostorije 2. Na sredini poda prostorije vidljivo je veće oštećenje, te se mogla ispitati debljina poda (15 cm), kao i situacija ispod njega. Sredinom prostorije ide kanal u smjeru sjever-jug, širine cca 50 cm. — Na zidovima nije bilo vertikalnog zagrijavanja (sl. 48, 53). Na istočnoj se strani pruža polukružni bazen, smjera istok-zapad, kome se prilazilo preko dvije stepenice (sl. 54, na tabli). Bazen ima raspon od 2,50 m, a polumjer 1,40 m. Visina je zida na tjemenu 1,50, a na kracima 2 m. Građen je od manjih poluobrađenih kamenova složenih na redove s tri niza horizontalno položenih opeka u razmacima od po 20 cm. Od 1,80 m visine počinju veći blokovi, koji imaju ispust, po čemu se može utvrditi, da ovdje počinje konstrukcija polukupole. Krakovi završavaju pilastrima zidanim u opeci i to od 8 redova opeka spojenih debljim slojem ružičaste žbuke, a nakon toga slijedi red kamenih blokova, jer ovdje počinje peta luka. Visina je pilastra 1,78 m (od pregrade 85 cm), širina 55 cm, a raspon je od jednog do drugog 2,25 m. Na zapadnoj se strani nalazi pregrada (parapet) od 6 redova velikih opeka (40 cm × 28 cm) u svakom redu 7 i pol, spojenih ružičastom žbukom 2 cm debljine. Dužina pregrade je 2,25 m, a visina 53 cm. Kamene stepenice kojima se ulazilo u bazen prislonjene su na ranije ožbukani zid (pregradu) i pod. Obje su jednake dužine 2,20 m ali nejednake širine i visine, tako da je donja uža i niža (29 cm širine, 22 cm visine), a gornja šira i viša (široka 33 cm, visoka 46 cm). Na nutarnjoj strani bazena također se uz pregradu nalazi jedna stepenica, koja na krajevima oblo završava, te ima dužinu 2,40 m, širinu 32 cm, a visinu 28 cm. Ona je prekrivena debljim slojem ružičaste žbuke (5 cm). I nutarnje lice bazena bilo je ožbukano nepropusnom žbukom iste kvalitete, ali se sačuvala svega do cca 50 cm visine. Pod je iste kvalitete kao i u ostalim sjevernim prostorijama, leži 1,60 m ispod nivoa pregrade, a ima nagib u istočnom smjeru, gdje se nalazi u dnu tjemena izljevni otvor promjera 14 mm (sl. 55, na tabli). Ispod poda nema kanala niti hipokaustičnog uređaja, a nije se našao ni trag prefurnija s vanjske strane, pa je bazen mogao služiti samo za hladnu kupelj (frigidarium).

Prostorija 6

Iza bazena, tj. istočno od njega, nalazi se prostor koji u sjevernom dijelu nije posve definiran, jer izlazi izvan linije iskopa. Dug je 4,65 m, zasad istražen u širini od 2 m. U njemu se nalaze velike gromade urušene građe uvaljane u sedru vjerojatno od gornjih zidova i polukupole bazena, a možda i od prostorije, koja je ležala iznad njega. U jugoistočnom dijelu ove prostorije sačuvao se dio luka od opeka, koji je ili fragmenat urušenog svoda ili je supstrukcija za stepenište, koje je vodilo u gornji kat (sl. 21). Pod je od crvene žbuke i jako je oštećen, a podloga mu je od kamenja i opeke (10 cm debljine). Ispod njega se nalazi još jedan bijelo žbukani pod, debljine 10 cm. Nakon toga slijedi opeka, ispod koje

21. Pogled na južni zid prostorije 6 s presjekom kroz bazenčić.

je prilikom kasnijih čišćenja u dijelu između južnog kraka bazenčića i južnog zida prostorije otkriven jedan stariji kanal širine cca 35 cm, čiji su zidovi od kamena i bijelo žbukani, dok je žbukano dno oštećeno. Kanal ima pravac jugozapad-sjeveroistok i nestaje ispod kasnije građenog bazena. Otvoren je u dužini od 70 cm.

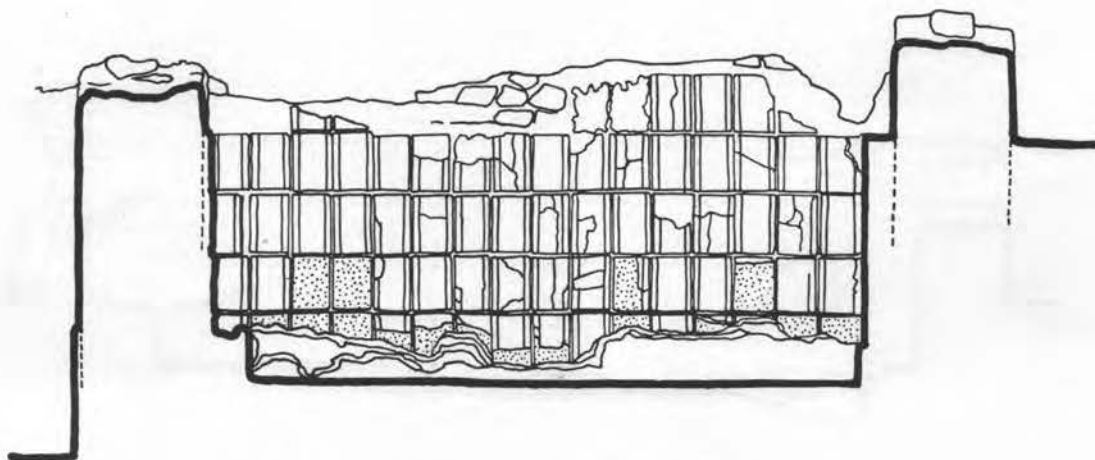
Prostorija 4

Prostorija 4 leži zapadno od prostorije 5, duga je 4,50 m, široka 3 m, a pod joj je na dubini od 2,05 m (sl. 56, na tabli). Zidovi su joj sačuvani do visine od 1,50 m (zapadni), 1,60 m (istočni i sjeverni) i 1,70 m (južni). Širina je zidova 54—62 cm.

Nepravilna je struktura zidova od poluobrađenih manjih kamenova, koji čine lice zida, dok je ispuna od sitnijeg kamenja. Na 1,20 m od poda teče niz od dva reda horizontalno položenih opeka (debljine 15 cm). Vezivna je žbuka čvrsta, bjeložućkasta, s krupnijim riječnim agregatom i nešto čestica opeke. Svi zidovi su prekriti tubulima od kojih su mnogi ostali in situ. Na južnom dijelu sačuvalo

se pet redova do visine od 1,50 m (sl. 22), a na zapadnom zidu četiri reda u visini od 1,15 m (donji red samo poledina, tako da se vide tubuli ispod poda u horizontalnom pogledu) (sl. 57, na tabli). Na sjevernom zidu istočno od vrata nalaze se otisci tubula na podlozi od ružičaste žbuke do visine od 70 cm, a zapadno od vrata samo jedan red (40 cm). Na istočnom zidu u južnom dijelu vidljiva su 2 reda (3 cijela, a od ostalih samo poledine) dok na sjevernom 4 reda u visini od 1,30 m. Tubuli imaju veličinu $29\text{ cm} \times 18\text{ cm} \times 11\text{ cm}$, otvor je $16\text{ cm} \times 7\text{ cm}$, a vezani su uz zid podlogom od ružičaste žbuke (čestice opeke) debljine 20–25 cm. Preko njih je nanoseno 5 slojeva žbuke svaki cca 8–10 cm debljine (sl. 23). Prvo je na tubule nanosena bijela žbuka, zatim crvena, opet bijela, žućkasta i

22. Južni zid prostorije 4 sa šupljim opekama (tubuli).

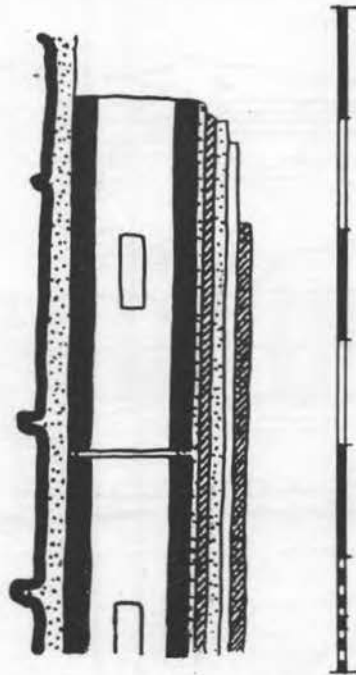
najzad najgornja smeđasto tonirana. Pri dnu zida ona je oblo zamazivana prema podu. — Istočna su vrata opisana u prikazu prostorije 5. Na sjeveru su također vrata, širine 1,38 m, bez kamenih dovratnika i praga (nazire se njegov trag u tlo-crtu). Ova vrata vode u prostoriju 7.

Prostorija 7 (vidi sl. 15).

Ova prostorija leži sjeverno od prostorije 4, a ima dužinu 3,82 m i širinu 2,40 m. Sa zapadne se strane otvara prema prostoriji 8 s bazenom. Čini se da između njih nisu bila vrata, nego samo laka pregrada ili zavjesa, te da su zapravo obje prostorije istog nivoa spadale u jedan sklop. Zidovi su sačuvani do visine 1,58 m (sjeverni), 1,30 m (istočni), 1,50 m (zapadni) i 1,35–1,50 m (južni). Širina zidova 57–60 cm. Građeni su od pritesanih kamenova srednje veličine, mjestimično slaganih na redove, dok je ispuna od sitnije lomljenog kamenja. Vidljivi su proredi opeka i to dva niza na cca 30 cm od gornje površine zida (razmak od 4 cm), zatim 20 cm niže jedan red opeka i još jedan 32 cm prema podu prostorije. Vezivna je žbuka bijela s puno vapna i krupnijeg agregata sive boje do 5 mm,

dosta tvrda. Na sjevernom je zidu vidljiv četverouglasti otvor za gredu (16×11 cm), i to 45 cm od sjeverozapadnog kuta, a 30 cm ispod gornje linije zida. U blizini se nalazi i jako korodirani čavao s kojim je bio pričvršćen tubul. Na svim se zidovima djelomično sačuvao sistem za vertikalno grijanje. Na sjevernom zidu, na istočnom kraju, nalaze se četiri reda tubula, inače je dobro očuvan samo najdonji red i djelomično tubuli drugog i trećeg reda (mjestimično su samo podloge za tubule od ružičaste žbuke). Na istočnom zidu vide se svega dva reda potpuno očuvana, ali nešto poremećena i prekrita slojem sedre i urušene građe. Zapadni zid (sjeverni i južni kraj) ima samo najdonji red tubula, koji su pod podom, a

23. Presjek kroz slojeve žbuka na tubulima prostorije 4.

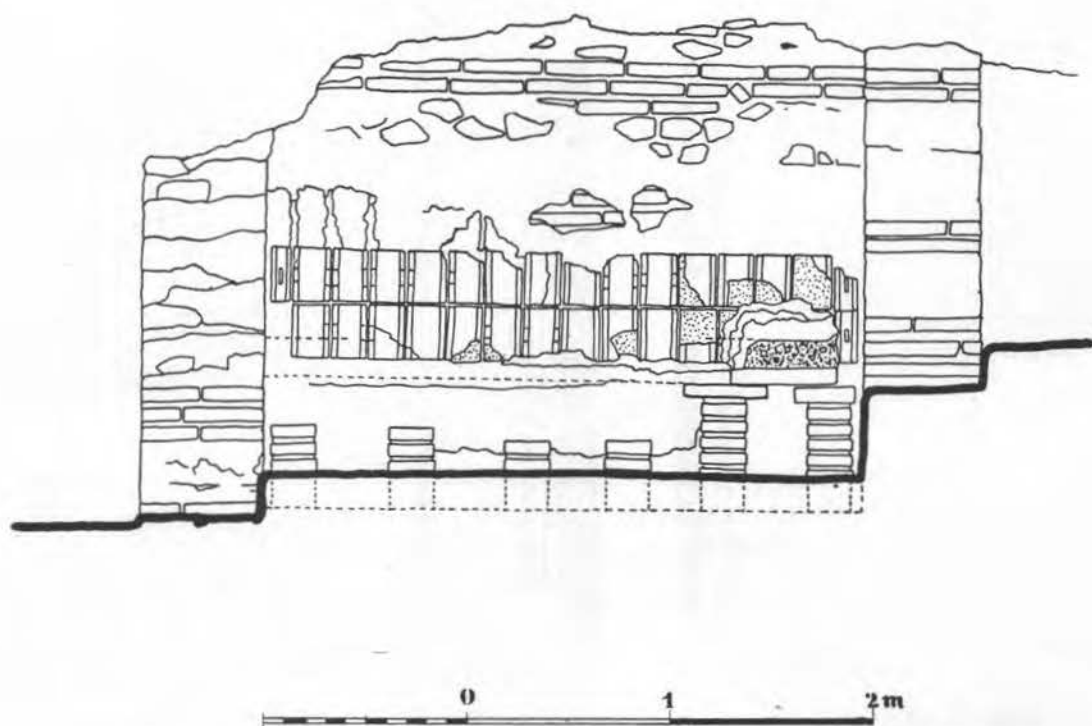
na južnom se vidi samo prvi red. Tubuli su 28 cm visine, 20 cm širine i 11 cm debljine, dok im je otvor $15 \times 7,5$ cm. Ispod poda su vjerojatno bili stupići kao i u prostoriji 8, gdje su vidljivi zbog oštećenog poda, ili je zagrijevanje bilo organizirano kroz zidane kanaliće kao npr. u prostorijama 2 i 3.

Prostorija 8

Ova prostorija ima pačetvorinasti oblik, usmjeren je istok-zapad, a na zapadnoj strani završava polukružnim bazenom (sl. 58, na tabli). Istočnim vratima vezana je s prostorijom 7. Cjelokupna joj je dužina 5,50 m (bez bazena 3 m), dok je širina 3,95 m. Bazen ima raspon od 5,30 m, a polumjer 2,60 m. Od pačetvornastog dijela rastavlja ga pregrada s perforacijom od 1,20 m. Zidovi pregrade imaju dužinu od 1,35 m, a širinu 63 cm. Prema sjeveru prostoriju zatvara zid visine 2 m, na kome su se sačuvala dva reda tubula (visina 80 cm) i to samo

poledine i stranice, dok u uglovima stoje četiri cijela (25×19 cm) (sl. 24). On je građen od manjih pritesanih kamenova, složenih na redove s po kojim ulomkom opeke, dok se pri vrhu nalaze tri reda opeke širine 22 cm. Vezivna je žbuka bijelo-siva, s krupnim agregatom, dok se vertikalna nije sačuvala.

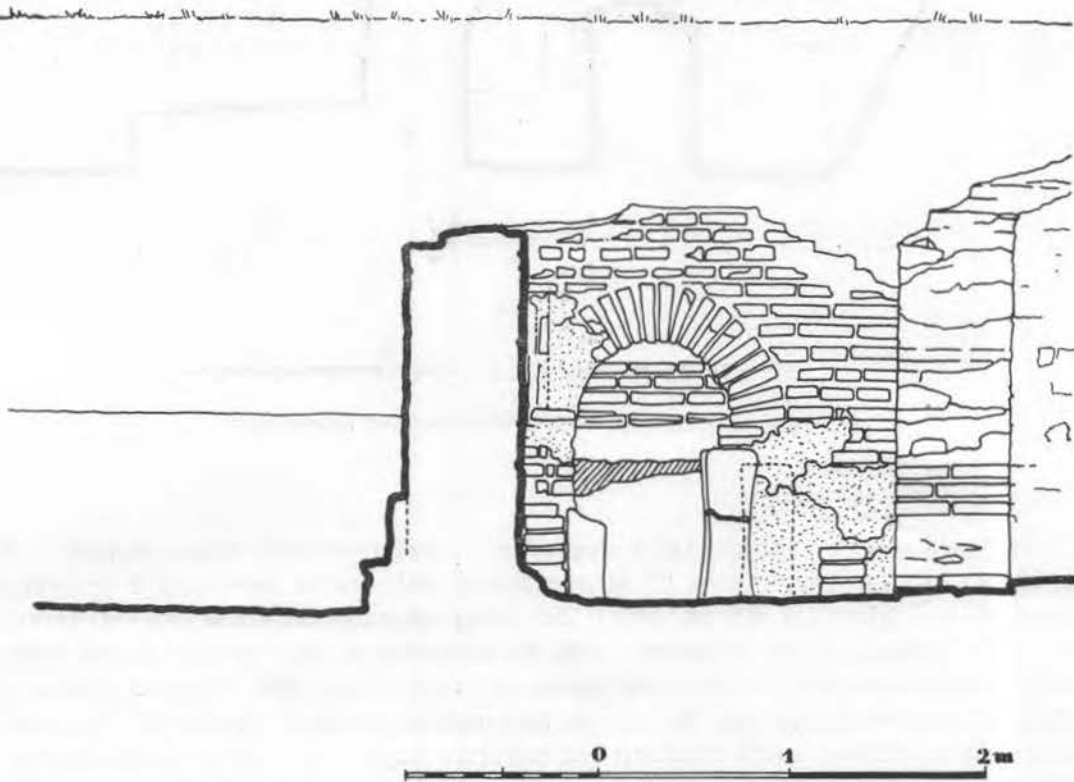
Polukružni je bazen građen s vanjske strane od manjih pritesanih kamenova slaganih na redove između kojih je u razmacima jedan niz horizontalno položenih opeka (razmaci odozdo prema gore 13 cm, 39 cm i 30 cm) (sl. 59, na tabli). S unutarnje je strane građen od opeke slagane na redove, te ima visinu od 1,60 m, a širinu zida 60 cm. Pete apsida idu prema van i građene su od blokova između kojih su opeke debljine 5–6 cm. Dimenzije su peta 70×66 cm.

24. Sjeverni zid prostorije 8 s ostacima tubula i presjek I–Z kroz prostoriju.

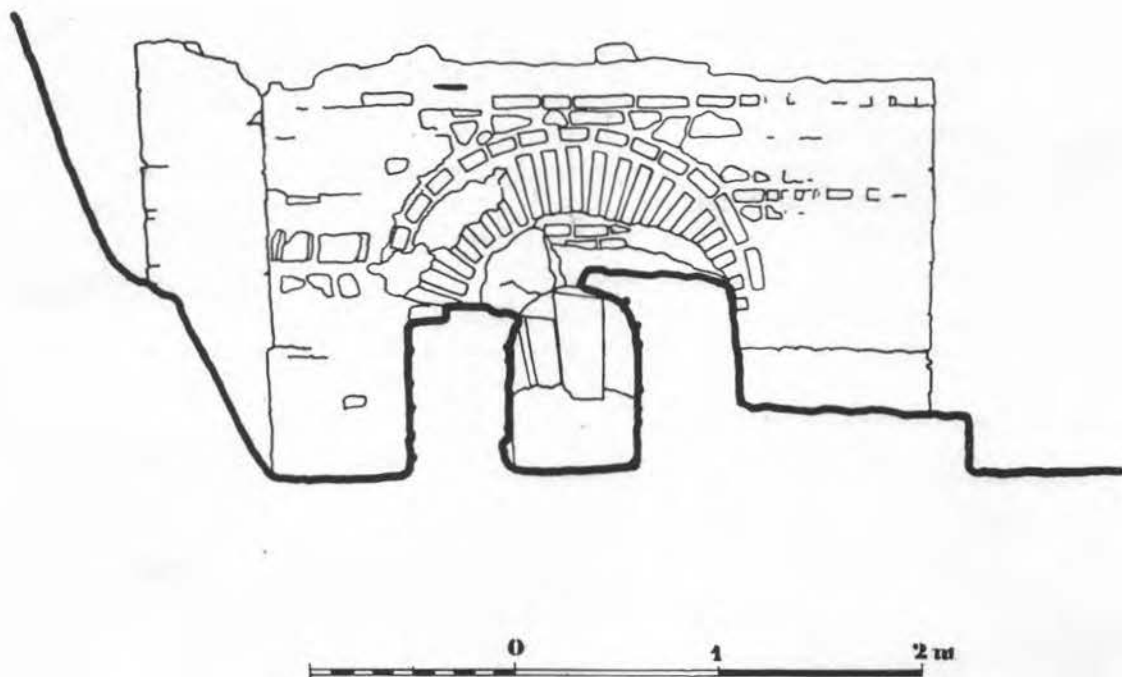
Istočni zid s vratima ima visinu 1,20 m, a iste je teksture kao i sjeverni zid. Južni njegov krak prema vratima završava blokovima između kojih je red opeke debljine 5–6 cm. S obzirom da je pod u prostoriji jako oštećen, te je samo sačuvan in situ u sjeveroistočnom i jugoistočnom kutu, to su vidljivi stupići hipokausta (sl. 60, na tabli). U pačetrovornastom dijelu nalaze se 6 redova stupića u smjeru istok-zapad, a 8 redova u pravcu sjever-jug (vidi sl. 58). Većinom su očuvani samo u najdonjem dijelu (1–5 redova opeka) osim nekoliko cijelih na mjestu gdje je sačuvan pod. Opeke stupića su 20×20 cm i 22×22 cm, gornje opeke 40×40 cm, dok su dimenzije pokrovnih 52×52 cm. Razdaljine su između njih nejednake u oba smjera, i to 25 cm, 27 cm, 30 cm, 34 cm, 35 cm, 37 cm i 39 cm,

dok su dva pred samom pregradom udaljena svega 12 cm. U apside bazena nalaze se dva niza stupića poredanih uz luk zida, i to u nutarnjem redu 5, a u vanjskom 7. Oni su masivniji, a visoki 30—40 cm. Na nutarnjoj je strani sjevernog kraka vidljiv luk od lepezasto složenih opeka, raspona 90 cm, visine 60 cm, a ispod njega ispuna od 3 reda po tri horizontalno položene opeke i trag poda (18 cm) (vidi sl. 25; sl. 61, na tabli). Ispod ovog je otvor za zrak veličine 90×90 cm. U blizini su otvora četiri kamena stupa, također nosači poda, dva istočna visine 60 cm, širine 26 cm, debljine 20 cm, a dva zapadna oštećena (24×22 cm.) Kraj luka, a

25. Pogled na nutarnji otvor ložišta u bazenu prostorije 8.

više prema tjemenu vidljiv je otisak od četiri tubula dimenzije 26×20 cm. S vanjske strane sjevernog kraka bazena, na istom mjestu, nalazi se ložište (sl. 26). Iznad ložišta je prvo luk od 20 lepezasto složenih opeka, koje su vezane ružičastom žbukom debljine 4 cm. Raspon je luka 1,60 m, a visina 38 cm. Ispod luka se nalazi ispuna od opeke i žbuke debljine 40 cm, a niže otvor djelomično zatvoren s dvije veće vertikalno položene opeke (52×24 cm) Sam je otvor 50×32 cm. Ložište čine dva zida od opeke, dužine 1,15 m (istočni) i 1,28 m (zapadni), koja zatvaraju otvor širine 45 cm, a pri vrhu imaju ispust za svod, ali je oštećen. Visina je oba zida 55 cm. Ukupna širina peći je 1,60 m. Dno peći je ožbukano bijelom žbukom krupnog agregata (vidi sl. 59).

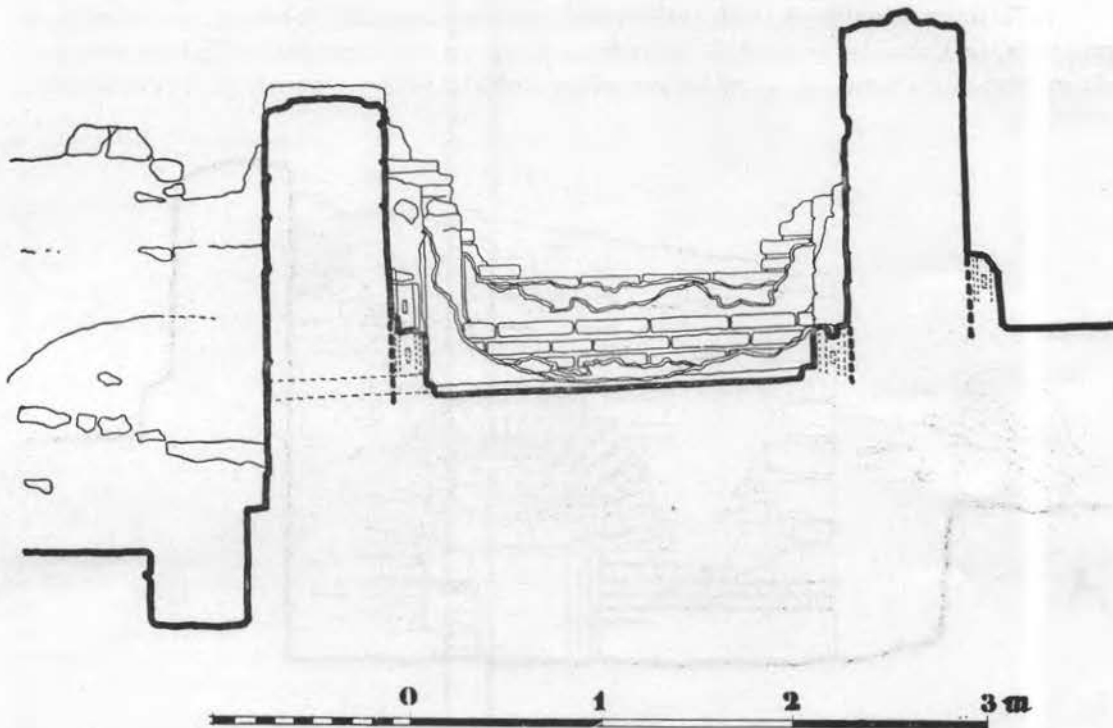

26. Pogled na vanjski otvor ložišta bazena prostorije 8.

Prostorija 9 — bazen

Na južnoj strani prostorije 8 dograđen je pačetvorinasti bazen dužine 2,30 m, širine 1,85 m, koji ima sa tri strane zidove dok prema prostoriji 8 pregradu (parapet) od opeke (sl. 63, na tabli). Zidovi su sačuvani do visine od 1,90 (istočni), 1,80 (južni), 1,50 m (zapadni), dok im je širina 60 cm. Građeni su od pritesanih većih kamenova sa dva reda opeke pri vrhu i dnu zida. Vezivna žbuka je bijela s krupnim agregatom. Na sva tri zida nalaze se ostaci tubulacije. Na istočnom je zidu sačuvan samo najdonji red tubula i tragovi od 4 sloja žbuke, na južnom zidu 2 reda i treći u jugozapadnom kutu, te 4 sloja žbuke do visine od 30 do 50 cm (sl. 62). Na zapadnom zidu su dva reda tubula, a u sjevernom i južnom kutu i treći red. U sredini ovog zida je vidljiv otvor, vjerojatno od prozora (ista slika). Žbuka u četiri sloja i ovdje je vidljiva do visine od 30 do 50 cm. Veličina tubula $2 \text{ cm} \times 20 \text{ cm}$, šupljina $16 \text{ cm} \times 6 \text{ cm}$. Parapet se sastoji iz 8—9 redova opeka, ali je na sredini oštećen u rasponu od 1,20 m. S vanjske strane ima dužinu od 3 m, a s nutarnje 1,80 m (sl. 27). Na nutarnjoj je stepenica duga 1,80, a široka 20 cm, koja je građena od 4 reda opeka spojenih s ružičastom žbukom. Sloj žbuke prelazi i na pregradu do visine od 10 do 20 cm. Pod bazena sastoji se od sloja opeke, preko koje je stavljen sloj vapna izmiješan tucanom opekam, debljine 4—5 cm, a na rubu ima profilaciju (6 cm), koja je na sjevernoj strani oštećena. Pod ima nagib prema zapadnoj strani, gdje se nalazi izlivni otvor strmog položaja i okruglo ovalnog oblika $16 \times 15 \text{ cm}$ (vidi sl. 63). S vanjske strane zapadnog

zida vidljiv je vanjski otvor izliva pačetvorinastog oblika veličine 22×25 cm, a za 25 cm niže još jedan eliptični, koji čine dva sljemenska crijepa i u kojem se našlo mnogo čađe, dimenzija 16×14 cm (sl. 64, na tabli). Sam zapadni zid ima visinu 2,20 m, dug je 2,40 m, a građen je od većeg i manjeg pritesanog kamena s obrubnim blokovima na južnom uglu između kojih se nalazi naizmjenično jedan red opeke. Na 2,05 m od gornjeg ruba nalazi se kameni sokl širine 12 cm iznad koga su 3 reda opeka. Vezivna je žbuka bijela s krupnim agregatom i do 10 mm.

27. Pogled na parapet u bazenu za znojenje (prostorija 9).

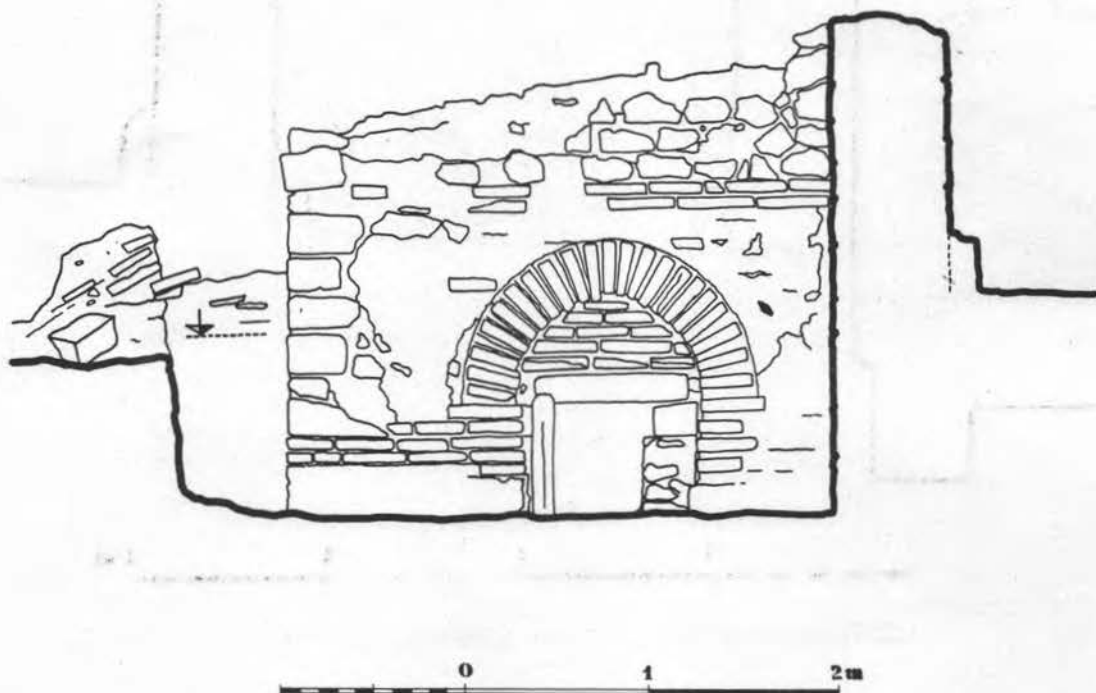
Ispod bazenčića nalazi se prefurnij čiji je otvor vidljiv, na njegovom južnom zidu (sl. 65, na tabli). Tjemena luka otvora leži na 1,50 m od gornje površine zida. Luk otvora je od lepezasto poredanih opeka i ima raspon od 1,60 m, dok mu je širina 27 cm. Opeke su vezane žbukom debljine 4 cm. Visina otvora od poda 1,20 m. Tavanicu čine 2 kamene ploče 90×80 cm, debljine 14 cm, a između njih i tjemena luka nalazi se ispuna debljine 35 cm, koja se sastoji od 5 redova opeke (veličine 40×20 cm, debljine 5 cm) vezanih debelim slojem bijele žbuke, vrlo krupnog agregata (debljine 4 cm). Donja dva reda imaju opeke položene po dužini, a tri gornja po užoj stranici.

Otvor prefurnija je velik 65×55 cm, a flankiran je sa po jednim kamenim blokom 68 cm visine, a 10 cm debljine, dok je dublje unutra još jedan 15 cm

debljine (sl. 28). Šupljina ložišta je duga 2,60 m, u smjeru sjevera, a u njoj se nalaze 2 reda po 3 stupića hipokausta od 7—8 komada opeka veličine 40×30 cm. Na kamenoj podnici vide se škrljaste naslage u debljini od 16 cm, koje su se nataložile i među opekama stupića. Sadržaj ložišta bila je velika količina gara od hrastovog drveta.

III

Detaljnou analizom svih otkrivenih arhitektonskih objekata, prostorija i prostora, te kupališnog uređaja, utvrđeno je da su oni nastajali u dužem vremenskom periodu s time da se mijenjao njihov oblik, odnos i namjena, upravo kako

28. Pogled na ložište ispod istog bazenčića.

je to ustanovljeno i u najstarijem otkrivenom dijelu kupališnog kompleksa (istraživanja 1953—1955). Zbog toga se ne osjeća potpuno jedinstvo u tlocrtnoj i kompozicijskoj shemi. Objekti i njihovi dijelovi stvarani su postepeno, dugo su trajali i stoga bili podvrgnuti popravcima, adaptacijama, nadogradnjama i obnovi.

Prigodom istraživanja u 1955. g. ustanovljeno je, da se na istoku od kompleksa s bazenom nalazi jedna velika građevina, kojoj je tada bio oslobođen tek jugozapadni ugao. Ovaj je istočni objekt (kupališna bazilika) nastao nešto kasnije od bazena, ali je funkcionalno u svojoj najranijoj razvojnoj etapi bio usko vezan

uz kompleks s bazenom⁷. Pored već ranije ustanovljene povezanosti dobiven je daljnjim istraživanjem još jedan arhitektonski i komunikativni elemenat, a to su velika vrata s lukom na sredini zapadnog zida građevine. Ta su ga vrata nesumnjivo vezala s kompleksom bazena. Već u to vrijeme objekt je imao definirani oblik izdužene pačetvorine s ugaonim i bočnim pilastrima⁸. Osim središnjih zapadnih vrata može se pretpostaviti da su se nasuprot njima na sredini istočnog zida nalazila isto takva vrata, ali je ovaj dio, kako smo napomenuli, ostao neistražen. Unutarnja oprema zgrade (zidovi, strop, pod) kao i njena namjena u toj prvoj etapi nisu nam poznate (sl. 29, skica 1).⁹

Kao drugu razvojnu etapu istočnog objekta može se uzeti novo stanje pošto su zazidana zapadna vrata prema kompleksu bazena i pošto je opremljena hipokaustičnim uređajem, koji je išao i preko zazidanih vrata. Istovremeno su otvorena na sjevernoj fasadi središnja vrata i na jugoistočnom dijelu građevine dvoja bočna vrata, s obje strane ugaonog pilastra¹⁰ (sl. 29, skica 2).

Također je izvršeno popođenje nad stupićima hipokausta i kanalima, i to s bijelo žbukanim podom. Zidovi su ukrašeni slikarijama od kojih su se sačuvale in situ slikarije sokla na zapadnom i južnom zidu, koje idu preko tubula i hamata i zazidanih vrata, zatim slikarija s motivom jajnice sjeverno od zapadnih vrata i pano slikarija u dnu istočnog dijela sjevernog zida građevine¹¹. Kako je već prilikom ranijih istraživanja utvrđeno da je građevina bila obnovljena od vanjskog sokla (1,70 m) na gore, jer je tekstura zida u tom dijelu drugačija nego u onom ispod sokla¹², to nemamo podataka o krovnoj konstrukciji i likovnoj opremi najgornjih dijelova zida i stropa iz ove građevne faze.

Svim navedenim izmjenama promijenjena je i namjena objekta. Izgradnjom centralnog grijanja i oslikavanjem dobio je određeniju društvenu i reprezentativnu funkciju, a s time je u vezi i promjena cirkulacije, koja sada ide u smjeru jug-sjever mjesto prijašnjega pravca istok-zapad. Pred sjevernim portalom vjerojatno je izgrađen portik, kome nalazimo tragove u kasnije nadograđenim sje-

⁷ Sjeverni prekinuti zid bazena imao je nastavak, koji udara na južni središnji pilastar istočnog objekta; sa sjeverne strane spomenutog pilastra vidljiva vertikalna fuga, koja je vjerojatno trag nekadašnjeg prolaza; kratki kanal u koji se ulijevao kanal 2 nastaje ispod istočnog objekta, a služio je kao odvodnja iz bazena dok još nije izgrađen istočni objekt—kupališna bazilika (vidi Istraživanja 1953—1955).

⁸ Vidi detaljnu analizu u II dijelu. Budući da srednji dio istočnog zida nije istražen zbog nasada i ograde parka, to istočni središnji pilastri nisu oslobođeni.

⁹ O prvoj građevnoj fazi (Kompleksa 1956—1959) bit će govora u IV poglavlju. Ovo

fazi pripadaju stari kameni temelji, koji su otkriveni ispod južnog zida kupališne bazilike i južno od nje, a koji su izgrađeni prije same bazilike.

¹⁰ Sonda u dvorištu Piplek, vidi II dio ovog izvještaja.

¹¹ Sondama u sjeverozapadnom i jugozapadnom dijelu kupališne bazilike, utvrđeno je da slikarije sokla idu ispod crvenog poda i da oblo završavaju prema donjem bijelo žbukanom podu s kojim pripadaju istom građevnom odnosno vremenskom periodu.

¹² Vidi Istraživanja iz 1953—1955. god., p. 101.

vernim prostorijama¹³ (vidi sl. 17). Čini se da je taj portik podignut radi monumentaliziranja komunikacije s nimfejom, koji je ležao sjevernije, vjerojatno u produženju središnje osi zgrade. Nimfej je dokumentiran pločom u kojoj se spominje da ga je podignula općina ptujska za vlade Marka Aurelija i Lucija Vera (161—170). Ostaci nimfeja — arhitektonski dijelovi i reljefi od mramora — nađeni su još 1846. god., također u sjeveroistočnom dijelu partera parka¹⁴.

U trećoj je razvojnoj etapi istočni objekt dobio svoj definitivni izgled i namjenu. U sjevernom dijelu ugrađena je i prislonjena uz sjeverni zid polukružna eksedra, radi čega su bila zazidana sjeverna središnja vrata. Na južnoj strani je zbog toga probijen monumentalni portal sa četiri stepenice i s portikom. Tom su prilikom zatvorena dvoja bočna vrata na jugoistočnom uglu zgrade, a otvorena na sjevernom zidu po jedna bočna vrata sa svake strane, iza krakova eksedre. Time je zgrada dobila izgled tipične kupališne bazilike (*basilica thermarum*) kao i jasno određenu funkciju društvene zgrade unutar kupališnog prostora¹⁵. Također je izgrađen uz njenu istočnu stranu trijem, koji je bio oslikan i u koji se prilazilo iz palestine ili izravno s ulice, što se zasad ne može tačno utvrditi. U isto je vrijeme dograđeno prema sjeveru više novih prostorija, koje su pripadale neposredno kupališnom uređaju (pogonu), a služile su kao svlačionice ili prostorije za hladnu, toplu i vruću kupelj, i znojenje (sl. 29, skica 3).

U ovoj je trećoj razvojnoj etapi zgrada bila temeljito obnovljena. O tome nam iscrpno govori ploča cara Kontastantina¹⁶, koja je odavno nađena u Toplicama, a u kojoj se kaže da je car Konstantin dao obnoviti *Aquae Jasae* »ad pristinam faciem ... cum porticibus et omnibus ornamentis ...«.

U okvir obnove kupališta ulazi nova oprema kupališne bazilike, spomenuta ugradnja eksedre i dogradnja sjevernih prostorija. Bazilika je preko starijeg bijelo žbukano poda dobila novi pod crvene boje (tucana opeka umiješana u vapno). Dizanjem nivoa poda prekriveni su najdonji dijelovi sačuvanih starijih slikarija, te je npr. na istočnom dijelu sjevernog zida crni list vinove loze na soklu ostao

¹³ Vidi analizu prostorije 2 i 5 u II dijelu.

¹⁴ Ploču i reljefe sumarno objelodanio I. Tkalčić, *Toplice kod Varaždina u Hrvatskoj* 1869, p. 7—15. — M. Gorenc priprema rad o *Plastici i obliku nimfeja i njegovu odnosu prema nadgrobnim edikulama u St. Petru kod Celja*.

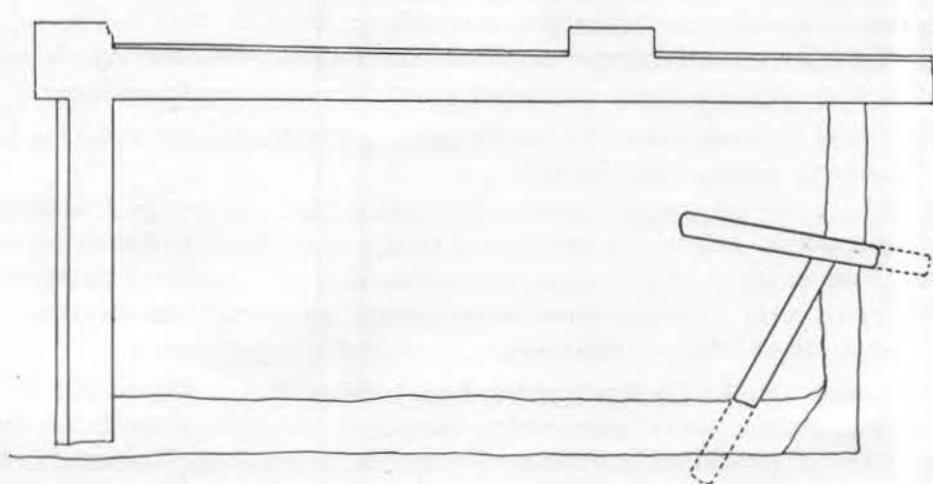
¹⁵ *Basilica thermarum* jedan je od najvažnijih prostora antiknih terma, jer je ona veza između vanjskog i sportskog pogona s kupališnim. Ta je društvena prostorija dobila s vremenom sve veće dimenzije, a radi konstruktivnih i rasvjetnih razloga uzet je oblik bazilike. Javlja se u Titovim termama, Trajanovim, Vili Hadrijanovoj, termama Karakalinih, Severovim, Dioklecijanovim i Konstantinovim, a razvoj ide od više četvorouglatog do izduženog oblika. E. Brödner, uspore-

đujući terme Evrope i Afrike dolazi do zaključka da je odnos kupališnih i društveno-sportskih prostora, osobito kod razvijenijeg oblika terma, gotovo jednak, a kod manjih društvene i sportske prostorije zauzimaju $\frac{1}{3}$ cjelokupne površine. — E. Brödner, *Untersuchung an den Caracallathermen*, 1951, p. 9, T. 9—10.

¹⁶ Konstantinov natpis:

IMP. CAES. FL. VAL. CONSTANTINVS.
PIVS. FELIX. MAXIMVS. AVG. AQVAS.
IASAS. OLIM. VI. IGNIS. CONSUMPTAS.
CVM. PORTICIBVS. ET. OMNIB. ORNAMENTIS.
AD. PRISTINAM. FACIEM. RESTITVIT.
PROVISIONE. ETIAM. PIETATIS. SVE.
NVNDINVS. DIE SOLIS. PERPETI. ANNO.
CONSTITVIT. CVRANTE. VAL. CATULLINO.
VP. P. P. P. SVPER.

djelomično ispod, a djelomično iznad poda. O slikarijama sa gornjih dijelova zidova i sokla informirani smo fragmentima, koji su otpali i nađeni su na podu građevine. Oni sačinjavaju dijelove kasete, sfernih trokuta, romboida, koji su ispunjeni geometrijskim i floralnim ukrasima a obrubljeni jajnicama i nizovima jajastih zrna. Njihova izvedba ide zatim da pojača dojam reljefa i dubine stropa, zamjenjujući odgovarajuće plastične ukrase. Na prijelazu stropa u najgornje zone zidova vjerojatno su se nalazili medaljoni i isječci u kojima su bile figuralne kompozicije u pejzažu. Ispod je vijenac, koji je bio slikarska imitacija arhitektonskog vijenca, a sastojao se od horizontalnih traka, jajastog pruta i nizova jajastih zrna.

30. Položaj otisaka drvenih greda u srednjem dijelu kupališne bazilike.

Zidne su plohe vjerojatno bile razdijeljene na panoe u kojima su mogle biti ilustracije, ali se od njih nije ništa sačuvalo. Stropne slikarije imaju na poledini užljebine od trstike, kojom je bio obložen ravni drveni strop. O drvenoj konstrukciji stropa i krovšta govore i velike količine spaljenog drveta, željezni klinovi i spona za drvo, i otisci drvenih greda u sedri, koji su nađeni na cijelom prostoru građevine i u ispuni ekседre (sl. 30 i 66, na tabli). Krov je bio pokrit ravnim i oblučastim opekama (tegulae, imbrices), koje su u masama nagorene nađene na podu građevine, u sloju iznad slikarije.

U šutu, koji se urušio, otkriveno je isto tako mnoštvo fragmenata ravnog i debljeg stakla, koje je vjerojatno pripadalo ostaklenim površinama prozorskih otvora. Ovi prozori su sigurno postojali u višim dijelovima zidova, ali se nisu mogli ustanoviti na sačuvanom nivou zgrade.

Izgradnjom je eksedre termalna bazilika izmijenila ne samo tlocrtnu siluetu nego i dispoziciju prostora, koja se nužno morala manifestirati u konstrukciji i odnosu svoda, stropa i krovišta. Masivni pilastri eksedre bili su ustvari nosači luka, kojega je urušeni dio nađen u zapadnom dijelu eksedre. Impozantni rasponi otvora i polukupole bili su potencirani dekorativnim slikarijama, koje su imitacijom mramorne oplata s vanjske strane davale dojam monumentalnosti, a s unutarnje strane kombinacijom pojaseva i girlanda stvarale efekt dizanja u visinu, dok konačno u slikariji polukupole motiv raspršenih tačkica i rozeta nije pružao iluziju beskonačnog prostora (mnoštvo fragmenata u sadržaju eksedre).

Prostorije koje su nadograđene na kupališnu baziliku u smjeru sjevera i sjeverozapada pripadale su neposredno kupališnom uređaju. Čini se, da su prostorije 1 i 3 služile kao svlačionice, a bile su parcijalno vertikalno zagrijavane (sjeverni zid prostorije 1 i jugozapadni kut prostorije 3) i bogato oslikane.

Prostorija 1 prema zapadu je nešto kasnije proširena u pravokutnu nišu, također ukrašenu zidnim slikarijama.

Iz obje se ove prostorije ulazilo u komunikacijsku prostoriju 2, koja je imala samo horizontalno grijanje (kanali ispod poda), a bila je također ukrašena slikarijama. Iz nje se išlo kroz sjeverna vrata u prostoriju 5 s bazenom za hladnu vodu (frigidarium), koja je imala samo horizontalno grijanje. I ova prostorija kao i svod bazena bili su bogato oslikani¹⁷.

Iza bazena se nalazi jedan prostor, koji je bio ožbukani hidrauličnom žbukom i u čijem je jugoistočnom kutu nađen ostatak ili urušenoga svoda od opeke ili supstrukcije za stepenište, koje je vodilo možda u gornji kat (prostorija 6).

Iz prostorije 5 sjevernim vratima ulazilo se u jedan zasad još nedovoljno definirani prostor, a prema zapadu u tzv. tepidarij (prostorija 4). Ova je prostorija imala vertikalno zagrijavanje provedeno po svim zidovima. Preko tubula nanoseno je pet slojeva žbuke, od kojih je najgornji glačan i smeđasto-crvenkasto toniran (vidi sl. 23).

Sjevernim vratima dolazilo se u prostoriju 7. Ona u južnom dijelu ima vertikalno grijanje, a na zapadnoj strani prolaz u prostoriju 8, te su obe služile za vruću kupelj (caldarium). Kaldarij završava prema zapadu polukružnim bazenom, a na južnoj je strani nešto kasnije nadograđen pačetvorinasti bazen (prostor 9), koji se koristio direktnom toplinom prefurnija ispod njega, te je služio kao znojnica (sudatorium). Sam je kaldarij imao posebno ložište, smješteno na sjeverozapadnoj vanjskoj strani bazena, a ležao je tjemenom bazena i dijelom ložišta na jednom starijem temeljnom zidu (vidi sl. 58 i 59).

Sve sjeverne prostorije bile su prekrivene crvenim podom iste kvalitete, kao i u termalnoj bazilici i eksedri, ispod kojega su se nalazili kanali i stupići hipokausta. S obzirom da su imale različite nivoe, bile su povezane stepenicom, a razina im je općenito bila viša od one u kupališnoj bazilici i eksedri.

¹⁷ U urušenoj građi i ispunim bazenčića našlo se mnoštvo sitnih fragmenata zidnih i svodnih slikarija živog kolorita.

Sveukupna analiza otkrivenog dijela antiknog kupališta pokazuje dugotrajan razvoj u kojem se prilično jasno ocrtavaju elementi i komponente koji su doveli do oblikovanja tog specifičnog spomeničkog kompleksa. Zanimljivo je da je i propadanje također postepeno, jer možemo razlučiti nekoliko njegovih faza — razaranje, stradavanje, upotreba ruševina u nepoznate svrhe i napokon definitivno napuštanje i propast.

U trenutku neposrednog i prvog razaranja, iako su najvidljiviji tragovi požara i gorenja (izgoreni pragovi i dovratnici, nagoreni kamen, zidna žbuka i zidna slikarija, izgorene opeke), s izvjesnom sigurnošću možemo pretpostaviti da je požar zapravo posljedica zbivanja u kojemu je iz nepoznatih razloga bilo oportuno da se najprije cijeli pokretni inventar opljačka ili možda spremi. Ovo je utvrđeno time što u cjelokupnom sadržaju urušene građe nije otkriven nikakav kupališni pokretni inventar, dok je na slobodnim površinama oko kupališta, u dvorištima ili niveliranim prostorima nađeno mnoštvo sitnog materijala. Isto je tako primijećeno da su otpale stropne i zidne slikarije ležale licem neposredno na čistim površinama podova. Iz toga se može zaključiti, da je kupalište prije požara bilo evakuirano ili opljačkano, što se moglo dogoditi samo u nesigurnim vremenima borbi i ratova. Tom je prilikom sigurno stradao i regulacioni i vodovodni sistem, te je termalna voda nekontrolirano plavila područje kupališta, valjala urušenu građu, tako da su u pojedinim prostorijama i vratima nađene uglavljene gromade kamenih blokova, opeke, žbuke i paljevine drveta uvaljanih u sedru.

Takva situacija je morala trajati dulje vrijeme, jer imamo i debele naslage pravilno taložene sedre, u čijim donjim dijelovima nalazimo otiske naknadno urušenih greda i balvana, kao i željezne klinove (vidi sl. 30 i 66). Ova nam situacija jasno govori, da je i nakon požara još uvijek bilo visokih zidova i dijelova krovne konstrukcije, koja se postepeno urušavala.

I pored toga što je kupalište već bilo dulje vremena u ruševinama, ono je ipak bilo upotrebljavano u neke nepoznate svrhe, jer je s južne strane kupališne bazilike u to vrijeme izgrađen jedan dosad tek djelomično istražen objekt, koji ima daleko viši nivo od portika i poda bazilike, a u ispuni njegova poda našli su se dijelovi od stubišta i portika sa slomljenim stupovima. (Vidi crtež 14, 44 i 45).

Čini se da je ovdje posrijedi vojno uporište, koje je bilo ugrađeno ili pregrađeno među ostacima kupališnih zgrada, a koje se koristilo istaknutim položajem i blizinom izvora pitke i mineralne vode (sl. 29, skica 4).

Izgradnja ovog južnog objekta možda se može dovesti u vezu s posljednjom građevnom fazom najstarijeg dijela kupališta zapadno od kupališne bazilike, u kome su u već iznivelirani teren, a djelomično i sedrom prekriven, ukopani temelji nekih prostorija južno od velikog bazena¹⁸.

Na temelju dosadašnjeg, tek djelomično istraženog kupališnog kompleksa, nije moguće u potpunosti pratiti njegovo zamiranje, koje je moglo trajati dulje vrijeme, a nakon kojega je uslijedilo trajno mirovanje i taloženje sedre bez ikakvog traga kulturne djelatnosti.

¹⁸ Vidi Istraživanja 1953—1955.

Iz dosadašnjih je istraživanja vidljivo da je cjelokupni kupališni kompleks bio intenzivno i gusto izgrađivan u toku nekoliko stoljeća od početka naše ere. Ova živa građevna djelatnost i kontinuitet sigurno su bili uvjetovani važnošću Varaždinskih Toplica kao lječilišta.

Već je prilikom objelodanjivanja rezultata istraživanja od 1953—1955. god. uočeno da postoji jedan povijesno uvjetovan tok razvoja cijelog kupališnog naselja, unutar kojega ima izvjesnih specifičnosti pojedinih zona i objekata, koji signaliziraju neke vremenske etape. Daljnja istraživanja u toku 1956—1959. god. još više su proširila i upotpunila naš uvid u međusobne odnose pojedinih dijelova ovog antiknog kupališta i jače osvijetljivala pozadinu povijesnih zbivanja u njemu kao i određivanje vremena u kojem su se pojedini spomenici pojavljivali, mijenjali ili nestajali.

Jednako kao i u najranije istraženom zapadnom prostoru s velikim pačetvorinastim bazenom (iskopavanja 1953—1955) zapažaju se, kako smo već spomenuli, na području tzv. istočnog objekta (kupališne bazilike) i prostorije 8 stariji temeljni zidovi. Oni po svom nivou i strukturi odgovaraju starim temeljima iz spomenutog zapadnog kompleksa, te vremenski idu u prvu polovinu 1. st. naše ere¹⁹. (I građevna faza).

Prilikom analize odnosa između velikog pačetvorinastog bazena i tada otkrivenog jugozapadnog ugla kupališne bazilike, bilo je utvrđeno da je posljednji nastao nešto kasnije od bazena, tj. krajem 1. st. i početkom 2. Isto je tako tada ustanovljeno da je u prvo vrijeme među njima postojala neposredna veza (II građevna faza — vidi sl. 29, skica 1).

Pregradnjom zapadnih vrata i otvaranjem sjevernog portala kupališna bazilika je odvojena od kompleksa s bazenom, a orijentirana u smjeru sjevera, gdje se je nalazio nimfej. Na osnovu se sačuvanih slikarija i analize fragmenata nimfeja, i njihovog povezivanja ova promjena u izgledu i namjeni može vezati uz razdoblje Antonina, vjerojatno do markomanskih ratova (III građevna faza — vidi sl. 29, skica 2).

Za vrijeme markomanskih ratova stradalo je bar djelomično i kupalište, što smo i ranije utvrdili u području zapadnog kompleksa s velikim bazenom²⁰ a sada na samoj kupališnoj bazilici, koja je bila obnovljena od kamenog sokla prema

¹⁹ Vidi analizu starih temelja južno od bazilike u II dijelu izvještaja, usporedi istraživanja 1953—1955. god.

²⁰ Vidi rad B. Vikić—Belančić, Keramički nalazi i njihov doprinos za dataciju građevinskih faza antiknog bazena u Varaždinskim Toplicama, Starinar, VII—VIII, 1956—1957, p. 147.

Svu tehničku dokumentaciju izradila ing. A. Faber, vanjski suradnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, koja je u isto vrijeme bila i arhitekt-konzultant.

Foto-dokumentaciju dao je Jakov Pavelić, fotograf Arheološkog muzeja u Zagrebu.

Radovima konzervacije na arhitekturi i slikarijama rukovodili su: za arhitekturu ing. Aleksandra Faber i ing. Milka Čanak, arhitekt konzervator Saveznog instituta za zaštitu spomenika u Beogradu; za slikarije akad. slikar Ivan Tomljenović, konzervator JAZU, Zagreb—Zadar (1956—1957) i akad. slikar Rajko Sikimić, konzervator Saveznog instituta za zaštitu spomenika u Beogradu (1958—1959).

gore. Tehnika gradnje, kako smo spomenuli, izmijenjena je u poredbi prema donjem ranijem dijelu građevine, ali je isto tako različita od kasnije tehnike iz razdoblja obnove kupališta (IV građevna faza).

U razdoblju do obnove kupališta od cara Konstantina ne zna se zapravo kada i kako je ono stradalo, ali se može pretpostaviti da se to dogodilo u burno vrijeme sredine ili druge polovine 3. st.

Izmjena u dispoziciji prostora kupališne bazilike i nadogradnja svih sjevernih prostorija kao i njihova likovna oprema vezani su uz shvatanja i htijenja kasne antike.

Konstantinova je obnova tačno fiksirana dedikativnom pločom koja je nađena u Varaždinskim Toplicama (V građevna faza, vidi sl. 29, skica 3).

U tom su razdoblju nastale i izvjesne adaptacije, koje su vidljive u nadograđenom kompleksu sjevernih prostorija (pravokutna niša prostorije 1, dogradnja bazena 9), a koje nisu bitno mijenjale temeljnu koncepciju plana kupališta, nego su vjerojatno bile uvjetovane neposrednim potrebama kupališnog uređaja (pogona) (građevna potfaza).

Razdoblje stradanja zgrade od požara, evakuacije ili pljačke ne može se tačno vremenski odrediti, ali pada vjerojatno u nesigurno doba borbi Konstantinovih nasljednika.

Isto je tako teško zaključiti da li je cijelo kupalište zajedno s kupališnom bazilikom stradalo prigodom ofenzive Teodozija Velikog (395) iz Sirmiuma preko Siscije i Petovija, ili je upravo tada već porušeno kupalište adaptirano kao vojno uporište (VI građevna faza).

Koliko god su prigodom oblikovanja kupališnog kompleksa i njegovih sjevernih nadogradnja stalno upotrebljavani neki stariji elementi, ipak je najstvaralačkiji biljeg ostavilo razdoblje ranog 4. st. u kojemu je želja za reprezentacijom i potreba obnove lječilišnog života našla i dovoljno materijalnih mogućnosti da to ostvari i likovno monumentalizira.

UNTERSUCHUNGEN IN DEN THERMEN VON VARAŽDINSKE TOPLICE (AQUAE JASAE) VON 1956 BIS 1959

Die Forschungen in den Jahren 1956—1959 sind eine Fortsetzung der systematischen Ausgrabungen des antiken Bades im Parterre des Parkes in Varaždinske Toplice (1953—1955). Schon gelegentlich der Ausgrabungen im Jahre 1955 wurde östlich vom Komplex mit dem Bassin der südwestliche Teil eines monumentalen Baues entdeckt. Die Feststellung der Grösse, der Richtung, der architektonischen Komposition und der Bestimmung dieses Objektes war die Aufgabe der Kampagne in den Jahren 1956—1957. Durch die späteren Ausgrabungen (1958 und 1959) wurde festgestellt, dass sich nördlich und nordwestlich von diesem Bau eine ganze Reihe von Räumen befindet, die der unmittelbaren Badevorrichtung angehörten.

Die Reihenfolge der Schichten war zum Teil ähnlich jener der früheren Jahre und hatte innerhalb der Architektur spezifischen Charakter. Nach Humusschicht folgte der Subhumus mit den Überresten einer rezenten Architektur aus dem Ende des XVIII. und Anfang des XIX. Jahrhunderts, hernach Schichten von Kalksinter, hartem, mitellhartem und zerstreutem (siehe den Bericht derselben Autoren über die Forschungen von 1953—1956, Vjesnik III Ser. I). Die obersten Teile der Architektur erscheinen 0,35 m unterhalb der Oberfläche des Parks. Den Raum füllen Haufen von eingestürztem Material (Steine, Ziegeln, Mörtel u. a.) aus, die in den Kalksinter eigenfallen sind und ganz am Grunde sind Fragmente ausgefallener Wand- und Zimmerdeckenfresken, ferner Überreste einer eingestürzten und angebrannten Dachkonstruktion.

Auf dem Forschungsraum von cca 600 m² wurde ein Objekt mit dem Grundriss einer Basilika entdeckt, mit Pilastern an den Ecken und Seiten. Seine Länge beträgt 22,50 m und die Breite 14,50 m. Nur der mittlere Teil der östlichen Mauer ist noch nicht befreit, da sich darauf die Anlagen und der Zaun des Parks befinden. Im Norden reihen sich 9 Räume in zwei Reihen an, während die Räume, die sich in der dritten Reihe weiter gegen Norden hin anschliessen, vorläufig noch nicht erforscht sind.

Durch eine Detailanalyse aller entdeckten architektonischen Objekte wurde festgestellt, dass sie während einer langen Periode entstanden sind, dass sie Reparaturen, Adaptierungen, Zubauten und Erneuerungen unterworfen waren und darum nicht nur ihre Form, sondern auch ihr Verhältnis und ihre Bestimmung Veränderungen erfahren haben.

Die monumentale Bad-Basilika hatte drei Entwicklungsphasen. In der ersten Phase war sie an den Komplex mit dem grossen Bassin gebunden das in den früheren Jahren erforscht wurde, und zwar durch das grosse westliche Tor mit dem geraden Bogen (über andere Beziehungen zwischen ihnen, siehe in der erwähnten Schrift). In der zweiten Phase wurde das westliche Tor zugemauert und darüber kam eine Heizanlage aus hohlen Ziegeln (*hamatae, tubuli*), die sich längs des südlichen und mittleren Teils der westlichen Mauer erstreckte. Gleichzeitig wurden an der nördlichen Fassade das zentrale Tor und zwei Seitentore neben dem süd-östlichen Eck-Pilaster geöffnet.

Es wurde auch eine horizontale Heizanlage mittels kleiner Pfeiler und Kanäle unterhalb des weiss angeworfenen Fussbodens durchgeführt. Die Wände sind mit Fresken geschmückt, von denen einige *in situ* erhalten sind (Fresken des Sockles an der westlichen Wand, Panneau-Fresken am östlichen Teil der nördlichen Wand, Malerei mit »Eierstab« nördlich von der westlichen Tür) und eine Menge von Fragmenten, abgefallen von den Wänden und Decken, am Boden des Baues.

Alle angeführten Änderungen brachten auch eine Veränderung der Bestimmung des Objekts mit sich. Es erhielt eine bestimmtere gesellschaftliche und repräsentative Funktion und infolgedessen veränderte sich auch die Zirkulation, die jetzt die Richtung nord-südlich anstatt der früheren Richtung ost-westlich hat. Vor dem nördlichen Portal war wahrscheinlich ein Portikus ausgebaut, dessen Spur man in der später dazugebauten nördlichen Räumen findet. Dieser Portikus

wurde sicher errichtet, damit die Kommunikation mit dem Nypheum monumentaler ausfällt. Er lag nördlicher und seine Überreste (Reliefs und architektonische Teile aus Marmor) wurden 1846 im nordöstlichen Teil des Parterres im Park gefunden.

In der dritten Entwicklungsphase hat das Gebäude sein definitives Aussehen und Bestimmung erhalten. Im nördlichen Teil ist eine halbkreisförmige Exeder (9,20 m) eingebaut, deswegen die nördliche Mitteltür zugemacht und an der nördlichen Wand zwei Seitentüren, flankiert mit monolithen Türstöcken, geöffnet wurden. Bei dieser Gelegenheit wurde die Seitentür im südöstlichen Teil des Gebäudes (aus der zweiten Phase) zugemauert und das Monumentaltor an der südlichen Mauer mit dem Portikus geöffnet. Auch der Fussboden wurde neu, und zwar rot gebohlt, und verdeckt den untersten Teil der Fresken am Sockel. Dadurch erhielt der Bau das Aussehen einer typischen Bade-Basilika (*basilica thermarum*) als auch die genau bestimmte Funktion eines gesellschaftlichen Gebäudes innerhalb des Badekomplexes. Dann wurde auf seiner östlichen Seite eine Vorhalle ausgebaut und gegen Norden eine Reihe von Räumen dazugebaut, die entweder als Entkleidungsräume, Räume für Kalt-, Warm- und Heissbäder oder fürs Schwitzen gedient haben. Fast alle diese Räume waren mit hypokaustischen Einrichtungen versehen und reichlich bemalt. Sie sind durch Türen in der richtung West-Ost und Süd-Nord verbunden.

Der Raum 1 hat die Grösse 5 m $\times$ 3,5 m und auf der westlichen Seite ist er in eine viereckige Nische erweitert. Er ist mit Fresken geschmückt, von denen einige an den Wänden erhalten sind, und zwar: Motive verschiedenfarbiger Streifen, gezackte Bogen und rote Quadrate in weissen Rahmen, ferner marmorierte Bänder (die Nische und der südöstliche Winkel des Raumes), während die übrigen abgefallen sind und in kleineren Fragmenten am Boden lagen.

An der nördlichen Wand sind hohle Ziegeln zum Wärmen und durch die westliche Tür kommt man in den Raum 2. Dieser Raum ist 4,85 m $\times$ 3,80 m gross, durch die östliche Tür mit Raum 3 verbunden und durch die nördliche Tür kommt man in den Raum 5. Da das Niveau des Bodens höher ist als in der Basilika, blieb Schwelle und der untere Teil des Türstocks der nördlichen zugemauerten Tür unterhalb des Bodens dieses Raumes. Im südwestlichen Winkel blieb die Freske am Sockel mit dem Motiv der schwarzen Pilaster und der Weinranken erhalten und darüber sind Dreiecke, ein Viereck mit blauer Rosette, der Teil eines Vierecks mit Marmorierung u. a.

Der dritte Raum (4,85 m $\times$ 4,20 m) hat eine partiale Heizanlage im südwestlichen Teil. Die Wände sind sehr schlecht erhalten und mit Kalksinter durchsetzt. An der östlichen Wand sind zwei Fugen sichtbar, wahrscheinlich von der zugemauerten Tür (Spannweite 1,25 m). Aus diesem Raum gibt es nur einen Durchgang in die Basilika durch die südliche Tür, die eigentlich die östliche Seitentür an der nördlichen Mauer der Basilika ist.

Aus dem Raum 2 tritt man durch die nördliche Tür mit der Schwelle (Türabdrücke erhalten) in den Raum 5, der 4,5 m $\times$ 3,5 m gross ist. Er ist durch die westliche Tür mit dem Raum 4 verbunden, durch die nördliche mit einem noch nicht erforschten Raum und auf seiner östlichen Seite liegt ein halbkreisförmiges

kleines Bassin, zu dem man über zwei Steinstufen gelangt. Das kleine Bassin hat einem Parapett aus sechs Reihen Ziegel und Pilaster, die Tragbogen der jetzt beschädigten Halbkuppel waren. Es wurde nicht erwärmt und diente als Kaltbad.

Der Raum 4 hat an allen Wänden hohle Ziegel zum Erwärmen, über die sich fünf Schichten Mörtel befinden, die oberste Schichte im braunen Ton. Durch die nördliche Tür ohne Türstock kommt man in den Raum 7, und aus diesem Raum gelangt man durch den westlichen Durchgang in den Raum 8. Dieser Raum schliesst auf der westlichen Seite mit einem halbkreisförmigen Bassin ab. Er ist 5,5 m lang und 3,95 m breit. Da der Fussboden fast ganz schadhaft ist, sieht man die Pfeiler des Hypokaustes, die im Bassin halbkreisförmig in zwei Reihen, im rechteckigen Teil aber in acht Reihen verteilt sind. Auf der nördlichen äusseren Seite befindet sich der Feuerraum mit beschädigten Gewölbe.

Auf südlichen Seite des Raumes 8 ist ein rechteckiges kleines Bassin (Raum 9) dazugebaut, das an allen Wänden vertikale Heizanlagen hat und auf der westlichen Seite eine Auslassöffnung und im oberen Teil der Wand die Spur einer Fensteröffnung aufweist. Unter dem kleinen Bassin befand sich ein grosses Präfurium. Es diente als Schwitzraum.

Die Gesamtanalyse des entdeckten Teiles vom antiken Bade zeigt einem langwierigen Entwicklungsgang. Es ist interessant, das auch der Prozess seines Verfalles einige Etappen aufweist: Zerstörung, Beschädigung, Ausnützung der Ruinen zu unbekanten Zwecken, definitive Auflassung und Verfall. Es wurde nämlich festgestellt, dass das antike Bad durch Feuersbrunst gelitten hatte (verbrannte Wände, angebrannte Türstöcke, Schwellen und Fresken, Brandreste von Balken), doch musste es vorher entweder evakuiert oder ausgeplündert worden sein, weil man kein bewegliches Badeinventar vorgefunden hat. Alles das konnte nur in den unsicheren Zeiten der Kämpfe und Kriege geschehen. Bei dieser Gelegenheit wurde sicher das Regulierungssystem beschädigt und das Thermalwasser bespülte unkontrolliert das Badegebiet, wälzte eingestürztes Baumaterial derart, dass man in einzelnen Räumen und Türen eingekeilte Massen von Steinblöcken, Ziegeln, Mörtel fand, alles mit Kalksinter durchsetzt. Solche Situationen mussten eine längere Zeit angedauert haben, denn man fand auch dicke Schichten von regelmässig angeschwemmtem Kalksinter, in denen Abdrücke von Balken einer Dachkonstruktion waren, die auch nachträglich immer wieder weiter eingestürzt ist.

Trotzdem das antike Bad schon längere Zeit in Trümmern gelegen war, wurde es doch zu welchen unbekanten Zwecken ausgenützt, weil auf der südlichen Seite der Bade-Basilika ein Objekt ausgebaut wurde, das vorläufig nur teilweise erforscht ist. Sein Boden ist höher als der Boden in der Basilika, auch wurden im Boden Teile von Säulen des südlichen Portikus der Basilika entdeckt. Der Ausbau dieses Objektes kann mit der letzten Bauphase des früher erforschten Komplexes mit Bassin in Verbindung gebracht werden (siehe die Forschungen 1953—56), da in dem schon ausnivellierten Terrain die Fundamente einiger Räume südlich vom Bassin eingegraben wurden.

Am Ende geben die Autoren eine Chronologie des gesamten Badekomplexes. Sie schliessen, dass eine intensive und kontinuierte Bautätigkeit bestanden hat, die durch einige Jahrhunderte andauerte, was gewiss durch die Wichtigkeit von

Varaždinske Toplice als Thermalbad und Kurort bedingt war. Sie unterscheiden sechs Bauphasen und versuchen Licht in den Hintergrund des historischen Geschehens zu bringen, d. h. die Zeit zu bestimmen, wann die einzelnen architektonischen Objekte und Teile entstanden sind, sich verändert haben und verschwunden sind.

Zu der I. Bauphase gehören die alten Grundmauern im südlichen Teil des Raumes, wo später das Bad-Basilika ausgebaut wurde, und die ihrem Charakter nach den Fundamenten des schon früher erforschten Komplexes mit dem Bassin entsprechen (1953—1955). Man kann sie in das frühe I. Jahrhundert datieren.

In der II. Bauphase wurde der monumentale Bau (Badebasilika) errichtet, der etwas jünger ist vom grossen Bassin, das westlich liegt. Er gehört ins Ende des I. oder Anfang des II. Jahrhunderts. (Siehe den Bericht von 1951—1955.)

Zu der III. Bauphase gehört das Zumauern der westlichen Tür und das Öffnen des nördlichen Portals (II. Entwicklungsphase). Auf Grund der Fresken und der Analyse des Nympheums kann man die Veränderungen im Aussehen und in der Bestimmung des Raumes an die Periode des Antoninus Pius knüpfen, wahrscheinlich bis zu den Markomanenkriegen.

Zu der IV. Bauphase gehört der teilweise Wiederaufbau nach der Beschädigung des Bades während der Markomanenkriege (Unterschied in der Textur der westlichen Mauer der Bade-Basilika oberhalb und unterhalb des Steinsockles, wonach man sieht, dass die Mauer über der Höhe des Sockles neu errichtet wurde).

Im Intervall bis zum gänzlichen Wiederaufbau des Bades durch Kaiser Konstantin weiss man eigentlich nicht, wann und wie das Bad zerstört (beschädigt) wurde, aber man kann voraussetzen, dass es wahrscheinlich während der unruhigen Zeiten geschehen ist, in der Mitte und in der zweiten Hälfte des III. Jahrhunderts.

Als die V. Bauphase kann man den erwähnten Wiederaufbau des Bades zur Zeit des Kaisers Konstantin ansehen. Die Zeit ist genau fixiert durch die Widmungstafel, die im vorigen Jahrhundert in Varaždinske Toplice gefunden wurde (II. Entwicklungsphase der Basilika).

Den Zeitraum der Zerstörung (Beschädigung) des Gebäudes kann man zeitlich nicht genau bestimmen, doch wird er wahrscheinlich zur unsicheren Zeit der Kämpfe Konstantins Nachfolger erfolgt sein. Vielleicht wurde der gesamte Badekomplex gelegentlich der Offensive des Kaisers Theodosius des Grossen aus Syrmium über Siscia nach Poetovio zerstört, oder wurde vielleicht das schon damals zerstörte Bad zu einem militärischen Stützpunkt adaptiert (VI. Bauphase).

Wenn auch gelegentlich der Gestaltung dieses antiken Bades ständig welche ältere Elemente benutzt wurden, so wurde doch im Zeitraum des frühen IV. Jahrhunderts das meiste geschaffen. Zu dieser Zeit erwachte nämlich das Bedürfnis nach Erneuerung des Lebens im Badeort und die Sucht zur Repräsentierung und so fand man auch die genügenden materiellen Möglichkeiten nicht nur alles zu realisieren, sondern auch monumental zu bilden.

ABBILDUNGSNACHWEIS

1. Grundriss des antiken Bades aus dem Jahre 1955.
2. Ein Blick auf die Schichten des eingestürzten Materials in den östlichen Teil der Bade-Basilika (Basilica Thermarum).
3. Das nördliche Profil der Ausgrabungen aus dem Jahre 1955 und das östliche Profil aus dem Jahre 1957.
4. Der südliche Teil des östlichen Profils aus dem Jahre 1957.
5. Das eingestürzte Material durchsetzt mit Kalksinter am westlichen Teil der Exeder.
6. Das Profil des Durchschnitts Ost-West im Raum 4 (1958).
7. Der Plan der Bade-Basilika.
8. Das westliche Tor mit einem flachen Bogen.
9. Technische Aufnahme der süd-westlichen Ecke der Bade-Basilika.
10. Situationsplan der Sonde im nordwestlichen Teil der Bade-Basilika mit zwei Boden und einem Pfeifer des Hypokaustes.
11. Ein Detail des eingestürzten Bogens im westlichen Teil der Exeder.
12. Die westliche Mauer mit den Resten der Fresken des Sockels.
13. Die westliche Wand der Vorhalle mit den Resten der Fresken auf der östlichen Seite der Bade-Basilika.
14. Situationsplan der Architektur südlich von der Bade-Basilika mit alten Grundmauern und späteren Zubauten.
15. Der Plan der Bade-Basilika mit den nördlich zugebauten Räumen.
16. Die Westwand des Raumes 1 mit den Resten der Fresken.
17. Die Nordwand des Raumes 2 mit der Tür und der Fuge an der östlichen Wand.
18. Die Ostwand des Raumes 3 mit den Fresken des Sockels und den Spuren der zugemauerten Tür neben dem nordöstlichen Eckpilaster der Bade-Basilika.
20. Durchschnitt West-Ost durch die Räume 4, 5 und 6.
21. Ein Blick auf die Südwand des Raumes 6 mit dem Durchschnitt des kleinen Bassins.
22. Die Südwand des Raumes 4 mit Hohlziegeln (Tubuli).
23. Durchschnitt der 5 Mörtel-Schichten auf den Tubuli des Raumes 4.
24. Die Nordwand des Raumes 8 mit den Überresten der Tubuli.
25. Das praefurnium des Raumes 8 von der inneren Seite.
26. Das praefurnium des Raumes 8 von der äusseren Seite.
27. Ein Blick auf den Parapett und die Stufe auf der Nordseite des Bassins für Schwitzen (Raum 9).
28. Ein Blick auf das Praefurnium unterhalb des Bassins für Schwitzen.
29. Skizzen verschiedener Bauphasen des Badekomplexes aus den Jahren 1956—1959.
30. Die Lage der Balken-Abdrücke in den dicken Kalksinter-Schichten im mittleren Teil der Bade-Basilika.
31. Das zugemauerte westliche Tor mit den Spuren der Heizanlage in unteren Teil.
32. Ein Blick auf den westlichen Teil der nördlichen Wand mit Seitentüren, flankiert mit monolithen Türstock.
34. Das monumentale Südportal.
35. Ein Detail des Südportals.
36. Ein Blick auf den süd-östlichen Teil der Bade-Basilika mit zugemauerten Seitentüren.
37. Ein Blick auf die westliche Wand der Basilika mit den Fresken am Sockel, und auf den obersten rot angeworfenen Boden.
38. Vier Mörtel-Schichten auf der äusseren Seite der westlichen Mauer der Bade-Basilika.
39. Die Kontrollsonde an der westlichen Wand der Bade-Basilika zeigt, dass die Fresken des Sockels unter dem obersten roten Fussboden bis zum untersten weiss angeworfenen reichen.
40. Die Exeder und ein Teil des eingestürzten Bogen im nördlichen Teil der Bade-Basilika.
41. Ein Blick auf den nördlichen Teil der Bade-Basilika und auf die Fresken auf der Aussen-seite der Exeder.
42. Der nördliche Teil der Vorhalle auf der östlichen Seite der Basilika.
43. Fresken-Fragmente entdeckt am Boden der Bade-Basilika.
44. Das südliche, an der Bade-Basilika zugebaute Objekt mit einem Bleirohr.
45. Säulen-Reste des südlichen Porticus der Basilika im Boden des zugebauten Objektes.
46. Ein Blick auf die viereckige Nische des Raumes 1 mit Resten von Fresken an der Wand.
47. Die Nordwand des Raumes 1 mit Hohlziegeln (Tubuli).

48. Ein Blick auf die zugebauten Räume auf der nördlichen Seite der Bade-Basilika.
49. Die Türschwelle zwischen Raum 2 und 5.
50. Fresken in der südwestlichen Ecke des Raumes 2.
51. Ein Blick auf dem Raum 3 und die zugebauten Räume von der Ostseite gesehen.
53. Raum 5 durch die westliche Tür mit Raum 4 verbunden.
54. Halbkreisförmiges kleines Bassin für Kaltwasser (Frigidarium) östlich von Raum 5.
55. Ein Teil des Bassins mit Ausgussloch.
56. Raum 4 mit Tubuli an allen Wänden (Tepidarium).
57. Ein Detail der Westwand des Raumes 4 mit Resten von Tubuli.
58. Raum 8 mit halbkreisförmigen Bassin auf der östlichen Seite (Caldarium).
60. Ein Detail des zerstörten Fussbodens und des Hypokaustes im Raum 8.
61. Öffnung des Feuerraums (Praefurnium) auf der innere Seite des Bassins des Raumes 8.
62. Der südwestliche Teil des rechteckigen kleinen Bassins (Raum 9) zugebaut auf der südlichen Seite des Raumes 8 (Sudatorium).
63. Ein Blick auf ebendieses Bassin.
64. Die Südliche Aussenmauer des Sudatoriums mit zwei Öffnungen, für Wasser und Luft.
65. Das Praefurnium unter dem Sudatorium.
66. Die Balken-Abdrücke der Dachkonstruktion im mittleren Teil der Bade-Basilika.

31

32

31. Zapadna zazidana vrata kupališne bazilike.
32. Pogled na zapadni prolaz iz kupališne bazilike u prostoriju 1.

TABLA II.

33

34

33. Pogled na kupališnu baziliku s juga.
34. Južni portal kupališne bazilike.

35

36

35. Detalj južnog portala.
36. Pogled na jugoistočni dio bazilike sa zazidanim bočnim vratima.

TABLA IV.

37

38

37. Pogled na zapadni zid sa slikarijama na soklu i na najgornji crveno ožbukani pod.
38. Pogled na četiri sloja zidne žbuke na vanjskoj strani zapadnog zida kupališne bazilike.

39

40

39. Kontrolna sonda uz zapadni zid kupališne bazilike koja pokazuje, da slikarija sokla ide ispod najgornjeg crvenog poda do donjeg bijelo žbukanog poda.
40. Eksedra i dio urušenog luka u sjevernom dijelu kupališne bazilike.

TABLA VI.

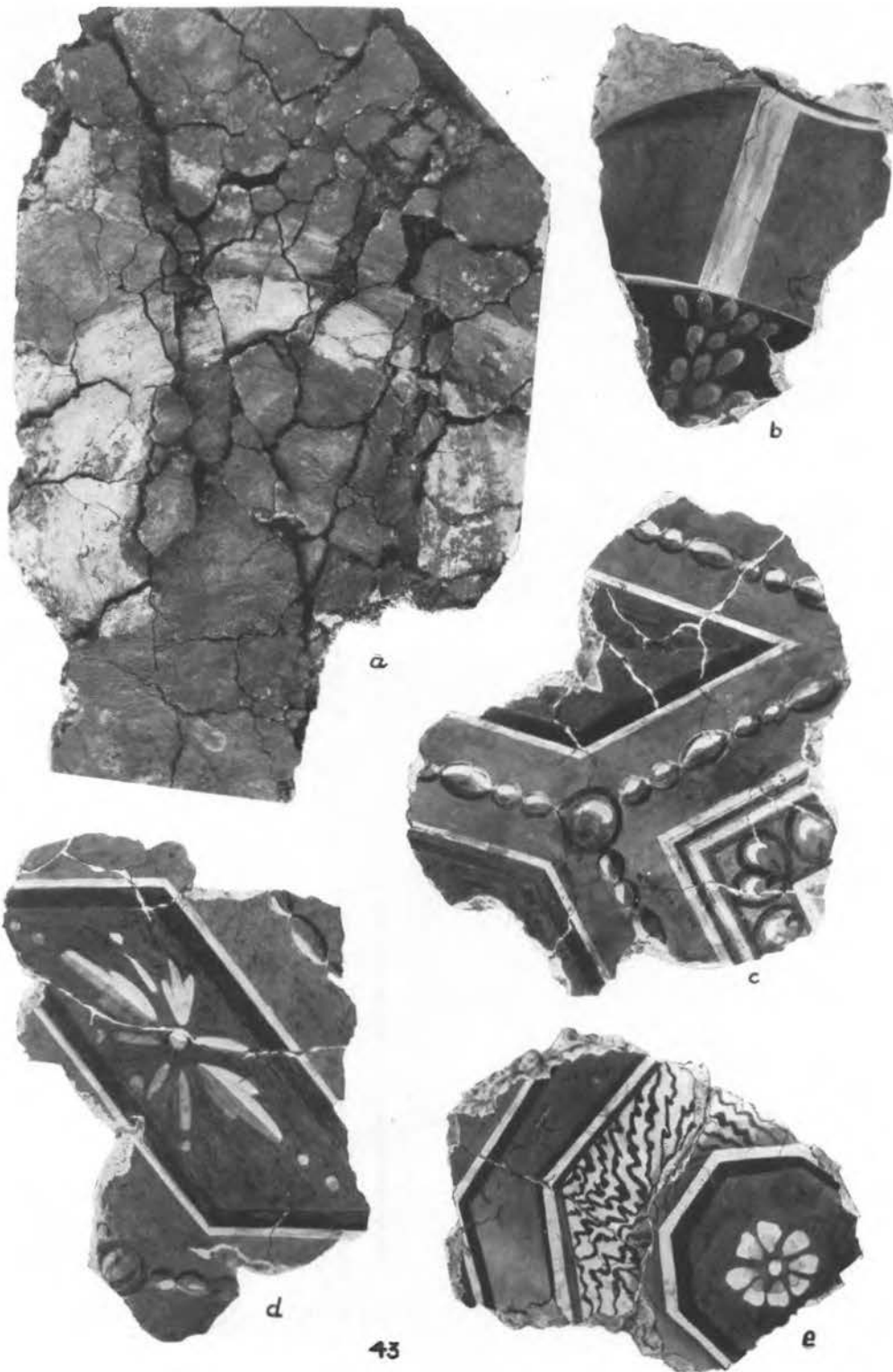

41

42

41. Pogled na sjeverni dio kupališne bazilike i eksedru, oslikanu na vanjskoj strani.
42. Sjeverni dio trijema na istočnoj strani kupališne bazilike.

43. Fragmenti slikarija otkrivenih na podu bazilike.

TABLA VIII.

44

45

44. Južni, nadograđeni objekt, s olovnom vodovodnom cijevi.
45. Ostaci stupova južnog portika u sadržaju poda južnog objekta.

46

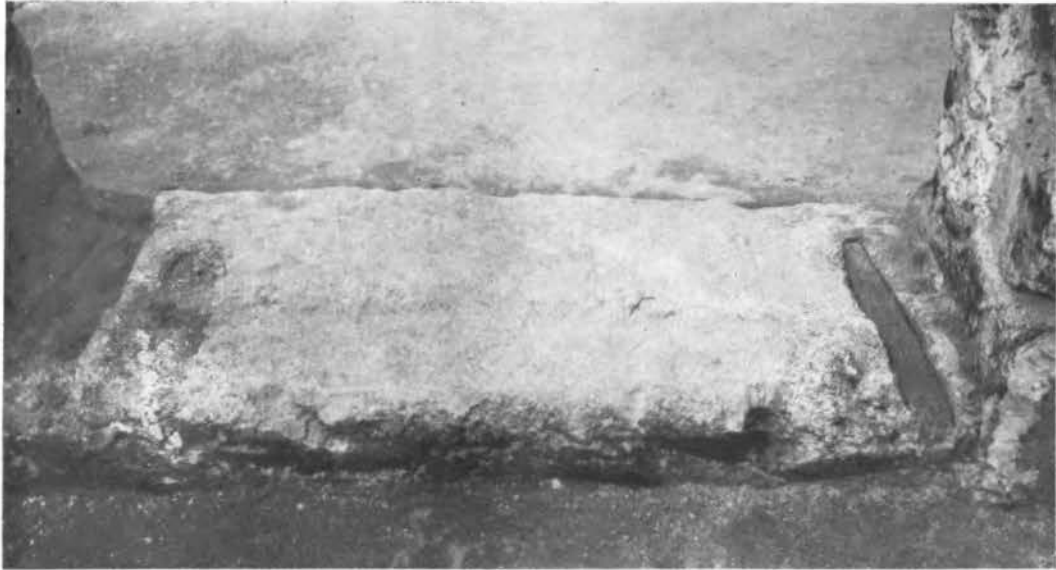
47

46. Pogled na nišu prostorije I s ostacima zidnih slikarija.
47. Pogled na sjeverni zid prostorije 1 s tubulima.

TABLA X.

48. Pogled na prostoriju 2 i 5 i njima priležeće prostorije.

49

50

49. Prag vratiju između prostorije 2 i 5.
50. Slikarija u jugozapadnom kutu prostorije 2.

TABLA XII.

51

52

51. Pogled na prostoriju 3 i priližeće prostore, gledano s istoka.
52. Detalj zapadnog zida iste prostorije s tubulima.

53

54

53. Prostorija 5 s ulazom u prostoriju 4, koja leži zapadno.
54. Pogled na bazenčić za hladnu vodu (Frigidarium) istočno od prostorije 5.

TABLA XIV.

55

56

55. Izlivni otvor bazenčića
56. Pogled na prostoriju 4 (Tepidarium).

57

58

57. Detalj zapadnog zida prostorije 4 s ostacima tubula.
58. Pogled na prostoriju 8 (Caldarium) s istočne strane.

TABLA XVI.

59

60

59. Pogled na istu prostoriju sa zapadne strane.
60. Detalj oštećenog poda i hipokausta u istoj prostoriji.

61

62

61. Otvor ložišta u bazenu kaldarija (prostorija 8).
62. Jugozapadni dio bazena za znojenje (Sudatorium), koji je nadograđen s južne strane prostorije 8.

63

64

63. Pogled na isti bazen s oštećenim parapetom.
64. Vanjski, zapadni zid znojnice s otvorima za vodu i zrak.

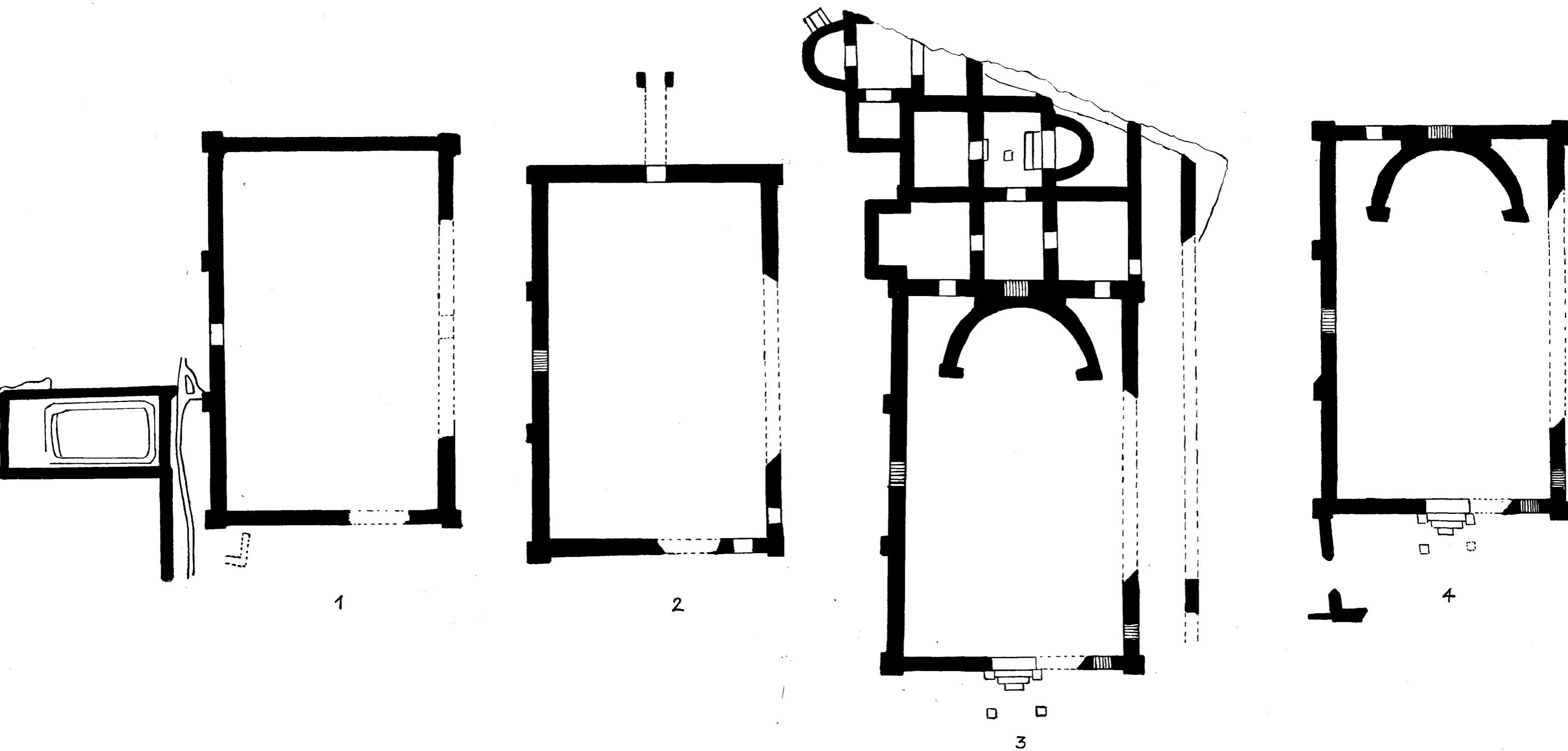

65

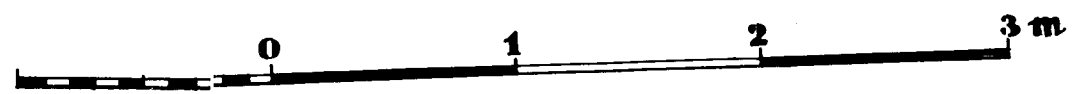
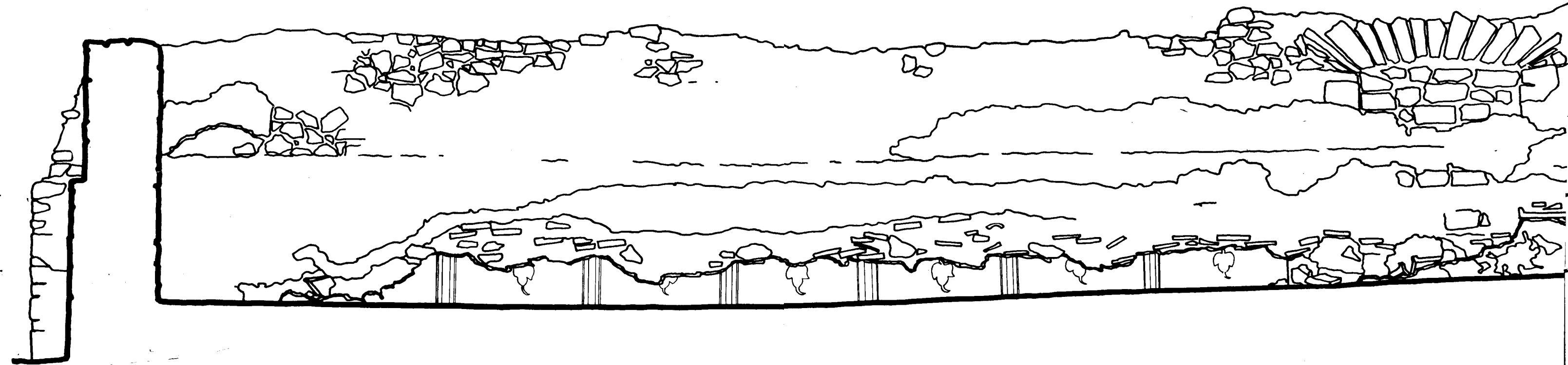

66

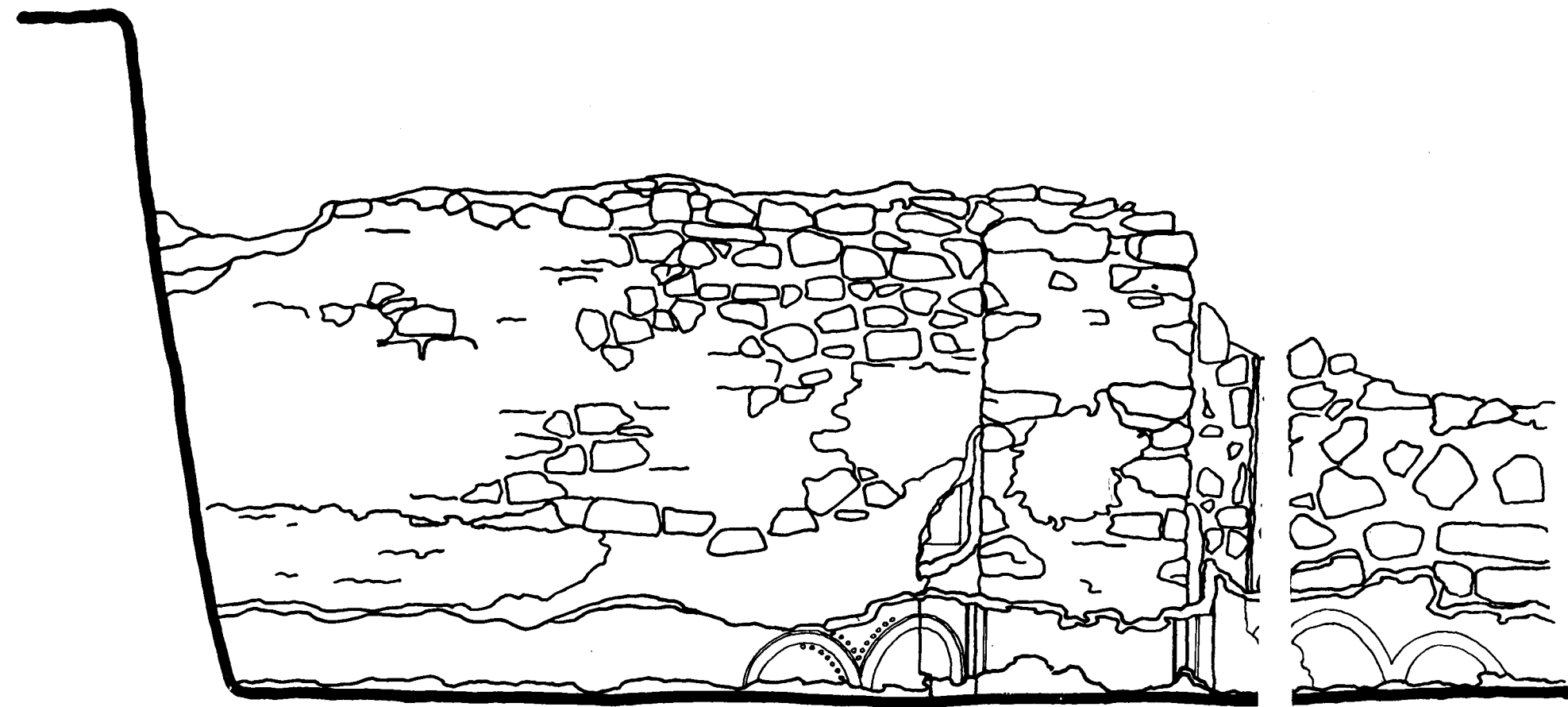
65. Pogled na ložište (Praefurnium) ispod znojnice.
66. Otisci urušenih greda u sedri u srednjem dijelu kupališne bazilike.

Sl. 29. Skice građevnih faza kompleksa iz 1956—1959. godine.

Sl. 12. Detalj zapadnog zida s ostacima zidnih slikarija.

Sl. 13. Zapadni zid trijema s ostacima slikarija uz istočnu stranu kupališne bazilike.

SLAVENKA ERCEGOVIĆ

ISTRAŽIVANJE SREDNJOVJEKOVNE NEKROPOLE U BOŠNJACIMA

Arheološki muzej u Zagrebu vršio je u kolovozu 1958. god. pokusna iskopavanja i reambuliranja arheoloških lokaliteta općine Županja, kotar Vinkovci. Ovaj kraj (nekadašnji županski kotar) bogat je, kao i ostala područja Srijema i Slavonije s Baranjom, arheološkim lokalitetima o kojima postoji dobro vođena evidencija u arhivi spomenutog muzeja od svršetka prošlog stoljeća. Tokom idućih decenija vođena je kontrola arheoloških spomenika preko tadašnjih muzejskih povjerenika, pa je sakupljena bogata građa arhivskih podataka, a pojedini su lokaliteti zastupljeni i s arheološkim nalazima, koji se većim dijelom čuvaju u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Ovako sakupljeni podaci pružaju nam sliku o raznim kulturama i kontinuitetu života na pojedinim lokalitetima; s obzirom da do danas nije napravljen jedan pregled poznatih arheoloških lokaliteta s užeg područja Županje, pa u arheološkoj literaturi nisu poznati ili su samo pojedinačno registrirani¹ smatramo da je to potrebno napraviti ovdje ne upuštajući se u pojedinosti o svakom lokalitetu i odgovarajućim nalazima.

Lokaliteti se navode kako slijede od zapada prema istoku: Štitar (općina Županja), arheološki nalazi s elementima kulture grobnih polja s žarama i nalazi iz rimskog vremena. — Na položaju Virovi (sjeverozapadno od Županje) reambulirao je Arheološki muzej 1958. god. gradište Slobodnjak, kasnosrednjovjekovnu utvrdu. — Županja (kotar Vinkovci), arheološki nalazi potječu iz jednog uništenog groba (ulica Šantava), a ostavština su panonskih Slavena, datirani od 9. do 10. stoljeća²; o ovim nalazima bit će još riječi. — Položaj Garište na desnoj obali Save reambulirano je 1958. god. Položaj predstavlja oštećeno prethistorijsko naselje s nekoliko kulturnih horizonata. Prema arheološkim nalazima početak je naselja u neolitu, a traje do latenskog vremena s jačim elementima halštata B i C. — Bošnjaci (općina Županja): a) uža lokacija nepoznata, nalaz je dio ostave, vrijeme kulture grobnih polja s žarama, datirana H A₂³; b) Gačića stan na položaju Paprnjak, ovaj teren je reambuliran i sondiran 1958. god. Nalazi iz 1930. god. prema tačnim i opširnim podacima iz arhive ukazuju na postojanje nekropole sa žarama iz vremena kulture grobnih polja sa žarama. Na osnovu ankete, obilaska

¹ Z. Vinski, Starohrvatske naušnice u Arheološkom muzeju u Zagrebu, Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 1, Zagreb, 1949, str. 28 i d. — S. Ercegović, Istraživanja u Gackom polju..., Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 7, Zagreb, 1959, str. 251.

² Z. Vinski, sp. dj., str. 33. i d.

³ Z. Vinski—K. Vinski—Gasparini, Prolegomena k statistici... Opuscula archaeologica, I, Zagreb, 1956, str. 81.

terena i sondiranja može se sa sigurnošću kazati da je na položaju Paprnjak uža lokacija Gačića stan, sjeverno od sela Bošnjaci u blizini trase autoputa nekad postojala nekropola kulture grobnih polja sa žarama, koja je uništena gradnjom kanala, sađenjem voćki i prekopavanjem zemljišta; c) položaj na bivšoj Daraž-ciglani uz obalu Save, južno od sela Bošnjaci, reambuliran i sondiran 1958. god. Arheološki nalazi s ovog položaja, kako stari tako i novi bit će kasnije opširnije prikazani. — **V r b a n j a** (općina Vrbanja, kotar Vinkovci) pet tumulusa (cca 4 m promjera, visine 2 m) i Gradina većih dimenzija. S ovog lokaliteta ne postoje arheološki nalazi, pa je spomenute arheološke spomenike vremenski teško odrediti. — **P o s a v s k i P o d g a j c i** (općina Gunja, kotar Vinkovci), arheološki lokalitet »Matačine brdo« reambuliran 1960. god. Na osnovu uvida arheološkog materijala može se pretpostaviti postojanje neolitskog naselja na spomenutom lokalitetu. — **U t v r d a Z v j e z d a n g r a d**, sada Grac na Studvi kod Soljana (općina Vrbanja, kotar Vinkovci). Utvrda s ostacima arhitekture nesumnjivo je spomenik iz srednjeg vijeka. — **G u n j a** (općina Gunja, kotar Vinkovci). Jedan dio arheoloških nalaza pripadaju kulturi grobnih polja sa žarama, dok je drugi dio atipičan i nije ga moguće vremenski uže determinirati. — **R a č i n o v c i** (općina Gunja, kotar Vinkovci). Arheološki nalazi potječu s lokaliteta Letun, gdje Gunjica teče u Savu, a pripadaju raznim prehistorijskim kulturama od eneolita preko srednjeg brončanog doba do kulture grobnih polja sa žarama. Ovo bi bio pregled arheoloških lokaliteta bliže okolice Županje sa sumarnim karakteristikama i podacima na osnovu arhivskih podataka, arheološkog materijala ili terenskog uviđaja.

Reambuliranje i pokusno iskopavanje arheoloških lokaliteta u okolici Županje rezultat je planskog programa rada Arheološkog muzeja u Zagrebu, a posebno istraživanje na položaju bivše **D a r a ž - c i g l a n e** — već poznate slavenske nekropole — nastavak je istraživanja srednjovjekovnih kulturnih spomenika, gradišta ili nekropola na području Slavonije i Srijema — arheološkog djelokruga spomenutog muzeja.

Posjed na tzv. Daraž-ciglani u Bošnjacima danas je vlasništvo Mile Blaževića, Bošnjaci, Mihanovićeva ulica br. 139. Iskop ciglane nalazi se sjeverno od spomenute zgrade, gdje se je 1940. god. prigodom vađenja zemlje za opeku nalazilo na skelete s arheološkim priložima⁴. Dio arheoloških nalaza, i to dvije naušnice tzv. naroskanog tipa od bronce (inv. br. 7795, 7796, tab. VII, sl. 3—4a), jedna naušnica od srebra tipa trojagodnih naušnica, ovom primjerku nedostaju dvije jagode (inv. br. 7797, tab. VIII, sl. 1—1a), donio je u Arheološki muzej u Zagrebu V. Hoffiller. Ostali dio nakita slučajno je dospio u Muzej Slavonije u Osijeku, a sastoji se iz dvije naušnice od bronce naroskanog tipa (inv. br. 5991, 5993, tab. VII, sl. 1—2), naušnice od srebra s tri jagode (inv. br. 5992, tab. VIII, sl. 4), treća je jagoda oštećena (inv. br. 5988, tab. VIII, sl. 4), naušnica od bronce, oštećena (inv. br. 5987, tab. VIII, sl. 5), vjerojatno je pripadala tipu trojagodnih naušnica, naušnica od bronce s jednom sačuvanom jagodom (inv. br. 5990, tab. VIII, sl. 3), vjerojatno također tip trojagodne naušnice, te dvije jednostavne karičice od kojih je jedna

⁴ Z. Vinski, sp. dj., str. 28. i d., tab. VII.

oštećena (tab. VIII, sl. 6—7). Zanimljiv je prsten od brončanog lima, prednja pločica i obruč izrađeni su ujedno. Ornament na pločici predstavlja krilatu pticu, možda orla, a izrađen je vrlo rustično, tehnikom graviranja (inv. br. 5986, tab. VIII, sl. 2—2a).

Na osnovu reambulacije položaja na Daraž-ciglani i učinjene ankete moglo se ustanoviti da je nekadašnji iskop ciglane Daraž u kojem su se nailazili skeleti s arheološkim priložima udaljen od kuće br. 139 čca 25 m (vidi terensku situacijsku skicu, tab. I). Uz južni rub iskopa danas je zasađen povrtnjak, koji bi mogao sadržavati preostatak oštećene nekropole, dok se u vrtu kuće br. 139 i voćnjaku južno od kuće nije nikad nailazilo na osteološke ili arheološke nalaze, kao ni u starijem iskopu ciglane na zapadnoj strani udaljenom cca 40 m od novijeg iskopa ciglane. Da bi se omeđio ostatak prostora u povrtnjaku kuće br. 139, tj. da bi se utvrdio postojanje dijela nekropole, trebalo je ispitati teren preko puta na istok i povrtnjak. Sondazno iskopavanje terena obavljeno je za tjedan dana⁵, postavljene su ukupno 4 sonde (vidi terensku situacijsku skicu, tab. I).

Sonda A postavljena je u povrtnjaku, sjeverno od kuće br. 139 uz jugozapadni ugao otkopa ciglane, udaljena od njega cca 5 m (vidi terensku situacijsku skicu, tab. I). Pravca je sjever-jug, dimenzija 5 m × 1,5 m, kopana je do dubine 1,20 m. Na dubini od 0,70 m do 1 m otkriveno je osam skeletnih grobova (tab. II, sl. 1—2).

Grob 1 otkriven je na dubini od 1 m. Skelet je dječji, položen na leđa, lijeva ruka je na grudnom košu, a desna nešto niže. Orijehtacija zapad-istok, otklon 15° prema sjeveru s licem okrenutim na istok. Skelet je oštećen, nedostaje mu dio potkoljenica i stopala, sačuvana dužina skeleta iznosi 0,78 m. Arheoloških priloga nije bilo.

Grob 2 otkriven je na dubini od 0,85 m. U zapadnom rubu sonde otvorena je niša, dimenzija sjever-jug 0,85 m, istok-zapad 1,10 m, kako bi se čitav skelet mogao izolirati. Skelet je muški, položen na leđa, desna ruka je na pojasu, a lijeva savijena na rame. Orijehtacija zapad-istok, otklon 30° prema sjeveru, s licem okrenutim na istok. Skelet je slabo sačuvan, dužine 1,50 m. Arheoloških priloga nije bilo (tab. II, sl. 3).

Grob 3 otkriven je na dubini od 0,90 m. Skelet je dječji, položen na leđa. Orijehtacija zapad-istok, otklon 25° prema sjeveru s licem okrenutim na istok. Skelet je slabo sačuvan, dužina 0,70 m. Arheoloških priloga nije bilo (tab. III, sl. 3).

grob 4 otkriven je na dubini od 0,90 m. U zapadnom rubu sonde otvorena je niša dimenzija sjever-jug 0,60 m, istok-zapad 0,40 m, kako bi se čitav skelet mogao izolirati. Skelet je nešto starijeg djeteta, položen na leđa. Orijehtacija zapad-istok, otklon 10° prema sjeveru s licem okrenutim na istok. Skelet je vrlo slabo sačuvan dužina skeleta 1,10 m. Arheoloških priloga nije bilo (tab. III, sl. 1).

⁵ Stručno vodstvo: Ksenija Vinski—Gasparini, viši kustos i Slavenka Ercegović, kustos, službenici Arheološkog muzeja u Zagrebu. Materijalne troškove za ovo sondiranje, i za

reambuliranje pojedinih lokaliteta i sondiranje na položaju Paprtnjak snosio je Arheološki muzej u Zagrebu.

Grob 5 otkriven je na dubini od 0,90 m. Skelet je dječji, položen na leđa. Ori-jentacija zapad-istok, odklon 20° prema sjeveru s licem okrenutim na istok. Skelet je vrlo slabo sačuvan, dužina skeleta 0,65 m. Arheoloških priloga nije bilo.

Zbog položaja grobova 6, 7 i 8 i njihovog izoliranja bilo je nužno u istočnom rubu sonde otvoriti nišu dimenzija 2,15 m u pravcu sjever-jug (južni rub sonde prelazi za 0,90 m) i 1,70 m u pravcu istok-zapad).

Grob 6 otkriven je na dubini od 0,85 m. Skelet je muškog spola (?), položen na leđa. Ori-jentacija zapad-istok, odklon 40° prema sjeveru s licem okrenutim na istok. Skelet je slabo sačuvan, dužina skeleta 1,40 m. Arheoloških priloga nije bilo. Prigodom čišćenja skeleta na dubini od 0,75 m iznad glave nađen je dio rimske fibule (tab. III, sl. 2).

Grob 7 otkriven je na dubini od 0,75 m. Skelet je dječji, položen na leđa. Ori-jentacija zapad-istok, odklon 20° prema sjeveru s licem okrenutim na istok. Skelet je slabo sačuvan, dužina skeleta 0,60 m. Arheoloških priloga nije bilo.

Grob 8 otkriven je na dubini od 0,75 m. Spol? Skelet je položen na leđa. Ori-jentacija zapad-istok, odklon 20° prema sjeveru s licem okrenutim na istok. Skelet je osrednje sačuvan. Arheoloških priloga nije bilo.

Sonda B postavljena je 16 m sjeverno od sonde A uz zapadni rub otkopa ciglane (vidi terensku situacijsku skicu, tab. I). Pravca je sjever-jug, dimenzija $5\text{ m} \times 1,5\text{ m}$, kopana je do dubine od 1,40 m. Sonda je arheološki bila potpuno sterilna.

Sonda C postavljena je u povrtnjaku, 9 m istočno od sonde A uz južni rub otkopa ciglane (vidi terensku situacijsku skicu, tab. I). Pravca je sjever-jug, dimenzija $5\text{ m} \times 1,5\text{ m}$, kopana je do dubine od 1,20 m. Na dubini od 0,65 m do 0,85 m otkrivena su četiri skeletna groba (tab. IV, sl. 1—2).

Grob 9 otkriven je na dubini od 0,80 m. U istočnom rubu sonde prokopana je mala niša, kako bi se čitav skelet mogao izolirati. Skelet je ženskog spola, položen na leđa, desna ruka je položena na karlicu, a lijeva na pojasu. Ori-jentacija zapad-istok, odklon 10° prema sjeveru s licem okrenutim na istok. Skelet je sačuvan osrednje, jača oštećenja na lubanji, dužina skeleta 1,57 m. Arheološki prilozima: sa svake strane lubanje po jedna naušnica od srebra s tri jagode, oštećene (tab. V, sl. 3).

Grob 10 otkriven je na dubini od 0,70 m. U zapadnom rubu sonde prokopana je mala niša, kako bi se čitav skelet mogao izolirati. Skelet je ženskog spola, položen na leđa s rukama na karlici. Ori-jentacija zapad-istok bez otklona s licem okrenutim na istok. Skelet je srednje sačuvan, dužina skeleta 1,70 m. Arheološki prilozima: sa svake strane lubanje po jedna veća naušnica od srebra s tri jagode, a na prstu desne ruke prsten od srebrnog lima (tab. V, sl. 1—2).

Grob 11 otkriven je na dubini od 0,70 m. Skelet je dječji, položen na leđa. Ori-jentacija zapad-istok, odklon 20° prema sjeveru s licem okrenutim na istok. Skelet je vrlo slabo sačuvan, dužina skeleta 0,50 m. Arheoloških priloga nije bilo.

Grob 12 otkriven je na dubini od 0,65 m. U sjeveroistočnom rubu sonde prokopana je mala niša, kako bi se čitav skelet mogao izolirati. Skelet je ženskog spola, položen na leđa. Ori-jentacija zapad-istok, odklon 20° prema sjeveru s licem okrenutim na istok. Skelet je vrlo slabo sačuvan, dužina skeleta 1,80 m. Arheoloških priloga nije bilo.

S o n d a D postavljena je izvan posjeda Mile Blaževića, preko poljskog puta, udaljena cca 23,5 m istočno od sonde A (vidi terensku situacijsku skicu, tab. I). Pravca je sjever-jug dimenzija 4 m × 1,5 m, kopana je do dubine od 1,40 m. Sonda je arheološki bila potpuno sterilna.

Profili svih sonda pokazivali su istu sliku slojeva, i to ispod tankog sloja humusa slijedi sloj subhumusa, a ispod njega pjeskovita ilovača na 1 metru. Svi skeletni grobovi bili su jednako orijentirani zapad (glava) — istok (noge) s licem okrenutim prema istoku s većim ili manjim otklonima prema sjeveru. Raka nije bila uočljiva u okolnoj zemlji ni kod jednog skeletnog groba.

Iz groba 9, sonde C potječe par naušnica od srebra s tri jednake jagode, oštećene (tab. VI, sl. 4—5), smještene na istoj udaljenosti. Na jednoj strani karika ima petlju, a na drugoj je lagano zavinuta. Između jagoda zamotana je filigranska žica, iskonski na četiri mjesta, a sada je djelomično oštećena. Svakoj naušnici nedostaje po jedna jagoda. Jagode su bikoničnog oblika od srebrnog lima, šuplje, ukrašene filigranskom žicom, koja je aplicirana na podlogu jagode. Inv. br. 10611, 10612. Promjer naušnica 2,5 cm.

Iz groba 10, sonde C potječe par naušnica od srebra s tri jednake jagode, smještene na istoj udaljenosti (tab. VI, sl. 1—2a). Na jednoj strani karika ima »S« petlju, a na drugoj je lagano zavinuta. Između jagoda filigranska žica nije omotana na karičici nego je žica horizontalno položena u štapiće od po tri reda filigranske žice. Jagode su kružnog oblika od srebrnog lima, šuplje, bogato ornamentirane filigranskom žicom i granulacijom. Inv. br. 10614, 10615. Promjer naušnica: 3,1 cm, 3,9 cm. Iz istog groba potječe prsten od srebrnog lima (tab. VI, sl. 3). Okrugla pločica i tanki obroč izrađeni su ujedno. Pločica je ornamentirana motivom šestokrake zvijezde s urezanim crtom u svakom njezinom polju i šrafiranim crticama izvan zvijezde. Ornamentat je rađen tehnikom urezivanja.

Arheološki prilozi iz grobova u Bošnjacima na Daraž-ciglani, i stari i novi, isključivo su ukrasnog karaktera, i to 12 naušnica, 2 karičice i 2 prstena. Ostali ukrasni predmeti, kao ogrlice, đerdani, narukvice, keramika i oružje sasvim nedostaju. Naušnice su zastupane s dva osnovna tipa: a) trojagodne tzv. kijevskog tipa (8 komada), b) naušnice tzv. naroskanog tipa (4 komada). Tip trojagodnih naušnica najrašireniji je u Jugoslaviji na brojnim lokalitetima dalmatinske Hrvatske u sklopu starohrvatskog kulturnog kruga⁶. Ovakav je tip naušnice osobito mnogo zastupljen na spomenutom području u brojnim varijantama, ali je osnovni tip svagdje isti — karičica s tri šuplje jagode, jednake veličine, smještene na istoj udaljenosti, a ornamentat filigrana i granulacije varira od jednostavnih do vrlo kićenih. Za ove se posljednje smatra da su mlađeg datuma. Materijal od kojeg su izrađene srebro je ili bronca s pozlatom ili bez nje. Naušnice s tri jednake jagode, zajedno s ostalim naušnicama s jednom, dvije i četiri jagode, datirao je Karaman u vrijeme od 9. do u 10. stoljeće⁷. Međutim u novije vrijeme Karaman smatra da

⁶ Lj. Karaman, Starohrvatsko groblje na »Majdanu« kod Solina Split, 1936, str. 26. i d., tab. XXI, XXII. — S. Gunjača, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, Starohrvatska

prosvjeta, III ser., sv. 4, Zagreb, 1955, str. 121. i d., tab. I, grob 13, tab. III, grob 88. — S. Gunjača, *Tiniensia Archaeologica*. Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 7, Zagreb 1960, tab. IV, V.

⁷ Lj. Karaman, sp. dj., str. 29.

je cvat trajanja ovih tipičnih starohrvatskih naušnica bio u 9. stoljeću s težištem na 10. stoljeće, ali da su one trajale i u 11. stoljeću⁸. Nalazi iz kasnosrednjovjekovnog groblja u Brnazima kod Sinja predstavljeni su između ostaloga vrlo luksuznim primjercima trojagodnih naušnica datirane u jednom grobu novcem Ludovika Anžuvinskog (1342—1382)⁹. Naušnice iz Brnaza, grob 88¹⁰ imaju dva kolutića između jagoda, što je češće zapaženo na mlađim primjercima ovakva nakita. Prema tim nalazima naušnice s tri jagode Gunjača datira u 14. stoljeće, i odbacuje Karamanovu dataciju ovih naušnica u vrijeme od 9. do 10. stoljeća¹¹. Međutim ovdje valja napomenuti da je Karaman prilikom opće datacije starohrvatskih naušnica, a specijalno onih trojagodnih, ukazao na mogućnost njihovog duljeg vremenskog trajanja upozorivši na velike trojagodne naušnice iz Slakovaca i na naušnice ženskoga lika na konzoli zvonika sv. Dujma u Splitu iz 14. stoljeća (tab. X, sl. 1)¹². Svakako su veoma značajni nalazi iz Brnaza za vremensko određivanje trajanja i upotrebe ovakvog tipa naušnica. Međutim njihova se neobično duga upotreba može slijediti na nakitu dinarskog područja novijeg vremena, što ga proučava prvenstveno etnografija, ali u drugačije oblikovanim inačicama i varijantama. Vrijeme cvata i masovne upotrebe naušnica s tri jagode ne smijemo odvajati od ostaloga starohrvatskog nakita vremena 9. do 11. stoljeća, jer je to jedna cjelina na što je već upozorio Karaman¹³. Tip naušnice s tri jednake jagode, kao i ostali tipovi starohrvatskog nakita vuku svoje porijeklo iz kasne antike i Bizanta, ali su one nesumnjivo proizvod domaćih radionica i majstora, koji su osnovni bizantski prototip razvijali i izrađivali prema domaćem ukusu i potrebama. Golemo mnoštvo i bogatstvo oblika naušnica poznato je prvenstveno s užeg područja omeđenog rijekama Zrmanjom i Cetinom; pregled nalaza srodnih starohrvatskim naušnicama u zaleđu ovog radioničkog središta nakita prikazali smo na drugom mjestu¹⁴. Ovdje bismo se ograničili na sumarno registriranje naušnica s tri jagode izvan užeg područja dalmatinske Hrvatske. Tako možemo zabilježiti četiri primjerka trojagodnih naušnica rađenih u kićenju tehnici filigrana s poznatog antičkog lokaliteta Mogorjelo¹⁵, bliskom jadranskoj obali, gdje su inače ustanovljeni značajni srednjovjekovni nalazi. Dalje, još jedna slična naušnica s tri jagode iz groba s lokaliteta Pothum (Konjic) u Hercegovini¹⁶. K njima treba pribrojiti osam luksuzno rađenih trojagodnih naušnica iz nekropole na Daraž-cigłani u Bošnjacima na Savi,

⁸ Lj. Karaman, Dva hronološka pitanja starohrvatske arheologije, Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 5, Zagreb, 1956, str. 129. i d.

⁹ S. Gunjača, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 4, Zagreb, 1955, str. 121. i d.

¹⁰ S. Gunjača, sp. dj., str. 126. i d., tab. III, grob 88.

¹¹ S. Gunjača, sp. dj., str. 132.

¹² Lj. Karaman, Iskopine društva »Bihaća«, Rad JAZU, knjiga 268, Zagreb, 1940, str. 36, n. 111. — D. Kečkemet, Figuralna skulptura

romaničkog zvonika splitske katedrale. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji, 9, Split, 1955, str. 123. i d., sl. 17, 18.

¹³ Lj. Karaman, Dva hronološka pitanja starohrvatske arheologije, Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 5, Zagreb, 1956, str. 130.

¹⁴ S. Ercegović, sp. dj., str. 243. i d., prilog C.

¹⁵ I. Čremošnik, Nalazi nakita u srednjovjekovnoj zbirci Zemaljskog muzeja u Sarajevu, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, n. s. VI, Sarajevo, 1951, str. 243. i d., tab. I, sl. 7—9, 13.

¹⁶ I. Čremošnik, sp. dj., str. 261, tab. IV, sl. 7.

koje se ovdje objavljuju, te pojavu ovih naušnica još sjeveroistočnije s lokaliteta Novi Banovci na Dunavu, ali u nešto izmijenjenoj varijanti, naime jagode su kičeno rađene, ali su na karičici postavljene tik jedna uz drugu¹⁷. Pojava trojagodnih naušnica nije specifikum samo dalmatinske Hrvatske, iako ovaj tip sa svojim varijantama sačinjava brojnan inventar starohrvatskih naušnica. Ovakvih naušnica u raznim varijantama i različitoj tehnici izradbe nađeno je u raznim slavenskim zemljama, npr. u Češkoj, Poljskoj i Rusiji. Sličnost naušnica iz navedenih zemalja je u osnovnom obliku s onim starohrvatskim, bilo s područja uže dalmatinske Hrvatske, bilo s naznačenih lokaliteta izvan spomenutog središta. Tako možemo upozoriti na izvanredno rađene primjerke naušnica s čeških lokaliteta Čistěves, datirane novcem 10. i početka 11. stoljeća, nadalje iz Žateca također datirane novcem 10. i početka 11. stoljeća¹⁸. U Poljskoj su poznate naušnice s tri jagode iz Ljutomjerskog kod Lodža¹⁹, koje se po popratnom materijalu datiraju u završetak 10 i početak 11. stoljeća. Iz Kijeva u Ukrajini potječe čitavo blago trojagodnih naušnica izvanredno luksusne izradbe u različitim varijantama, izrađenih ponajviše od zlata ili srebra²⁰. Te su trojagodne naušnice poznate u literaturi pod nazivom naušnice kijevskog tipa (otud potječe ustaljeni naziv za trojagodne naušnice — kijevski tip) datirane su u vrijeme 10. i 11. stoljeća s gornjom granicom trajanja do u 13. stoljeće²¹. Zanimljiva je pojava brojnih varijanata, tako npr. na 28 ekzemplara trojagodnih naušnica postoji 12 raznih varijanata. Ovakve i slične pojave svakako upućuju na domaću proizvodnju naušnica od ruskih majstora, pa ih ne bismo smjeli smatrati bizantskim importom, što analogno vrijedi i za trojagodne naušnice iz dalmatinske Hrvatske i područja izvan nje, na što je Karaman već odavno upozorio²². Paralele za trojagodne naušnice iz Bošnjaka nailazimo među grobnim nalazima trojagodnih naušnica starohrvatskog kulturnog kruga s manjim ili većim diferencijama, npr. u izradbi ili ukrasu ornamenta²³. Precizna izradba u tehnici

¹⁷ J. Brunšmid, Hrvatske sredovječne starine, Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. VII, Zagreb, 1903, str. 81, sl. 34. — Z. Vinski, sp. dj., str. 29, bilj. 6, tab. VIII, sl. 56. K. Vinski—Gaspardini, Ranosrednjovjekovni slavenski zlatni nakit u Arheološkom muzeju u Zagrebu. Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 2, Zagreb, 1952, str. 22. i d., tab. II, sl. 1.

¹⁸ R. Turek, České hradištní nalezy datované mincemi. Slavia antiqua, tom I, Poznaň, 1948, str. 490. i d., sl. 1, 1—4, str. 502 i d., sl. 5, 8.

¹⁹ K. Jażdżewski, Jezdecké hroby v Lutomięrsku u Lodze. Archeologicke rozhledy, III, br. 4, Prag 1951, str. 331. i d., sl. 229.

²⁰ N. Kondakov, Ruskije kladi, Petrograd, 1896, str. 124. i d., tab. III. — A. C. Guščin, Pamjatniki hudožestvenogo remesla drevnei Rusi, X — XIII st., Lenjingrad, 1936, tab. XXIII, sl. 4—10, 14—15, tab. XXIX, sl. 8—9. Uvid u spomenute knjige dobila sam ljubez-

nošću drugarice Marijane Gušić, direktora Etnografskog muzeja u Zagrebu.

²¹ N. Kondakov, sp. dj. — J. Tolstoj—N. Kondakov, Ruskije drevnosti, 5, Petrograd, 1897, str. 119. i d. — A. Ribakov, Remeslo drevnej Rusi, 1948, str. 337. i d.

²² Lj. Karaman, Starohrvatsko groblje na Majdanu kod Solina, Split, 1936, str. 28.

²³ V. Marun, Popis naušnica, Starohrvatska prosvjeta, god. VI, sv. 1. i 2, Knin, 1901, str. 26. i d., sl. 6. — S. Gunjača, Muzej Hrvatskih starina od Oslobođenja do danas, Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 2, Zagreb, 1952, sl. 5. — S. Gunjača, Starohrvatska crkva i kasnosrednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja, Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 4, Zagreb, 1955, str. 121. i d., tab. I, III. — S. Gunjača, Rad osnivača Muzeja, Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 6, Zagreb, 1958, sl. 5. — S. Gunjača, Tiniensia Archaeologica. Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 7, Zagreb, 1960, tab. IV, V.

filigrana i kićenost ovih nalaza, specijalno para naušnica iz groba 10 (tab. VI, sl. 1—2a) ne zaostaje za bogatim i luksusno rađenim primjercima starohrvatskih trojagodnih naušnica. Među naušnicama kijeuskog radioničkog kruga, koje donosi Kondakov, valja upozoriti na jednu zlatnu naušnicu izvredno kićenu, trojagodnu, koja je po izradbi ornamenta potpuno identična paru naušnica iz spomenutog groba 10 iz Bošnjaka²⁴. Trojagodne naušnice, tzv. kijeuskog tipa iz Bošnjaka treba svakako povezati sa starohrvatskim kulturnim krugom, jer je on geografski bliži nego ostale slavenske zemlje, kao i sa zaleđem u Bosni i Hercegovini. Pitanje radionica i izrade ovog nakita svakako ostaje otvoreno, pogotovo za područje današnje Bosne i nalaze u sjevernoj ili gornjoj Hrvatskoj, dok u dalmatinskoj Hrvatskoj s obzirom na brojnost trojagodnih naušnica, kao i mnoštvo varijanti, možemo sa sigurnošću tvrditi da je na tom području postojalo jako radioničko središte.

Naušnice tzv. naroskanog tipa s koljenicama zastupane su sa četiri primjerka u nekropoli na Daraž-ciglanu u Bošnjacima (tab. VII, sl. 1—4). Ovaj tip naušnica nailazimo među standardnim materijalom starohrvatskih naušnica s raznih lokaliteta²⁵, a izrađene su ponajviše od bronce ili srebra. Na nekim je primjercima uočljiva i pozlata (npr. s lokaliteta Sisak, tab. IX, sl. 5—6). Rađene su u tehnici filigrana i granulacije. Izvan područja omeđenog rijekama Zrmanjom i Cetinom u njegovom zaleđu naušnice naroskanog tipa s koljenicama zastupljene su na lokalitetima, i to iz Mogorjela jedan primjerak od srebra²⁶, Čapljine jedan kićeni primjerak od bronce²⁷, nadalje s lokaliteta Skelani potječu dvije naroskane naušnice navodno nađene uz rimski novac²⁸; svi su ovi nalazi iz Bosne i Hercegovine sporadični bez bliže oznake o okolnostima nalaza. U gornjoj Hrvatskoj uz ovdje objavljene naušnice s Daraž-ciglane (četiri primjerka, tab. VII, sl. 1—4) potječu jedna zanimljiva naušnica naroskanog tipa s lokaliteta Novi Banovci na Dunavu (tab. IX, sl. 8). Naušnica je od bronce s tragovima pozlate (neobjavljeno, Arheološki muzej, Zagreb). Osobitost njena je u izradbi, naime tehnikom lijevanja oponaša tzv. naroskani tip naušnica, što je inače rijetka i zanimljiva pojava. Nadalje spominjemo dvije naušnice naroskanog tipa s tri koljenca od pozlaćene bronce iz Siska (tab. IX, sl. 5—6), koji po izradi filigrana i svojoj kićenosti predstavljaju najljepše primjerke ovog tipa naušnica²⁹. Nadalje, spomenuli bismo ovdje i naušnicu istog tipa s lokaliteta Kiringrad u Baniji. Naušnica je od srebra, manjih dimenzija, rađena u tehnici granulacije (tab. IX, sl. 7)³⁰. Naušnice naroskanog tipa, obično s tri koljenca, najraširenije su, kako je to već spomenuto, među starohrvatskim

²⁴ N. Kondakov, sp. dj., tab. IV, sl. 15.

²⁵ V. Marun, Popis naušnica. Starohrvatska prosvjeta, god. V, sv. 1, Knin 1900, str. 40. i d., sl. 3. — S. Gunjača, Starohrvatska crkva i groblje na Lopuškoj glavici, Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 3, Zagreb, 1954, grob 52. — S. Gunjača, *Tiniensia Archaeologica*, Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 7, Zagreb, 1960, tab. VII.

²⁶ I. Čremošnik, sp. dj., str. 245, tab. II, sl. 1.

²⁷ W. Radimsky, Zwei Bronzen aus Čapljina. *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien . . .*, III, Wien, 1895, str. 284 i d., sl. 2.

²⁸ I. Čremošnik, sp. dj., str. 259, tab. IV, sl. 11, 12.

²⁹ A. Horvat, O Sisku u starohrvatsko doba na temelju pisanih izvora i arheoloških nalaza, Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 3, Zagreb, 1954, str. 101. i d., sl. 8, 9.

³⁰ S. Ercegović, sp. dj., str. 250, tab. IX, sl. 44.

nakitom, pa su i one sveukupno datirane od 10. do u 11. stoljeće, ali i ovdje ne smijemo isključiti mogućnost da su trajale dulje. Napominjemo da se osnovni oblik sa zadebljanim i naroskanim donjim dielom u različitoj zlatarskoj izradbi nailazi i danas u dalmatinskim otočnim krajevima, što opet potvrđuje neobično dugi kontinuitet upotrebe toga srednjovjekovnog nakita. Smatra se da je upravo naroskani tip naušnice najbliži bizantskom uzoru. Četiri primjerka naušnica iz nekropole u Bošnjacima potpuno su analogne naušnicama naroskanog tipa iz dalmatinske Hrvatske i ostalim navedenim naušnicama iz Bosne i Hercegovine.

Prsten od srebrnog lima iz groba 10 u Bošnjacima (tab. VI, sl. 3) po svom obliku predstavlja vrlo rustičan primjerak jednog pečatnog prstena. U arheološkom inventaru bjelobrdske kulture zastupljeno je i prstenje u raznim varijantama, i to od sasvim jednostavnih obruča do luksusnih primjeraka s krunom. Analogije za prsten iz groba 10 u Bošnjacima ne postoje među bjelobrdskim prstenjem. Tip prstena pečanjaka, ali masivnijeg nailazimo u punom srednjem vijeku s različitim motivima na ploči prstena, i to od geometrijskog ukrasa do stiliziranih životinjskih i ljudskih prikaza ili grbova³¹. U zbirci prstenja Arheološkog muzeja u Zagrebu postoje donekle srodne analogije u ornamentu i tehnici rada s lokaliteta Sotin, Jarak, Mitrovica, ali bez ikakvih podataka o okolnostima nalaza (neobjavljeno). Analogije za prsten iz groba 10 nailazimo i među masivnijim prstenjima zbirke Narodnog muzeja u Beogradu³². Na prstenu s oznakom manastira Manasije kraj Resave i jednog s nepoznatog nalazišta pločica je prstena ukrašena motivom zvijezde, kao i na primjerku iz Bošnjaka, samo u masivnijoj izradbi, a datirani su u 13. i 14. stoljeće. Prsten iz Bošnjaka nađen na ciglani Daraž još 1940. god. sada se čuva u Muzeju Slavonije u Osijeku (tab. VIII, sl. 2—2a). I ovaj je prsten također rustične izradbe s predstavom krilate ptice na pločici, nije masivan. Lik krilate ptice susrećemo na prstenu od olova s lokaliteta Crikvenica (Doboj)³³, koji Čremošnikova povezuje s dva pečatna prstena iz zbirke prstenja Narodnog muzeja u Beogradu, nepoznatog nalazišta, a koji su datirani u 12. i 13. stoljeće³⁴. Daleko je precizniji u izradbi lik krilate ptice na prstenu iz Rusije, datiran u 9. i 10. stoljeće³⁵. Vrlo je zanimljiva i precizna predstava krilate ptice s kljunom okrenutim na desno i raširenim krilima na prstenu od bronce iz Novih Banovaca, ali bez ikakvih podataka o okolnostima nalaza ili popratnom materijalu³⁶. Oba prstena iz Bošnjaka predstavljaju po svoj prilici domaći rustični rad, a vremenski ih je teško tačno determinirati. Sigurno je da nisu stariji od 12. stoljeća, jer ih ne nalazimo među prstenjem panonske tzv. bjelobrdske kulture, a nisu ni izrađivani u starohrvatskom nakitnom središtu. Međutim ne pripadaju ni vremenu završnog srednjeg vijeka, jer je prstenje tada obično daleko masivnije i bolje izrađeno.

³¹ Zbirka prstenja u Arheološkom muzeju u Zagrebu. — Zbirka prstenja u Narodnom muzeju u Beogradu. — M. Bajalović — Birtašević, Srednjovjekovna nekropola u Mirjevu, Beograd, 1960.

³² Podatak dugujem kolegici M. Tatić, kustosu Narodnog muzeja u Beogradu.

³³ I. Čremošnik, sp. dj., str. 249, sl. 13.

³⁴ I. Čremošnik, sp. dj., str. 249.

³⁵ I. Tolstoj — N. Kondakov, sp. dj., str. 71, sl. 68.

³⁶ Zbirka prstenja u Arheološkom muzeju u Zagrebu (neobjavljeno).

Nalazi naušnica i prstenja iz Bošnjaka predstavljaju izuzetno zanimljive arheološke primjerke. Datiranje nekropole u Bošnjacima na položaju Daraž-ciglane u 9. i 10. stoljeće kako je to učinjeno s obzirom na postojeće naušnice iz 1940. god.³⁷, moramo izmijeniti u vezi s novim nalazima, i to grobova 9 i 10 iz Bošnjaka, koji upućuju na mlađe vrijeme, kao i na činjenicu da su pojedini tipovi naušnica trajali čak i u dalmatinskoj Hrvatskoj mnogo dulje, a takvih primjeraka imamo i u gornjoj Hrvatskoj. Tipične trojagodne starohrvatske naušnice (primjer jednog para donosimo na tabli X, sl. 2—3) u raznim varijantama nađene su, kako je to već spomenuto, s novcem Ludovika Anžuvinskog (1342—1382) u Brnazima kod Sinja³⁸, zatim trojagodne naušnice nalazimo na liku ženske glave — konzole u zvoniku sv. Dujma u Splitu (tab. X, sl. 1) datirane u 14. stoljeće³⁹. U Lici s lokaliteta Ličko Lešće Donje potječe jedna trojagodna lijevana naušnica nađena sa sjeverno-talijanskim novčićem iz 1200. god.⁴⁰. S područja panonske Hrvatske neobično zanimljiv nalaz blaga predstavlja srebrni nakit iz Slakovaca (općina Orolik, kotar Vinkovci), među kojima se ističu velike trojagodne naušnice i ukrasne igle od srebra (tab. XI, sl. 4—5)⁴¹. Ovaj izvredno luksusni nakit Brunšmid je svojevremeno datirao u 13. stoljeće s napomenom da bi mogao biti i nešto mlađi od 13. stoljeća. Kao analogiju Brunšmid donosi grob s lokaliteta Somlo u Mađarskoj, datiran arpadovskim novcem Bele III i Bele IV, a taj grob u svom arheološkom inventaru pored ostalog sadrži zvjezdastu pređicu s šest nastavaka sličnu slakovačkom primjerku⁴². Nadalje valja upozoriti na zanimljivu srodnost u luksusnoj izradbi između slakovačkog nakita i nakita na poznatoj kasnoromantičkoj ženskoj skulpturi Ute s katedrale u Naumbourgu, datirane u 13. stoljeće⁴³. Prema svemu bi se moglo upozoriti na to da je nakit poput slakovačkog kasnoromantičkog obilježja i da nije samo lokalna pojava. U vezi sa slakovačkim nakitom smatramo potrebnim ovdje upozoriti na dosad nepoznati nalaz dijelom sačuvanog blaga iz Vinkovaca, gdje se prigodom gradnje kuće Krste Filipisa ulica JNA br. 67 naišlo na mali zemljani čup s novcem i nakitom (tab. XI, sl. 1—3)⁴⁴. Od nakita se sačuvao samo prsten i dio ukrasne igle, kojoj nedostaje rozeta, veoma srodna slakovačkim iglama, jer završetak igle iz Vinkovaca s tri bobice, pa krivina igle sasvim je adekvatna ukrasnim i luksusnim primjercima slakovačkih igala. Važnost

³⁷ Z. Vinski, sp. dj., str. 33. i d.

³⁸ S. Gunjača, Starohrvatska crkva i kasno-srednjovjekovno groblje u Brnazima kod Sinja. Starohrvatska prosvjeta, III ser., sv. 4, Zagreb, 1955, str. 85. i d.

³⁹ Lj. Karaman, Iskopine društva »Bihača« ..., Rad JAZU, knjiga 268, Zagreb, 1940, str. 36. — Z. Vinski, sp. dj., str. 35. — D. Kečkemet, sp. dj., str. 123. i d., sl. 17. i 18.

⁴⁰ S. Ercegović, sp. dj., str. 247, tab. VIII, sl. 27, 28.

⁴¹ J. Brunšmid, Hrvatske sredovječne starine, Vjesnik hrv. arh. dr., n. s. VII, Zagreb 1903/4, str. 90. i d.

⁴² J. Brunšmid, sp. dj., str. 91.

⁴³ A. Springer, Handbuch der Kunstgeschichte, II, Leipzig, 1895, str. 149, sl. 192. — O. Stelzer, Les sculptures de la cathédrale de Naumbourg, Baden-Baden, 1957, sl. 1.

⁴⁴ Svi podaci o nalazu kao i crteži potječu od Mire Benaković tadašnjega upravitelja muzeja u Vinkovcima, iz 1948. god., a dobila sam ih ljubaznošću dr. Z. Vinskog. Nalazi se danas čuvaju u Gradskom muzeju u Vinkovcima, nekad svojina zbirke Medvedović. Čup je rađen na kolu od dobro pročišćene gline.

je vinkovačkog nalaza u njegovu popratnom materijalu — sačuvanim 247 komada srebrnog novca na koji je već upozorio Klemenc, i to novac ugarsko-hrvatske kraljice Marije (1382—1395) kćerke Ljudevita Anžuvinskog i muža joj Sigismunda (1387—1437)⁴⁵, po kojem je moguće datirati okvirno i iglu i prsten iz Vinkovaca, a analogno i nakitni materijal iz Slakovaca u vrijeme 14. i prve polovine 15. stoljeća, s napomenom da je to gornja vremenska granica, i da je ovakav luksusni nakit, specijalno trojagodne naušnice, bio u upotrebi mnogo ranije. Nalaz iz Slakovaca s velikim trojagodnim naušnicama veoma je zanimljiv dokaz o dugoj upotrebi trojagodnih naušnica. One nam dokazuju i to da su takve naušnice bile udomaćene i u panonskoj Hrvatskoj iako ne u tolikoj količini kao na tlu dalmatinske Hrvatske.

Prigodom vremenskog određivanja nekropole na Daraž-ciglani u Bošnjacima moramo napomenuti da je znatan dio nekropole uništen još 1940. god., a spašeni arheološki materijal minimalan. Na osnovu statističkih podataka dobivenih pokusnim iskopavanjem 1958. god. možemo zaključiti da je davanje priloga u grobovima bilo rijetko, tako npr. u dvije sonde (sonda A i C) bilo je 12 skeletnih grobova, a od toga broja grobova samo su dva imala arheološke priloge (grobovi 9 i 10). I ovaj statistički podatak ukazuje na mlađe vrijeme nekropole u Bošnjacima, u vrijeme potpunog kršćanstva kad su prilozima u grobovima postali rjeđi. Drugi elemenat za mlađu dataciju ove nekropole predstavljaju oba prstena, kako je to već spomenuto, koji ne mogu biti stariji od 12. stoljeća. Ostaju nam dakle same naušnice, kako trojagodne tako i naroskanog tipa o čijem je vremenskom početku i trajanju bilo opširno naprijed izlagano. Na osnovu svega iznesenog mogli bismo okvirno datirati nekropolu u Bošnjacima na položaju bivše ciglane Daraž u vrijeme 12. i početka 13. stoljeća s tim da je pokopavanje moglo početi nešto ranije ili završiti nešto kasnije od naznačenog vremenskog termina. To je vrijeme Arpadovića u Hrvatskoj, a ujedno i vrijeme razvijenog feudalizma i kršćanstva, kada u grobovima prestaje davanje priloga ili se ti prilozima svode na minimum. Grobovima nedostaje oružje, oruđe i prilaganje poputbine u ćupovima. Svih tih ranijih elemenata u nekropolama pojedinih kultura potpuno nedostaje u Bošnjacima. Nalaze u Bošnjacima iz svih tih razloga ne možemo pripisati jednoj određenoj kulturi već ih jedino možemo odrediti vremenski u razdoblje nakon prestanka bjelobrdске kulture, koja je u panonskim krajevima Hrvatske bila raširena do u 12. stoljeće. Ovdje bismo još jednom upozorili na luksusnost izradbe naušnica iz Bošnjaka (tab. VI, sl. 1—5; tab. VII, sl. 1—4; tab. VIII, sl. 1, 1a, 3, 4), kao i na par srebrnih naušnica iz Županje, koji se vremenski mogu približno odrediti kao i primjerci iz Bošnjaka (tab. IX, sl. 1—2)⁴⁶. Nadalje ovim luksusnim primjercima treba pribrojiti i nalaze naušnica iz Siska, kako već spomenute naroskanog tipa, tako i kićene naušnice s četiri jagode (tab. IX, sl. 3—6). Posebnu

⁴⁵ J. Klemenc, Nalazi novca u Jugoslaviji 1910—1936. Numizmatika, Vjesnik numizmatičkog društva u Zagrebu, no. II—IV, Zagreb, 1936, str. 125. † d.

⁴⁶ Z. Vinski, sp. dj., str. 29, tab. VII, sl. 52, 53.

pažnju treba obratiti na velike trojagodne naušnice i ukrasne igle iz Slakovaca (tab. XI, sl. 4—5), pa na ukrasnu iglu iz Vinkovaca (tab. XI, sl. 1—3), kasnijeg arpadovsko-anžuvinskog vremena, po čemu vidimo da je luksusna izradba nakita u ovom sjevernom dijelu Hrvatske u srednjem vijeku dugo bila u upotrebi.

Pokusna iskopavanja u Bošnjacima na Daraž-ciglani započeta su 1958. god. Međutim Arheološki muzej u Zagrebu nije mogao dovršiti ova iskopavanja jer se bez znanja ove ustanove nastavilo i završilo ovo iskopavanje ljeta 1961. god.⁴⁷ Nažalost, mora se konstatirati da će nekropola u Bošnjacima, iako skromna ne toliko po broju skeletnih grobava, koliko po arheološkom materijalu, biti zastupljena s arheološkim priložima u tri razne ustanove s različitom ili nedostatnom dokumentacijom. Time je rastrgana načelno potrebna cjelovita naučna objava sveukupnog arheološkog fundusa, koja će biti s obzirom na ovakva nekoordinirana iskopavanja, djelomična. Takvi postupci svakako ne idu u prilog planskog i sistematskog arheološkog rada.

GRABUNGSERGEBNISSE DER MITTELALTERLICHEN NEKROPOLE VON BOŠNJACI

Der Fundort bei der ehemaligen Ziegelei Daraž in Bošnjaci an der Save (Gemeinde Županja, Bezirk Vinkovci) ist in der archäologischen Fachliteratur durch die Schmuckfunde (Taf. VII, VIII) aus dem Jahre 1940 bekannt, als man bei der Erdförderung zur Ziegelherstellung auf Skelettgräber stieß (Anm. 1). Diese archäologischen Funde und ihre Bedeutung in Anbetracht der seltenen Auffindung von solchem Schmuck im pannonischen Kroatien gaben den unmittelbaren Anlass zu einer kurzfristigen Ausgrabung in Bošnjaci an der Fundstelle der Ziegelei Daraž. Versuchsweise Ausgrabungen wurden im August 1958 vorgenommen. Insgesamt wurden 4 Suchgräben, A—D, (siehe Geländelageskizze, Taf. I) erschlossen, von denen B und D archäologischen völlig steril waren. Sämtliche Suchgräben wurden in Richtung Nord-Süd gelegt und waren auf 5 × 1,5 m dimensioniert ausser dem Suchgraben D, der die Dimensionen 4 × 1,5 m hatte. Entdeckt wurden 12 Skelettgräber, davon im Suchgraben A acht, im Suchgraben C vier. Alle Gräber lagen in Richtung West (Kopf)-Ost (Füsse) mit nach Osten gekehrter Front, die nordwärts gerichteten Abweichungen variierten zwischen 10° und 40°. Von den insgesamt 12 erforschten Skelettgräbern wiesen lediglich zwei archäologische Beigaben auf, und zwar Grab 9 (Taf. V, Abb. 3) und Grab 10 (Taf. V, Abb. 1 und 2). Aus Grab 9 (Suchgraben C) ein Paar silberner Ohrringe mit drei gleichgebildeten beschädigten Beeren (Taf. VI, Abb. 4—5). Die Beeren sind aus Silberblech, bikonisch, hohl und mit auf eine Unterlage appliziertem Silberfiligrandraht verziert. Auch aus

⁴⁷ Arheološki muzej u Zagrebu uopće nije obaviješten o poduzetim terenskim radovima na položaju Daraž-ciglane u Bošnjacima, ni od postojeće Muzejske zbirke u Županji, ni od rukovodilaca terenskih radova. Vijest o iskopavanju na spomenutom

položaju donio je »Vjesnik« od 28. IX 1961. god. na str. 5. U spomenutom se novinskom članku potpuno prešutjelo dosadašnje djelovanje Arheološkog muzeja u Zagrebu na položaju bivše Daraž ciglane u Bošnjacima.

Grab 10 (Suchgraben C) stammt ein Paar silberner Ohrringe mit drei gleichgebildeten Beeren (Taf. VI, Abb. 1—2a). Die ebenfalls aus Silberblech gestalteten Beeren sind kreisförmig, hohl und mit Filigrandraht und Granulierung reich ornamentiert. Demselben Grab entstammt auch ein Silberblechring (Taf. VI, Abb. 3), das runde Scheibchen und das dünne Ringband sind zusammengearbeitet. Die Scheibe ist mit einem sechsstrahligen Stern verziert. Die archäologischen Beigaben sowohl aus den früheren wie aus den neuen Gräbern in Bošnjaci haben ausschliesslich Schmuckcharakter: 12 Ohrringe, 2 Kettenringe und 2 Fingerringe. Die Ohrringe sind in zwei Grundtypen vertreten: a) die dreibeerigen vom sog. Kiewer Typus (8 Stück) und b) die geriffelten mit Kniegelenken (4 Stück). Die dreibeerigen Ohrringe vom Kiewer Typus aus Bošnjaci (Taf. VI, Abb. 1—2a, 4—5) entsprechen den dreibeerigen Ohrringen vom engeren, durch die Flüsse Zrmanja und Cetina begrenzten dalmatinischen Gebiet, die Karaman seinerzeit im Rahmen des übrigen altkroatischen Schmuckes zeitlich ins 9.—10. Jahrhundert verlegt hat (Anm. 7). Neuerdings dehnt aber Karaman die obere Grenze ihres Vorkommens bis ins 11. Jahrhundert aus (Anm. 8). In bezug auf ein längeres Vorkommen der dreibeerigen Ohrringe sind die Funde von Brnaze von Bedeutung, wo in Grab 88 ausser einem dreibeerigen Ohrringpaar eine Münze Ludwigs von Anjou (1342—1382) gefunden wurden, so dass Gunjača auf Grund dieser Funde die dreibeerigen Ohrringe ins 14. Jahrhundert datiert und die Datierung Karamans für diese Ohrringe ablehnt (Anm. 9 u. 10). Ohrringe mit drei gleichgebildeten Beeren kommen auch ausserhalb des erwähnten engeren dalmatinischen Gebiets vor, so in Mogorjelo (Anm. 15), Podhum (Anm. 16), die hier publizierten in Bošnjaci, in Novi Banovci, nur in etwas veränderter Abart (Anm. 17). Ausser den Analogien in Jugoslawien können Funde dreibeeriger Ohrringe, als entferntere Analogien zu den Exemplaren in Bošnjaci, aus Böhmen, Polen und Russland genannt werden (Anm. 18—20). Die dreibeerigen Ohrringe aus Bošnjaci sind auf alle Fälle zum altkroatischen Kulturkreis in Bezug zu setzen, da er geographisch näher liegt als die erwähnten slawischen Länder, und gleichfalls auch zum Hinterland in Bosnien und der Herzegowina. Die Frage der Werkstatt und Herstellung dieses Schmuckes bleibt allerdings offen bei Funden auf kroatischen Gebiet ausserhalb Dalmatiens. Die Ohrringe vom sog. geriffelten Typus sind in Bošnjaci in vier Exemplaren vertreten (Taf. VII, Abb. 1—4). Zahlreich unter dem altkroatischen Schmuckwerk vertreten (Anm. 25), kommen sie im Hinterland des genannten dalmatinischen Zentrums nur vereinzelt vor, und zwar an den Fundorten: Mogorjelo (Anm. 26), Čapljina (Anm. 27), Skelani (Anm. 28), die Stücke aus Bošnjaci (Taf. VII, Abb. 1—4) und je ein gegossenes Exemplar aus Novi Banovci (Taf. IX, Abb. 8), Sisak (Taf. IX, Abb. 5 u. 6) (Anm. 29) und Kiringrad (Taf. IX, Abb. 7) (Anm. 30). Die Ohrringe vom geriffelten Typus wurden ebenfalls allesamt in die Zeit vom 10. bis ins 11. Jahrhundert datiert, aber auch bei diesen darf die Annahme eines längeren Vorkommens nicht ausgeschlossen werden. Anzumerken ist, dass man die Grundform mit verstärktem und geriffeltem Unterteil in verschiedenartiger Juweliersarbeit auch heute in den dalmatinischen Inselgegenden antreffen kann. Der Silberblechring aus Grab 10 in Bošnjaci (Taf. VI, Abb. 3) ist gestaltmässig das sehr rustikale Beispiel eines Siegelringes mit der Prägeform eines sechsstrahligen Sternes

auf der Abdrucksheibe. Siegelringe kommen im Inventar des späten Mittelalters vor, aber allein in massiverer Ausführung, während sie in dem zeitlich früher liegenden Inventar der sog. Kultur von Bijelo Brdo nicht zu finden sind. Dasselbe ist der Fall auch bei dem anderen Fingerring aus Bošnjaci, der 1940 gefunden wurde (Taf. VIII, Abb. 2—2a) und die Darstellung eines geflügelten Vogels auf der Prägescheibe trägt. Beide Siegelringe aus Bošnjaci sind anscheinend einheimische rustikale Arbeit und hinsichtlich ihrer Entstehungszeit schwer zu bestimmen. Gewiss ist, dass sie nicht älter sind als das 12. Jahrhundert, da sie im Inventar der Kultur von Bijelo Brdo nicht vorkommen und auch nicht dem ausgehenden Mittelalter zuzusprechen sind, denn die Ring waren damals massiver und besser ausgeführt. Die Ohr- und Siegelringfunde aus Bošnjaci sind archäologisch ausserordentlich interessant. Die Datierung der Nekropole in Bošnjaci am Fundort der Ziegelei Daraž ins 9. und 10. Jahrhundert, die im Hinblick auf die im Jahre 1940 gefundenen Ohrringe erfolgte (Anm. 37), muss mit Rücksicht auf die neuen Funde geändert werden, und zwar auf Grund der Gräber 9 und 10 aus Bošnjaci, die in eine jüngere Zeit verweisen, und auf den Umstand, dass gewisse Ohrringtypen sogar in Dalmatien viel länger vorkamen, und die gibt es auch im übrigen Kroatien. Typische altkroatische Ohrringe (Taf. X, Abb. 2, 3) wurden in verschiedenen Varianten, wie bereits erwähnt, zusammen mit einer Münze Ludwigs von Anjou in Brnaze (Anm. 38) gefunden, und ausserdem finden sich dreibeerige Ohrringe auch an einer in Form eines Frauenkopfes gestalteten Konsole des Glockenturms der Kathedrale von hl. Domnius in Split (Taf. X, Abb. 1), die ins 14. Jahrhundert datiert wird (Anm. 39). In der Provinz Lika stammt vom Fundort Ličko Lešće Donje ein gegossener dreibeeriger Ohrring, der zusammen mit einer oberitalienischen Münze aus dem Jahre 1200 gefunden worden ist (Anm. 40). Vom Gebiet des pannonischen Kroatien repräsentiert einen ungewöhnlich interessanten Schatzfund der Silberschmuck aus Slakovci (Taf. XI, Abb. 4—5) (Anm. 41). Diesen äusserst luxuriösen Schmuck datierte Brunšmid ins 13. Jahrhundert mit dem Hinweis auch auf eine etwas jüngere Einstufung. Als Analogie bringt Brunšmid ein Grab aus Somlo in Ungarn, das durch arpadische Münzen Bélas III. und Bálas IV. (Anm. 42) datiert ist. Im Hinblick auf den Schmuck von Slakovci halten wir es für angebracht, auf den bisher unbekanntem Fund eines teilweise erhalten gebliebenen Schatzes aus Vinkovci aufmerksam zu machen, und zwar auf einen Topf mit silbernen Münzen, einen Ring und den Teil einer Schmucknadel mit fehlender Rosette, die den Nadeln von Slakovci völlig gleicht. Die Wichtigkeit des Fundes von Slakovci liegt in seinem Begleitmaterial — den erhaltenen 247 Stück Silbermünzen (der ungarisch-kroatischen Königin Maria (1382—1395), der Tochter Ludwigs von Anjou, und ihres Gatten Sigismund (1387—1437) (Anm. 44), wonach rahmenmässig sowohl Schmucknadel und Ring aus Vinkovci wie auch analog dazu das Schmuckmaterial aus Slakovci in die Zeit des 14. und der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts mit der Anmerkung zu datieren ist, das dies als obere Zeitgrenze gilt und dass derart luxuriöses Schmuckwerk, besonders die dreibeerigen Ohrringe, weit früher schon in Gebrauch war. Der Fund aus Slakovci mit den grossen dreibeerigen Ohrringen bietet den sehr interessanten Beweis von der lan-

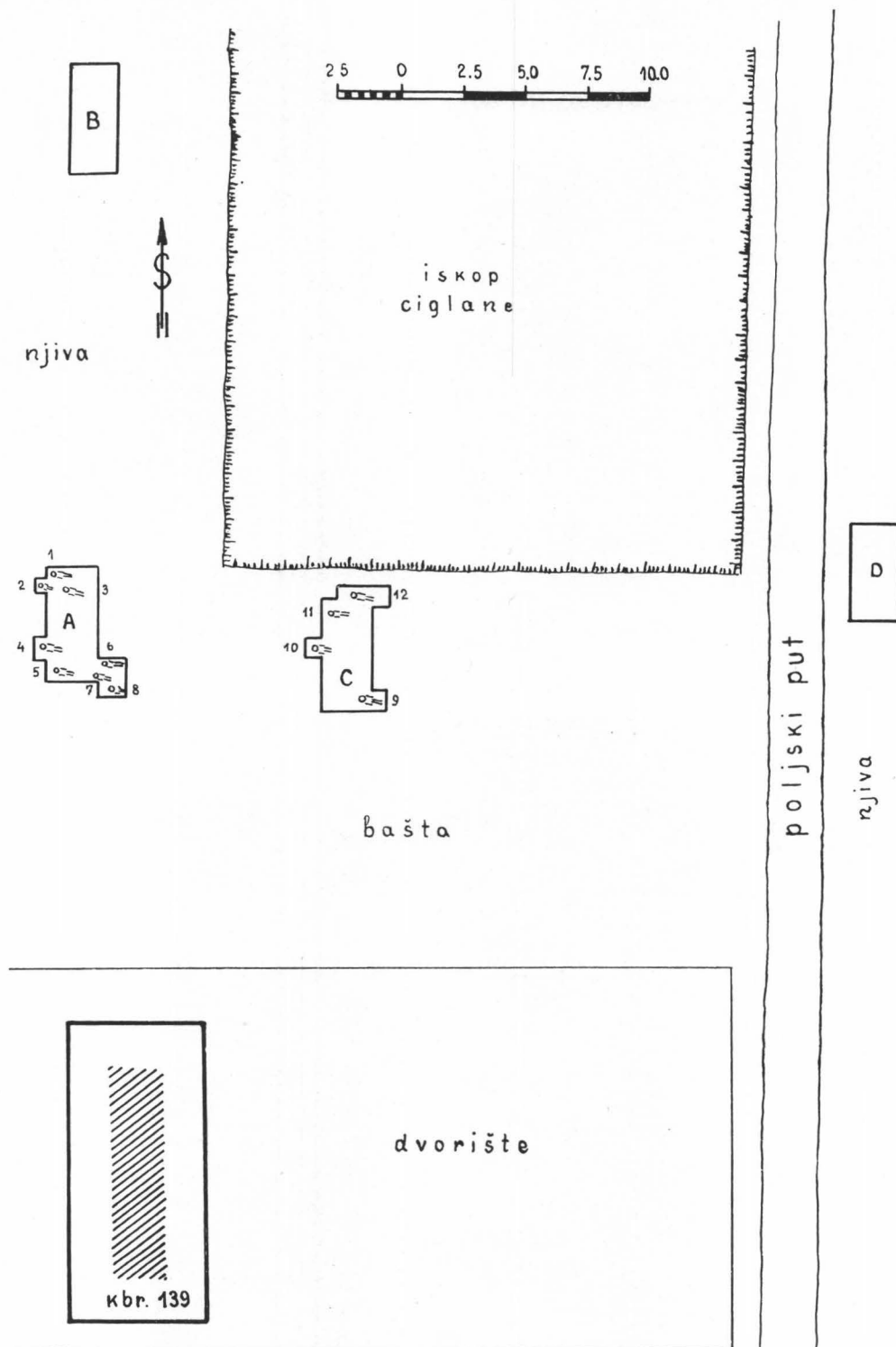
gen Verwendungszeit der dreibeerigen Ohrringe und davon, dass diese auch im pannonischen Kroatien, wenn auch nicht in so grosser Anzahl, und nicht nur in Dalmatien beheimatet waren.

Anlässlich der zeitlichen Datierung der Nekropole bei der Ziegelei Daraž in Bošnjaci ist zu vermerken, dass sie in bedeutendem Ausmass schon 1940 der Vernichtung anheimfiel und das archäologische Material nur zu einem geringfügigen Teil gerettet wurde. Auf Grund der statistischen Daten, die bei einer im Jahre 1958 durchgeführten Versuchsgrabung gewonnen wurden, ist der Schluss erlaubt, dass Grabesbeigaben selten waren, was ebenfalls auf eine jüngere Zeiteinstufung der Nekropole in Bošnjaci, d. h. in die Zeit des bereits voll entfaltenen Christentums, als die Grabesbeigaben seltener wurden, hinweist. Ein anderer Anhaltspunkt dafür sind die beiden Ringe, die in keine ältere Zeit als das 12. Jahrhundert zurückverlegt werden können. Es verbleiben also nur die dreibeerigen Ohrringe, sowie die vom geriffelten Typus, von deren zeitlichen Beginn und ihrer Vorkommensdauer ausführlich die Rede war, so dass auf Grund aller vorgebrachten Momente die Nekropole in Bošnjaci an der Fundstelle der Ziegelei Daraž in die Zeit des 12. und des Anfangs des 13. Jahrhunderts datiert werden muss—allerdings mit dem Vorbehalt, dass ihre Benutzung etwas früher begonnen und etwas später geendet haben kann. Das ist die Zeit der Arpadenherrschaft in Kroatien und zugleich die des entwickelten Feudalismus und Christentums, wo die Grabesbeigaben aufhören oder auf ein Mindestmass beschränkt sind. In den Gräbern fehlen die Waffen, die Geräte und der Zubehör an Keramik. Alle diese Elemente in den Nekropolen der einzelnen Kulturen fehlen in Bošnjaci vollkommen. Wir können somit aus diesem Grunde die Funde in Bošnjaci nicht einer bestimmten Kultur zuschreiben, sondern sie bloss zeitlich in den Zeitraum einordnen, der der Kultur von Bijelo Brdo folgte, die in den pannonischen Gebieten Kroatiens bis ins 12. Jahrhundert verbreitet war.

ABBILDUNGSNACHWEIS

- Taf. I Bošnjaci Geländelageskizze.
 Taf. II Bošnjaci, 1, Suchgraben A (Südansicht); 2, südöstliche Ecke des Suchgrabens A (Westansicht); 3, Grab 2.
 Taf. III Bošnjaci, 1, Grab 4; 2, Grab 6; 3, Grab 3.
 Taf. IV Bošnjaci, 1, Suchgraben C (Südansicht); 2, Suchgraben C (Nordansicht).
 Taf. V Bošnjaci, 1, Teilansicht des Grabes 10 mit Beigaben; 2, Grab 10; 3, Grab 9.
 Taf. VI Bošnjaci, 1—3, Grab 10, 4—5 Grab 9.
 Taf. VII Bošnjaci, 1—4, Funde aus dem Jahr 1940.
 Taf. VIII Bošnjaci, 1—7, Funde aus dem Jahr 1940.
 Taf. IX, 1—2, Zupanja; 3—6, Sisak; 7, Kiringrad; 8, Novi Banovci.
 Taf. X, 1, Konsole von der Kirche des hl. Domnius in Split; 2—3, Ohrringe mit drei Beeren aus dem Museum der kroatischen archäologischen Denkmäler (Split).
 Taf. XI 1—3, Vinkovci; 4—5, Slakovci.

TABLA I.

Tab. I, Bošnjaci, terenska situacijska skica

1

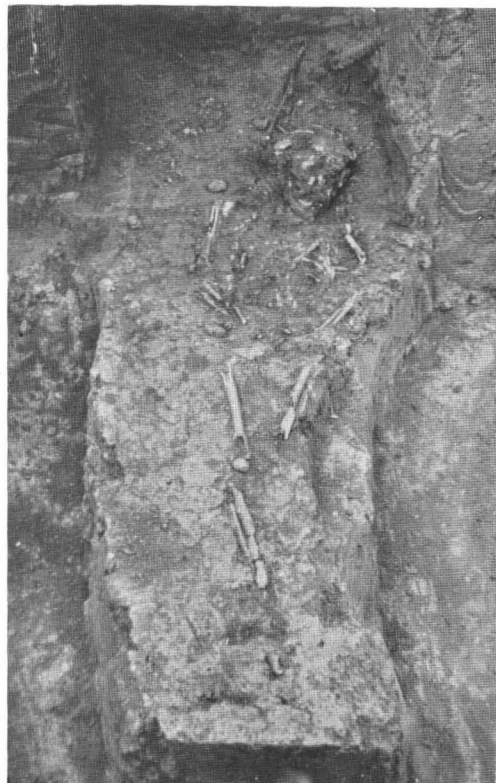
2

3

Tab. II, Bošnjaci, 1, sonda A (snimano s juga); 2, jugoistočni ugao sonde A (snimano sa zapada); 3, grob 2.

TABLA III.

1

2

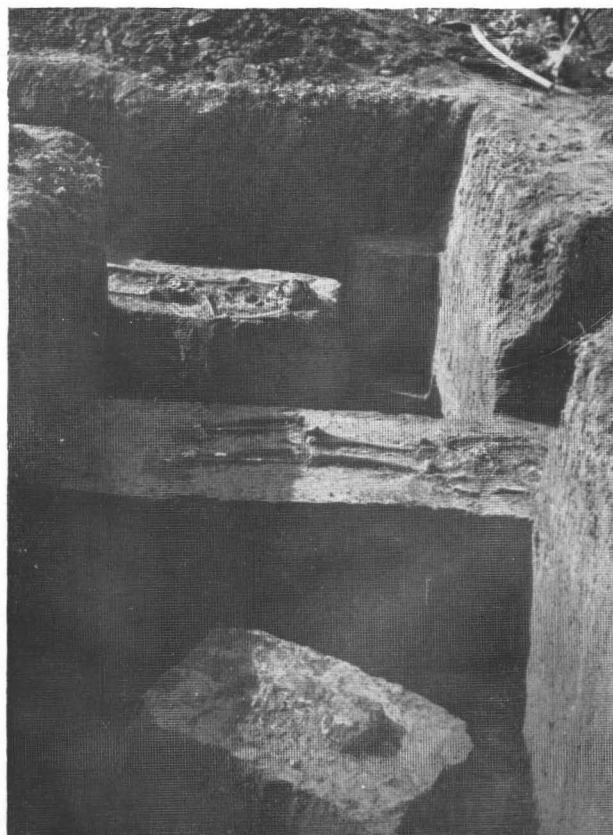
3

Tab. III, Bošnjaci, 1, grob 4; 2, grob 6; 3, grob 3.

TABLA IV.

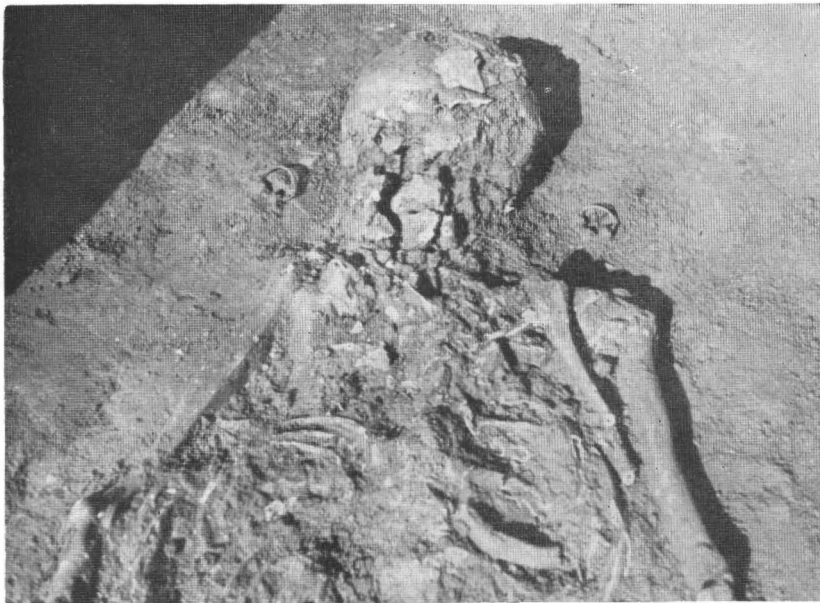
1

2

Tab. IV, Bošnjaci, 1, sonda C (snimano s juga); 2, sonda C (snimano sa sjevera).

TABLA V.

1

2

3

Tab. V, Bošnjaci, 1, detalj groba 10 s priložima; 2, grob 10; 3, grob 9.

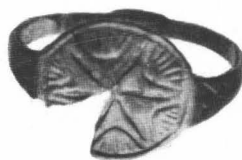

1

2

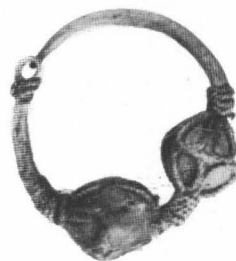
3

2a

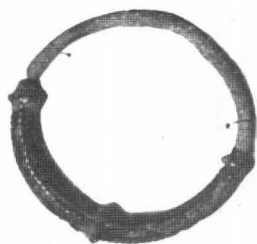
4

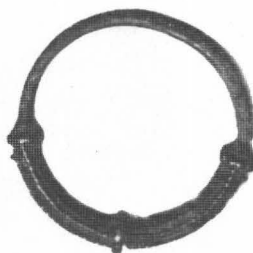
5

Tab. VI, Bošnjaci, 1—3, grob 10; 4—5, grob 9.

TABLA VII.

1

2

3

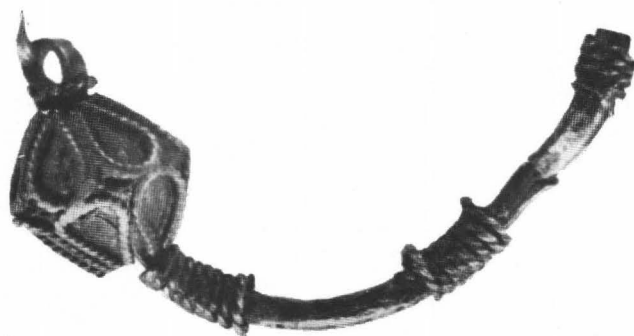
4

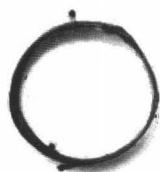
3a

Tab. VII, Bošnjaci, 1—4, nalazi iz 1940. god.

TABLA VIII.

1a

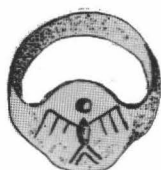
2

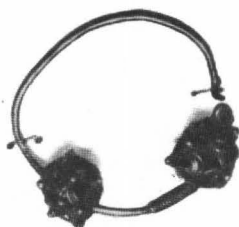
1

3

2a

4

5

6

7

Tab. VIII, Bošnjaci, 1—7, nalazi iz 1940. god.

TABLA IX.

Tab. IX, 1—2, Županja; 3—6, Sisak; 7, Kiringrad; 8 Novi Banovci.

TABLA X.

1

2

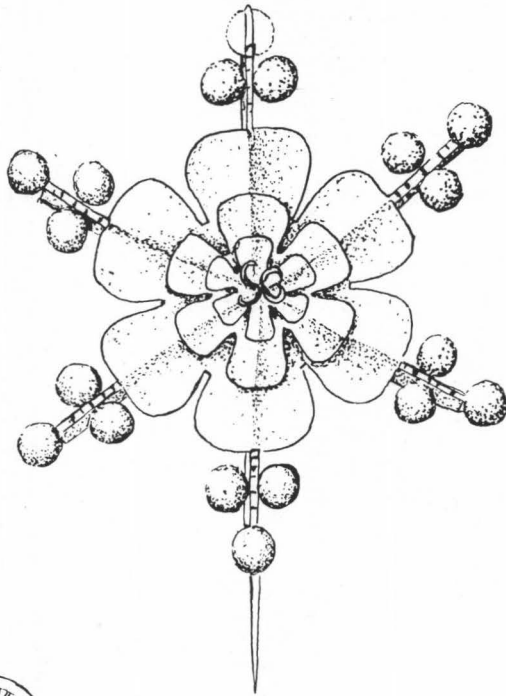

3

Tab. X, 1, konzola iz crkve sv. Dujma u Splitu; 2—3, naušnice s tri jagode iz Muzeja hrvatskih arheoloških spomenika.

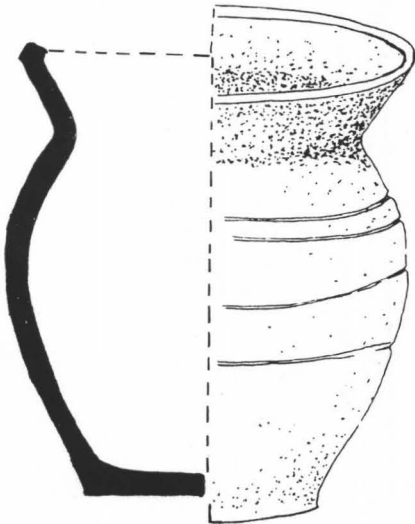
1

4

2

3

5

Tab. XI, 1—3, Vinkovci; 4—5, Slakovci.